

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: treće serije I

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1958**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:714747>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-30**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

V J E S N I K

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

TREĆE SERIJE I

ZAGREB 1958

Suradnici:

DEGMEDŽIĆ IVICA
DRECHSLER-BIŽIĆ RUŽICA
ERCEGOVIĆ SLAVENKA
GORENC MARCEL
VIKIĆ-BELANČIĆ BRANKA
VINSKI-GASPARINI KSENİJA
VINSKI ZDENKO

Tehnički urednik:

KSENİJA VINSKI-GASPARINI

Odgovorni urednik:

MARCEL GORENC

Uredništvo prepušta autorima potpunu odgovornost za stručni sadržaj njihovih radova i za dokumentaciju njihovih iskanja.

La Rédaction laisse aux auteurs l'entière responsabilité de leurs travaux et de la documentation de leurs fouilles.

SADRŽAJ

ZDENKO VINSKI

- Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar . . . . . 1—34
Die bronzezeitlichen Hortfunde von Lovas und Vukovar

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

- Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu . . . . . 35—60
Die Siedlung und die Gräber der urgeschichtlichen Japoden in Vrebac

IVICA DEGMEĐIĆ

- De atheniensium in Adriatico thalassocratia opinata (Ad CIA II 809) . . . . . 61—73
O naumu atenske talasokratije u Jadranu (Ad CIA II 809)

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ — MARCEL GORENC

- Arheološka istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od
1953.—1955. g. . . . . 75—127
The archaeological excavations of antique thermas at Varaždinske Toplice
— Aquae Jasae — (1953—1955)

KSENIJA VINSKI-GASPARINI — SLAVENKA ERCEGOVIĆ

- Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu . . . . . 129—161
Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Brodski Drenovac

Vjesnik:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, 1870 (IZVAN SERIJE)

VIESTNIK HRVATSKOGA ARHEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I—XIV (1879—1892)

VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, NOVE SERIJE I—XXII/XXIII (1895—
1941/1942)

VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, TREĆE SERIJE I (1958)

*Treća serija Vjesnika pokrenuta je zahvaljujući pomoći Savjeta za kulturu i nauku NR
Hrvatske i Narodnog odbora grada Zagreba.*

BRONČANODOBNE OSTAVE LOVAS I VUKOVAR

Arheološki muzej u Zagrebu čuva u svojoj prehistorijskoj zbirci velik broj ponajviše brončanih ostava, koje su pretežno nepoznate našoj stručnoj javnosti. U nedavno objavljenom raspravi iznesena su statistička i kronološka razmatranja uopće o ostavama u Hrvatskoj, s vrednovanjem njihove sveukupnosti, uz priložen popis i kartu rasprostranjenosti¹. Napadno je velika gustoća lokaliteta ostava u Hrvatskoj ustanovljena u Srijemu — uključujući i vojvođansko područje Srijema —, te u nizinskim krajevima Slavonije, pa je ondje gustoća tih lokaliteta po svoj prilici najveća u Jugoslaviji. Gotovo sve ostave srijemsko-slavonskog prestora pripadaju vremenski kasnom brončanom doba t. zv. kulture žarnih polja — što vrijedi također za brončane ostave iz drugih krajeva u Hrvatskoj i inače većim dijelom za Jugoslaviju —, jedino se među njima ističu kronološki dvije vremenski ranije i međusobno tipološki veoma srodne neobjavljene ostave, jedna iz Lovasa i druga iz Vukovara. One zapravo predstavljaju zasebnu skupinu materijala i bit će ovdje objelodanjene. Ostale ostave Arheološkog muzeja u Zagrebu objavit će se posebice kataloški na drugom mjestu. Ostave iz Lovasa i Vukovara zaslužuju posebnu pažnju zbog njihove rijetkosti, također i izvan Hrvatske.

OPĆI PODACI I OPIS MATERIJALA

U selu Lovas (općina Tovarnik, sada kotar Vinkovci) našao je Zdravko Plašćević u listopadu 1939. godine na svom zemljištu prigodom oranja veliku ostavu brončanih predmeta, i to iskonski, čini se, u zemljanom ćupu, kojeg nalaznik nažalost nije sačuvao ni u ulomcima. Uz brončane predmete nađena je istom prilikom u toj ostavi mala crna glinena posuda, u kojoj se nalazio stisnuto smotan nakit od zlatne žice. Na samom terenu izvršio je, uz ostale, očevid V. Hoffiller, koji je uspio gotovo kompletnu ostavu naučno spasiti i dopremiti je u Arheološki muzej u Zagrebu. Prilikom nalaza te ostave pisalo se tada u novinama². Bliži podaci o mjestu i o okolnostima nalaza nedostaju, a teren u Lovasu nije se u zadnje vrijeme reambuliralo.

Još su škrtiji podaci o okolnostima nalaza druge ostave, nađene u gradu Vukovaru u Maloj ulici neodređenog datuma, koju je J. Brunšmid nabavio 1897. godine za Arheološki muzej u Zagrebu. Ta ostava je ostala posve nezapažena.

¹ Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., *Opuscula archaeologica*, I, 1956, pp. 56—109, tab. XVI.

² Članak nepotpisanog novinara u novinama *Politika* (Beograd), br. 11271 od 13. X. 1939.,

p. 12, prilično je naivan, ali sadrži, pored pojedinih stručnih netočnosti, ipak nekoliko korisnih podataka i uz to dokumentaran fotogram ostave Lovas.

Potpuno je sigurno, prema muzejskoj arhivi i inventaru, usprkos oskudnim podacima, da se u oba slučaja doista radi o pravim nalazima ostava, što se dakako može razabrati po obilježju samog arheološkog materijala i uglavnom jednoobraznoj zelenoj-sivkastoj relativno dobro ušćuvanoj patini, približno podjednako na obim ostavama. Ove dvije neobjavljene ostave uopće nisu bile znanstveno korištene sve do najnovijeg vremena, t. j. do 1956. godine³. Pripominje se, da je selo Lovas registrirano kao prehistorijsko nalazište u literaturi s uglavnom slučajnim nalazima s lokaliteta Gradac i sa susjednih vinograda, dok je Vukovar s njegovom okolicom dobro poznat po svojim veoma brojnim arheološkim lokalitetima različitog vremena i izvan terenske evidencije Arheološkog muzeja u Zagrebu.

A) L o v a s, prehist. zb. inv. br. 9953—10009 (tab. I, 1)

1. Narukvice (par) velike, cilindričnog oblika, od spiralno pet puta savijenog brončanog lima, rezanog poput široke trake, koja ima po sredini naglašeno rebro, a završetci narukvica su suženi. Ukrašene su punktirano izvedenim crtama, od kojih je jedna valovita, a druga ravna. Visina 16,5 cm, promjer 10 cm (tab. II, 1).
2. Narukvice (par) od deblje brončane šipke sastoje se od obruča okruglog presjeka i po dva poput diskosa spiralno savijena nasuprotna završetka rombičnog presjeka. Obruči su ukrašeni usporednim crtama mjestimično izlizanim i slabo vidljivim. Promjer 7 cm (tab. III, 1).
3. Narukvice (par) od brončane šipke istog tipa kao pod 2., ali laganije od tanje šipke s obručom donekle rombičnog presjeka i manjim spiralnim diskosima presjeka približno poput slova »D«. Ukrasa nema. Promjer 6,8 cm (tab. III, 2).
4. Narukvice (2 komada) od brončane tanje žice presjeka poput slova »D«, spiralno zavijene, i to jedna u šest redova, visina 4,8 cm, a druga u sedam redova, visina cca. 5,2 cm, nešto prignječena. Ukrasa nemaju (tab. III, 3).
5. Prsteni (9 komada) od brončane mjestimično izlizierte šipke s obručima donekle rombičnog presjeka, te svaki s po dva poput diskosa spiralno savijena nasuprotna završetka rombičnog presjeka. Ukrasa nemaju i različite su veličine, promjera od 2,2 cm do 1,7 cm (tab. II, 2, 3).
6. Prsteni (4 komada) od brončane spiralno savijene žice trokutastog presjeka, jedan je smotan sedam puta, a tri ostala po četiri puta. Ukrasa nemaju. Promjer 1,6 cm (tab. II, 4).
7. Ukrasne pločice (6 komada), brončane okrugle u dvije varijante, i to jedna, promjera pločice 3,9 cm, s bradavicom (tab. II, 5), a pet promjera pločica od 6 cm do 4,5 cm, s trnom po sredini (tab. II, 6, 7). Rub svake pločice produžen je na jednom mjestu i zavinut prema natrag u cijevčicu za pričvršćivanje. Tri su pločice druge varijante gušće ukrašene brojnim udubenim koncentričnim krugovima, na dvim pločicama iste varijante su krugovi rijedi, nešto širi i plastičniji. Trn je na svakoj od pločica ove varijante različite duljine. Pločica prve

³ Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 62 sqq., 85, 89, 101 sq. — Benac A. i Čović B., Glasinac, 1956, pp. 30, 67, n. 69.

varijante s bradavicom je manja, a ukrašena je krugovima, koji su rjedi, širi i plastični. Poledica sviju pločica je glatka.

8. Ukrašni okov, oštećen, od tankog brončanog lima, spiralno savijen i s rupama na završecima; ukrašen je na rubovima s dvije usporedne crte i jednom cik-cak crtom po sredini, sve izvedeno punktiranom tehnikom. Dužina 17,4 cm (tab. II, 8).
9. Tutulusi (21 komad) od brončanog lima, kalotastog oblika i pojedinačno blago izvedeni u stošcu sličnom obliku, manji i neukrašeni, svaki s dvije nasuprotno provrtane rupe. Promjeri od 2,5 cm do 1,4 cm (tab. IV, 1, 2).
10. Tutulusi (171 komad) od brončanog lima, šiljato-stožastog oblika, manji i neukrašeni, svaki s po dvije nasuprotno provrtane rupe, s uskim obodom i bez njega, pojedini nešto oštećeni. Promjeri od 2,6 cm do 0,7 cm (tab. IV, 3, 4, 5).
11. Tutulusi od brončanog lima, stožastog oblika s izvučenim obodom, svaki s po dvije nasuprotno provrtane rupe, različite veličine i ukrasa: a) tutulus (1 komad) ukrašen uokrug oboda s dvije punktirano izvedene crte, a na tuljku se također nalaze unakrsno smještene četiri punktirano izvedena kružna ukrasa, promjer 4,3 cm (tab. IV, 6); b) tutulusi (24 komada) ukrašeni uokrug oboda s po dvije punktirano izvedene crte, promjeri od 4,3 cm do 3 cm (tab. IV, 7, 8); c) tutulusi (34 komada) ukrašeni uokrug oboda s jednom punktirano izvedenom crtom, a na tuljku ukrašeni kao pod a), promjeri od 4 cm do 3 cm (tab. IV, 9, 10); d) tutulusi (167 komada) ukrašeni uokrug oboda s jednom punktirano izvedenom crtom, promjeri od 3,6 cm do 1,8 cm (tab. IV, 11, 12, 13).
12. Privjesak od bijele bronce, polumjesečasta oblika, rombičnog presjeka, oštećen. Ukrasa nema. Visina 2,5 cm (tab. III, 4).
13. Štitnik za iglu od bijele bronce, polumjesečastog oblika, rombičnog presjeka, sa šupljom cijevčicom za naticanje po sredini. Ukrasa nema. Visina 3 cm (tab. III, 5).
14. Pinceta od elastičnog brončanog lima, ovalnog je oblika s proširenim i zadebljanim završecima. Ukrasa nema. Visina 5,3 cm (tab. V, 1).
15. Bodež od bronce, malen i oštećen, nedostaje držak i šiljak; gornji dio je jako proširen, na njemu su sačuvane dvije klinaste zakovice i tragovi dviju rupa. Po sredini istrošenog sječiva je blago naglašeno rebro. Ukrasa nema. Dužina 8 cm (tab. III, 6).
16. Sjekira od bronce s degeneriranom i sniženom peticom i s nerazvijenim krilima po sredini, na gornjem dijelu je oštećena. Ukrasa nema, ali je zelena patina bolja nego na ostalim broncima. Dužina 13 cm (tab. V, 2).
17. Ulomak od plosnate i uske brončane šipke, ovalno savijene. Jedan je završetak svinut prema van, drugi je odlomljen. Ukrasa nema. Dužina 6,8 cm (v. tab. I, 1, sredina lijevo).
18. Grumeni od t. zv. sirove bronce (26 komada), većinom manji amorfnog oblika, uglavnom hrapave i nešto rupičaste površine, pojedini su ulomci glatki. Težina 4,75 kg (v. tab. I, 1, dolje).
19. Glinena posuda, crno-tamnosiive boje, firnisana i glađena s vanjske strane, rađena slobodnom rukom, ima usku povišenu nožicu s nešto konkavnim dnom, te veoma istaknut i zaobljen trbuh, ali suženi uvučeni vrat s rombičnim gor-

njim rubom otvorenim prema van. Uz vrat posude su dvije ručke konveksne na vanjskoj strani s po jednom bradavicom po sredini, te s po jednim ispupčenim i prošupljenim roščićem iznad svake ručke na otvoru. Oko vrata posude vidljive su dvije po dvije udubene vodoravne usporedne crte, a još dvije takove crte na nožici. Posuda je na trbuhu ukrašena na četiri mjesta s po šest udubelih usporednih okomitih crta, a na dva mjesta s nepravilno udubeni ornamentom sličnim kukastom križu, te iznad njega s po dvije manje bradavice i ispod njega s po jednom većom bradavicom; na trbuhu ispod obiju ručki još je po jedna manja bradavica i po jedna donja veća bradavica. Visina 8,7 cm, promjer trbuha 9 cm (tab. V, 3, 3a, X, 1).

20. Spiralne vitice cilindričnog oblika od spiralno savijene dvostruke spojene zlatne žice nepravilno-kružnog presjeka, i to 22 komada^{3a} ukupne težine 175,80 gr., sve od zlata finoće 985/1000. Spiralne vitice razlikuju se u veličini, debljini žice i oblikovanju završetaka: a) vitica od deblje dvostruke spojene žice, četiri puta spiralno smotane, jedan završetak je tordiran, promjer 3,2 cm (tab. VI, 1); b) vitica od deblje dvostruko spojene žice, pet puta spiralno smotane, dva reda s jednim završetkom su tordirani, promjer 3 cm (tab. VI, 2); c) vitice (6 komada) od deblje dvostruko spojene žice spiralno smotane, i to 2 vitice sedam puta, a 4 vitice šest puta, na jednom završetku svake vitice su žice spletene i oblikuju po tri petlje, promjeri od 3,7 cm do 3,2 cm (tab. VI, 3, 4, 5, 6, 7, 8); d) vitica, malena od tanke dvostruke spojene žice, šest puta spiralno smotane, na jednom završetku je žica spletena i oblikuje tri petlje, promjer 1,7 cm (tab. VI, 9); e) vitice (10 komada) od tanke dvostruke spojene žice spiralno smotane, i to 6 vitica pet puta, 2 vitice sedam puta i 2 vitice jedanaest puta, završetci svih su oblikovani poput petlje, samo je jedan zbog oštećenja bio naknadno spajan, promjeri od 3,2 cm do 1,7 cm (tab. VI, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19); f) vitice (3 komada) od veoma tanke žice spletene u vjenčice međusobno spojene, promjer svakoga cca. 1,7 cm (tab. VI, 20, 21, 22), one su stisnute za razliku primjeraka od a) do e).

B) Vukovar prehist. zb. inv. br. 1083—1086 (tab. VII, 1)

1. Glinena posuda, crno-tamnosive boje, firnisana i glađena s vanjske strane, rađena slobodnom rukom, u originalu sačuvana samo u polovici; ima usku povišenu nožicu, veoma istaknut i zaobljen trbuh, sužen i uvučen vrat s rombičnim gornjim rubom, zadebljanim i otvorenim prema van, što je naročito istaknuto na dva ugla. Uz vrat posude su dvije ručke, konveksne na vanjskoj strani i sužene po sredini, a iznad njih na otvoru po dvije bradavice. Posuda je ukrašena udubenim crtama, i to oko vrata četiri i na ramenu unaokolo dvije usporedne vodoravne crte; oko trbuha se razabire osam puta po tri takove crte i osim toga se na njemu ističu četiri bradavice. Visina 11,7 cm, promjer trbuha 11,7 cm (tab. VIII, 1, 1a, X, 3).

^{3a} Naknadno se ustanovilo, da broj zlatnih vitica u ostavi Lovas iznosi 22, a ne 14, cf.

Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 62, 85.

2. Ukrasna pločica brončana, okrugla ukrašena s dva šira plastična koncentrična kruga i bradavicom u sredini. Na rubu je ostatak kvačice za pričvršćivanje. Promjer 3,1 cm (tab. VII, 2).
3. Tutulusi (121 komad) od brončanog lima, bilo kalotastog, bilo blago stožastog oblika, redom neukrašeni, svaki s po dvije nasuprotno povratne rupe. Samo 2 komada su nešto veća, ostali uglavnom manji. Promjeri od 2,6 cm do 1,1 cm (tab. VII, 3, 4, 5).
4. Tutulusi od brončanog lima stožastog oblika s izvučenim obodom, svaki s po dvije nasuprotno provrtane rupe, različite viličine i ukrasa: a) tutulusi (4 komada) ukrašeni uokrug oboda s dvije punktirano izvedene crte (tab. VII, 6), 1 tutulus ima punktiranu crtu smještenu iznimno na tuljku iznad oboda (tab. VII, 7), 1 komad je jače oštećen, promjeri od 3,6 cm do 3,2 cm; b) tutulusi (30 komada) ukrašeni uokrug oboda s jednom punktirano izvedenom crtom, promjeri od 3,6 cm do 2,4 cm (tab. VII, 8, 9, 10).

Kemijske analize

Na Tehnološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu susretljivo se izvršila, na našu molbu, kemijska analiza, koju smo, zbog neminovnog oštećivanja brončanih artefakata, bili prisiljeni ograničiti privremeno na pojedine primjerke, pa se zato nismo mogli odlučiti na provedbu analize kompletnog materijala ovih ostava, jer bi u tu svrhu najpodesniji bio spektrografski postupak, a ovaj se nije mogao ostvariti. Pri samoj analizi kisik nije određivan; patinu analiziranih bronca nije bilo moguće u potpunosti odstraniti. Analizom dobiveni podaci prikazani su na priloženoj tabeli.

	Vukovar tutulus, inv. br. 1084	Lovas tutulus, inv. br. 9991	Lovas grumen, inv. br. 9994
	%	%	%
Bakar	94,6	88,9	97,4
Kositar	2,6	8,1	—
Antimon	tragovi	tragovi	—
Olovo	tragovi	—	—
Željezo	0,3	0,4	0,8
Nikalj	0,3	0,7	0,1
Magnezij	tragovi	tragovi	0,1
Sumpor	0,2	0,2	0,3
	98,0	98,3	98,7

INTERPRETACIJA I DATIRANJE OSTAVA

Velika lovaska ostava podudara se tipološki s manjom vukovarskom ostavom, budući da ova potonja sadrži potpuno analogne artefakte, nađene u glinenoj posudi istog tipa kao i lovaska, u kojoj je bio pohranjen zlatni nakit. Opće značenje obiju ostava je jedinstveno, jer one predstavljaju »blago«⁴, t. j. dragocjenu ličnu svojinu,

⁴ Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 63.

pohranjenu u zemlju u glinenim posudama i u (nesačuvanom) ćupu, da se na taj način ona bolje sačuva. Vukovarska ostava to zorno dokazuje, ali isto vrijedi i za onu iz Lovasa, kako po podacima o okolnostima nalaza, tako i po obilježju materijala ove ostave. U njoj ima doduše nešto sirove bronce, ali sva je prilika da ona ovdje ne upućuje na ostavu putujućeg trgovca ili obrtnika, već se može tumačiti kao neprerađeni višak u ono vrijeme skupocjene »brončane vrijednosti«, uzevši u obzir ostale artefakte te ostave, koji nisu lomljeni, već uglavnom čitavi. Po funkciji među njima preteže nakit i ukras odjeće uz nekoliko predmeta dnevne upotrebe. Sjekira, bodež i pinceta upućuju na muškarca, a štitnik igle na ženu, tutulusi i pločice s trnom nesumnjivo su služili za ukras odjeće obih spolova, a narukvice i prstenje nisu samo ženski nakit. Dragocjen i u našim krajevima rijedak je vitičasti nakit od zlatne spiralne žice s funkcijom ukrasa kose, iako se veće primjerke tumači gdjekad kao ženske ili dječje spiralne narukvice. Znatan broj tog zlatnog ukrasa uz popratne brončane nalaze obilježuje i ostavu Lovas kao nalaz »blaga« brončanog doba.

Valja naglasiti, da je stanje istraživanja brončanog doba u Hrvatskoj veoma zapušteno, a i inače u Jugoslaviji nije u dovoljnoj mjeri obrađeno. U novije vrijeme objavljeni su doduše pojedini grobni nalazi među brojnim materijalom znamenitog Glasinca u Bosni⁵, koji mogu poslužiti za analogije u nekoliko slučajeva, a općenito su također korisni noviji prilozi istraživanju brončanog doba u Srbiji⁶, iako jedva sadrže neposredno upotrebive podatke za ove ostave. Materijal brončanog doba iz Srijema i Slavonije, osim poznatog zatvorenog grobnog nalaza iz Bijelog Brda (grob 121), nije još sustavno objavljivan, premda je zastupan s nizom lokaliteta u zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu⁷. Ostave Lovas i Vukovar ukazuju, po obilježju svog metalnog materijala, međutim, izravno na analogni materijal lokaliteta u panonskom Podunavlju i dalje u Srednjoj Evropi iz vremena srednjeg brončanog doba, pa treba prvenstveno uzeti u obzir za analogije sigurnije dokumentirane nalaze s tog prostranog područja. Ravnali smo se prema poznatoj Reineckeovoj srednjoevropskoj (bavarskoj) kronologiji⁸, uzevši ponegdje u obzir, uz njegovu »ugarsku« kronologiju, novija dostignuća kronološke sistematike drugih autora.

Napadno je velik par narukvica od brončana lima (tab. II, 1), što ih se zapravo nosilo kao rukobran na nadlaktici. Analogne narukvice imaju većinom spiralni ukras na završecima, koji na našim primjercima nedostaju, tako iz Mađarske u značajnim ostavama Nagy Hangos, Ráczegres i Rákási, sve tri datirane stupnjem bronca

⁵ Benac A. i Čović B., o. c., p. 26 sqq.

⁶ Od novije literature navodi se: Garašanin M., Istoriski glasnik, 1951, p. 48 sqq. — Garašanin M., Zbornik Mat. Srp., 2, 1951, p. 83 sqq. — Garašanin M., Rad VM, 3, 1954, p. 57 sqq. — Garašanin D., Katalog metala, 1954, p. 10 sqq. — Garašanin D., Rad VM, 3, 1954, p. 67 sqq.

⁷ Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, p. 63 sq., fig. 24—27. — Cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 75. — Po našem mišljenju glinena posuda, t. j. etažna žara groba 121 ne pripada grobnoj cjelini

ovog inače veoma važnog skeletnog groba iz Bijelog Brda, već je ostatak iz drugog, u ranom srednjem vijeku poremećenog brončanodobnog žarnog groba, koji je moguće relativno nešto mlađi od skeletnoga.

⁸ Reinecke P., Altertümer unserer heidnischen Vorzeit, V, 1906, 1911, pp. 205 sqq., 359 sqq. — Reinecke P., Der Bayerische Vorgeschichtsfreund, I/II, 1921/2, p. 21. — Reinecke P., Germania, 8, 1924, p. 43 sq. — Cf. Reinecke P., Arch. Ért., 1899, pp. 285 sqq., 316 sqq. — Za novija dostignuća o kronologiji vidi citate literature u slijedećim bilješkama.

B⁹, iz Slovačke u ostavama Dunajská Streda i Vyškovce¹⁰, po našem mišljenju sigurno stupanj bronca B; ima ih još u ostavama istog vremena, tako na pr. Grodnice u Poljskoj, Bühl u Bavorskoj i Ackenbach na Bodenskom jezeru¹¹, nadalje u grobnim nalazima srednjeg brončanog doba u Austriji, Češkoj i Švicarskoj¹², što ih pojedinačno ne spominjemo. Te narukvice traju dugo i poslije vremena stupanj bronca C dalje do u vrijeme kulture žarnih polja (t. j. uglavnom halštat A), tako ih nalazimo u ostavama Szentendre u Mađarskoj, Blatnica (nesigurno) u Slovačkoj i Tomaševac—Tamásfalva u jugoslavenskom Banatu¹³. Velikim lovaskim narukvicama za nadlakticu veoma su slična dva neukrašena primjerka bez spiralnih završetaka u sumarno objavljenoj ostavi nalazišta Dunapentele—Sztálinváros, otkrivenoj u najgornjem nivou (3—4 m debelog) kulturnog sloja dugotrajnog brončanodobnog naselja kulture Vatya, čini se iz vremena kada je to naselje napušteno; Patay^{13a} datira tu ostavu u kasno brončano doba, po našem mišljenju ona ima tipološke značajke stupnjeva bronca B—C. Schráníl tvrdi, da se takove velike narukvice nosilo kao nanogvice, a njihovo podrijetlo traži on u Mađarskoj, i to iz vremena druge periode »ugarskog« brončanog doba¹⁴. Primjerke iz ostave Lovas valja datirati stupnjevima bronca B—C.

Narukvice sa spiralnim diskosima (tab. III, 1, 2) češće su spominjane i dobro poznate u literaturi, zbog njihove velike raširenosti od Karpatske kotline i Crnog mora sve do Rajne, u nekoliko varijanata oblika. Njima su se posebice bavili Wilke, Antoniewicz i Dumitrescu¹⁵ skupivši glavne podatke i analogije o tom nakitu, koje poblize ne navodimo. U Poljskoj ih se datira obično u drugu i treću periodu po Monteliusu¹⁶, ali one traju u Panonskoj nizini od srednjeg do kasnog brončanog doba, t. j. do kulture žarnih polja. Dumitrescu ističe dugotrajnost tog nakita (od druge do četvrte periode »ugarskog« brončanog doba¹⁷), ukazavši na kasnije primjerke zlatnih narukvica iz čuvenog blaga Firiteaz—Féregyháza u Banatu¹⁸, što su po stilu i ukrasu znatno kasniji od narukvice tog tipa u ostavi Lovas, s mnogim

⁹ Childe G. V., *The Danube in prehistory*, 1929, fig. 149, 3. — Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, 1892, tab. CLXI, 7, 8; III, 1896, tab. CCXXI, 1, 2. — Cf. Foltiny S., *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, 1955, p. 23. — Willvonseder K., *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, 1937, p. 122 sq. (s daljnim analogijama).

¹⁰ Kraskovská L., *Archeol. rozhledy*, III, 1951, p. 140 sqq., fig. 106—109. — Balaša G., *Archeol. rozhledy*, VII, 1955, p. 443 sqq., fig. 208—209.

¹¹ Kostrzewski J., *Wielkopolska w pradziejach*, 1955, tab. V. — Dehn W., *Germania*, 30, 1952, p. 177, tab. 6, 23, 24. — Kimmig W., *Jahrbuch Röm. Germ. Zent. Mus.*, II, 1955, p. 65, fig. 5.

¹² Willvonseder K., o. c., p. 122, tab. 23, 4, 5. — Schráníl J., *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, 1928, p. 127, tab. XXV, 10. —

Vogt E., *Die Bronzezeit der Schweiz*, 1956, p. 15, tab. 5, 1.

¹³ Hampel J., o. c., I, 1886, tab. XLIV, 2, 1. — Cf. Foltiny S., *ibidem*. — Kytlicova O., *Památky archeologické*, XLVI, 1955, fig. 4. — Gallus S. i Horváth T., *Dissertationes Pannonicae*, ser. II, 9, 1939, p. 20 sqq., tab. XXIV.

^{13a} Patay P., *Archaeologische Funde in Ungarn*, 1956, p. 102 sq.

¹⁴ Schráníl J., *ibidem*.

¹⁵ Wilke G., *Zeitschrift für Ethnologie*, 36, 1904, p. 60. — Antoniewicz W., *Altschlesien*, 5, 1934, p. 157 sqq., tab. XXVI. — Dumitrescu H., *Dacia*, VIII/VIII, 1941, p. 137 sqq., fig. 6, 7.

¹⁶ Antoniewicz W., o. c., pp. 159—163. — Kostrzewski J., o. c., fig. 186, 243.

¹⁷ Dumitrescu H., o. c., p. 140.

¹⁸ Márton L., *Arch. Ért.*, 1907, p. 60, fig. 3—6.

paralelama od Transilvanije do južne i zapadne Njemačke¹⁹, svakako iz srednjeg brončanog doba. Obično su one nađene u parovima, ali gdjekad i pojedinačno tako na pr. u grobovima nekropole Wixhausen (u pokrajini Hessen), datiranim mladim horizontom srednjeg brončanog doba, t. j. vjerojatno već stupanj bronca C, iako ih inače nalazimo u kulturnom inventaru stupnja bronca B²⁰. Takav nakit služio je također i kao nanogvica, što se ustanovilo u grobnim nalazima²¹, ali to za naše primjerke nije vjerojatno, zbog premalog promjera njihovog obruča. Ograničit ćemo se ovdje ukazati još na sličnu narukvicu iz poznate ostave Rákospalota u Mađarskoj²², koja se može pouzdano datirati stupnjem bronca B. Nekoliko slučajnih nalaza takovih neobjavljenih narukvica nađeno je u Hrvatskoj, na pr. u Otoku kod Vinkovaca. Oba para narukvica sa spiralnim diskosima datiramo stupnjevima bronca B—C.

Narukvice od spiralno savijene žice (tab. III, 3) različite veličine su također veoma raširene u Srednjoj Evropi. Pojavljuju se već u rano brončano doba, na pr. u ostavi Stupava u Slovačkoj²³ i traju sve do u vrijeme kulture žarnih polja. Foltiny je iz Mađarske popisao, pored slučajnih nalaza, samo primjerke iz jedne ranobrončanodobne ostave i osim toga, kao staru tradiciju, narukvice iz više ostava kasnog brončanog doba, dakle pod sličnim okolnostima kako i u Poljskoj tako i u sjevernoj Njemačkoj²⁴. Za srednje brončano doba Mađarske valja navesti primjerke iz grobova nalazišta Rákóczifalva i Szeged—Bogárzó, na koje je upozorio Milojčić²⁵. U Austriji ima sličnog nakita iz grobova stupnja bronca B²⁶, nadalje u značajnoj istovremenoj ostavi Bühl (Bavarska), koju je podrobno obradio Dehn²⁷. Valja također ukazati na više primjeraka spiralnih narukvica iz već spomenute nekropole Wixhausen²⁸, što je, čini se, već vrijeme stupanj bronca C, t. j. nekropola je mlađa od ostave Bühl; ove narukvice predstavljaju dobre paralele lovaskim primjercima. Holste navodi takove spiralne narukvice na Rajni iz vremena stupanj bronca B²⁹. Par narukvica od spiralne žice u ostavi Lovas datiramo također stupnjevima bronca B—C.

Jasnu sliku pruža nam prstenje sa spiralnim diskosima uglatog presjeka (tab. II, 2, 3). Foltiny ih navodi za srednje brončano doba po grobnim nalazima Szeged—Bogárzó i Deszk (Mađarska), te Smolenice—Szomolány (Slovačka) i dr., a jedan deformirani primjerak sadrži spomenuta ostava Rákospalota³⁰. U Austriji ih ima u

¹⁹ Dumitrescu H., o. c., fig. 6, 7, p. 139 (treća perioda »ugarskog« brončanog doba). — Kraft G., *Die Kultur der Bronzezeit in Süddeutschland*, 1926, tab. XXVIII, 7.

²⁰ Jorns W., *Germania*, 28, 1944/50, pp. 178 sqq., 186, fig. 2, 9; 3, 9, 23. — Cf. Holste F., *Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland etc.*, 1953, p. 72, fig. 7, 10, tab. 19, 15.

²¹ Jorns W., o. c., p. 184. — Kraft G., o. c., p. 41. — Childe G. V., o. c., p. 274.

²² Hampel J., o. c., I, tab. LXXXVII, 5. — Childe G. V., o. c., tab. VIII, D 1.

²³ Hampel J., o. c., II, tab. CLXIII, 1—10.

²⁴ Foltiny S., o. c., p. 22 sq. — Szafranski W., *Skarby brazowe etc.*, 1955, p. 61, tab.

XXXI, fig. 408. — Sprockhoff E., *Jungbronzezeitliche Hortfunde etc.*, I, 1956, p. 172.

²⁵ Milojčić V., *Actes de la IIIe Session Congrès Zürich*, 1953, p. 272 sqq., fig. 14, 20; 17, 6.

²⁶ Willvonseder K., o. c., p. 121.

²⁷ Dehn W., o. c., pp. 176, 183, tab. 6, 25.

²⁸ Jorns W., o. c., p. 178 sqq., fig. 2, 11, 26, 29; 3, 7, 20, 24.

²⁹ Holste F., o. c., p. 72, fig. 7, 9, tab. 19, 12.

³⁰ Foltiny S., o. c., p. 21 sq., n. 72, 73, tab. 5, 2, 9, 8, te usmeni podatak tog pisca za groblje Szeged—Bogárzó. — Za grobove u Smolenicama—Szomolány cf. Hampel J., o. c., III, tab. CCXLII, 3—6.

nekoliko grobnih nalaza samo iz srednjeg brončanog doba³¹; rašireni su, po Schránílu, inače u t. zv. kulturi grobnih humaka ne samo u Češkoj, već i uzvodno od gornjeg Dunava prema Rajni³². Niz takova prstenja sadrži bogati ženski grob Všekary u Češkoj, a Holste ga datira stupnjem bronca C, iako je takvo prstenje već udomaćeno u Srednjoj Evropi za vremena stupanj bronca B, što nam uostalom potvrđuje i ostava Rákospalota³³. To nam pruža siguran putokaz za datiranje prstenja sa spiralnim diskosima iz Lovasa stupnjevima bronca B—C. Pripominjemo, da je jedan neobjavljen veoma deformiran brončani ukrasni predmet s dva spiralna diskosa, što predstavlja ili sličan prsten ili spiralni privjesak, nađen u velikoj srijemskoj brončanodobnoj nekropoli sa žarama u Surčinu, ali nažalost bez dovoljno točnih podataka o okolnostima nalaza. Žare u toj nekropoli valja za sada datirati okvirno u vrijeme od stupnja bronca B sve do vremena stupanj bronca D, iako čitav taj opsežan materijal, već davno iskapan, kojeg čuva Arheološki muzej u Zagrebu, nije još sustavno obrađen. Nekropola Surčin traži zasebnu obradu, a samo pojedine primjerke iz nje spominje Childe^{33a}.

Prstenje od spiralno savijene žice (tab. II, 4) tipično je za srednje brončano doba Srednje Evrope, kako su to već uočili Willvonseder i Foltiny³⁴. Analognih primjeraka ima i u naprijed navedenoj nekropoli Wixhausen³⁵. Osim paralela što ih je iz Mađarske i Slovačke (tako na pr. iz groblja Smolenice—Szomolány) donio Foltiny, može se iz Hampelova velikog atlasa uzeti možda u obzir nereproducirane primjerke iz ostave Alsó-Némedi³⁶, vjerojatno vremena stupanj bronca C; bilo bi još i drugih primjera za srednje brončano doba u materijalu kojeg je iznio Tompa, a kronološki ga je revidirao Milojčić³⁷. Nekoliko neobjavljenih primjeraka analognim lovaskima ustanovljeno je također u spomenutoj nekropoli Surčin u Srijemu. Spiralno savijeno prstenje u ostavi Lovas pripada istom vremenu kao i naprijed navedene narukvice (tab. III, 3). Pripominjemo još i to: valja tipološki diferencirati ovo spiralno prstenje od takova slična prstenja, ponekad od dvostruke žice, sa završecima poput petlje, češće od zlata, što ga navodi Schráníl za kulturu grobnih humaka u Češkoj, a Childe za početke kulture žarnih groblja u srednjem Podunavlju³⁸; pored toga postoje još često u to vrijeme maleni svici od brončane žice, koje se funkcionalno mora razlikovati od spomenutog prstenja. Foltiny je naveo primjere takovih svitaka, koji traju u Karpatskoj kotlini od početka brončanog doba do u halštatsko vrijeme, ali ne navodi način upotrebe tog nakita, tako čestog u brončanodobnim grobovima Mađarske, a sadrži ih i spomenuta ostava Rákospalota³⁹.

³¹ Willvonseder K., o. c., p. 133 sq.

³² Schráníl J., o. c., p. 125. — Cf. Foltiny S., o. c., p. 22.

³³ Holste S., o. c., pp. 54, 28 sq. — Cf. Schráníl J., o. c., fig. 12. — Milojčić V., o. c., p. 274, fig. 17, 15—22; 18, 1—19.

^{33a} Childe G. V., o. c., pp. 280, 284, 288, 381, 383, fig. 155, 221.

³⁴ Willvonseder K., o. c., p. 132 sq. — Foltiny S., o. c., p. 22.

³⁵ Jorns W., o. c., pp. 178, 180, fig. 2, 10; 3, 21.

³⁶ Hampel J., o. c., III, p. 4. — Za Smolenice — Szomolány cf. Hampel J., o. c., III, tab. CCXLII, 7—10, CCXLIV, gore, CCXLV, 6—8.

³⁷ Tompa F., 24./25. Bericht RGK, 1934/5, tab. 45, 27—29. — Cf. Milojčić V., o. c., p. 269 sqq.

³⁸ Schráníl J., o. c., p. 125. — Childe G. V., o. c., p. 344, tab. XIV, 3.

³⁹ Foltiny S., o. c., p. 19 sq., n. 50, 51, tab. 3, 12.

Vogst je ustanovio, da su ovakovi svici služili kao ukras na vratu, i to in situ u precizno iskopanim grobnim humcima lokaliteta Weiningen u Švicarskoj (stupanj bronca B)⁴⁰.

Šest ukrasnih pločica iz ostave Lovas, bilo s bradavicom (tab. II, 5) bilo s trnom po sredini (tab. II, 6, 7), kao i ona s bradavicom (tab. VII, 2) iz ostave Vukovar, služile su za privjesak na odjeći, navodno uz pojas ili kao ukras na vratu s netom spomenutim svicima. Tim su se nakitom, koji je također osobitost srednjeg brončanog doba stupnja bronca B, naročito bavili Kraft i Willvonseder⁴¹. Ovaj potonji smatra, da su primjerci s bradavicom relativno stariji (njegov stupanj bronca B₁) od onih s dugim trnom (njegov stupanj bronca B₂), pozivajući se na njihovu pojavu u ostavama Mađarske, kako je to već uočio sam Reinecke⁴². Pločicama prve varijante iz Lovasa i Vukovara analogne su uglavnom one iz ostava Nagy Hangos, Rákospalota, Alsó-Némedi, Rákosi i s nalazišta neodređenog obilježja Mezöberény, te iz žarnih groblja Orosipuszta, Dorozsma, Szeged-Bogárzó i Tiszakeszi⁴³. Izvan Mađarske ih ima na pr. u Slovačkoj (ostava Vyškovce) u Češkoj (žarni grobovi u humcima Nová Hospoda), u Njemačkoj (ostave Bühl, Ackenbach) i u Švicarskoj (grobnji nalaz Cresta Petschna) i t. d.⁴⁴. Sve su možda import iz Karpatske kotline, gdje su one nastale, premda postoji, pored takovih, u Evropi sličan nakit, koji nije nastao u panonskom Podunavlju, ali je, kako to tumači Dehn, možda rađen po istim uzorima⁴⁵. Pločice druge varijante u ostavi Lovas, što imaju napadno dug trn po sredini, mogu se usporediti s onima ostave Ráczegres, a inače ih ima ponegdje u Mađarskoj, tako na pr. u jednom nalazu žarnog groblja Szeged-Bogárzó i t. d.⁴⁶, ali ne u tolikoj mjeri, kao one prve varijante. Može ih se smatrati brončanodobnim reliktom, iako se pojavljuju gdjekad i kasnije u vremenu kulture žarnih polja, tako na pr. unutar velike ostave Bonyhád, koju Foltiny smatra ranohalštatskom (po našem datiranju faza halštat A₂)⁴⁷. Dobre paralele za one lovaske primjerke, ukrašene s dugim trnom i gusto nanizanim koncentričnim krugovima, pružaju nam gotovo identične takove pločice u skeletnim grobovima iz grobnih humaka nalazišta Pitten i Winklarn u Dojnoj Austriji, i to grobno povezani s prstenjem potpuno analognim obim tipovima

⁴⁰ Vogt E., Zeitschrift für schweiz. Arch. und Kunstgesch., 10, 1948, p. 41, fig. 11, tab. 24, 3—9. — Cf. Schráníl J., o. c., p. 128.

⁴¹ Kraft G., o. c., p. 35 sqq. — Willvonseder K., o. c., p. 143 sqq.

⁴² Willvonseder K., o. c., p. 144 sq. — Reinecke P., Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, I, 1901, 15.

⁴³ Childe G. V., o. c., fig. 149, 8b. — Hampel J., o. c., I, tab. LXXXVII, 8, LIV, 7; III, tab. CCXXI, 6—9; II, tab. CXXXIII, 2, 3. — Tompa F., o. c., tab. 34, 3—12. — Milošević V., o. c., fig. 15, 3; 16, 5.

⁴⁴ Balaša G., o. c., fig. 208. — Jilková E., Archeol. rozhledy, VII, 1955, fig. 77. — Dehn W., o. c., tab. 6, 27. — Kimmig W., o. c., fig.

4, 13—16. — Vogt E., Die Bronzezeit der Schweiz, 1956, tab. 5, 26.

⁴⁵ Dehn W., o. c., p. 186, n. 64. — Cf. Kraft G., o. c., p. 35 sq., tab. XVII, 4, 6, 8. — Willvonseder K., o. c., p. 145 sq. — Foltiny S., o. c., p. 35. — Schráníl J., o. c., p. 128, tab. XXV, 33. — Holste F., o. c., tab. 19, 8, 9, 13, 14.

⁴⁶ Hampel J., o. c., II, tab. CIXI, 1—6; I, tab. LV, 3. — Upotpunjeno usmenim podatkom S. Foltinya za groblje Szeged—Bogárzó.

⁴⁷ Hampel J., o. c., II, tab. CLIII, 29. — Foltiny S., ibidem. — Cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 65 sq. — Za kasnije razvojne oblike ukrasnih ploča cf. Nestor J., 22. Bericht RGK, 1932, p. 121 sqq.

naprijed prikazanim iz ostave Lovas (tab. II, 2—4)⁴⁸. Ti se grobovi mogu pouzdano datirati stupnjem bronca B, odnosno Willvonseder stupanj B₂ = Pittioni faza Pittensieding⁴⁹. U Jugoslaviji se inače rijetko nailazi na ukrasne pločice poput ovih ovdje prikazanih. Objavljen je jedan primjerak s bradavicom s poznatog nalazišta Vatin u Banatu (bliže okolnosti nalaza nisu jasne), veoma vjerojatno srednjobrončanodobnog vremena⁵⁰, nadalje iz Vinče dva primjerka s trnom, jedan je manji srednjobrončanodoban, ali je slučajna nalaz, a drugi je iz ostave starije kulture žarnih polja (po našem datiranju faza halštat A₂)⁵¹ s tog istog poznatog nalazišta u Srbiji; ova potonja pločica je rijetko velika i sva je prilika, da predstavlja kasniji proizvod, t. j. rađena je možda po starijim uzorima. Kao izuzetan nalaz u balkanskim gorovitim krajevima valja još spomenuti tipičnu pločicu s trnom, srodnu lovaskim primjercima, iz navodno skeletnog grobnog humka Han Osovo na Glasincu⁵², približno istovremenog našim ostavama. Prema svemu datiramo ukrasne pločice iz ostava Lovas i Vukovar svakako stupnjem bronca B, i to dvije s bradavicom su po tipologiji nešto starije od onih pet s trnom.

Namjenu ukrasnog okova (tab. II, 8) od brončanog lima s iskucano rađenim ukrasom punktiranih crta nije moguće sa sigurnošću odrediti. Sva je prilika, da je služio iskonski kao ukras na pokrivalu glave, a nije isključeno ni to, da pripada skupini t. zv. dijadema, iako pitanje njegove funkcije ne možemo točnije objasniti. Ornament na našem okovu ne susreće se često, a veoma je srodan onome na pravokutnom ulomku od brončana lima s nalazišta Periamus — Perjámos u rumunjskom Banatu, kojeg je objavio Nestor⁵³. Poznati materijal perjamoškog naselja iz ranog brončanog doba (Reinecke stupanj bronca A) nedavno je Miložić podvrgao kronološkoj reviziji u sklopu njegove opće revizije kronologije tih kultura u Mađarskoj⁵⁴. Taj je perjamoški okov nesumnjivo znatno stariji od ostalih ovdje objavljenih bronca. Valja imati u vidu, da je izradba ukrasa od brončanog lima bila vrlo česta baš u rano brončano doba u Srednjoj Evropi, kako to ističe Vogt, koji govori o kulturnom krugu limenog nakita⁵⁵. U Panonskoj nizini ustanovilo se mnogo nalaza limenog ukrasa, bilo glatkih, bilo ukrašenih ponekad iskucanim crtama, tako njime obiluje t. zv. kultura Kisapostag u Transdanubiji, sa žarnim grobovima i (nepouzdanom) ostavom Ercsi⁵⁶. Behrens je objavio ukrašeni »dijadem« u ranobrončanodobnom grobu nalazišta Dunapentele, a takav nakit susreće se u Austriji, češće s limenim ulomcima, također u skeletnim grobovima istog vremena (Gemeinlebarn,

⁴⁸ Willvonseder K., o. c., pp. 47 sqq., 144, tab. 30, 1, 2; 29, 2, 1; 38, 6, 7, 3, 4.

⁴⁹ Willvonseder K., ibidem. — Pittioni R., *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, 1954, p. 376 sq.

⁵⁰ Milleker B., *A Vattinai östelep*, 1905, p. 15, tab. II, 7. — Cf. Garašanin M., *Rad VM*, 3, 1954, p. 62.

⁵¹ Garašanin D., *Katalog metala*, 1954, p. 70 (dat. bronca B), tab. LX, 10; p. 21 sq. (dat. halštat A), tab. X, 2. — Cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 72.

⁵² Benac A. i Čović B., o. c., pp. 11, 27, tab. VII, 5 (dat. Glasinac faza IIa).

⁵³ Nestor J., o. c., p. 87 sq., fig. 19.

⁵⁴ Miložić V., o. c., fig. 42. — O kulturi Perjámos cf. Patay P., *Dissertationes Panonicae*, ser. II, 13, 1938, p. 52 sqq.

⁵⁵ Vogt E., *Tschumi-Festschrift*, 1948, p. 60 sqq.

⁵⁶ Mozsolics A., *Archaeologia Hungarica*, XXVI, 1942, p. 67 sqq. — Cf. Hampel J., o. c., I, tab. XCIII.

Unterwölbing, Spitz na Dunavu), pa u Porajnju (Dexheim) i t. d.⁵⁷ Ranobrončano-dobna tradicija limena nakita pojavljuje se na mahove više ili manje u određenim dugotrajnim oblicima ukrašavanja i kasnije u brončano doba, tako na pr. limeni tutulusi, ali se limeni »dijademi« pomalo gube, pa ih u ostavama srednjeg brončanog doba u Mađarskoj gotovo i nema. Kao analogiju navodimo na pr. ulomak od brončanog lima u već navedenoj ostavi Nagy Hangos⁵⁸, a daleko su bolje paralele primjerci iz spomenute ostave Bühl, što ih je Dehn obilježio »starinskima« u relaciji s ostalim brončama ostave Bühl⁵⁹. Obje navedene ostave pripisuje se, kako znamo, stupnju bronca B, poput grobnih humaka nalazišta Hajek u Češkoj, odakle Schráníl spominje pločicu od brončana lima^{59a} slično ukrašenu kao lovaski okov. Prema tome datiramo okov u ostavi Lovas stupnjem bronca B, iako je on vjerojatno starijeg porijekla.

Veliki broj limenih tutulusa, kalotastog i stožastog oblika, sa i bez iskucanog ukrasa različite veličine (tab. I, 1, gore, IV, 1—13, VII, 1, 3—10) diferira u ostavama Lovas (ukupno 418 komada) i Vukovar (ukupno 155 komada) samo brojčano, jer se tutulusi tipološki podudaraju u tim ostavama. Taj kvanititet nalaza zorno potvrđuje poznatu činjenicu njihove upotrebe za ukrašavanje odjeće, bilo da ih se prišivalo na kožnati pojas, što je prvi uočio Naue⁶⁰ u ženskom skeletnom grobu Mühlthal u Bavarskoj, bilo da ih se prišivalo na pregaču, kako je to istaknuo Schráníl⁶¹, objavivši dijelove skeleta s nizom tutulusa in situ iz grobnog humka Černá Mýt u Češkoj. Ovi nalazi mogu poslužiti i kao prilog istraživanju nošnje srednjeg brončanog doba. U Mađarskoj se pojavljuju njihovi prethodnici, obično manji glatki tutulusi, poput malih jednostavnih puceta za prišivanje, već u rano brončano doba u kulturama Perjámos i Kisapostag, kao i u kulturi Vatya, koja pripada i srednjem brončanom doba⁶². U srednjem brončanom doba postoje zapravo dva osnovna oblika tutulusa, i to kalotasti jednostavniji i glatki, a pored njih i manje ili više stožasti, od kojih se razvijaju tipični veći stožasti oblici s izvučenim obodom (poput »klobuka«), često ukrašeni. Svi su ti oblici zastupani u lovaskoj i vukovarskoj ostavi, pa ćemo ih zajedno prikazati, tim više, jer se slično pojavljuju i u drugim nalazima Srednje Evrope tog vremena; ipak valja napomenuti, da su oni u upotrebi i kasnije, ponekad do kulture žarnih polja. Od opisanog osnovnog tipa tutulusa, rađenog uvijek od iskucanog lima, svaki s dvije rupe za prišivanje, valja jasno lučiti tip izrazitog puceta s jednom ili s dvije ušice na poleđici, koji je raširen uglavnom u kasnobrončanodobnom i u halštatskom vremenu, a prije toga rijetko u zatvorenim nalazima⁶³. Kao primjere za srednje brončano doba navodimo tutuluse iz ostava Rákos-

⁵⁷ Behrens G., Praeh. Zeitschrift, XI/XII, 1919/20, p. 118 sq., fig. 2, 1. — Szombathy J., Röm. Germ. Forsch., 3, 1929, pp. 29, 36, tab. 7, 7; 11, 1. — Willvonseder K., Germania, 19, 1935, p. 113 sqq., fig. 1, 5. — Felgenhauer F., Archaeologia Austriaca, 11, 1952, pp. 6, 11 sqq., fig. 1, 13, 14. — Behrens G., Kataloge Röm. Germ. Zent. Mus., 6, 1916, p. 12, fig. 3, 8, 9, 11.

⁵⁸ Childe G. V., o. c., fig. 149, 14.

⁵⁹ Dehn W., o. c., pp. 177, 183 sq., tab. 6, 20—22.

^{59a} Schráníl J., o. c., p. 128, tab. XXV, 33.

⁶⁰ Naue J., Die Bronzezeit in Oberbayern, 1894, p. 140 sqq., tab. VII.

⁶¹ Schráníl J., o. c., p. 128 sqq., fig. 13.

⁶² Patay P., o. c., pp. 57, 99, tab. VI, 2, XIII, 13. — Mozsolics A., o. c., p. 73.

⁶³ Foltiny S., o. c., p. 33 sq. — Coblenz W., Grabfunde der Mittelbronzezeit Sachsens, 1952, pp. 117 sqq., 130.

palota i Nagy Hangos u Mađarskoj, te iz ostave Ebed u Slovačkoj, zatim iz žarnih grobova Bilisits, Dorozsma, Orosipuszta u Mađarskoj, Targu Muresului—Marosvásárhely u Rumunjskoj, uključivši tu i zlatne primjerke u čuvenom blagu Tufaläu—Cófalva u Transilvaniji, sve datirano stupnjem bronca B⁶⁴. Znatan broj kalotastih i stožastih tutulusa obično od bronce, a ponekad od zlata ustanovljen je u Mađarskoj⁶⁵. U Austriji, Bavarskoj i Čehoslovačkoj spominju se oni također češće u literaturi kao tipični nalazi u grobnim humcima, a u Moravskoj ističe se s velikim brojem tutulusa ostava Holešov istog vremena⁶⁶. Također su tutulusi brojno zastupani u naprijed više puta navedenoj ostavi Bühl⁶⁷ (datirana stupnjem bronca B), kao i u skeletnim grobovima već spomenute nekropole Wixhausen⁶⁸ (datirana stupnjem bronca C), koji opet daju u više varijanata i oblika točnu analogiju našim primjercima. Na području Jugoslavije su takovi tutulusi ustanovljeni u srijemskoj nekropoli Surčin (neobjavljeni), zatim u Banatu, i to među brončanodobnim nalazima u Vatínu⁶⁹, nadalje u užoj Srbiji u Lučanima (grob ili ostava?)⁷⁰; osim toga postoje i u Bosni u skeletnim grobovima na Glasincu (Gučevo, Štrbci, Živaljevići, Očimeri)⁷¹, po svoj prilici srednjeg brončanog doba, iako je moguće, da su oni nešto kasniji, poput Lučana, jer u dva od tih glasinačkih grobova (Gučevo, Živaljevići)⁷² nalaze se uz tutuluse i puceta s ušicama, koja bi mogla biti iz kasnijeg vremena. Tutulusi u ostavama Lovas i Vukovar, bez obzira na njihove varijante oblika, bili su, dakako, u isto vrijeme u upotrebi, premda se kalotaste i šiljato-stožaste neukrašene primjerke (tab. IV, 1—5, VII, 3—5) datira obično stupnjem bronca B, dok se veće stožaste primjerke s izvučenim obodom i s punktiranim ukrasom (tab. IV, 6—13, VII, 6—10) smatra nešto mlađima i datira ih se stupnjevima bronca B—C, iako je moguće, da ovi potonji nisu stariji od stupnja bronca C.

Polumjesečasti privjesak (tab. III, 4) i štitnik za iglu (tab. III, 5), lijevani od bijele bronce, međusobno su veoma slični u obliku, iako su različite funkcije. Prvi je služio kao ukrasni privjesak i česta je pojava u sklopu materijala brončanog doba Panonske nizine, bilo takova oblika, bilo varirani sa zavnutim roščićima ili u različitim srcolikim varijantama⁷³. U Mađarskoj je polumjesečasti privjesak s otvorenim roščićima ustanovljen u spomenutim kulturama Perjámos, Kisapostag i Vattya⁷⁴, kao i u vrijeme stupanj bronca B još češće u netom navedenim varijantama na

⁶⁴ Milošević V., o. c., fig. 17, 18; 18, 9, 10, 13; 14, 8; 13, 1. — Childe G. V., o. c., fig. 149, 12. — Tompa F., o. c., tab. 34, 16, 17. — Mozsolics A., *Antiquitas Hungarica*, III, 1949, p. 23 sq., fig. 2, 1—7. — Za daljne podatke cf. Mozsolics A., *Archaeologia Hungarica*, XXVI, 1952, n. 77. — Foltiny S., *ibidem*.

⁶⁵ Hampel J., o. c., I, tab. LV, 1, 2.

⁶⁶ Willvonseder K., *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, 1937, p. 135. — Cf. Pittioni R., o. c., p. 377. — Naue J., *ibidem*. — Schránil J., *ibidem*.

⁶⁷ Dehn W., o. c., pp. 177 sq., 184, tab. 6, 8—19, fig. 3. — Za Bavarsku vidi tutuluse nalazišta Göggingen, cf. *Germania*, 19, 1935, p. 163, fig. 2.

⁶⁸ Jorns W., o. c., pp. 178 sq., 185, fig. 2, 2a-u, 15a-g.

⁶⁹ Milleker B., o. c., 15, tab. II, 5, 8.

⁷⁰ Garašanin D., o. c., p. 14, tab. VI, 8 (dat. srednja bronca — rani halštat).

⁷¹ Benac A. i Čović B., o. c., pp. 10 sqq., 27, tab. V, 17, 19, VII, 10, VIII, 2, 3, 15 (dat. Glasinac faza IIa).

⁷² Benac A. i Čović B., o. c., tab. V, 2—4, 8—15, VIII, 4, 5. — Cf. Foltiny S., *ibidem*.

⁷³ Foltiny S., o. c., p. 14 sq.

⁷⁴ Patay P., o. c., pp. 56, 98, tab. XIII, 12. — Mozsolics A., o. c., p. 72, tab. III, 2, 3, 20, 21, IV, 32, 33, 35, VII, 10.

pr. u ostavi Nagy Hangos ili u žarnom groblju Szeged—Bogárzó i t. d.⁷⁵ Za lovaski privjesak su tipološki najbliže analogije primjerci iz grobova u Smolenicama—Szolány u Slovačkoj, odakle Eisner navodi još nekoliko nalaza srednjeg brončanog doba, stupnjeva B i C⁷⁶. Daljnje paralele za polumjesečaste primjerke u Mađarskoj nalazimo u značajnom žarnom groblju Zagyvapálfalva, koje je po svojim brončanim priložima datirano prosječno stupnjem bronca C⁷⁷. Nalaze u Austriji i Češkoj iz srednjeg brončanog doba, također s ozbirom na varijante tog nakita, spominju Willvonseder i Schráníl, a ustanovilo se, da se taj nakit javlja gdjekad i kasnije⁷⁸; tako na pr. polumjesečasti primjerci analogni lovaskome u ostavi Fizesul-Gherlii—Ördögös Füzes (Transilvanija), datirana već stupnjem halštat A⁷⁹. Iz Jugoslavije valja ukazati na sličan privjesak od bronce među brončanodobnim nalazima iz Vatina u Banatu i na sedam zlatnih posebno variranih privjesaka iz vjerojatne ostave Velika Vrbica u srpskom Podunavlju, datirane stupnjem bronca B⁸⁰. Jedan brončani polumjesečasti privjesak ustanovio je Trbuhović u žari iz neobjavljene nekropole Belegiš u Srijemu^{80a}, a ova nekropola je prema tipologiji keramike, po našem mišljenju, djelomično srodna keramici spomenute nekropole Surčin. Usput se može učiniti digresiju i pripomenuti, da zanimljiv putokaz za istraživanje ženske nošnje srednjeg do kasnijeg brončanog doba u Panonskoj nizini predstavljaju poznati i češće objavljeni glineni ukrašeni ženski idoli iz Kličevca, Vršca, Dalja i Bapske, koje je objavivši daljski idol, opisao Hoffiller; na idolu iz Bapske u Srijemu nazire već Hoffiller, a mnogo određenije poslije njega Franz, na prednjoj strani tog idola ukrasne privjeske pod vratom (na ogrlici ili derdanu?), koji nesumnjivo sličie naprijed prikazanom polumjesečastom nakitu brončanog doba, što može također poslužiti kao prilog datiranju ovakove glinene figuralne plastike⁸¹.

Štitnik za iglu (tab. III, 9) veoma je sličan, kako je već rečeno, u obliku i tehnici rada polumjesečastom privjesku (tab. III, 4). Štitnici za iglu javljaju se u srednjem brončanom doba, ali su i kasnije dugo u upotrebi u vremenu kulture žarnih polja, češće u složenijoj varijanti polumjesečastog oblika. Hampel je objavio doista rijedak primjerak štitnika sačuvanog na kasnobrončanodobnoj igli tipa glavice poput čavla⁸². Iz spomenute sumarno objavljene nekropole Zagyvapálfalva, datirane stupnjem bronca C, reproduciran je polumjesečasti privjesak, koji bi mogao biti također štitnik⁸³. Ovu nekropolu pripisivalo se ranije stupnju bronca D, iako je već

⁷⁵ Childe G. V., o. c., p. 275, fig. 149, 18—20, 24. — Milošević V., o. c., p. 273, fig. 14, 21, 22. — Cf. Tompa F., o. c., tab. 25, 15; 33, 26.

⁷⁶ Eisner J., Slovensko v pravěku, 1933, p. 73, n. 96, 97, 98, fig. 4, 15. — Cf. Hampel J., o. c., III, tab. CCXLI, 11—15.

⁷⁷ Hillebrand J., Arch. Ért., 1923/6, p. 60 sqq., fig. 23; Arch. Ért., 1929, p. 35 sqq., fig. 18. — Cf. Nestor J., o. c., p. 114. — Milošević V., o. c., p. 276.

⁷⁸ Willvonseder K., o. c., p. 140 sqq. (s daljnim podacima). — Schráníl J., o. c., p. 128. — Foltiny S., ibidem. — Ostava Jaszkarajenő sadrži takav brončanodoban privjesak, cf.

Tompa F., o. c., tab. 52, 5, premda ta ostava pripada vremenu stupanj halštat A.

⁷⁹ Holste F., Hortfunde Südosteuropas, 1951, p. 25, tab. 47, 25a—30. — Cf. Hampel J., o. c., tab. LIV, 13.

⁸⁰ Milleker B., o. c., p. 15, tab. II, 6. — Garašanin D., o. c., p. 10, tab. II, 2.

^{80a} Podatak dugujemo V. Trbuhoviću, tada Narodni muzej, Zemun.

⁸¹ Hoffiller V., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. XV, 1928, pp. 248—255, naročito p. 252, fig. 2. — Franz L., Wiener Präh. Zeitschrift, XVIII, 1931, p. 62 sq., fig. 1.

⁸² Hampel J., o. c., I, tab. LII, 7.

⁸³ Hillebrand J., Arch. Ért., 1929, fig. 18.

Nestor ustanovio, da ona pripada stupnju bronca C, t. j. mlađem horizontu srednjeg brončanog doba, dok je Milojević datira u prijelazno vrijeme stupnjeva bronca C—D⁸⁴. Približno je istog vremena ostava Malý Horeš u Slovačkoj, u kojoj je nađeno desetak navodnih polumjesečastih privjesaka od bijele bronce⁸⁵, ali to su zapravo oštećeni štitnici za igle i tipološki potpuno odgovaraju ovdje objavljenom lovaskom štitniku. Nestor je ukazao na niz podataka o štitnicima za igle, koji su, međutim, redom složenija i kićenija varijanta štitnika, te pripadaju većinom nalazima vremena kulture žarnih polja⁸⁶, tako na pr. u ogromnoj ostavi Uioara de Sus—Felső-Maros-Ujvár u Transilvaniji i drugdje⁸⁷. Osim toga ih se nalazi i zapadnije, kao u nestaloj ostavi Arpád kod Bihara⁸⁸, u naselju Apátdomb na Blatnom jezeru⁸⁹ i t. d., sve iz vremena kulture žarnih polja. U Jugoslaviji su štitnici za igle rijetki, ali su ustanovljeni u neobjavljenoj ostavi Brodski Varoš, i to dva primjerka slični onima iz ostave Uioara de Sus, a jedan je analogan lovaskom; tu inače najveću brončanu ostavu u Hrvatskoj valja datirati, kao i Uioaru de Sus, stupnjem halštat A (zapravo fazom halštat A₂)⁹⁰. Ovi nas podaci upućuju na to, da štitnike za igle smatramo mlađima od samih polumjesečastih privjesaka, a sva je prilika, da su oni nastali tokom trajanja razvijenog srednjeg brončanog doba.

Pinceta (tab. V, 1) predstavlja značajan element toaletnog pribora tog vremena, jer ona zapravo prethodi pojavi britve. U Panonskoj nizini pincete nisu poznate iz ostava srednjeg brončanog doba. Lovaski primjerak, s proširenim i zadebljanim završecima, pripada skupini starijih pinceta, iako se već u srednjem brončanom doba pojavljuju drugi oblici s neproširenim završecima, katkad oblika slova »M«, kako to tumače Behrens i Schráníl⁹¹. One pincete što ih Déchelette i Wilke navode za brončano doba⁹² ne mogu nam doduše služiti za primjer, ali se kao analogiju mogu navesti pincete, koje za srednje brončano doba donose Kostrzewski iz Poljske i Eisner iz Slovačke⁹³. Pincete s proširenim završecima javljaju se u Srednjoj Evropi već u kasnijem rasponu stupnja bronca B, što je Holste pokazao na primjercima iz Češke i Bavorske⁹⁴, tako na pr. iz grobnog humka Černá Mýt⁹⁵; ipak one traju i u vrijeme stupanj bronca C, kako to možemo razabrati prema pincetama iz grobnih humaka Kronstorf u Austriji⁹⁶. U Mađarskoj su pincete rijetke, tako Hampel navodi samo pincetu oblika slova »M« iz okolice Aszóda, isto takova ustanovljena je i u žarnom grobu spomenute nekropole Zagyvapálfalva⁹⁷, a iz Jugoslavije nam je

⁸⁴ Hillebrand J., o. c., p. 38 sqq. — Childe G. V., o. c., p. 368, mapa X. — Nestor J., o. c., p. 114. — Milojević V., ibidem.

⁸⁵ Pástor J., Archeol. rozhledy, III, 1951, p. 155, fig. 117.

⁸⁶ Nestor J., o. c., p. 126, n. 467, 513.

⁸⁷ Nestor J., ibidem. — Cf. Holste F., o. c., p. 24, tab. 44, 41.

⁸⁸ Götze A., Opuscula Montelio dedicata, 1913, p. 163, n. 6.

⁸⁹ Sági J., Arch. Ért., 1909, p. 350, fig. 7, 3.

⁹⁰ Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 62 sq., 66, 69, 82.

⁹¹ Behrens G., o. c., p. 214. — Schráníl J., o. c., p. 130, tab. XXV, 30.

⁹² Déchelette J., Manuel d'arch. préh., II, 1, p. 340 sq., fig. 136, 1—7. — Wilke G., o. c., p. 71 sq. fig. 75—77.

⁹³ Kostrzewski J., o. c., fig. 199. — Eisner J., o. c., fig. 5, 3.

⁹⁴ Holste F., Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland, etc., 1953, p. 51, tab. 9, 12, 10, 14.

⁹⁵ Schráníl J., o. c., p. 130.

⁹⁶ Willvonseder K., o. c., p. 70, tab. 45, 7; 46, 6, 7. — Cf. Pittioni R., o. c., p. 386.

⁹⁷ Hampel J., o. c., I, tab. XVII, 9. — Hillebrand J., Arch. Ért., 1923/6, fig. 19, 2.

poznata njima analogna neobjavljena pinceta iz žarnih grobova iz Surčina u Srijemu. Pinceta ostave Lovas predstavlja iskonski stariji oblik od ovih tri, a najbolja je paralela lovaskoj pinceti u Mađarskoj jedna tipološki veoma srodna pinceta iz grobova nalazišta Kishomok, u okolici Hódmezővásárhelya, koju Banner datira završetkom druge periode ili trećom periodom »ugarskog« bronzanog doba⁹⁸, što bi odgovaralo Reineckeovim stupnjevima bronca C i D. Ovo datiranje čini nam se suviše kasno za te grobove, koji idu sigurno u srednje brončano doba, najkasnije u vrijeme stupanj bronca C, a same pincete su po sebi tipološki starije, t. j. iz vremena stupnjevi bronca B—C, iako su one ovdje mogle biti u upotrebi u vremenu stupanj bronca C.

Bodež (tab. III, 6) iz ostave Lovas je malen i imao je četiri masivne klinaste zakovice, od kojih su dvije sačuvane. Rebro na istrošenom sječivu blago je naglašeno. Gornji dio bodeža je veoma proširen, ali je odozgo u tolikoj mjeri oštećen, da nije moguće odrediti oblik pločice drška. Taj bi morao biti ili trapezoidan ili zaokružen, jer su inače oba oblika značajna za skupinu kratkih bodeža s proširenom pločicom za držak (Griffplattendolch)⁹⁹ srednjeg brončanog doba, u koju nesumnjivo treba ubrojiti i ovaj oštećeni primjerak. Relativna zaobljenost na vrhu sačuvanog dijela pločice drška, kao i sama širina pločice, upućuju nas, po zapažanjima Behrensa i Holstea¹⁰⁰ na to, da odredimo bodež iz Lovasa kao raniji primjerak oružja vremena stupanj bronca B, jer su pločice bodeža tipičnih za stupanj bronca C obično uže, bez obzira na broj zakovica, koji može da varira. Među brojnim kratkim bodežima srednjeg brončanog doba iz Mađarske i Slovačke začudo nema bližih analogija lovaskom primjerku, osim općih zajedničkih značajka bodeža s proširenom pločicom, a isto vrijedi za nalaze takova oružja u Austriji i Češkoj¹⁰¹. Najbliže analogije možemo naći u spomenutim ostavama Bühl u Bavorskoj i Ackenbach na Bodenskom jezeru¹⁰², datirane u raniji raspon stupnja bronca B, s bodežima, što po svom uskom sječivu upućuju na bodež iz brončane ostave Ittelsburg u Bavorskoj, koju Krämer smatra s punim pravom još ranobrončanodobnom¹⁰³. Također su slična dva bodeža iz spomenute nekropole Wixhausen¹⁰⁴, ali ona je inače mlađa od stupnja bronca B, iako bi se i ove bodeže moglo opredijeliti istim stupnjem, kojemu na pr. Foltiny pripisuje ostave Ráksi i Pusztá-Sárákánytő (Mađarska)¹⁰⁵, što sadrže također bodeže ove skupine, ali po obliku udaljenije od bodeža ostave Lovas. Taj bodež datiramo stupnjem bronca B i sva je prilika da on potječe iz radionica na gornjem Dunavu, a ne iz Panonske nizine. Kratki bodeži srednjeg brončanog doba, i to skupine s pločicom i zakovicama, u Jugoslaviji nemaju sličnosti s tim lovaskim bodežom, a nisu ni sustavno objavljeni, na pr.: u Srbiji po jedan primjerak iz

⁹⁸ Banner J., Arch. Ért., 1944/5, p. 31 sqq., tab. XII, 18. — Primjerak pincete iz razorenog groba u Kosovu kod Rogatice na Glasincu pripada možda tom vremenu(?), cf. Benac A. i Čović B., o. c., p. 13, tab. X, 10.

⁹⁹ Willvonseder K., o. c., p. 77 sqq. — Foltiny S., o. c., p. 54 sq.

¹⁰⁰ Behrens G., o. c., p. 212. — Holste F., o. c., pp. 33 sqq., 54.

¹⁰¹ Cf. Foltiny S., ibidem. — Willvonseder K., ibidem. — Schránil J., o. c., p. 132.

¹⁰² Dehn W., o. c., p. 179, tab. 5, 7. — Kimmig W., o. c., pp. 68, 71, tab. 3, 2, 3.

¹⁰³ Krämer W., Germania, 30, 1952, p. 291, tab. 14, 2.

¹⁰⁴ Jorns W., o. c., pp. 178, 183, fig. 2, 12, 13.

¹⁰⁵ Foltiny S., o. c., p. 55, tab. 30, 4, 5.

grobova u Vršcu i Kličevcu¹⁰⁶, u Bosni po jedan primjerak iz dva groba u Kovačevu Dolu na Glasincu¹⁰⁷, u Hrvatskoj i Srijemu bilježimo, pored minijaturnog bodeža s Gradca u Lovasu i bodeža iz Topolja (oni su možda od bronce s malo primjese kositra, a ne moraju biti od bakra)¹⁰⁸, još četiri neobjavljena bodeža (Novi Banovci, Tomašica, Peklenica i Sv. Jana), koji će biti objavljeni na drugom mjestu.

Sjekira (tab. V, 2) predstavlja zapravo prijelazan tip sjekire s peticom (hache à talon = Absatzbeil), na sjekiru s krilima po sredini (hache à ailerons médians = mittelständiges Lappenbeil), poznat u literaturi također pod nazivom »češki« tip sjekire s peticom, koja je na ovom primjerku degenerirana i kombinirana sa slabo razvijenim krilima¹⁰⁹. Ove su sjekire služile prvenstveno kao oruđe, kako to objašnjava i Behrens u svom općem osvrtu na takove sjekire srednjeg brončanog doba¹¹⁰. Willvonseder je posvetio posebnu pažnju varijantama sjekira s peticom i sjekira s krilima po sredini, jer su te obje skupine raširene u Srednjoj Evropi, ali se na potpuno analogan primjerak ovdje objavljenome rijetko nailazi među sjekirama obih skupina u Austriji, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Transilvaniji¹¹¹. U našim krajevima su sjekire takove tipološke kombinacije vjerojatno jedva poznate iz vremena srednjeg brončanog doba; gdje se one ipak pojavljuju u Podunavlju, što nam svjedoči sjekira srodna u obliku i veličini lovaskom primjerku s nalazišta Solymár u Mađarskoj, koju je objavio Tompa¹¹², datirajući je trećom periodom »ugarskog« brončanog doba. Teža i veća je približno tipološki srodna sjekira iz grobnog humka nalazišta Wimsbach u Austriji, što se po grobnim priložima može pouzdano datirati stupnjem bronca B¹¹³, kada je, po Holsteu, već veoma raširena skupina sjekira s peticom »češkog« tipa, ali se skupina sjekira s krilima po sredini počinje širiti po svoj prilici kasnije, t. j. u vremenu stupanj bronca C, i to pored sjekira s peticom¹¹⁴. Ove potonje zastupane su rijetko u ostavama srednjeg brončanog doba u Mađarskoj, tako na pr. jedan primjerak »češkog« tipa u već spomenutoj ostavi Nagy Hangoš¹¹⁵. Skupina sjekira s peticom traje i dalje u kasno brončano doba, t. j. pojedini primjerci do početka kulture žarnih polja, dok skupina sjekira s krilima po sredini traje znatno dulje u vremenu stupanj halštat A. Sjekire s krilima po sredini češće su zastupane u ostavama kulture žarnih polja, naročito u Mađarskoj¹¹⁶, ali i u Hrvatskoj (na pr. u ostavama Bizovac, Mačkovac, Siče, Donja Bebrina, Gornja Vrba i

¹⁰⁶ Garašanin M., o. c., p. 61, fig. 7. — Garašanin D., o. c., p. 58, tab. XXXVII, 5 (oba autora dat. bronca B).

¹⁰⁷ Benac A. i Čović B., o. c., pp. 9, 25, tab. II, 18, III, 2 (oba autora dat. Glasinac faza I, što je, čini se, prerano, jer bodež tab. II, 18, datiramo stupnjem bronca B, a vjerojatno isto tako i bodež tab. III, 2, koji se razvio od triangularnih bodeža vremena stupanj bronca A).

¹⁰⁸ Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VI, 1902, p. 59, fig. 17. — Miroslavljević V., Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. VIII, 1953, p. 265, fig. 2.

¹⁰⁹ Lissauer A., Zeitschrift für Ethnolo-

gie, 37, 1905, p. 801 sq.; 38, 1906, p. 818 sqq. — Cf. Kraft G., o. c., p. 25 sqq. — Pittioni R., Die urgeschichtlichen Grundlagen der europ. Kultur, 1949, p. 192, fig. 74, 75.

¹¹⁰ Behrens G., o. c., p. 213.

¹¹¹ Willvonseder K., o. c., p. 63 sqq. — Schráníl J., o. c., pp. 131, 145. — Foltiny S., o. c., p. 82 sqq.

¹¹² Tompa F., o. c., tab. 33, 21.

¹¹³ Willvonseder K., o. c., p. 65 sq., tab. 43, 4.

¹¹⁴ Holste F., o. c., pp. 34, 36, 42, 54.

¹¹⁵ Åberg N., Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie, V, 1935, p. 7, fig. 3.

¹¹⁶ Foltiny S., o. c., p. 83 sq.

t. d.¹¹⁷). Sjekiru ostave Lovas datiramo, prema raspoloživim podacima, stupnjem bronca C.

Ulomku od brončane šipke (v. tab. I, 1, sredina lijevo) ne može se odrediti namjena, pa on, kao i svi grumeni t. zv. sirove bronce (v. tab. I, 1, dolje) uglavnom amorfnog oblika, ne dolazi u obzir za određeniju interpretaciju, suprotno od ostalog ovdje prikazanog brončanog materijala u ostavi Lovas. Analiza ograničena samo na jedan grumen je pokazala, da ovaj ne sadrži kositra, odnosno da među grumenima mogu postojati i bakreni ili brončani siromašni kositrom. Interpretaciju brončanih artefakata smatramo ovime završenom, te prelazimo sada razmatranju zlatnog nakita, a poslije toga i glinenim posudama ovdje objavljenih ostava.

Zlatan nakit od 22 komada spiralnih vitica (tab. VI, 1—22), stisnutih zajedno i smotanih po svoj prilici poput onih triju spletenih u vjenčice (tab. VI, 20—22), nađen je u glinenoj posudi ostave Lovas. Raspleteni primjerci nakita sačinjavaju cilindrično oblikovane vitice redovito od spiralno savijene i dvostruke spojene deblje ili tanje uglavnom glatke žice, različite u dimenzijama, t. j. u broju redova smatanja, kao i u oblikovanju jednog od završetaka pojedinih vitica, koji je u dva slučaja tordiran, a inače sačinjava ili po tri petlje ili petlju (tab. VI, 1—19). Na žicama vitica nema traga lemljenja, pa je vjerojatno, da je žica (nepravilno-kružnog presjeka) izrađena udaranjem i izvlačenjem zlatnih poluizrađevina, t. j. koluta ili pločica, koje se na taj način moglo stanjiti u žicu, jer je zlato baš za tu tehniku dovoljno elastično. Ove tipološke i tehničke pojedinosti nisu od nekog posebnog značaja, jer takove spiralne vitice pripadaju kategoriji nakita od t. zv. beskonačne žice, tipičnog za brončano doba. Arheološka praksa je pokazala, da nalazi zlata, bio to nakit, žica ili poluizrađevina, predstavljaju naročito u ostavama prvenstveno materijalnu vrijednost tog vremena, koju se želilo tako sačuvati. Zlatne spiralne vitice upotrebljavalo se za ukras na sljepočnicama ili u parovima u uvojcima, odnosno i u pletenicama ženske kose ili ponekad pojedinačno u kovrčama muške kose; nadalje, bilo kao ženske ili dječje narukvice, bilo za prstenje, ako se radi o još manjim primjercima od lovaskih. Ovdje objavljene primjerke zlatnih spiralnih vitica (tab. VI, 1—22) tumačimo kao ukras za kosu (Lockenspiralen), ali one, zbog njihova broja i stisnuta smještaja u posudi, uz popratne nalaze u ostavi Lovas, ne mogu predstavljati drugo nego »blago«.

Spiralne zlatne vitice vuku svoj korijen iz ranog brončanog doba, kako to za unjetičku kulturu ističe Schráníl¹¹⁸, ali taj se spiralni nakit tipološki razlikuje od lovaskih primjeraka, koji su nesumnjivo mlađi i od drugačije oblikovanih zlatnih spirala poznate ostave iz Regensburga na Dunavu, datirane najranijim početkom srednjeg brončanog doba (Reinecke stupanj bronca A₂)¹¹⁹. Zlatne spiralne vitice za ukras kose navodi Schráníl iz kulture grobnih humaka u skeletnim grobovima u Češkoj (Třebivlice, Chlum, Hladoměř i dr.)¹²⁰, koje su srodne lovaskim primjercima; istovremeni više ili manje analogan zlatni spiralni nakit popisao je Hasek za Češku i Morav-

¹¹⁷ Holste F., *Hortfunde Südosteuropas*, 1951, pp. 4, 6 sqq., tab. 3, 19, 17; 9, 2—4, 30; 15, 14; 16, 8. — Za datiranje tih ostava cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 81, 87, 82 sq.

¹¹⁸ Schráníl J., o. c., p. 102, tab. XXII, 29, 32, 33, 35, 37.

¹¹⁹ Eckes R., *Germania*, 22, 1938, p. 8 sqq., fig. 1, 2, 3.

¹²⁰ Schráníl J., o. c., p. 125, tab. XXV, 22.

sku¹²¹, a Behrens za južnu Njemačku¹²², odakle ukazujemo na precizne paralele u grobnim humcima nalazišta Essingen i Nehren¹²³; nadalje spominju također sličan spiralan nakit Sprockhoff i Montelius iz sjevernih krajeva¹²⁴, a Déchelette iz Francuske¹²⁵. Među čestim nalazima zlata u Šleskoj nailazimo na više analogija srednjeg brončanog doba¹²⁶. Valja imati u vidu tu činjenicu, da su zlatne spiralne vitice i uopće upotreba različitih svitaka od zlatne žice veoma omiljeni u kasnom brončanom doba, naročito u Češkoj, što nam opet dokazuje veliki broj lokaliteta u Hasekovu popisu¹²⁷, s češće citiranim bogatim zlatnim nalazima spiralnog nakita, žice, šipke i t. d., na što je već upozorio Stocký¹²⁸. Vremenski kasniji od lovaskе ostave je čuveni nalaz zlatnog blaga Eberswaldé (Njemačka), koji sadrži niz primjeraka spiralnih vitica, navodno ondje s funkcijom narukvica i prstenja¹²⁹; nadalje ima i u ostavi Rothengrub (Austrija) više sličnih spiralnih vitica od zlata, ali već iz vremena stupanj halštat A¹³⁰. Začudo nemamo brojnijih analogija odgovarajućeg spiralnog nakita iz Mađarske i Rumunjske, iako su ove zemlje inače veoma bogate različitim prethistorijskim zlatnim nalazima, što ih na pr. navode Tompa, Mozsolics i Popescu¹³¹. Slični su viticama iz Lovasa samo pojedini zlatni spiralni primjeri nalaza Carani—Mercyfalva u Banatu¹³², te dvije vitice nalaza bez sačuvanoga lokaliteta u Transdanubiji i još jedna tipična vitica s podunavskog nalazišta Stará Dala — Ógyalla kod Komárna (Slovačka), koji su svi brončanodobni, bez bliže mogućnosti datiranja, iako ih Mozsolics povezuje već sa zlatnim nalazima t. zv. stila posamenterije u sklopu kulture žarnih polja¹³³. Prema iznesenim podacima potpuno je jasno, da vitice od spiralne zlatne žice dugo traju, t. j. od stupnja bronca B do stupnja halštat A, a same po sebi teško se mogu uže datirati. Kronološki je za lovaski nakit veoma važan grobni nalaz srednjeg brončanog doba nalazišta Malnice u Češkoj, koji sadrži analogne manje primjerke spiralnih vitica od zlata; Plesl datira taj malnički bogati grob prema brončanim priložima još stupnjem bronca B, ali po keramičkim priložima već stupnjem bronca C, ili drugim riječima stupnjevim bronca B—C¹³⁴. Oslanjajući se na ovaj precizno vremenski određeni zatvoreni nalaz, možemo i zlatni nakit ostave Lovas datirati bez oklijeva-

¹²¹ Hasek I., *Archeol. rozhledy*, VII, 1955, p. 668.

¹²² Behrens G., o. c., pp. 100, 113, 118, 133, 168, 202, 205.

¹²³ Rieth A., *Germania*, 23, 1939, p. 148, tab. 16, 8—12.

¹²⁴ Sprockhoff E., *Niedersächsische Depotfunde der jüngeren Bronzezeit*, 1932, p. 75 sq. — Montelius O., *Minnen fram var forntid*, I, 1917, p. 69, fig. 1046.

¹²⁵ Déchelette J., o. c., pp. 136, 142, 152.

¹²⁶ Seger H., *Beiträge zur Urgeschichte Schlesiens*, I, 1902, p. 9, fig. 12. — Seger H., *Altschlesien*, 7, 1937, p. 6 sqq., tab. 1, 2, 3.

¹²⁷ Hasek I., o. c., p. 672 sq.

¹²⁸ Stocký A., *La Bohême á l'âge du bronze*, 1928, p. 22, tab. XLI, 3—6. — Cf. Filip J., *Pravěké Československo*, 1948, tab. 30. —

Richlý H., *Die Bronzezeit in Böhmen*, 1894, tab. XIV, 3, XVII, 35.

¹²⁹ Kossinna G., *Mannus-Bibliothek*, 12, 1913, p. 7, tab. X, 22, 25, 41, XI, 42, 43.

¹³⁰ Pittioni R., *Archaeologia Austriaca*, 11, 1952, p. 95 sq., tab. II, 1—3.

¹³¹ Tompa F., o. c., p. 107 sq. — Mozsolics A., *Der Goldfund von Velem-Szentvid*, 1950, passim. — Popescu D., *Cercetări archeol. in Transilvania*, IV, 1956, p. 196 sqq.

¹³² Popescu D., o. c., p. 229 sq., fig. 142, 2, 3. — Cf. Márton L., *Arch. Ért.*, 1907, p. 65 sq., fig. 13, 14.

¹³³ Mozsolics A., o. c., pp. 15, 32, tab. IV, 4, 5, VII, 1.

¹³⁴ Plesl E., *Památky archeologické*, XLV, 1954, p. 232 sqq., naročito pp. 234, 237, fig. 7, 3, 4, 9.

nja stupnjevima bronca B—C, t. j. u isto vrijeme kojim smo datirali i većinu velikog brončanog materijala te ostave. Po svoj prilici potječu zlatne spiralne vitice lovaske ostave iz radionica u Srednjoj Evropi, i to izvan Panonske nizine i Transilvanije, jer su takove vitice prilično rijetke baš na tom prostranom području, inače toliko bogatom zlatnim nalazima nakita i žice. Dovoljno je podsjetiti na zlatna blaga Velem Szentvid, Bodrogszadány, Békésszentandrás (ovo potonje sastoji se isključivo od spiralne žice) i t. d.^{134a}, ali njih redom treba datirati u vrijeme kulture žarnih polja. U Jugoslaviji također nema, po našim raspoloživim podacima,^{134b} objavljenih analognih zlatnih vitica. Valja ovom prilikom, u vezi s pitanjem analogija iz naših krajeva, upozoriti na jedan značajan zlatni nalaz, čuvan nekada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, odakle je, nažalost, nestao, čini se, još u vrijeme Prvog svjetskog rata¹³⁵. Taj veliki nalaz zlata nije objavljen, ali ga je Truhelka zabilježio i sudeći po toj bilješci, mogao bi doći u obzir kao paralela za lovaske vitice (tab. VI, 1—22). Truhelka piše doslovno: »... sastoji se od 745 gr. zlatne žice, koja je, kako se vidi u nekoliko očuvanih komada, bila savita u razni spiralni nakit, većinom u spiralne prstenove ali je mnogo toga raspleteno i složeno u pasme. Ovaj nalaz obretn je godine 1907. na jednom kamenolomu na Kulinom brdu kod Gradačca«¹³⁶. Zlatni nalaz s Kulina brda, daleko teži i veći od lovaskog zlata, predstavlja nesumnjivo »blago«, sakriveno u brežuljcima Trebovca; kako sam Gradačac leži sjeverno od obronaka Trebovca, zapravo u bosanskoj Posavini, a ova je primala mnoge arheološke utjecaje iz Panonske nizine, što je nedavno opet zapaženo baš na primjerku panonske keramike brončanog doba¹³⁷, to možemo pretpostaviti, da je taj zlatni spiralni nakit — bez obzira na mogućnosti užeg datiranja istoga unutar vremenskog raspona od stupnja bronca B do stupnja halštat A — došao u današnju bosansku Posavinu možda istim smjerom kao i onaj, koji je dospio u prostorno nedalekom zapadnom Srijemu u ostavu Lovas. Moguće potječe iz Karpata zlatna sirovina, od koje su izrađene vitice ostave Lovas, iako ne smijemo mimoći samu Bosnu, gdje se naročito u vrijeme rimske okupacije nailazilo u većoj mjeri na zlatnu sirovinu ponajviše u zlatonosnim rijekama, pa nije isključeno, da zlato s Kulina brda doista nije import. Bez komparacije analiza zlata ne može se dakako ništa određenijeg ustanoviti.

Preostaje još keramika iz obih ostava (tab. I, 1, sredina lijevo, VII, 1 desno), koja se međusobno tipološki podudara u obliku, načinu ukrašavanja i crno-tamno sivoj firnisanoj boji. Lovaska posuda (tab. V, 3, 3a, X, 1) je manja i nešto više ukrašena, te ima dva valjkasto prošupljena roščića iznad ručki na otvoru (ansa cilindroretta), dok vukovarska posuda (tab. VIII, 1, 1a, X, 3) ima umjesto njih dva bradavičasta ispupčenja (ansa cornuta). Inače je ova potonja veća i jednostavnije rađena

^{134a} Mozsolics A., o. c., pp. 7 sqq., 29 sqq.

^{134b} Neobjavljeni zlatni skupni nalaz Zagreba-okolica sadrži doduše nekoliko samo na oko sličnih spiralnih vitica od dvostruke zlatne žice, ali otvorenih krajeva, pa zato one nisu uža analogija; sam nalaz je znatno raniji od vremena kulture žarnih polja, jer ga datiramo stupanj bronca C. Čuva ga Ar-

heološki muzej, Zagreb i bit će uskoro objavljen na drugom mjestu.

¹³⁵ Pismena obavijest kolege A. Benca iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 30. VI. 1956. godine.

¹³⁶ Truhelka Č., Glasnik Zemaljskog muzeja, 1914, p. 75.

¹³⁷ Benac A., Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XI, 1956, p. 183 sqq.

s manjim brojem bradavica i crta, te bez ornamenta poput kukastog križa, kojeg smo ustanovili na posudi iz Lovasa. Usprkos tim pojedinim sitnim razlikama, što nisu od nekog posebnog značaja, valja naglasiti, da su obadvije ovdje objavljene posude zapravo međusobno uglavnom analogne amfore s ušima bilo ansa cornuta, bilo ansa cylindroretta, a pripadaju rodu t. zv. panonske keramike; dobro je poznato, da je ova veoma raširena u Panonskoj nizini i sastoji se od više keramičkih skupina brončanoga doba. Childe je prihvatio taj skupni naziv (pannonian ware), već predložen od Romera 1876. godine, za niz keramičkih skupina — njima se već kroz više desetljeća bave većinom mađarski arheolozi —, nastojeći odrediti nekoliko glavnih skupina¹³⁸, iako sve one nisu još u dovoljnoj mjeri razrađene, te su bile podvrgnute jednim dijelom i reviziji u vezi s kronološkim problemima, koji zapravo još nisu potpuno riješeni¹³⁹. Ne ulazeći ovdje dalje u ta složena pitanja, ograničiti ćemo se na to, da pokušamo odrediti pripadnost amfora iz ovdje objavljenih ostava u okviru skupina panonske keramike. Relativnu srodnost pokazuju one s više amfora u sklopu t. zv. vatinsko-vršačke skupine u Banatu i dalje u Olteniji, kojom su se već prije Childe bavili Wosinsky, Milleker, Hörnes, Berciu i drugi autori, a keramiku te skupine, odnosno kulture, češće se obrađivalo u jugoslavenskoj literaturi¹⁴⁰. Zapravo su lovaska i vukovarska amfora tipološki bliže primjercima Grbićeve t. zv. vršačke kulture¹⁴¹, s obzirom na opći oblik i ansu cornutu, ali se razlikuju u ornamentu i bez obzira na to, da ove dvije nisu inkrustirane. U načinu ukrašavanja udubenim crtama donekle se približavaju takovu ukrasu na pojedinim posudama iz Vatina¹⁴², ali se obje očito razlikuju od vatinske keramike u njezinoj inače drugačije komponiranoj ornamentici i pogotovu u samom obliku amfora vatinskog tipa s karakterističnim ručkama ansa lunata. Na ulomku jednog idola iz Kovina u Banatu uočljiv je motiv kukastog križa, ponešto sličnog onome na lovaskoj amfori; idol pripada vjerojatno t. zv. dubovačko-žutobrdskoj skupini, koju je Garašanin nedavno kronološki opredijelio okvirno od srednjeg do u kasno brončano doba¹⁴³. Sličan motiv susreće se i na posudi u jednom zatvorenom grobu iz Vršca, koji je datiran po broncama u rano vrijeme stupanj bronca B¹⁴⁴. Nadalje se može iz Banata spomenuti kao već udaljenije analogije, više radi općeg oblika, pored jedne posude iz Omoljice, pojedine primjerke iz Dubovca, što ih je nekada reproducirao Wosinsky, a one su tipološki srodne dvi-

¹³⁸ Childe G. V., o. c., pp. 268 sqq., 280 sqq.

¹³⁹ Tompa F., o. c., pp. 61 sqq., 102. — Menghin O., Handbuch der Archäologie, IV, 1950, p. 84 sq. — Milošević V., o. c., p. 269 sqq.

¹⁴⁰ Childe G. V., o. c., pp. 266, 284, 287 sqq., 381 sqq. — Wosinsky M., Die inkrustierte Keramik, 1904, p. 63 sqq. — Milleker B., o. c., p. 24 sqq. — Hörnes M. i Menghin O., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925, pp. 404 sqq., 825 sqq. — Berciu D., Arheologia preistorică a Olteniei, 1939, p. 116. — Vulić N. i Grbić M., Corpus Vasorum Antiquorum, Yougoslavie, 3, 1937, pp. 3, 5. — Za

daljnu jugoslavensku literaturu vidi bilješku 6.

¹⁴¹ Vulić N. i Grbić M., o. c., tab. 31, 4—6. — Cf. Grbić M., Vojvodina, I, 1939, p. 57 sq., tab. III, 14—16.

¹⁴² Milleker B., o. c., tab. XV, 4.

¹⁴³ Wosinsky M., o. c., p. 66, tab. XCII, dolje. — Garašanin M., Zbornik Mat. Srp., 2, 1951, p. 81 sqq.

¹⁴⁴ Garašanin M., Rad VM, 3, 1954, p. 61, fig. 7, gore. — Cf. Wosinsky M., o. c., tab. LXXXII, dolje desno.

jema posudama srednjeg brončanog doba nedavno objavljenog groba iz Starčeva¹⁴⁵. Vatinsko-vršačku skupinu keramike pripisuje Garašanin srednjem brončanom doba unutar vremena stupanj bronce B, smatrajući, suprotno od ranijeg Grbićevog mišljenja, da nema vremenske razlike u keramici vatinskog naselja i žarnog groblja iz Vršca¹⁴⁶. Naprotiv Foltiny tvrdi, da samo ranija faza vatinsko-vršačke skupine pripada vremenu stupanj bronca B, dok mlađu razvijeniju fazu iste skupine on datira stupnjem bronca C¹⁴⁷. U Mađarskoj su, barem po nama pristupačnoj literaturi, veoma rijetke analogije iz grobova srednjeg brončanog doba za keramiku vukovarske i lovske ostave. Jednu amforu, srodnu vršačkom tipu, objavio je još Hampel čak iz Transdanubije, i to s nalazišta Gerjen¹⁴⁸, s područja između Dunava i Tise dva analogna primjerka iz grobova nalazišta Szeremle¹⁴⁹. Iz Bačke nam nisu poznate analogije, osim nekoliko neobjavljenih posuda približno sličnih našima, navodno iz Apatina, a čuva ih Gradski muzej u Somboru.^{149a} Iz jugoslavenskog dijela Baranje poznat nam je analogan, doduše neobjavljen i krnji primjerak, što smo ga 1954. g. našli pri obilasku terena na bivšem iskopu ciglane u Kozarcu, a čuva ga Arheološki muzej u Zagrebu. Inače je u Bačkoj po svoj prilici češća ona panonska keramika s bijelom inkrustacijom pretežno iz žarnih grobova, koju Childe naziva t. zv. bjelobrdskom skupinom (po keramici nalazišta Bijelo Brdo, Erdut, Dalj u Slavoniji), srodna u obliku i stilu s njezinom istočnom posestrinom, nazvanom dubovačko-žutobrdskom keramičkom skupinom¹⁵⁰. U Bačkoj je stupanj bronca B reprezentiran broncama u zatvorenom nalazu groba iz Sente¹⁵¹, međutim ima u toj pokrajini i bronce mlađeg horizonta, kao što je brončani nalaz Šaponja u Somboru¹⁵², kojega datiramo stupnjem bronca C. Može se pretpostaviti, da je po svoj prilici panonska keramika u Bačkoj i Slavoniji (Apatin, Dalj, Erdut i t. d.) bila u upotrebi još u to vrijeme, iako je nemamo za sada fiksiranu u zatvorenim nalazima u žarnim grobovima s takovim broncama. Iz rumunjskog Banata moglo bi se navesti s nalazišta Pecica-Rovine posudu vatinskog tipa, u kojoj je bio pohranjen zlatan nakit (tutulusi i ukrasne pločice), t. j. u ostavi, što su je Dumitrescu i Popescu datirali po keramici drugim stupnjem »ugarskog« brončanog doba¹⁵³. Taj nalaz doduše nema bližih ana-

¹⁴⁵ Garašanin M., o. c., p. 61, fig. 6. — Wosinsky M., o. c., tab. XCIII, dolje, treća, četvrta i šesta posuda s lijeva. — Garašanin D., Rad VM, 3, 1954, p. 69 sqq., fig. 8, 9. — Grob iz Starčeva izložen je u Narodnom muzeju u Beogradu, a najviše se tipološki približava keramici naših ostava jedna mala crna amforica toga nalaza.

¹⁴⁶ Garašanin M., o. c., pp. 58, 62.

¹⁴⁷ Foltiny S., o. c., p. 124 sq.

¹⁴⁸ Hampel J., o. c., tab. CXXX, 1. — Cf. Wosinsky M., o. c., p. 64.

¹⁴⁹ Wosinsky M., o. c., p. 55, tab. LXVIII, sredina lijevo. — Åberg N., o. c., III, 1932, p. 55, fig. 89.

^{149a} Garašanin M. i Garašanin D., Arheološka nalazišta u Srbiji, 1951, p. 96, (podatak o lokalitetu nije pouzdan).

¹⁵⁰ Childe G. V., o. c., p. 284 sqq., fig. 156. — Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, pp. 63 sq., 67 sq., fig. 24, 28, (vidi opasku u bilješki 7). — Purić J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VI, 1902, p. 185, fig. 104. — Hoffiller V., Corpus Vasorum Antiquorum, Yougoslavie, 2, 1938, p. 15, tab. 33, 2, 5. — Wosinsky M., o. c., tab. XCI, gore lijevo i sredina. — Garašanin M., Zbornik Mat. Srp., 2, 1951, p. 81 sqq.

¹⁵¹ Dudás A., Arch. Ért., 1898, p. 287 (fig. ibidem). — Cf. Miložić V., o. c., p. 273.

¹⁵² Gubitza K., Arch. Ért., 1908, p. 262 sqq. (fig. p. 263).

¹⁵³ Dumitrescu V., Dacia, VII/VIII, 1941, p. 127 sqq., fig. 1—4. — Cf. Popescu D., Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, 1944, p. 130, n. 1.

logija s našim ostavama, a pogotovu ga tipološki nema ni zlatno blago nalazišta Smig i Ostrovul Mare¹⁵⁴ u Vlaškoj, ali to spominjemo mimogred, da ukažemo na približno paralelnu pojavu ostava sa zlatnim nakitom srednjeg brončanog doba u Podunavlju.

Amfore ostava Lovas (tab. V, 3, 3a, X, 1) i Vukovar (tab. VIII, 1, 1a, X, 3) pokazuju, ako ih usporedimo s keramikom vršačkog tipa, koja im je relativno najbliža, srodnost s tom banatskom keramikom, kao što je opći oblik posuda i česta pojava ansae cornutae. Ipak ima više značajnih razlika u kompoziciji ornamenta, koji je na keramici vršačkog tipa daleko bogatiji i složeniji, te je često bijelo inkrustiran, a sve to nedostaje našim amforama s uglavnom jednostavnijim ukrasom. Zapravo se ove dvije amfore ne smiju identificirati s keramikom vršačkog tipa, a ovu našu tvrdnju pojačava činjenica, da lovaska i vukovarska amfora nisu osamljene pojave na području Srijema i istočne Slavonije, jer se broj takove keramike, prema evidenciji Arheološkog muzeja u Zagrebu penje, ne računajući lovasku i vukovarsku amforu na barem 43 primjeraka čitavih posuda. Sve su te posude međusobno uglavnom analogne i za njih vrijedi ono, što je malo prije rečeno o razlikama s vršačkim tipom. U samom obliku su sve uvijek amforasto građene, poput ovih dviju iz ostava; uglavnom su manje, osim sačuvanog gornjeg dijela jednog primjerka, što je po dimenzijama morao biti znatno veći od najviših čitavih amfora, kojima visina ne prelazi 16 cm, dok je najmanja visoka cca. 6 cm. Rađene su dakako slobodnom rukom i na vanjskoj površini su većinom glađene. Boje su pretežno crnosive s firnisom, gdjekad i svijetlije, bilo sivkaste, bilo žuto-crvenkaste. Većinom imaju više ili manje istaknutu ansu cornutu, a pokatkad i ansu cilindrorettu. Ukrašene su uvijek manjim ili većim brojem bradavica, a ornament im je najčešće linearan, raspoređen u zone, ponegdje se sastoji od trokutića s okomitim resama ili od niza točkica, odnosno crtica. Dobar dio te keramike je relativno skromno ukrašen, rijetko koja posuda je potpuno neukrašena, bogatiji ukras ustanovili smo svega na pet do šest primjeraka, a tragove bijele inkrustacije pokazuju samo dvije amfore, koje radi te okolnosti još uvijek nisu stilski izjednačene s keramikom vršačkog tipa, jer one po svom obilježju pripadaju skupini ostalih neinkrustiranih ovdje sumarno prikazanih primjeraka s područja Srijema i istočne Slavonije. Ova keramika predstavlja, po našem mišljenju, jednu regionalnu podskupinu roda panonske keramike, a možemo je za sada nazvati tipom Lovas po tipičnoj amfori (tab. V, 3, 3a, X, 1) iz velike ostave s tog važnog lokaliteta u zapadnom Srijemu. Taj smo naziv izabrali, jer je ostava zatvoreni nalaz i ona omogućava datiranje te keramike, a osim toga tim nazivom nije obilježen nikakav drugi arheološki materijal. Nabrajamo alfabetskim redom imena mjesta nalazišta ove regionalne podskupine u Srijemu i istočnoj Slavoniji i navodimo uz njih sumaran broj ustanovljenih uglavnom čitavih primjeraka amfora kako slijede: Aljmaš 2, Batajnica 1, Bijelo Brdo 1, Bogdanovci 1, Dalj 2, Dobrodol (kod Inđije) 2, Hrtkovci 3 (+ nešto ulomaka), Moja volja (kod Inđije) 2, Opatovac 1, Osatina (kod Đakova) 1, Sotin 11, Surčin 6, Trnava (kod Đa-

¹⁵⁴ Popescu D., o. c., p. 132, fig. 57. — Popescu D., Studii si cercetări de istorie veche, VI, 1955, p. 865 sqq.

kova) 1, Vezirac (kod Srijemskih Karlovaca) 1, Vukovar 8. U taj popis nismo uključili 2 amfore iz ostava Lovas i Vukovar. Bogdanovački primjerak čuva Naturhistorisches Museum u Beču, a ostala popisana keramika nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu, osim primjeraka iz Dobrodola i Moje volje kod Indije, kojima se već odavna zameo trag u privatnom posjedu. Primjerci navedeni uz jedno ime mjesta ne potječu uvijek s jednog te istog lokaliteta, tako na pr. iz Vukovara (5 iz vinograda Barišić, 1 iz vinograda Panić, 1 iz vinograda Streim na Vučedolu, 1 s rimokatoličkog groblja). Najveći broj amfora ustanovljen je baš u samom Vukovaru i u susjednom Sotinu, koji također nije udaljen od Lovasa. Većinom ta keramika nema točnijih popratnih podataka o okolnostima nalaza, a potječe češće iz nedovoljno istraženih grobova. To vrijedi naročito za amfore iz Surčina, t. j. iz velike tamošnje nekropole sa žarnim grobovima, nađene uz velike žare, koje nesumnjivo pripadaju vremenu srednjeg brončanog doba, dakle iz ranije faze te nekropole (velike žare tipa s izvijenim, valjkastim vratom, bikoničnim trbuhom s malenim valjkasto oblikovanim drškama, ukrašene užičastim ornamentom), poput tipa onih žara što ih Childe spominje za analogiju surčinskima kao one ranije žare iz Vatina¹⁵⁵. Dvije žare donekle analogne spomenutim surčinskim iz grobova u Novoj Pazovi izložene su u Narodnom muzeju u Beogradu (neobjavljene). Korisnu paralelu Surčinu predstavljaju spomenuti neobjavljeni žarni grobovi iz Belegiša (nešto sjevernije od Nove Pazove) u Srijemu, gdje su s takovim žarama ustanovljene još dvije amfore tipa Lovas¹⁵⁶; ove bi amfore mogli navesti kao 44. i 45. primjerak s tog područja. Ovime dakako nije iscrpljen njihov broj, jer je lako moguće, da se u pokrajinskim muzejima Jugoslavije nađe još na nekoliko primjeraka amfora tipa Lovas, tako na pr. u muzejima u Vinkovcima, Vukovaru, Osijeku, Somboru i dr., pa možemo računati s okruglo 50 primjeraka. Naš popis nije urađen s ikakovom pretenzijom na potpunost, a osniva se prvenstveno na keramičkom materijalu prehistorijske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. Najveći dio ovdje popisanih 43 amfora je neobjavljen, osim onih iz Dobrodola i Moje volje, što ih je kratko objavio Brunšmid¹⁵⁷, po jedan primjerak iz Bogdanovca i Dalja objavili su Hörnes i Hoffiller¹⁵⁸, a još jedan reproducirao je Childe¹⁵⁹, ali s netočnom naznakom lokaliteta Surčin, iako ta amfora nesumnjivo potječe iz Sotina, što ovim ispravljamo. Lokalizirati amfora regionalnog tipa Lovas obuhvataju prema našoj statistici čitav Srijem, s najvećim brojem primjeraka ustanovljenih baš na užem području nalazišta obiju ovdje objavljenih ostava, a u Slavoniji je moguće pratiti lokalitete s amforama tipa Lovas preko Daljske planine i ušća Drave prema zapadu do u okolicu Đakova. Za

¹⁵⁵ Childe G. V., o. c., pp. 266, 287 sq., n. 1, fig. 146 c (desno). — Sličan primjerak žare potječe i s groblja Rospi Čuprija na Dunavu kod Beograda (gr. 18), cf. Todorović J., Godišnjak Muz. gr. Beograda, III, 1956, p. 44, fig. 24.

¹⁵⁶ Podatak dugujemo V. Trbuhoviću, tada Narodni muzej, Zemun.

¹⁵⁷ Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. IV, 1900, p. 215 sq., fig. 97, 4, 7, 1, 5.

¹⁵⁸ Hörnes M., Mitteilungen der Präh. Com-

mission, I, 1901, p. 278, fig. 47. — Hoffiller V., o. c., p. 6, tab. 13, 12.

¹⁵⁹ Childe G. V., o. c., fig. 221 lijevo. — S. Diničević, Zagreb, objaviti će uskoro u Naučnom zborniku Matice Srpske nalaze s Gomolave u Hrtkovcima, koje čuva Arheološki muzej u Zagrebu, a među njima i sve primjerke amfora tipa Lovas s tog lokaliteta.

— Napomena u korekturi: u međuvremenu objavljeno, Zbornik Mat. Srp., 15, 1956, p. 23 sq., tab. X, XI, XII, 1.

ilustraciju ove naše tvrdnje reproduciramo amfore iz ostava Lovas (tab. X, 1) i Vukovar (tab. X, 3) zajedno s nizom isključivo neobjavljenih amfora istoga tipa, sve iz prehistorijske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu (tab. IX i X); izbor je učinjen u okviru naprijed navedenog popisa od 43 amfora, i to s najistočnijim lokalitetom Batajnica kod Zemuna (tab. IX, 1) i s najzapadnijim lokalitetom Osatina kod Đakova (tab. X, 10). Po našoj statistici je srijemsko-slavonski prostor središte ove regionalne podskupine amfora tipa Lovas, a južno od Save su one veoma rijetke. Vjerojatno je iz Srema importirana u Šumadiju jedna crna amforica tog tipa, nađena u grobu srednjeg brončanog doba u Dobrači, gdje ona predstavlja izuzetak^{159a}.

Sjeverno od Dunava može se amfore tipa Lovas očekivati u Bačkoj (Apatin?) i čini se još sjevernije između Tise i Dunava barem pojedinačno u Mađarskoj (Szeremle), što sve valja imati u vidu pri budućem kartiranju lokaliteta s takovom keramikom. U vezi s time podsjećamo također na spomenuti primjerak takove amfore iz Kozarca u Baranji. Osobitu lokalnu varijantu tipa Lovas predstavljaju 3 male neobjavljene amforice, veoma spljoštene i bez vrata s izrazito rombičnim otvorom i trbuhom, ukrašene s nekoliko bradavica; nađene su po jedna u Sarvašu (tab. X, 9) i Lovasu (tab. X, 2) i jedna nešto zaobljenija u Surčinu, dakle opet unutar naznačenog teritorija. Udaljeniju sličnost s amforama tipa Lovas možemo uočiti, također s istog teritorija, na nekoliko primjeraka keramike donekle srodnog općeg oblika, ali bez specifičnih značajki tipa Lovas (na pr. rombičan otvor, tipične bradavice i t. d.), jer one imaju obično elipsoidan otvor i češće drugačiji ukras, pa ih samo usput spominjemo. Jednu takovu posudu navodno iz Surčina reproducirao je Childe¹⁶⁰, drugu s ponešto variranim otvorom i s ansom lunatom iz Dalja objavio je Hoffiller¹⁶¹; u Dalju su nađena još tri neobjavljena primjerka i 1 primjerak također iz Starih Jankovaca, svi s elipsoidnim otvorom i t. d. Ovakovu keramiku valja diferencirati od amfora tipa Lovas, jer pokazuje zapravo više dodirnih točaka s poznatom amforastom posudom iz Omoljice u Banatu; po svoj prilici pripada navedena keramika istom vremenu kojim Garašanin obilježuje tu posudu iz Omoljice, a to je raniji raspon stupnja bronca B¹⁶². To datiranje potvrđuje i Milojčićeva kronološka revizija s obzirom na slojeve naselja Pecica—Pécska u rumunjskom Banatu s keramikom iz njezinog sloja XIV i ostalim analogijama, što ih Milojčić navodi iz Mađarske¹⁶³. Keramički oblici amfora tipa Lovas tamo nisu zastupani i bez obzira na pitanje, da li su oni genetski povezani s keramikom sličnom citiranom primjerku iz Omoljice i s navedenim srodnim primjercima iz Slavonije i Srijema ili to nisu. Veoma je vjerojatno, da je amfora tipa Lovas nešto mlađeg postanka, bez obzira na problem njegova prototipa s jedne strane i na odnos prema keramičkim oblicima vršakog tipa s druge strane. Uz to bi trebalo tražiti preko Bačke analogije na području između Dunava i Tise. Sva ta pitanja ostaju za sada otvorena. Jedini siguran kronološki oslonac za keramiku tipa Lovas u Srijemu i Slavoniji, pa i za njegove keramičke

^{159a} Garašanin D., o. c., p. 68, fig. 5. — Sličan primjerak s Rospri Čuprije na Dunavu, cf. Todorović J., o. c., p. 53, fig. 4.

¹⁶⁰ Childe G. V., o. c., fig. 221, desno.

¹⁶¹ Hoffiller V., o. c., p. 6, tab. 13, 10.

¹⁶² Garašanin M., Rad VM, 3, 1954, p. 61, fig. 6.

¹⁶³ Milojčić V., o. c., p. 168 sq., fig. 2, 14; 7, 1; 8, 2.

paralele izvan tog teritorija u Jugoslaviji, daju nam ostave Lovas i Vukovar; po njima pak, moramo zaključiti, da je amfora tipa Lovas mogla nastati već u vrijeme trajanja stupnja bronca B, i to po svoj prilici više prema kraju tog vremena, te da je ona nesumnjivo postojala barem u prvo vrijeme trajanja stupnja bronca C.

ZAKLJUČAK

Datiranje ostava Lovas (tab. I, 1) i Vukovar (tab. VII, 1) može se odrediti sa sigurnošću prema naprijed iznesenim podacima o datiranju svakog pojedinog elementa u tim ostavama. Okvirno one pripadaju vremenu srednjeg brončanog doba, i to stupnjevima bronca B i bronca C. Znatan dio bronca u tim ostavama nastao je, dakako, već u vrijeme stupanj bronca B, ali ima i takovih što pripadaju vremenu stupanj bronca C. Uzevši u obzir sve elemente zajedno, za koje smo naprijed pojedinačno iznijeli njihova datiranja, valja istaknuti, da su ostave Lovas i Vukovar zakopane u zemlju u starije vrijeme trajanja stupnja bronca C, kada je tradicija stupnja bronca B bila još veoma izrazita.

Držali smo se ovdje Reineckeova kronološkog sistema za Srednju Evropu¹⁶⁴, ali nadopunjenog novijim dostignućima kronološke sistematike. Sam Reinecke je već podijelio stupnjeve bronca A i bronca C svakog u dva podstupnja (A₁, A₂ i C₁, C₂)¹⁶⁵, dok je poslije Willvonseder podijelio stupanj bronca B također u dva podstupnja (B₁, B₂), naročito s obzirom na austrijski materijal¹⁶⁶, tako, da je samo stupanj bronca D ostao nepodijeljen. Nas se ovdje tiče zapravo srednje brončano doba, t. j. stupnjevi bronca B i bronca C. U novije vrijeme odustalo se od upotrebe Reineckeovih podstupnjeva C₁ i C₂, jer se stupanj C (cca. 1400—1300) smatra suviše kratkotrajnim, a da bi ga trebalo cijepati, dok se naprotiv zadržalo oba podstupnja B₁ (završetak A₂ i početak B₁ oko 1600, a B₁ traje do cca. 1500) i B₂ (cca. 1500—1400)¹⁶⁷. Prema tome bi ostave Lovas i Vukovar, determinirane na taj način, pripadale vremenu podstupnjeva bronca B₂ i bronca C₁, ali su one dospjele u zemlju za trajanja podstupnja bronca C₁. Neka razilaženja postoje doduše u pitanjima apsolutne kronologije¹⁶⁸, koja će moći samo da razbistri budućnost. Holste je rasporedio brončano doba grobnih humaka (Hügelgräberbronzezeit) u Srednjoj Evropi po svojoj terminologiji na »početni horizont«, zatim na »razvijeno brončano doba grobnih humaka« i na »kasno brončano doba grobnih humaka«, uzevši u obzir i ostalu kronološku sistematiku, iako se klonio naprijed navedenih podstupnjeva¹⁶⁹. Ostave Lovas i Vukovar pripadale bi po Holsteovoj koncepciji trofaznog srednjeg brončanog doba zapravo »kasnom brončanom doba grobnih humaka« (=Reinecke stupanj bronca B i djelomično stupanj bronca C).

¹⁶⁴ Vidi bilješku 8 i literaturu citiranu u bilješkama poslije nje.

¹⁶⁵ Reinecke P., *Germania*, 8, 1924, p. 43 sq.

¹⁶⁶ Willvonseder K., o. c., pp. 242 sqq., 248 sqq.

¹⁶⁷ Milošević V., o. c., fig. 42.

¹⁶⁸ Böhm J., *Obzor praehistorický*, X, 1937, p. 222 sqq. — Menghin O., o. c., p. 83. — Milošević V., *ibidem*. — Holste F., *Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland etc.*, 1953, p. 116.

¹⁶⁹ Holste F., o. c., pp. 39 sq., 40 sqq., 44 sqq., 113 sq.

Ovdje smo doduše ukazali, pri rekapitulaciji našega datiranja, na podstupnjeve srednjeg brončanog doba, ali smo se uglavnom toga klonili u ovom radu, jer zastupamo mišljenje, da je za sada još preuranjeno diferencirati arheološki materijal srednjeg brončanog doba u Jugoslaviji u podstupnjeve, iako smo se inače pridržavali srednjoevropske kronologije, u kojoj se ovakovo stupnjevanje manje ili više provodilo. Međutim ti se podstupnjevi prvenstveno odnose na područje brončanodobne kulture grobnih humaka, a ona se prostire od Slovačke do u Porajnje, gdje je tada postojao obred inhumacije u grobnim humcima, dok je u Panonskoj nizini, koja ne pripada užem području kulture grobnih humaka, prevladavao više obred incineracije u žarnim grobljima, što vrijedi dakako za Srijem i Slavoniju. Pojava inhumiranih mrtvaca uočena je ponekad doduše i u panonskom Podunavlju (na pr. u grobovima nalazišta Gerjen u Transdanubiji i u grobu 121 u Bijelom Brdu¹⁷⁰), ali je ona za srednje brončano doba ondje izuzetna. Etnički se, dakako, ne može još diferencirati nosioce kulture grobnih humaka od onih kulture nekropola s incineracijom, već i s obzirom na složenost mnogih neobjašnjenih problema u vezi s diferencijacijom nosilaca panonske keramike. Ipak se može s pravom pretpostaviti, da nije postojao samo s jedne strane jak utjecaj, odnosno import »ugarskih« bronca u austrijsko-bavarsko područje (često naglašavan u literaturi), već da je i utjecaj morao djelovati, barem u stanovitoj mjeri, odanle u protivnom smjeru, premda se baš na ovo potonje pitanje teško može sada pružiti određeniji odgovor. Prenositi samo mehanički spomenute podstupnjeve, na pr. bronca B₁ ili B₂, po nalazima iz Austrije bilo u Banat ili u Srijem smatramo do daljnjeg ponešto ishitrenim postupkom, jer stanje u Banatu ne mora, u usporedbi s Donjom Austrijom, biti u svemu vremenski izjednačeno, naročito s obzirom na usko određeno datiranje pomoću podstupnjeva. Za takovo datiranje unutar vremenskog okvira srednjeg brončanog doba nemamo još u Jugoslaviji dovoljan broj zatvorenih nalaza, bile to grobne cjeline ili bile to ostave. Na našem tlu moglo se doduše pokušati provesti uže datiranje za vrijeme kulture žarnih polja, iz kojega postoji, napose u Hrvatskoj, veoma velik broj brončanih ostava¹⁷¹, iako i ono time ne mora biti definitivno riješeno. Biti će realnije pristupiti užem datiranju srednjeg brončanog doba na teritoriju Jugoslavije, kada će se moći bliže odrediti, na osnovu većeg broja zatvorenih nalaza, kako se doista razlikuju tipovi stupnja bronca B od onih stupnja bronca C, posebice s obzirom na trajanje pojedinih elemenata na našem tlu, koje ne mora biti podjednako u svim krajevima Jugoslavije. Tada je tipološko vrednovanje brončanih artefakata i zatvorenih nalaza doista od velike koristi, pa u tom smislu ovdje objavljenim ostavama Lovas i Vukovar znanstvena vrijednost doista nije mala. Zatvoreni nalazi stupnja bronca B iz podunavskih krajeva Jugoslavije, spominjani su u više navrata u našoj literaturi i nešto su bolje zastupani spomenutim grobom iz Bijelog Brda¹⁷², te s po jednim grobom iz Vršca i Vatina (na čiju je važnost nedavno ukazao Garašanin)¹⁷³, nadalje s već spomenutim grobom iz Sente¹⁷⁴ i ostavom (ili grobom?) iz

¹⁷⁰ Wosinsky M., o. c., p. 64. — Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, p. 63 sq.

¹⁷¹ Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 64 sqq.

¹⁷² Brunšmid J., ibidem.

¹⁷³ Garašanin M., o. c., p. 61, fig. 7, 8.

¹⁷⁴ Dudás A., ibidem.

Velike Vrbice¹⁷⁵ i t. d. Nalazišta podalje na Balkanskom poluotoku, kao što su na pr. pojedini grobovi na Glasincu, dakako, ovdje ne navodimo. Vrijeme stupnjeva bronca B—C bilo je u Jugoslaviji određeno za sada samo jednim krnjim nalazom iz Joševe na donjoj Drini¹⁷⁶, ali baš tu prazninu u našim podunavskim krajevima ispunjavaju ostave Lovas i Vukovar. Mlađa su od ovih zatvorenih cjelina tri nalaza brončanog materijala u Bačkoj, koje datiramo stupnjem bronca C: spomenuta nesigurna ostava Šaponja¹⁷⁷, neobjavljeni nalaz Kolut (dio ostave ili grob?)¹⁷⁸ i neobjavljena nešto kasnija ostava Bački vinogradi — Hajdukovo (dat. bronca C—D)¹⁷⁹. Zlatno blago iz Vatina u Banatu pripada, po našem mišljenju, također stupnju bronca C¹⁸⁰. Te podatke ističemo i zbog toga, jer je stupanj bronca C ostao u našoj arheološkoj literaturi potpuno nezapažen pri obradbi arheoloških nalazišta u vojvođanskom Podunavlju.

Osim već naprijed navedenih podataka o arheološkom materijalu srednjeg brončanog doba — podsjećamo na pr. na veliku nekropolu Surčin —, valja istaknuti, da postojanje takova materijala dokazuje i neobjavljeni zatvoreni grobni nalaz iz Suseka u Srijemu, s iglama stupnja bronca C i drugim nakitom¹⁸¹, nadalje veći broj neobjavljenih primjeraka ponajviše brončanog nakita iz Hrvatske, među kojima se ističu više nijetkih ukrasnih igala¹⁸², pored poznate zlatne narukvice iz Bilja u Baranji¹⁸³, datirane stupnjem bronca C (vjerojatno B—C), te neobjavljenog skupnog zlatnog nalaza iz okolice Zagreba¹⁸⁴, koji je donekle zagonetan, a valja ga datirati stupnjem bronca C. Taj materijal biti će objavljen na drugom mjestu. Srednje brončano doba u Hrvatskoj, uključivši cjelokupan Srijem, dokumentira također i postojanje znatnog broja prvenstveno panonske keramike s nekoliko još nespomenutih lokaliteta, pored više primjeraka različitog brončanog materijala, većinom neobjavljenog. To su doduše uglavnom pojedinačni nalazi, ali oni su ipak tipološki značajni za ovo područje. Kao primjer za ovu našu tvrdnju navodimo pet neobjav-

¹⁷⁵ Garašanin D., Katalog metala, 1954. p. 10.

¹⁷⁶ Garašanin D., o. c., p. 10 sq.

¹⁷⁷ Gubitza K., ibidem.

¹⁷⁸ Čuva Vojvođanski muzej u Novom Sadu.

¹⁷⁹ Čuva Gradski muzej u Subotici. U ovoj osebujnoj ostavi iznenađuje povezanost više primjeraka bronca srednjeg brončanog doba, tako na pr. i tip »ugarskog« nadžaka stupnja bronca B, s bodežom tipa Peschiera, koji inače već pripada kasnijem vremenu, barem stupnju bronca D, a naročito je značajan u ostavama stupnja halštata A i u našim krajevima, pa nam se čini opravdano datiranje bronca C—D.

¹⁸⁰ Najveći dio pločica tog zlatnog blaga čuva Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti, a nedovoljno ih je objavio Márton L., Praeh. Zeitschrift, IV, 1912, p. 189, fig. 9. — To ćemo blago u cijelosti objaviti na drugom mjestu.

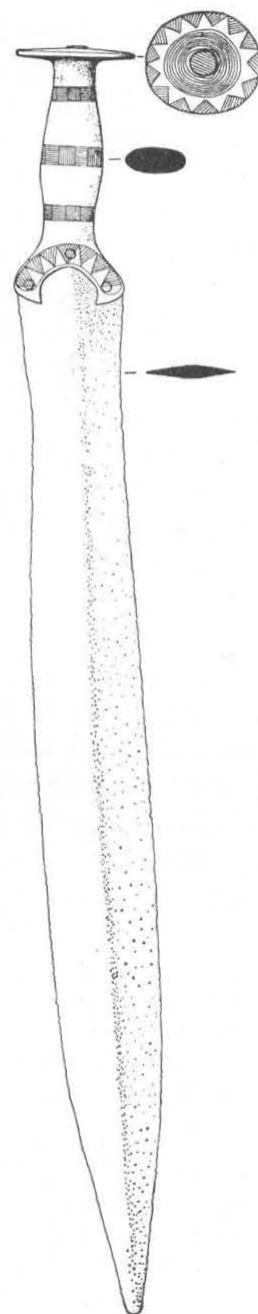
¹⁸¹ Čuva Arheološki muzej u Zagrebu.

¹⁸² Jedan par igala (nažalost izgubljen u privatnom posjedu) objavljen je iz Erduta, cf. Purić J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. V, 1901, p. 182, fig. 127.

¹⁸³ Mozsolics A., Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar., I, 1951, p. 81, fig. 1.

¹⁸⁴ Cf. Katalog kult.-hist. izložbe grada Zagreba etc., 1925, p. 89. — Vidi bilješku 134 b. — Zlatni nalaz iz Privlake-Nina namjerno smo ovdje isključili, jer je po novijim podacima po svojoj prilici ipak nešto stariji od stupnja bronca B, kojim smo ga preliminarno datirali (cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 64, 87), i to zbog slično rađenih bikoničnih ukrasnih zlatnih zrna u nalazu Velike Vrbice (Garašanin D., o. c., tab. LIII., 5, p. 10). Zlatni nalaz Privlake—Nin bliži je uništenom zlatu ostave Split—Gripe, a bit će uskoro objavljen.

ljenih brončanih nadžaka, koji pripadaju skupini t. zv. »ugarskih«, odnosno transilvanskih bojnih sjekira (tipološke varijante B₁ po Nestoru), i to jedna iz Zemuna, tri iz Vinkovaca i jedna iz Batine — Kisköszeg (Baranja); ovi su nadžaci, od kojih je samo jedan vinkovački nešto ukrašen, tipološki srodni s nadžakom poznate ostave Rákospalota i s onim iz spomenutog groba u Senti, dakle iz vremena stupanj bronca B, međutim nailazimo na slične primjerke i u spomenutim nalazima Šaponja i Bački vinogradi, t. j. iz vremena stupanj bronca C i bronca C—D¹⁸⁵. Rasprostranjenost oružja stupnja bronca B dokazuju nam još tri brončana neobjavljena mača, koje čuva Arheološki muzej u Zagrebu: jedan iz Indije u Srijemu slični više dugom bodežu, jer ima veoma kratko nešto povijeno sječivo s lako naglašenim rebrom po sredini i četiri zakovice na trapezoidnoj pločici; drugi mač iz Doline na Savi u Slavoniji (t. zv. tip Boiu) i treći mač iz Gospića u Lici (t. zv. tip Sauerbrunn) su tipološki srodni, oba primjerka sa slično oblikovanim šašolikim i povijenim sječivom s rebrom po sredini, a ukrašeni su osebnim i kompliciranim ornamentom, koji je odozgo spiralno savijen, dok je niz sječivo šašoliko produžen¹⁸⁶. Analogan ovim mačevima — oni će biti objavljeni s nadžacima na drugom mjestu — je poznati istovremeni bodež (također tipa Sauerbrunn) iz Lavrice u Ljubljanskom barju, kojeg čuva Narodni muzej u Ljubljani¹⁸⁷. Pored toga je istovremen s ovim veoma značajnim oružjem srednjeg brončanog doba iz Jugoslavije još i brončani bodež s punokovinskim drškom, također slučajan nalaz na desnoj obali Save u Donjoj Dolini, koji se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a Truhelka ga je nekada datirao suviše rano¹⁸⁸. Ovi nam primjeri oružja, koji će biti točnije obrađeni

Mač iz Ormoža.
Mj. cca. 1 : 4.

¹⁸⁵ Nestor J., Marburger Studien, 1938, pp. 191. — Hampel J., o. c., I, tab. LXXXVI, 2. — Dudás A., o. c., fig. 1. — Gubitza K., o. c., fig. 1, 2. — Za neobjavljenu ostavu Bački vinogradi vidi bilješku 179. — Werner je vjerojatno zabunom naveo nadžak iz Surčina, koji ne postoji u Arheološkom muzeju u Zagrebu, spomenuvši pored toga samo zemunski primjerak cf. Werner J., Atti del I^o Congresso int. di preistoria etc., 1950, p. 308, fig. 8. — Zemunski i jedan od vinkovačkih nadžaka nalaze se u Arheološkom muzeju u Zagrebu, druga dva, među njima i onaj ukrašen iz Vinkovaca, smješteni su u Gradskom muzeju u Vinkovcima, a primjerak iz Batine čuva Naturhistorisches Museum u Beču.

¹⁸⁶ Holste F., Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter etc., 1953, pp. 4 sq., 44 sq., tab. 17, karta 2.

¹⁸⁷ Šmid W., Carniola, II, 1909, p. 126, fig. 16, tab. IV, 5. — Za ostale analogije cf. Holste F., ibidem. — Willvonseder K., c., 90 sqq. — Nestor J., Sargetia, 1, 1937, p. 155 sqq.

¹⁸⁸ Truhelka Č., Glasnik Zemaljskog muzeja, XIII, 1901, p. 242 sq., fig. 3. — Taj bodež ne pripada Monteliusovoj prvoj periodu brončanog doba za Italiju kako je pretpostavljao Truhelka u svoje vrijeme, već Monteliusovoj drugoj periodu za Italiju, cf. Montelius O., Die vorklassische

na drugom mjestu, a njihov broj bi se mogao još i povećati, pouzdano dokumentiraju činjenicu, da se i po sadašnjem nedovoljnom stanju istraživanja doista više ne može negirati postojanje tipičnih nalaza srednjeg brončanog doba u Hrvatskoj, kako se to ponekad nazire u literaturi i što može dovesti do netočnih zaključaka, naročito za krajeve u međurječju Drave—Dunava i Save¹⁸⁹, gdje su ti nalazi najgušći u Slavoniji i Srijemu. Ipak postoje značajni nalazi srednjeg brončanog doba i u zapadnijim krajevima navedenog međurječja, kako to — uz spomenuti zlatni nalaz iz okolice Zagreba — zorno dokazuje lijep primjerak brončanog mača s punokovinskim drškom, što je nedavno nađen u Ormožu na Dravi (vidi priložen crtež mača, dužina mača 58 cm)¹⁹⁰; prema izričito ovalnom presjeku drška i stilu ukrašavanja na njemu valja taj mač datirati u vrijeme stupanj bronca C (= treća perioda po Monteliusu), dok je neobično široko sječivo vjerojatno kasnije umetnuto. On je dakle istovremen mačevima s osmerobridnim punokovinskim drškom u Srednjoj Evropi. Možda mač iz Ormoža potječe iz uništene ostave s panonskog tla, iako dandanas predstavlja samo slučajan nalaz, ali je najstariji nama poznati primjerak brončanih dugih mačeva s punokovinskim drškom, koji je dosad ustanovljen u Jugoslaviji.

Ostave srednjeg brončanog doba nisu u mnogim krajevima Srednje Evrope česte, a njihovu rijetkost istaknulo je već nekoliko stručnjaka¹⁹¹. U Karpatskoj kotlini su one nešto češće, ali su obično kvantitativno manjega opsega, tako da ostavu Lovas možemo uvrstiti doista uz najveće toga vremena u Srednjoj Evropi. Među ostavama u Karpatskoj kotlini veći je broj ostava stupnja bronca B; broj ostava stupnja bronca C je u Karpatskoj kotlini vidno manji, a pojedine među ovim potonjima sadrže neke elemente stupnja bronca B. Valja imati na umu, da je sve to razumljivo s obzirom na dulje trajanje stupnja bronca B za cca. 100 godina od stupnja bronca C u Srednjoj Evropi. Malobrojne ostave ovog vremena iz Jugoslavije spomenute su već naprijed, a među njima je ona iz Lovasa kvantitativno najveća i tipološki daleko najraznovrsnija. Vukovarska ostava je znatno skromnija po opsegu i mora se ravnati prema lovaskoj. Pojava ostava Lovas (tab. I, 1) i Vukovar (tab. VII, 1), jedna prostorno relativno blizu druge, nije slučajna baš u tom kraju, gdje su inače zabilježeni česti nalazi srednjeg brončanog doba i gdje je statistički dokazana daleko najveća gustoća nalaza onih amfora panonske keramike (tab. IX

Chronologie Italiens, 1912, p. 23. — Paralele za taj bodež: primjerak s nalazišta Cascina Ranza u Gornjoj Italiji, cf. Montelius O., o. c., tab. VIII, 8; nadalje raskošno ukrašen bodež s nalazišta Maiersdorf u Donjoj Austriji, datiran stupnjem bronca B, cf. Willvonseder K., o. c., p. 82 sqq., tab. 48, 9.

¹⁸⁹ Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 75. Tamo smo upozorili na to, da je neodrživ i zastario doista bizaran pokušaj J. Korošca (Ljubljana) o vremenskom povezivanju t. zv. slavonske kulture s t. zv. gradinskom kulturom, naročito u tim krajevima, što je zorno dokazao Garašanin M., Starinar,

n. s. III—IV, 1955, p. 263 sqq. (s potrebnom dokumentacijom).

¹⁹⁰ Brončani mač iz Ormoža čuva Mestni muzej u Ptuj, obradit će ga B. Perc (Ptuj); njoj zahvaljujemo na ljubaznoj dozvoli reproduciranja, a F. Staretu (Ljubljana) na crtežu tog mača.

¹⁹¹ Willvonseder K., o. c., p. 59. — Popescu D., Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, 1944, p. 107. — Holste F., Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland, etc., 1953, p. 23. — Vogt E., Die Bronzezeit der Schweiz, 1956, p. 11.

i X), što su zastupane u zatvorenim cjelinama ostava Lovas i Vukovar, pa se pomoću tipološki jasnih metalnih elemenata u tim ostavama može i ta keramika sigurno vremenski determinirati.¹⁹²

30. rujan 1957.

DIE BRONZEZEITLICHEN HORTFUNDE VON LOVAS UND VUKOVAR

Das Archäologische Museum in Zagreb besitzt eine grosse Sammlung zumeist bronzener Hortfunde aus Kroatien, die der Fachwelt ungenügend bekannt sind und neuerdings in einer programmatischen Arbeit, einstweilen ohne Reproduktionen des Materials, zusammengestellt worden sind, um auf diese Weise die systematische Herausgabe derselben in ihrer Gesamtheit anzuregen (Anm. 1). Die meisten dieser Hortfunde gehören der Urnenfelderzeit an und sollen anderenorts als Katalog vorgelegt werden, die wenigen älteren durchwegs unbekanntem Horte sollen jedoch einzeln bearbeitet werden. Darunter sind die beiden Hortfunde von Lovas und Vukovar noch unveröffentlicht und werden hier ausführlich dargelegt. Der bekannte Fundort Vukovar liegt am rechten Donauufer und unweit davon in südöstlicher Richtung auf westsyrmischen Gebiet liegt der Fundort Lovas.

Der grosse Hortfund aus dem Dorfe Lovas (Taf. I, 1) wurde im Jahre 1939 beim Ackern in einem nicht erhaltenen irdenen Gefäss entdeckt und von Prof. V. Hoffiller geborgen. Der Hort besteht aus folgenden Fundstoff: 1 Paar Bronzeblechbänder, bzw. Armbergen mit punktierten Strichornament (Taf. II, 1); 2 Paar Bronzestabreifen mit Spiralscheibenendungen, das massivere strichverziert (Taf. III, 1, 2); 2 aus Bronzedraht gewundene Spiralarmreifen (Taf. III, 3); 9 Bronzestabfingeringe mit Spiralscheibenendungen (Taf. II, 2, 3); 4 aus Bronzedraht gewundene Spiralfingerringe (Taf. II, 4); 6 bronzene Zierscheibenanhänger mit breiteren oder schmälere konzentrischen Kreisrippen verziert, davon 1 mit knopfartigen Mittelbuckel und 5 mit Mittelstacheln, bzw. Stachelscheiben (Taf. II, 5—7); 1 gewundenes an den Enden durchlocht Zierblech mit punktierten Ornament (Taf. II, 8); Tutuli aus Bronzeblech verschiedener Grösse, alle mit je zwei Löchern zum aufnähen, Gesamtzahl 418, davon 21 Stück kalottenförmig, einzelne auch leicht konisch (Taf. IV, 1, 2), 171 Stück spitz-konisch mit und ohne schmaler Krempe (Taf. IV, 3—5), 226 Stück konischer Form und ausgezogener Krempe, mit viererlei punktierten Strich- und Kreisverzierungen (Taf. IV, 6—13); 1 halb-

¹⁹² Napomena u korekturi: Nakon dovršetka ovog rukopisa objavljen je značajan materijal brončanodobnih žarnih grobova iz okolice Szegeda, kojim se mogu upotpuniti ovdje iznesene analogije za specifične oblike brončanoga doba u panonskom Podunavlju, cf. Foltiny I., *Régészeti Füzetek*, 4, 1957, passim. — Noviju raspravu Mozsolics A., *Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar.*, VIII, 1957, pp. 119—156, nismo više mogli uzeti u obzir u ovom radu, iako ona sadrži niz bitnih podataka, a u njoj su usput spomenute

i ostave Lovas i Vukovar (o. c., p. 130, n. 34, karta fig. 5). — Također nismo mogli uzeti u obzir najnoviju bitnu raspravu Bóna I., *Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar.*, IX, 1958, pp. 211—243, koja je osobito važna, jer se u njoj nastoji, na uvjerljiviji način od prethodno navedene rasprave, učvrstiti posebna »ugarska« kronologija brončanoga doba, i to prvenstveno na temelju zapažanja na dobrim dijelom još nepoznatom materijalu ostava tog vremena.

modförmiger Anhänger aus Weissbronze (Taf. III, 4); 1 halbmondförmiger Nadel-
schützer aus Weissbronze (Taf. III, 5); 1 ovale Pinzette aus elastischen Bron-
zeblech (Taf. V, 1); 1 kurzer beschädigter Griffplattendolch mit zwei erhaltenen
Blocknieten (Taf. III, 6); 1 »böhmisches« Absatzbeil, bzw. Übergangsform zum
Lappenbeil, mit sehr gut erhaltener grüner Patina (Taf. V, 2); 1 verbogenes Bron-
zestabfragment; Gussbrocken 26 Stück (4,75 kg schwer) zumeist klein und amorph.
Insgesamte Stückzahl 478 Bronzen mit überwiegend homogener grün-graulicher
relativ gut erhaltener Patina. — 1 amphorenartiges bauchiges Tongefäss schwarz-
dunkelgrauer Farbe, gefirnisst und von aussen geglättet, je eine Ansa cylindroretta
am rhombischen Mundsaum über den beiden Henkeln, strich- und hackenkreuz-
ähnliche Ornamente nebst Warzenverzierung (Taf. V, 3, 3a, X,1). Darin lagen
ursprünglich in Kränzchen eng verflochten (vgl. Taf. VI, 20—22) 22 Stück Locken-
spiralen aus Golddraht (Gesamtgewicht 175,80 gr), die sich untereinander in der
Zahl der Umgänge, der Dicke des ungleichmässig gerundeten Doppeldrahtes
und in der Form der Endungen (Torsion, einfache oder dreifache Schleifen) mehr
oder weniger unterscheiden lassen (Taf. VI, 1—22).

Den bedeutend kleineren Hort aus Vukovar (Taf. VII, 1) hat noch Prof. J.
Brunšmid 1897 erworben, die Fundstelle liegt in einer Strasse ebendieses Städt-
chens. Der Fundstoff besteht aus 1 amphorenartigen bauchigen Tongefäss schwarz-
dunkelgrauer Farbe, gefirnisst und von aussen geglättet, je eine Ansa cornuta am
rhombischen Mundsaum über den beiden Henkeln, Strichornamente und Warzenver-
zierung (Taf. VIII, 1, 1a, X, 3). Darin lag 1 bronzener Zierscheibenanhänger mit
zwei konzentrischen Kreisrippen verziert und knopfartigen Mittelbuckel (Taf. VII,
2); Tutuli aus Bronzeblech verschiedener Grösse, alle mit je zwei Löchern zum
aufnähen, Gesamtzahl 155, davon 121 Stück kalottenförmig, einzelne auch leicht
konisch (Taf. VII, 3—5), 34 Stück konischer Form und ausgezogener Krempe, mit
zweierlei punktierten Strichverzierungen (Taf. VII, 6—10). Insgesamte Stückzahl
156 Bronzen, deren Patina derjenigen der Lovaser Bronzen ähnlich ist. Nur 2 Tutuli
und 1 Gussbrocken konnten einstweilen chemisch analysiert werden (vgl. die Ta-
belle im kroatischen Text).

Beide Hortfunde sind wohl als eine Art von Schatzfunden am ehesten zu deu-
ten, der Erhaltungszustand der meisten Bronzen ist gut, beschädigt ist eine sehr
geringe Zahl, funktionell herrscht weitaus überwiegend Schmuck vor. Der Gesam-
tinhalt beider Horte lässt auf wertvolle persönliche Habe schliessen. Typologisch
sind beide Horte eng miteinander verbunden, bzw. alle Artefakte des relativ klei-
neren Vukovarer Hortes sind im reichen Formschatz des Lovaser Hortes vorhanden.
In Jugoslawien sind bisher geschlossene Funde in solcher Fundvergesellschaftung
nicht bekannt, obwohl man gelegentlich einzelne Typen in mehr oder weniger siche-
ren Grabzusammenhängen oder als Streufunde mitunter antreffen kann.

Beide hier vorgelegten Hortfunde gehören ohne Zweifel der mittleren Bron-
zezeit an, die in Kroatien sehr wenig erforscht ist. Nach dem bisherigen Stand der
Forschung ist auch im übrigen Jugoslawien das Vergleichsmaterial nur in spärli-
chen geschlossenen Funden vorhanden, so dass notwendigerweise Analogien aus
anderen donauländischen Gegenden herangezogen worden sind. Das sind in erster
Linie mittelbronzezeitliche Hortfunde aus Ungarn (z. B. Nagy Hangos, Rákospalota,

Ráksi, Ráczegres, Alsó-Némedi u. a.), nebst Bronzen aus ungarländischen Brandgräbern (z. B. Rákoczfalva, Dorozsma, Szeged-Bogárzó, Orosipusza usw.), die auch in Westrumänien anzutreffen sind (z. B. Targu-Muresului u. a. m.). Ausserdem wurde auf eine nicht geringe Anzahl von Vergleichsangaben aus dem Bereich der Hügelgräberkultur Mitteleuropas hingewiesen, sowohl aus Hügelgräbernekropolen, als auch aus einzelnen Hortfunden, die man von der östlichen Slowakei bis etwa in das Rheingebiet verfolgen kann. Gute Parallelen findet man z. B. in den Horten von Bühl und Ackenbach oder in den Bronzen der Gräber von Wixhausen (Anm. 11, 20 usw.). Das Vorkommen einzelner Typen von Bronzen ist nicht nur auf das Karpatenbecken beschränkt, obwohl eben dieser Raum als die bronzezeitliche Heimat eines beträchtlichen Teiles der in den Horten von Lovas und Vukovar vertretenen Schmuckformen (Blechbänder, Stachelscheiben, halbmondförmige Anhänger, Zierbleche, Tutuli u. a.) in der hier benutzten Literatur (vgl. Anm. 9—117) bezeichnet worden ist. Die Pinzette, der kurze Griffplattendolch und das »böhmische« Absatzbeil sind eher Leittypen der mitteleuropäischen Hügelgräberkultur, mit guten Entsprechungen in Böhmen, Österreich und Südwestdeutschland (Anm. 94—96, 101, 102, 109—111). Obwohl das Karpatenbecken sonst oftmals als Ursprungsgebiet prähistorischen Goldschmuckes gilt, findet man im übrigen Mitteleuropa, so etwa eher in Böhmen als in Ungarn, eine grössere Zahl von Analogien (Anm. 120, 121, 127, 131—133) zu dem reichen Lockenspiralenfund des Lovaser Hortes, der eigentlich als Goldwertdeposition gedeutet werden muss. Als mögliche Parallele wird auch ein verschollener Goldspiralenfund von Kulino brdo in Nordbosnien angeführt (Anm. 135, 136). Zu den Bronzen findet man einzelne mittelbronzezeitliche jugoslawische Vergleichsfunde in den Gräbern auf dem Glasinac und mitunter in Brandgräberfunden aus Syrmien (Surčin, Belegiš), dem Banat (Vatin) usw. (vgl. Anm. 50—52, 69, 71, 80, 80a).

Die beiden Tongefässe der hier behandelten Hortfunde (Taf. V, 3, 3a, X, 1, VIII, 1, 1a, X, 3) sind — im antithetischen Gegensatz zu den besprochenen Metallartefakten — mit Sicherheit als ein im syrmisch-slawnischen Drau-Donau-Save Zwischenstromland beheimateter keramischer Amphorentyp zu erklären. Sie gehören natürlich zur grossen Familie der sog. pannonischen Keramik (pannonian ware) und haben mancherlei Gemeinsamkeiten mit dem bekannten Banater keramischen Typ von Vršac (Anm. 140—147). In der Baranja (z. B. Kozarac), wie auch in der benachbarten Bačka und weiter in Ungarn gibt es mitunter einzelne analoge Gefässe (z. B. Apatin?, Gerjen, Szeremle, vgl. Anm. 148—149a). Die Amphoren der Horte von Lovas und Vukovar sind, genauer betrachtet, eine etwas andere »pannonische« Spielart als die mittelbronzezeitliche Keramik des Vatin—Vršac Kreises im Banat (Anm. 146) und man muss diese Amphoren als bodenständige syrmisch-slawnische Ware deuten. Das beweist die Fundstatistik von annähernd 50 gut erhaltenen Exemplaren von zumindest 16 Fundorten aus dem erwähnten Zwischenstromland, deren Zahl noch vergrössert werden könnte. Es handelt sich überwiegend um Streufunde, die wahrscheinlich auf vernichtete Brandgräber schliessen lassen, soweit man das nach ebensolchen Amphorenfunden aus den syrmischen Nekropolen von Surčin und Belegiš beurteilen kann, in Fundvergesellschaftung mit mittelbronzezeitlichen grossen schnurverzierten Urnen, die zweifel-

sohne mancherlei Beziehungen zur Banater Keramik haben (Anm. 155, 156). Nur sehr wenige Amphoren sind bisher veröffentlicht (Anm. 157—159), deswegen wird eine Auswahl davon abgebildet (Taf. IX, 1—8, X, 1—10), miteingeschlossen diejenigen aus den beiden hier vorgelegten Horten (Taf. X, 1, 3). Daraus ist ersichtlich, dass diese Keramik tatsächlich eine regionale Untergruppe bildet, die man als Typ Lovas bezeichnen kann, weil eben der grosse gleichnamige Hort (Taf. I, 1) dafür eindeutig zeitbestimmend ist und künftighin zur Datierung solcher Keramik auch ausserhalb Jugoslawiens stets seinen Wert haben wird.

Chronologisch kann man die mittelbronzezeitlichen Horte von Lovas (Taf. I, 1) und Vukovar (Taf. VII, 1) genauer festlegen. Sowohl die Stufe Bronze B wie auch die Stufe Bronze C ist im Metallmaterial vertreten. So sind die Zierscheibenanhänger (worunter die mit knopfartigen Mittelbuckel relativ älter von denjenigen mit Mittelstachel sein sollen), das Zierblech, der halbmondförmige Anhänger und der Dolch wohl Bronze B Typen, jedoch sind die verzierten Tutuli, der Nadelschützer, das Beil und wahrscheinlich die Pinzette eher Bronze C Typen. Alle übrigen Bronzen muss man mit der Bezeichnung Bronze B—C zeitlich bestimmen; das gilt ebenfalls für den Goldspiralenschmuck und die Tongefässe. Beide Horte gelangten somit in die Erde während der älteren Zeitdauer der Stufe Bronze C, als die Tradition der Stufe Bronze B noch deutlich vorhanden war. Berücksichtigt man die Unterstufen der mittleren Bronzezeit, so ist etwa die Zeit der Unterstufe B₂ und C₁ anzuführen, die ausserhalb des pannonischen Donaurooms der späten Hügelgräberbronzezeit in Mitteleuropa entsprechen dürfte (Anm. 164—169). Die beiden Horte sind also z. B. mit dem reichen Grabfund von Malnice in Böhmen synchronisierbar (Anm. 134). Die Zahl von geschlossenen mittelbronzezeitlichen Hort- und Gräberfunden, mit gut datierbaren Bronzen, wie diejenigen von Lovas und Vukovar, ist im donauländischen Jugoslawien noch zu gering (Anm. 172—180), um darauf fusend eine engere Stufengliederung zu versuchen, im Gegensatz zu den recht vielen Hortfunden der Urnenfelderzeit, die einen feineren Datierungsversuch tatsächlich ermöglicht haben (Anm. 1, 171). Nebenbei wird auf eine Anzahl jugoslawischer unbekannter mittelbronzezeitlicher Funde zumeist aus dem Drau-Donau-Save Zwischenstromland hingewiesen, u. a. auch, als seltener Neufund, ein unveröffentlichtes bronzenes Vollgriffschwert (Länge 58 cm) aus Ormož an der Drau abgebildet (Anm. 190), das der Stufe Bronze C angehört und das zeitlich älteste uns bekannte bronzene Vollgriffschwertschwert aus Jugoslawien darstellt (Klinge vermutlich jünger). Nachbemerkung: Einzelne Literatur wird nachtgetragen (Anm. 192), die nach Beendigung dieses Manuskripts am 30. IX. 1957 leider hier nicht mehr berücksichtigt werden konnte.

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I: Lovas. 1, Gesamtaufnahme. M. etwa 1:3.
 Taf. II: Lovas. 1, Blechband; 2—4, Fingerringe; 5—7, Zierscheiben; 8, Zierblech. M. 1:1.
 Taf. III: Lovas. 1—3, Armreifen; 4, Anhänger; 5, Nadelschützer; 6, Dolch. M. 1:1.
 Taf. IV: Lovas. 1—13, Tutuli. M. 1:1.
 Taf. V: Lovas. 1, Pinzette; 2, Beil; 3—3a, Gefäss. M. 1:1.
 Taf. VI: Lovas. 1—22, Lockenspiralen. M. 1:1.
 Taf. VII: Vukovar. 1, Gesamtaufnahme. M. etwa 1:4. 2, Zierscheibe; 3—10, Tutuli. M. 1:1.
 Taf. VIII: Vukovar. 1—1a, Gefäss. M. 1:1.
 Taf. IX: 1, Batajnica; 2—3, Surčin; 4, Hrtkovci; 5, Vezirac; 6, Opatovac; 7—8, Sotin. M. etwa 1:2,5.
 Taf. X: 1, Lovas (dem Hort angehörend); 2, Lovas; 3, Vukovar (dem Hort angehörend); 4—5, Vukovar; 6, Dalj; 7, Aljmaš; 8, Bijelo Brdo; 9, Sarvaš; 10, Osatina. M. etwa 1:2,5.
 Abb. im Text: Schwert aus Ormož. M. etwa 1:4.

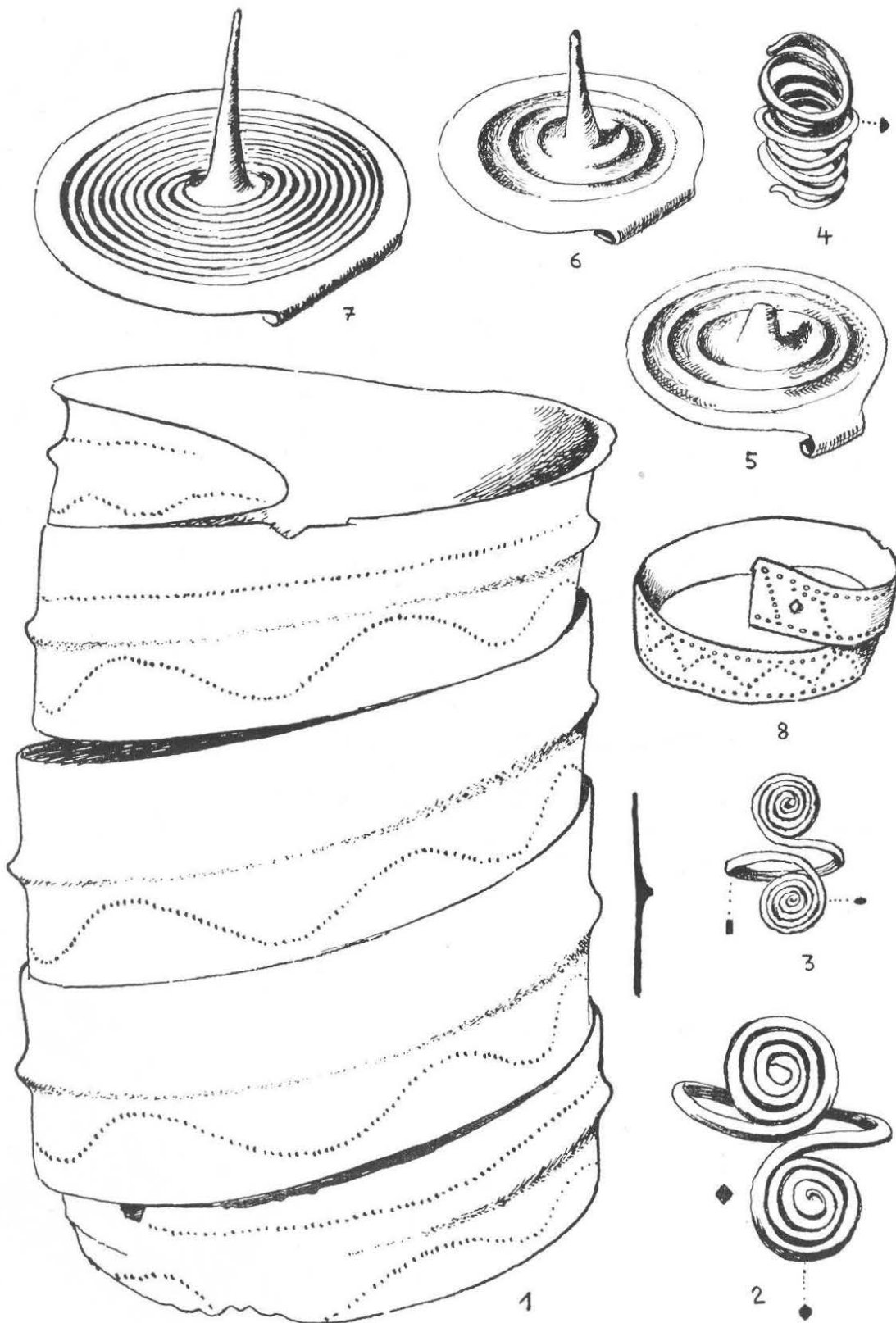
TABLA I.

1

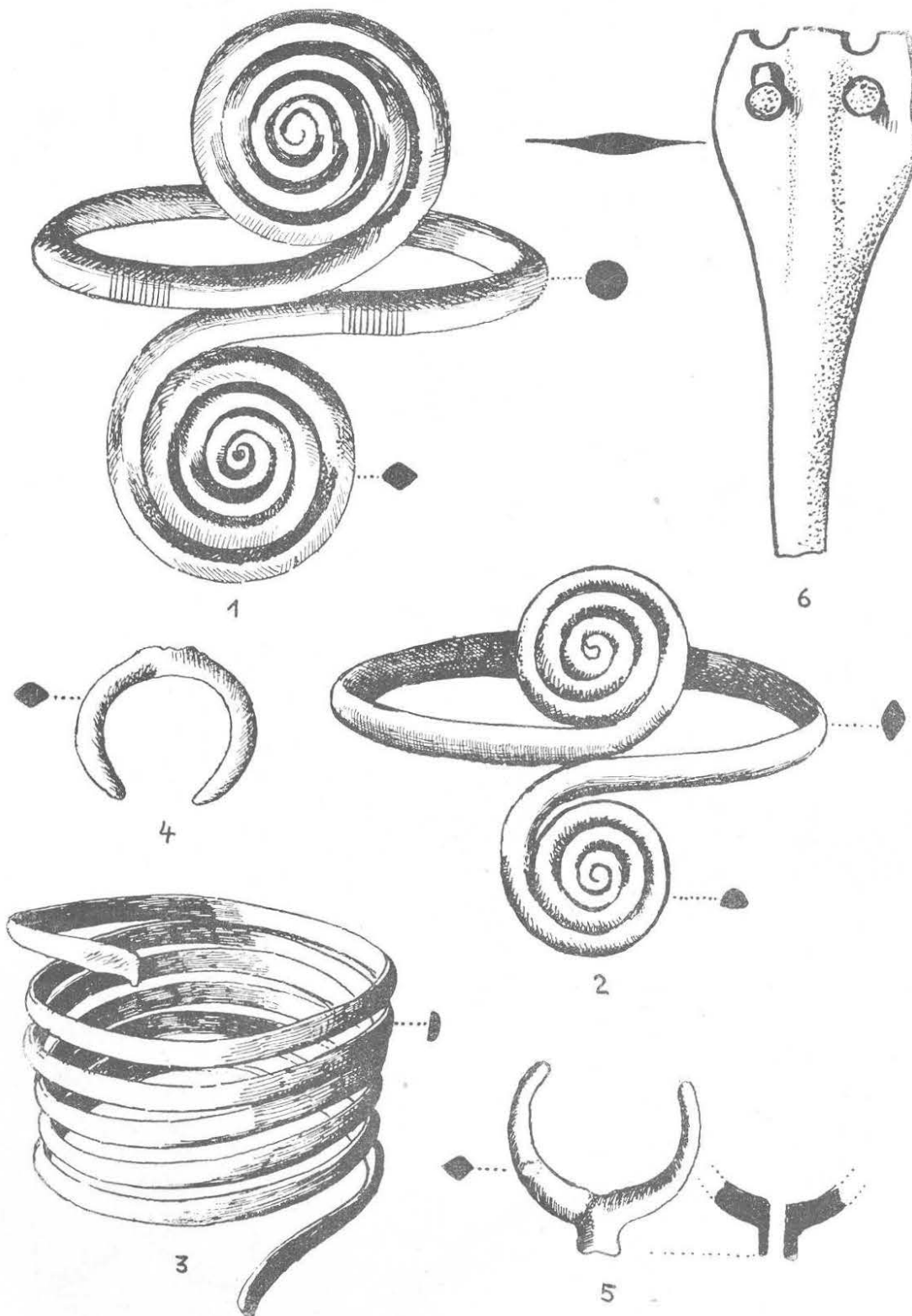
Tab. I: Lovas. 1, skupni snimak ostave. Mj. cca. 1 : 3.

TABLA II.

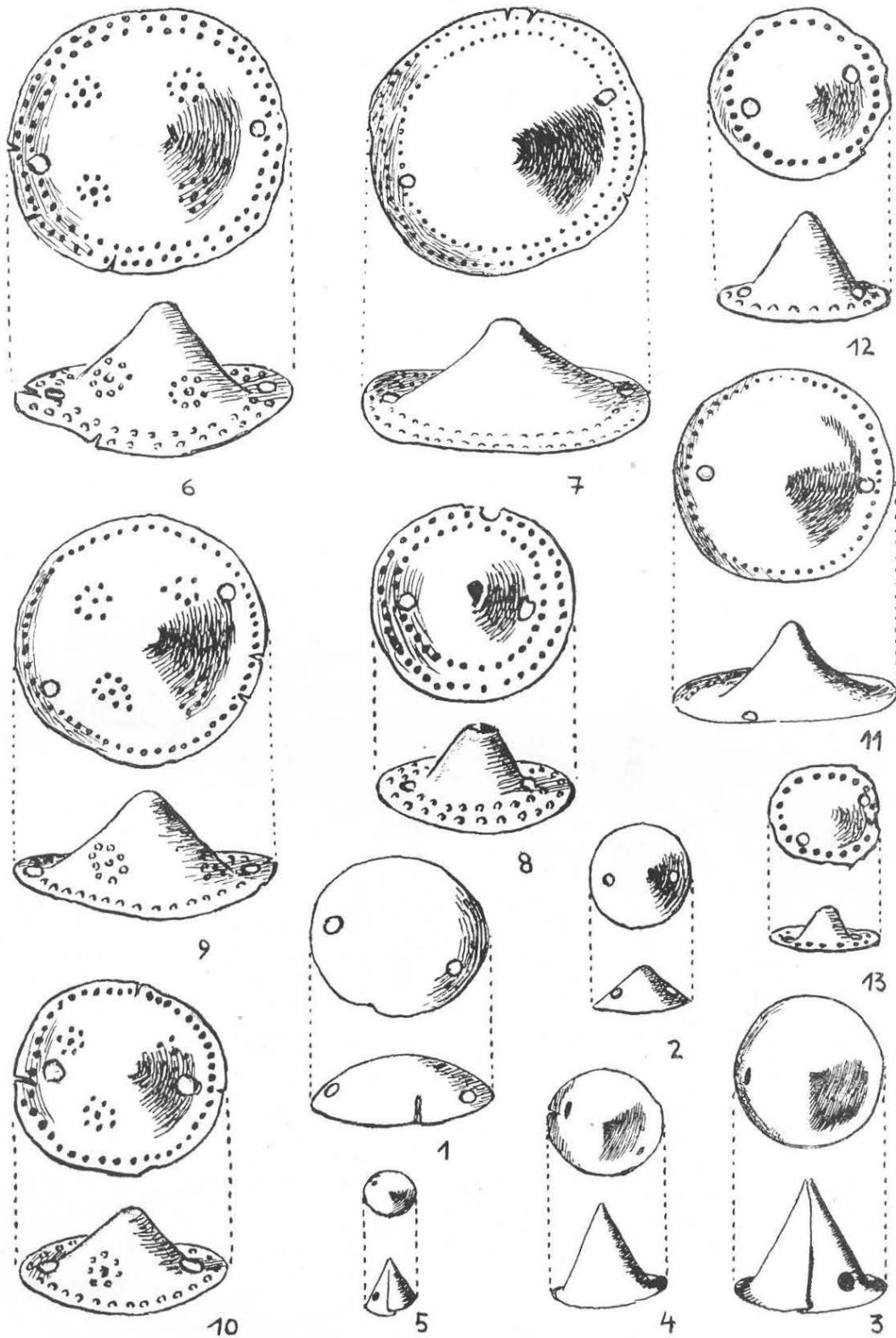
Tab. II: Lovas. I, narukvica; 2—4, prstenje; 5—7, ukrasne pločice; 8, ukrasni okov. Mj. 1 : 1.

TABLA III.

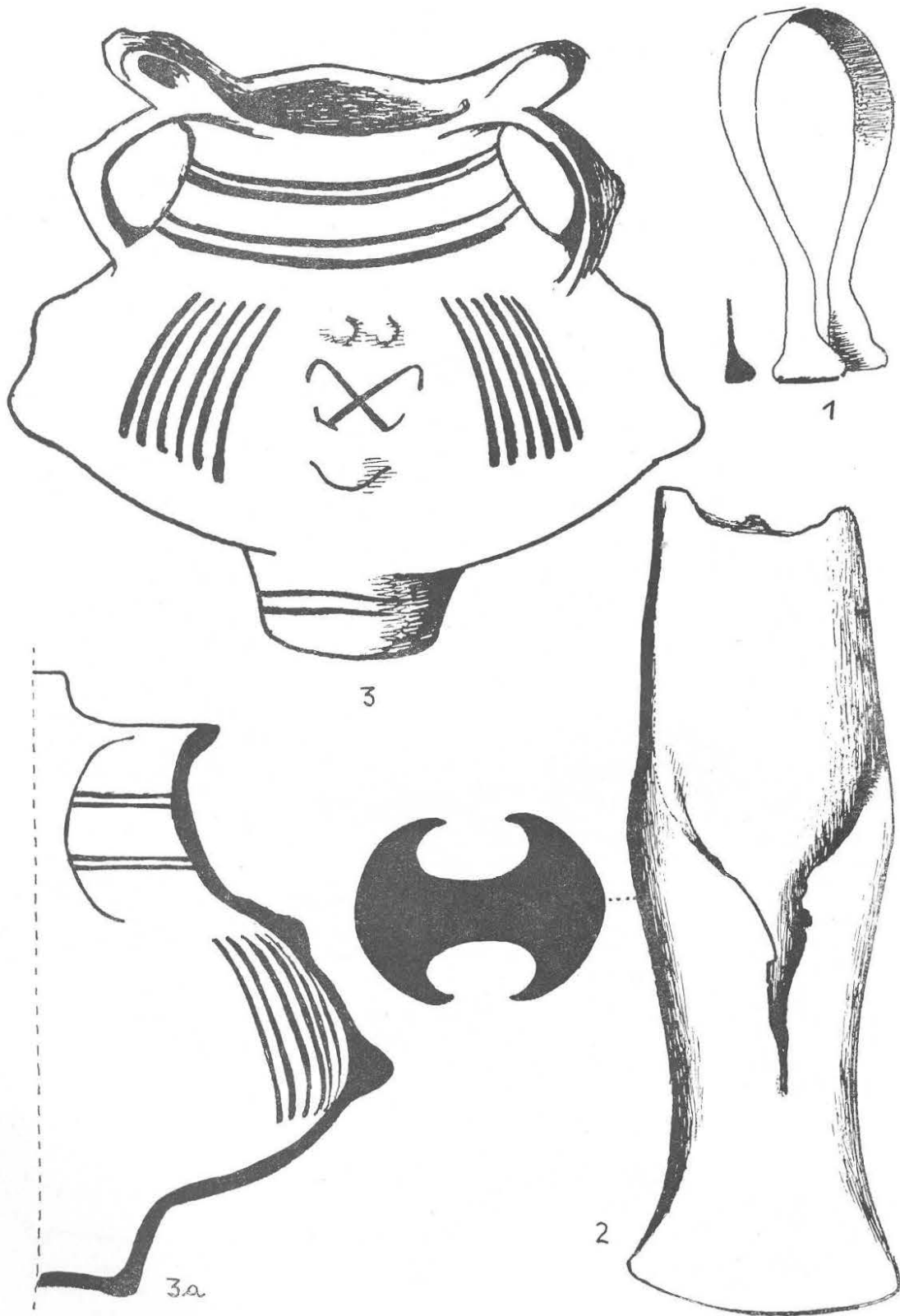
Tab. III: Lovas. 1—3, narukvice; 4, privjesak; 5, štitnik za iglu; 6, bodež. Mj. 1:1.

TABLA IV.

Tab. IV: Lovas. 1—13, tutulusi. Mj. 1 : 1.

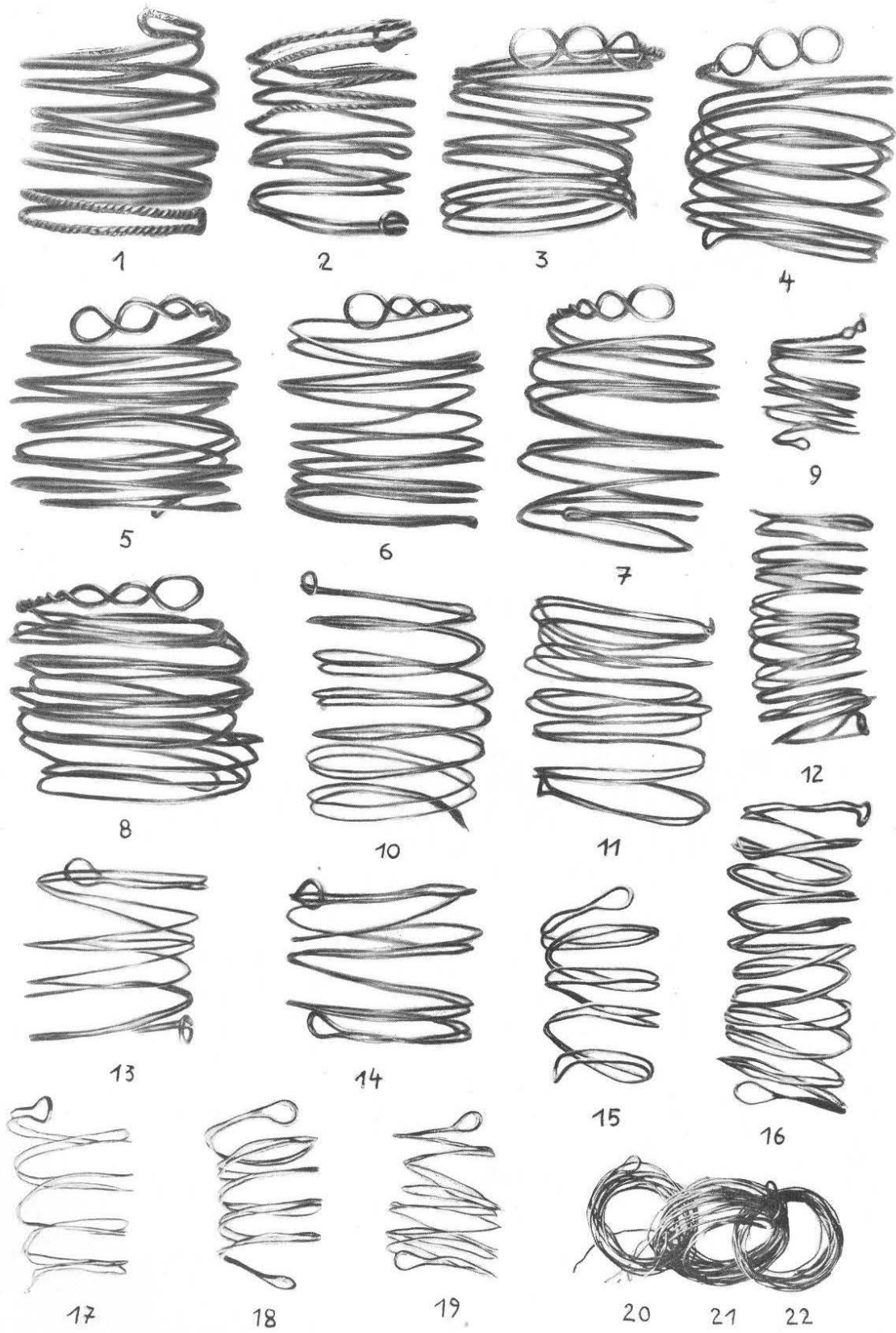
TABLA V.

Tab. V: Lovas. 1, pinceta; 2, sjekira; 3—3a, posuda. Mj. 1:1.

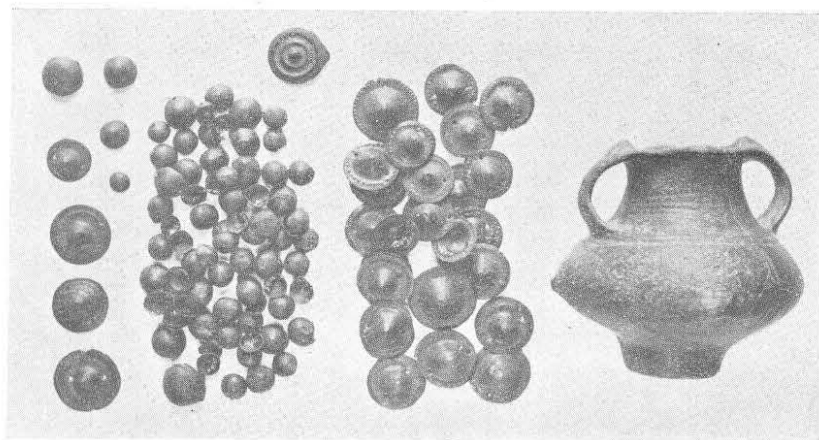

TABLA VI.

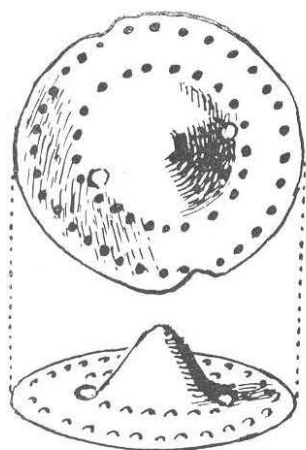

Tab. VI: Lovas. 1—22, spiralne vitice. Mj. 1:1,

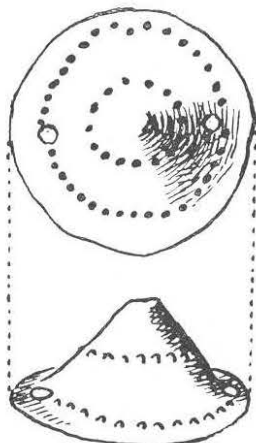
TABLA VII.

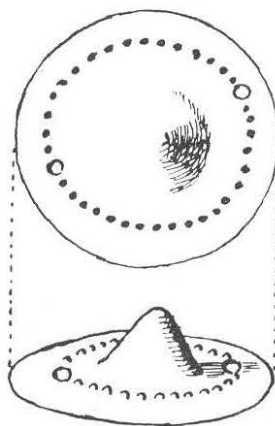
1

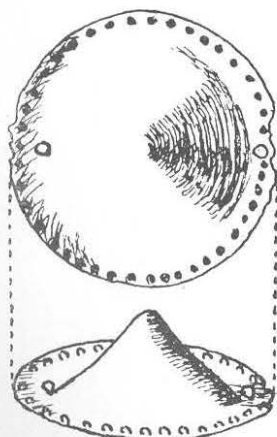
6

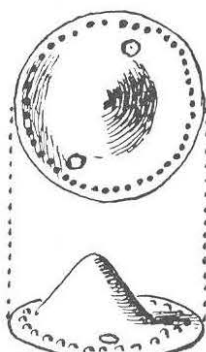
7

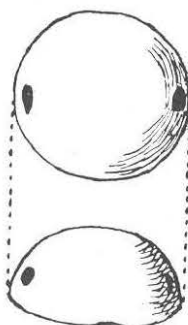
9

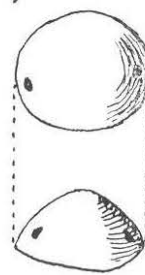
8

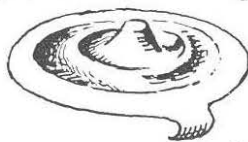
10

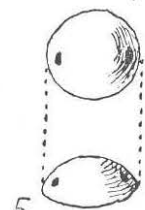
3

4

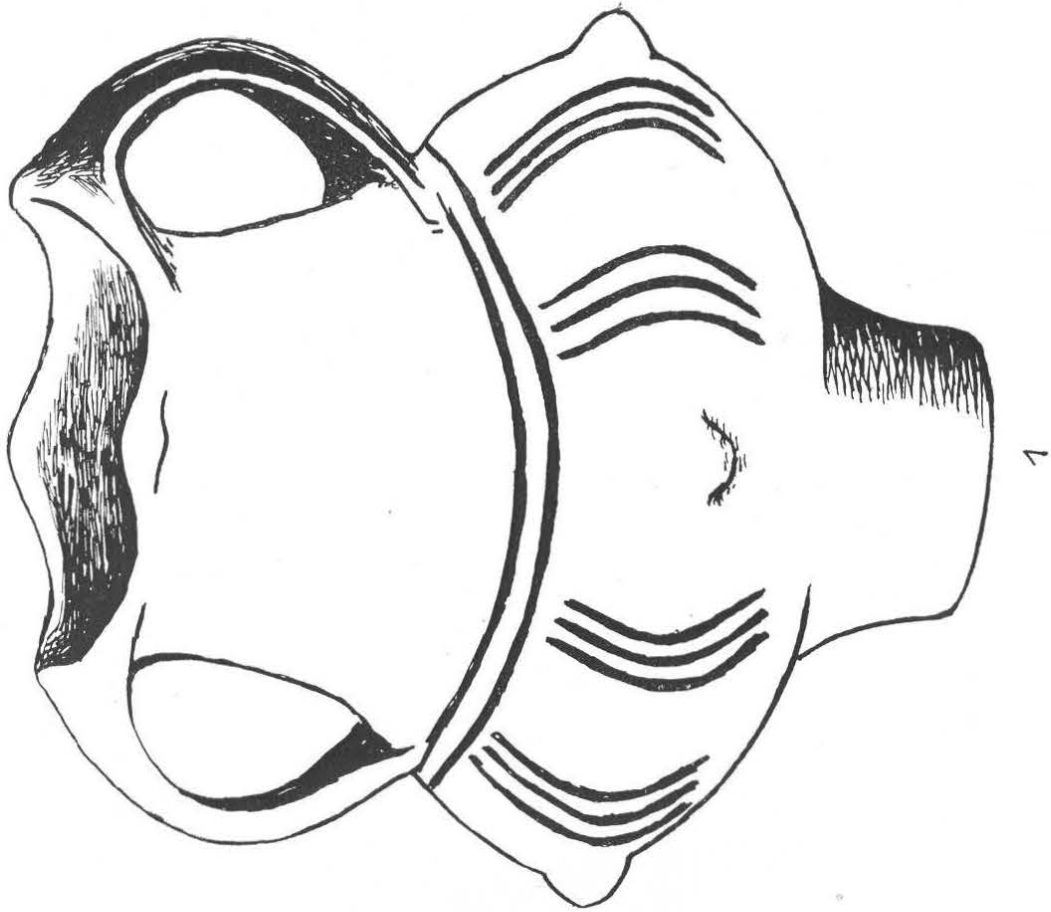

2

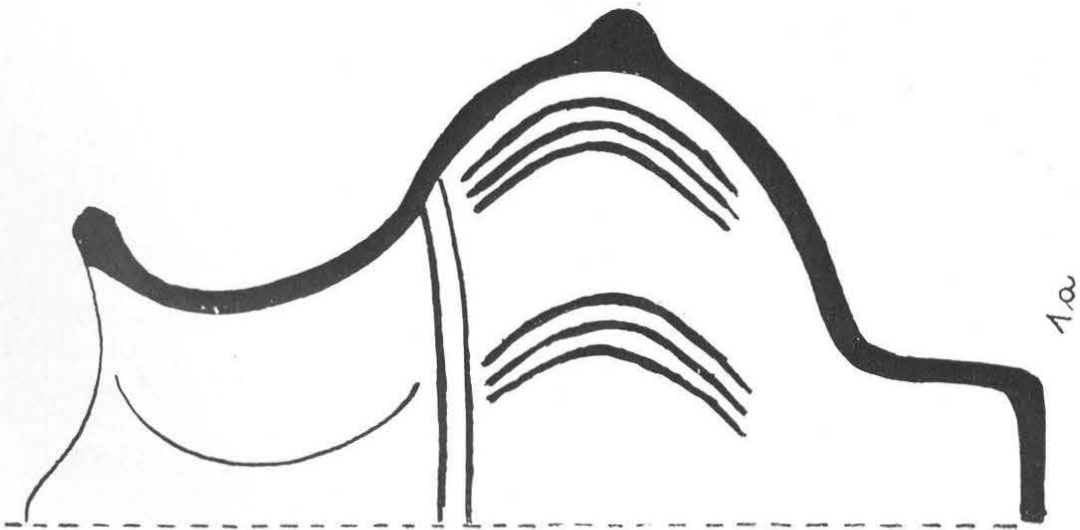

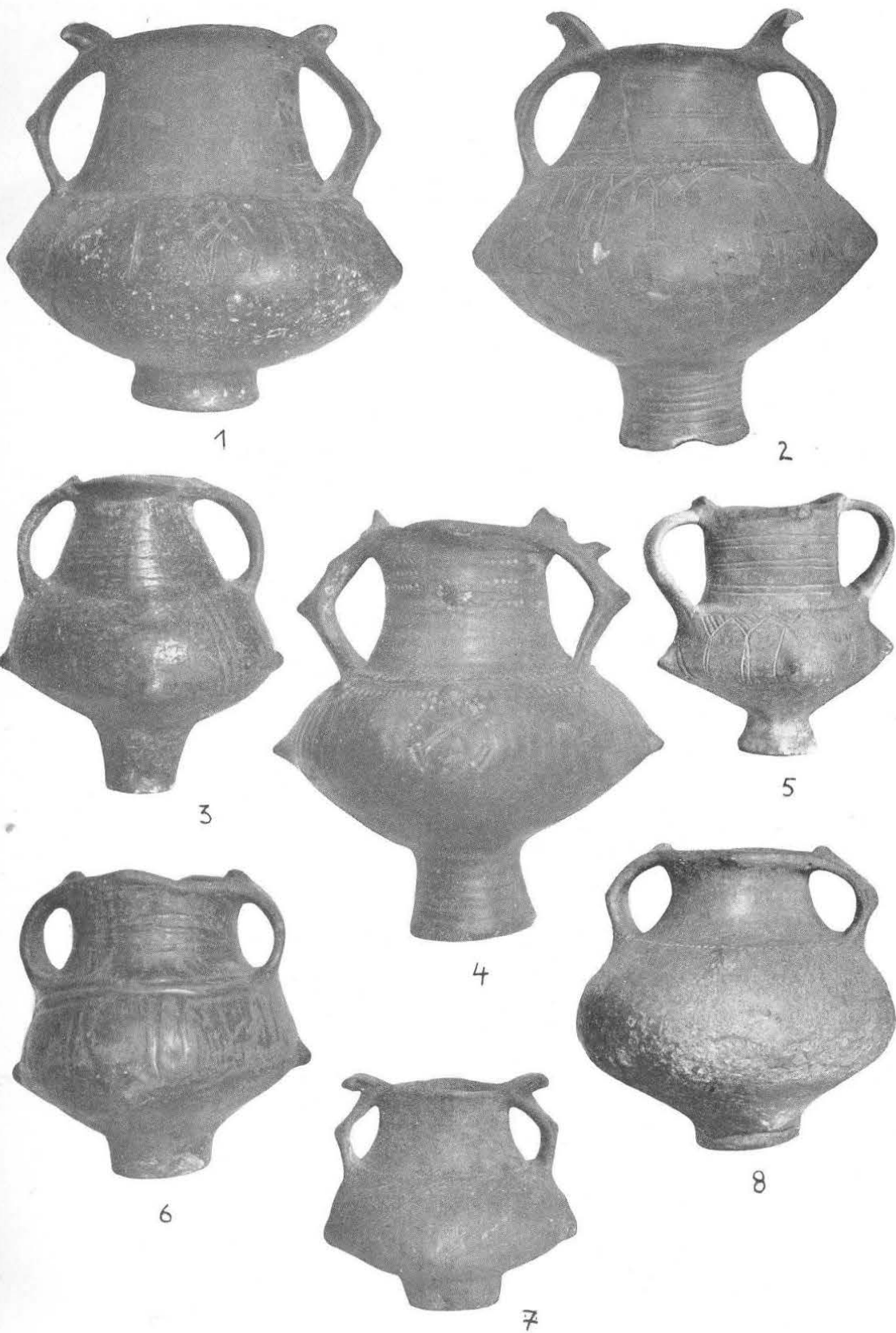
5

Tab. VII: Vukovar. 1, skupni snimak ostave. Mj. cca. 1:4. 2, ukrasna pločica; 3—10, tutulusi. Mj. 1:1.

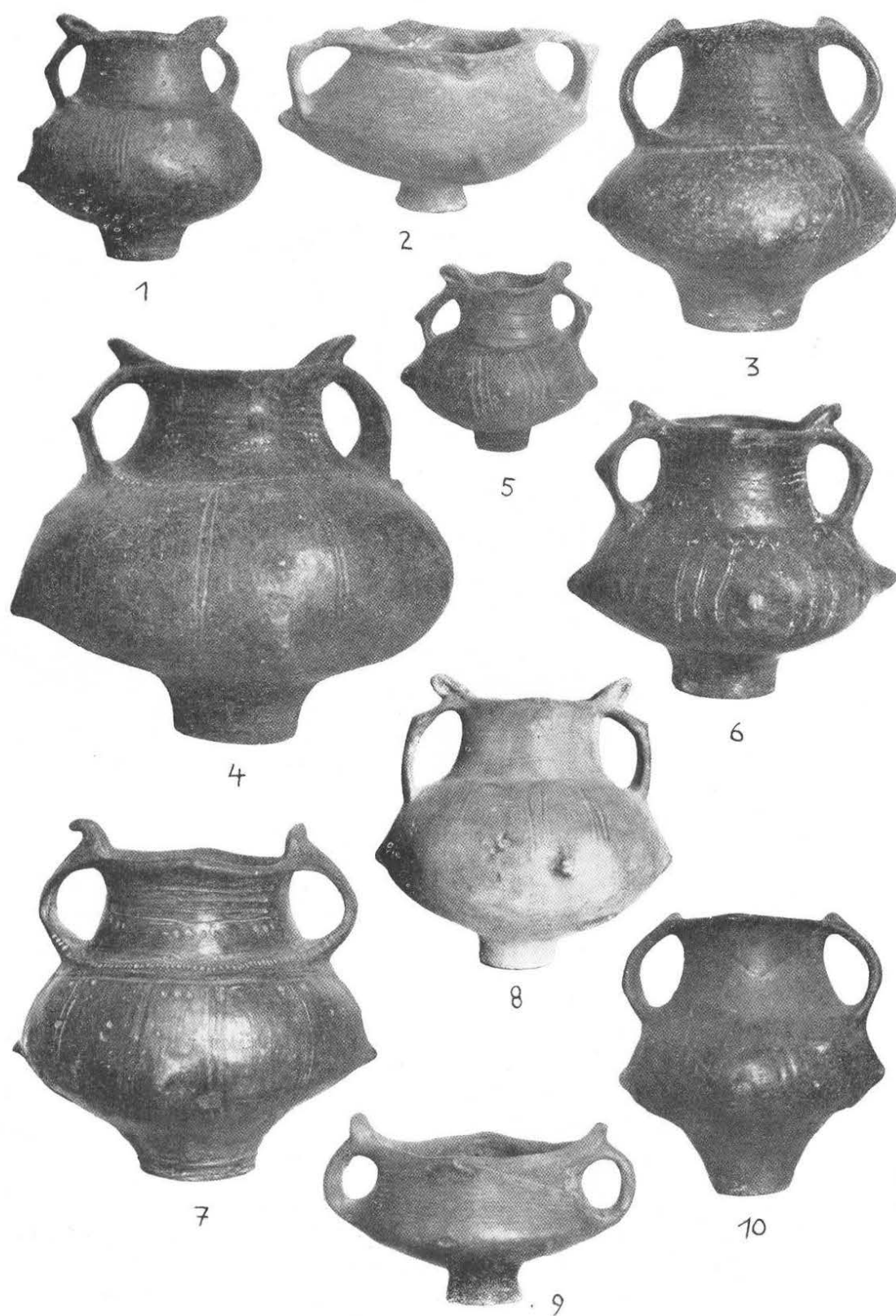

Tab. VIII: Vukovar. 1—1a, posuda. Mj. 1 : 1.

Tab. IX. 1, Batajnica; 2—3, Surčin; 4, Hrtkovci; 5, Vezirac; 6, Opatovac; 7—8, Sotin; Mj. cca. 1:2,5

Tab. X: 1, Lovas (iz ostave); 2, Lovas; 3, Vukovar (iz ostave); 4—5, Vukovar; 6, Dalj; 7, Aljmaš; 8, Bijelo Brdo; 9, Sarvaš; 10, Osatina. Mj. cca. 1:2,5.

NASELJE I GROBOVI PREISTORISKIH JAPODA U VREPCU

Istraživanja preistorije Like počela su još u prošlom veku i do danas se u zbir-kama i depoima Arheološkog muzeja u Zagrebu, skupio veliki deo materijala koji je po svojoj kulturno-istoriskoj i naučnoj vrednosti značajan za niz pitanja, koja interesuju arheologe i istoričare. Veći deo tih nalaza nije objavljen, možda i zbog toga što su naši prethodnici, koji su te lokalitete istraživali, kopali uglavnom samo po sistemu probnih sonda, te su tako skoro svi lokaliteti ispitani samo delimično. Zbog toga su saradnici Preistoriskog odeljenja Arheološkog muzeja u Zagrebu napravili obiman plan i odlučili da, pre svega, dovrše započeta istraživanja svojih kolega i u isto vreme izvrše reviziju iskopanih grobnih celina u muzeju, te da ih dopune novim rezultatima. Tek tada bi se prešlo na istraživanje neispitanih terena kojih u Lici ima još dosta veliki broj.

Osim sitnih vesti i beležaka u »Vjesniku hrvatskog arheološkog društva«, stare i nove serije, objavljeno je samo nekoliko radova o preistoriskim nalazištima iz Like¹. Na osnovu podataka iz arhive, kao i na osnovu rekognosciranjem skupljenog materijala sa pojedinih nalazišta, zna se da u Lici danas ima 52 preistoriska lokaliteta, na kojima su sigurno nađeni predmeti materijalne kulture, a čiji je jedan deo u muzeju u Zagrebu. Na većini ovih lokaliteta nije se uopšte preduzimalo nikakvo iskopavanje. Registrirano je još oko 20 lokaliteta na kojima bi moglo biti ostataka preistoriske materijalne kulture, ali površinskih nalaza nema.

Ako sad na osnovu objavljenog materijala budemo hteli donositi zaključke o postanku i razvoju materijalne kulture preistoriskih stanovnika jugo-zapadnog dela N. R. Hrvatske, očito je da će oni biti nepotpuni i preuranjeni. Na osnovu tipološke analize moći ćemo, doduše, da utvrdimo srodnost ovog materijala sa ostalim ilirskim nalazima Balkana i susednih zemalja, ali će veliki deo pitanja, koja danas zanimaju nauku, ostati svakako nerešena. Zbog toga svega, na stranicama ovog »Vjesnika« objaviću u nizu članaka nepublikovane nalaze, kao i rezultate naših istraživanja, te će se na taj način dobiti bolji uvid u razvoj materijalne kulture prastanovnika Like od neolita do Rimljana, a naročito željeznog doba, koje je do danas u Lici najviše istraženo i najbolje zastupano.

U vezi problematike, koju sam u početku pomenula, u ovom članku biće govora o preistoriskom naselju i nekropolama u Vrepcu (kotar Gospić).

¹ Uporedi: V. Hoffiller u Vjesniku N. S. VIII, str. 193; J. Brunšmid u Vjesniku N. S. V. str. 53. i 63; Š Ljubić u Vjesniku 1889, str.

1—2; Š. Ljubić: Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu, 1889, str. 105—152.

Godine 1896. J. Brunšmid posetio je ovo mesto i u samom selu pronašao nekoliko preistoriskih lokaliteta i o njima dao samo kratak izveštaj². Ovde ću ukratko izneti nekoliko njegovih podataka o tim lokalitetima:

1. *Đurđeva Greda* — Na njivi Milana Dragosavca, na levoj strani potoka Jadove, nalazi se omanje duguljasto uzvišenje i na njemu se prilikom oranja našlo kremenih nožića i jedna veća kalupasta sekira (motika).

2. *Gradina »Stražbenica«* — (kota 671) — Preistoriska gradina sa nekoliko terasa, na kojima su nađeni bronzani predmeti i fragmenti keramike. Godine 1897. Brunšmid je izvršio probna iskopavanja (ne kaže na kojem delu gradine) i zaključio, da se naselje nalazilo na osam blagih terasa, koje se nižu jedna ispod druge. Osim tragova kućnog lepa, tu su nađeni i jedan torques od bronzne, spiralna naočarasta fibula »te još nešto predmeta posvema analognih sa onima što ih muzej ima iz nekropola u Prozoru i Otočcu«.

3. *Tumulus na »Lećištu«* — U neposrednoj blizini pomenute gradine Brunšmid je prekopao veliki tumulus na mestu zvanom Lećište. Po rečima autora »tamo se našlo ostataka od mrtvaca, ali osim nekih koji nisu imali priloga, svi su bili u staro doba kretani«.

4. *Tumulus na »Orlovom Kamenu«* — Ispod samog podnožja gradine našao je Brunšmid ovaj najinteresantniji objekat. To je bio veći tumulus koji je »na svojem dnu bio opasan velikim kamenjem nepravilnog oblika a u jedan ga se par proširilo i onda opasalo novim redom kamenja. Grobovi su djelomice sadržali kosture a djelomice posude s paljevinom; jedni i drugi su bili sagrađeni i pokriveni kamenim pločama na način sanduka.«

U preistoriskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu nalaze se predmeti sa svih ovih pomenutih lokaliteta, ali nažalost grobne celine nisu nam očuvane, te se datiranje može izvršiti samo na osnovu tipološke analize kao i upoređivanja sa nalazima iz zatvorenih grobnih celina sličnih nekropola u Lici, naročito nekropola u Smiljanu i Kompolju.

Kako su navedeni podaci J. Brunšmida bili prilično oskudni, a nalazi opet veoma interesantni, to sam u maju 1957. godine otputovala u selo Vrebac da pregledam teren i proverim Brunšmidove podatke.

Veličina i naročito dobra očuvanost gradine i njenih terasa u potpunosti su potvrdile Brunšmidove navode. Na »Lećištu« i »Orlovom kamenu« vide se oblici od oba tumula, koji imaju prečnik cca 6 m. Prvobitnu visinu nisam mogla utvrditi jer su prekopani i sigurno jako sniženi (danas su visoki 1 m). Na »Đurđevoj Gredi«, neolitskom lokalitetu, nisam našla površinskih nalaza, ali je konfiguracija terena takva, da se sa sigurnošću može reći da je tu postojalo neolitsko naselje, što uostalom potvrđuju i Brunšmidovi nalazi.

Gradina ima nadmorsku visinu 671 m (relativna visina 70,34 m), a prečnik osnove cca 480 m. Sam položaj je idealan: zaleđe gradine čine visoka pošumljena brda, a cela zapadna strana je strma i nepristupačna. Gradina dominira ravnicom reka Jadove i Like, t. j. Ličkim poljem sve do Gospića. Do današnjeg dana ona je sačuvala svoj izvanredni strateški položaj. Prilikom obilaska gradine, konstatovala

² J. Brunšmid u Vjesniku N. S. II, str. 163.

sam da se naselje nalazilo na 8 velikih terasa, te da je verovatno život na njemu trajao duže vremena. Začudujuće je, da su u tako dugom nizu godina svi stanovnici ove gradine pokopani u dva pomenuta, relativno mala tumula. Za kratko vreme mog boravka u Vrepcu razgovarala sam sa više ljudi, ali nisam mogla saznati da li u blizini gradine ima još kakvo groblje. Na blagoj padini koja se spušta ispod gradine zapazila sam oko 20 manjih humaka pravilnog kružnog oblika, koji su se delimično sastojali od zemlje a delimično od nabacanog sitnog kamena. Pretpostavila sam da bi to mogli biti takođe tumuli.

U julu 1957. godine ekipa od četiri člana izvršila je iskopavanja na pomenutom lokalitetu, a rezultati tog istraživanja biće ovde objavljeni u nešto skraćenom obliku, u vidu prethodnog izveštaja.^{2a} Pre nego što predem na izveštaj o našem istraživanju daću ovde kratak opis nalaza koje je iskopao J. Brunšmid i to sledećim redom:

1. TUMULUS NA »LEČIŠTU«

Prema Brunšmidovim podacima, koje sam navela, grobne celine u ovom tumulu nisu očuvane. Nalazi su pretežno od bronzne, a ima i nešto stakla i jantara. Za određivanje hronologije važni su sledeći nalazi:

Sl. 1. Bronzana jednopetljasta fibula. Luk je ukrašen urezanim ornamentom a polukružno raskucana noga je nešto malo oštećena. Inv. br. 5267.

Sl. 2. Spiralna naočarasta fibula od bronzane žice sa osmicom u sredini. Iz sredine diskosa nastavlja se žica koja sačinjava iglu. Inv. br. 5264.

Sl. 3. Fibula od bronzane žice sa tri petlje i jednim očuvanim bikoničnim zrnom jantara na luku. Noga jače oštećena. Inv. br. 5268.

Sl. 4. Glava bronzane ukrasne igle (Vasenkopfnadel), ukrašena plitkim kanelurama. Inv. br. 5272.

Sl. 5. Komadić bronzane žice okruglog preseka savijen u alku. Inv. br. 5297.

Sl. 6. Okruglo zrno od tamno sive zemljane mase, ukrašeno žutim inkrustiranim koncentričnim krugovima. Inv. br. 5305.

Sl. 7. Kalotasto dugme od bronзаног lima sa šiljkom na sredini. Inv. br. 5292.

Sl. 8. Profilirano okruglo zrno jantara, verovatno deo naušnice. Inv. br. 5299.

Sl. 9. Bronzana ogrlica (torkves), tordirana celom dužinom. Inv. br. 5287.

Sl. 10. Deo slepočničarke od bronзаног lima. Unutrašnja strana ukrašena je geometrijskim ornamentom u tehnici tremoliranja, a na spoljašnjoj strani su uske paralelne kanelure. Inv. br. 5282.

Sl. 11. Slepočničarka od bronзаног lima, sastavljena iz dva dela. Na površini gornjeg obruča nalazi se niz plitkih kanelura. Inv. br. 5282.

Sl. 12. Spiralna narukvica od bronзаног lima, fragmentovana. Inv. br. 5289.

Sl. 13. Noga i glava fibule od bronzane žice. Inv. br. 5271.

Sl. 14. Ukrasna igla od bronzne. Inv. br. 5272.

Sl. 15. Privesak od bronзаног lima. Inv. br. 5298.

Sl. 15a. Tri bronzana kalotasta dugmeta.

Sl. 16. Svetlo smeđa urna od neprečišćene zemlje sa razgrnutim obodom i jednom drškom. Rub otvora ukrašen je grubim udubljenim zarezima. Inv. br. 5308.

2. TUMULUS NA »ORLOVOM KAMENU«

Sl. 17. Bronzana jednopetljasta fibula sa tordiranim lukom i oštećenom nogom. Inv. br. 5345.

Sl. 18. Lučna fibula od bronzane žice četvrtastog preseka, sa jednim oštećenim zrnom jantara na luku. Inv. br. 5349.

Sl. 19. Fragment fibule sa očuvanim delom luka od četvrtaste bronzane žice i jednim ovalnim zrnom jantara. Inv. br. 5348.

Sl. 20. Kriva bronzana igla sa četiri kuglice i tordiranim vratom. Inv. br. 5357.

Sl. 21. Kriva bronzana ukrasna igla sa jednom većom kuglicom. Inv. br. 5355.

Sl. 22. Bronzana ukrasna igla sa okruglom glavom i nizom sitnih kanelura na vratu. Inv. br. 5356.

Sl. 23. Bronzana ukrasna igla sa okruglom glavom i nizom sitnih kanelura na vratu. Inv. br. 5385.

Sl. 24. Mala ukrasna bronzana igla sa okruglom glavom. Inv. br. 5354.

Sl. 25. Kriva ukrasna bronzana igla sa okruglom glavom i nizom plastičnih ispupčenja na vratu. Igla je do polovine ukrašena snopovima urezanih linija. Inv. broj 5358.

Sl. 26. Fragment sita (kadionice) od žućkaste, neprečišćene zemlje, sa nizom okruglih rupica. Inv. br. 5377.

Sl. 27. Kriva bronzana ukrasna igla, sa malom okruglom glavom i nizom sitnih kanelura na vratu. Inv. br. 5353.

Sl. 28. Pinceta od bronzanog lima. Duž ivica ukrašena je urezanom linijom. Inv. broj 5385.

Sl. 29. Velika tamno siva urna od loše prečišćene zemlje, nemarno glačane površine. Rub je nešto razgrnut i zaravnjen. Na trbuhu su plitke, vertikalne kanelure. Drška je plosnata, produžuje se od same ivice otvora i račva u dva kraka. Inv. broj 5368.

Sl. 30. Urna od svetlo žute, neprečišćene zemlje, nemarno glačane površine. Vrat je kratak, cilindričan. Odmah ispod vrata su dve, dijametralno postavljene drške okruglog preseka. Inv. br. 5371.

Sl. 31. Tamno siva zdelica od loše prečišćene zemlje, glačane površine. Rub je jače razgrnut a na trbuhu su dve, dijametralno postavljene i horizontalno probušene ušice i dve bradavice. Inv. br. 5372.

Sl. 32. Fragment ruba posude od svetlo smeđe, neprečišćene zemlje, sa tragovima glačanja. Rub otvora ukrašen je urezima. Inv. br. 5372.

Sl. 33. Poklopac od tamno smeđe neprečišćene zemlje, sa jednom drškom. Na površini tragovi glačanja. Inv. br. 5373.

Sl. 34. Fragment zdele, kratkog cilindričnog vrata i nešto razgrnutog oboda. Na prelazu iz vrata u trbuh nalazi se drška okruglog preseka. Zdela je tamno smeđa, nemarno glačane površine. Inv. br. 5374.

Sl. 35. Tamno smeđa urna razgrnutog oboda, sa četiri dijametralno postavljene drške. Površina nemarno glačana i neravnomerno pečena.

Sl. 36. Drška okruglog preseka od svetlo smeđe neprečišćene zemlje. Inv. broj 5376.

Sl. 37. Fragment ruba i trbuha svetlo smeđeg suda, nemarno glačane površine. Na truhu su vertikalne plitke kanelure. Ispod odlomljene trakaste drške nalaze se urezane linije koje sačinjavaju trougao. Inv. br. 5375.

Sl. 38. Fragment tamno sivog glačanog suda razgrnutog oboda. Inv. br. 5375.

Sl. 38a. Bronzana fibula sa tri petlje. Na luku je konjić od jantara. Inv. br. 5376.

3. NALAZI SA GRADINE

Sl. 39. Bronzana jednopetljasta lučna fibula. Polukružna noga ukrašena je duž ivica nizom iskucanih tačkica. Luk je ukrašen urezanim geometrijskim ornamentom. Inv. br. 3315.

Sl. 40. Privesak od bronzе u obliku štapića, čiji se gornji deo proširuje u malu alku. (Ukupno je nađeno 17 komada). Inv. br. 5316.

Sl. 41. Otvorena bronzana narukvica okruglog preseka. Krajevi savijeni u petlju. Inv. br. 5319.

Sl. 42. Mala bronzana orglica (torkves), delimično tordirana. Krajevi raskucani i savijeni u petlju. Inv. br. 5318.

Sl. 43 Otvorena alka od tordirane bronzane žice. Inv. br. 5331.

Sl. 44. Dve male, okrugle bronzane alke. Inv. br. 5314.

Sl. 45. Drška svetlo sivog suda, nemarno glačane površine. Inv. br. 5330.

Sl. 46. Fragment profiliranog ruba i cilindričnog vrata, svetlo smeđeg, nemarno glačanog suda. Inv. br. 5313.

Sl. 47. Fragment razgrnutog oboda svetlo sivog dobro glačanog suda. Inv. br. 5313.

Sl. 48. Fragment svetlo smeđeg glačanog suda. Inv. br. 5313.

Sl. 49. Fragment svetlo smeđeg suda glačane površine. Na prelazu iz vrata u truh nalazi se drška okruglog preseka, horizontalno probušena. Inv. br. 5313.

Sl. 50. Drška smeđeg suda, grube površine. Inv. br. 5313.

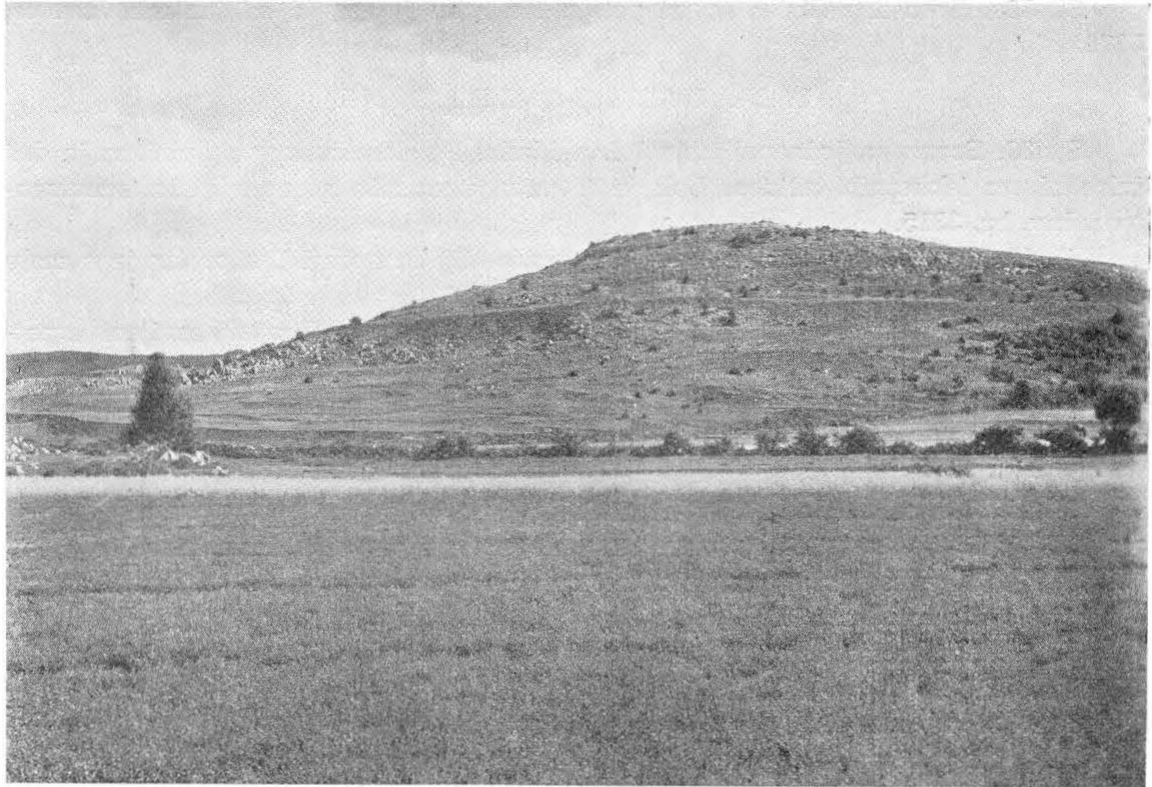
Istraživanja u julu 1957. godine pokazala su sledeće rezultate:

U vremenu od 16. VII. do 29. VII., na padini ispod gradine otvorili smo 6 tumula. Njihov promer varirao je od 4—8 m, visina 1—2 m. Svi su bili pokriveni sitnim nabacanim kamenjem, izmešanim sa zemljom. Takav sastav sačinjavao je celu humku, a ispod toga sloja je živac kamen, t. j. stenovito tle, kakvo je pretežno u celoj Lici.

U jednom tumulu nađeno je nešto fragmenata grube keramike i ostaci životinjskih kostiju. U svim ostalim tumulima nije bilo nikakvih ostataka materijalne kulture niti traga od osteoloških nalaza.

U opisu tumula koje je istražio, J. Brunšmid tvrdi, da su svi grobovi bili već ranije prekopani, ali je činjenica da je ipak dosta nalaza u njima sačuvano. Ovih šest, međutim, ne samo da nisu imali ostataka materijalne kulture, nego, kako sam rekla, ni jedne ljudske kosti ili bar gara i pepela od eventualnog spaljivanja pokojnika. Svih šest tumula prekopani su u celoj svojoj širini a do dubine na kojoj su se javile prirodne stene. Kako su ovi tumuli pokazivali najbolju očuvanost i veličinu, obustavili smo istraživanje manje zanimljivih humki i zaključili da ovde, izgleda, nije ni bilo nikada groblje.

Rad je zatim produžen na terasama gradine. Sondiranje je započeto na prvoj terasi računajući od podnožja brda. (sl. 1.). Ovo je u isto vreme i najbolje očuvana terasa. Dužina terase je 50 m., a pruža se od severa prema jugu, gde se na 26 m

Sl. 1. — Vrebac, gradina »Stražbenica«

blago spušta i gubi. Širina terase je 4 m. Od te tačke nastavlja se druga terasa u visini prve, i pruža se od južne prema istočnoj strani gradine u dužini od 20 m. Dok je vrh gradine kamenit i delimično obrastao slabim žbunjem, terase su pokrивene travom i nekada orane, a danas služe kao pašnjaci.

Sonda I.

Na zapadnom delu spomenute terase otvorena je sonda I, veličine 3×3 m, orijentisana SI-JZ. Debljina humusa 0,70 m. Ispod sloja humusa pojavljuje se sloj rastresite zemlje izmešan sa sitnim kamenom, u tu je nađeno mnogo ostataka keramike, kućnog lepa, životinjskih kostiju, dva komada gvozdene zgure (drozge).

Od dubine 0,60—0,80 m pojavljuje se veće kamenje, koje je s jedne strane jako nagorelo i nad njim mnogo ugljenisanog drveta i pepela. Na dubini 1 m u kvadratu B i C nalazi se nagoreli kamen koji je u pomenutim kvadratima tako poredan, da oni izgledaju kao popločani. U tom delu takođe ima fragmenata keramike, ali ne tako mnogo kao u prethodnom.

Ispod dubine od 1 m pojavljuje se živac kamen.

Ovu smo sondu proširili u želji da ispitamo da li se može utvrditi postojanje kuće, jer je ovaj gar i kamen neosporno pripadao ognjištu. Osnovu kuće nismo mogli ustanoviti, te za sada možemo tvrditi samo to, da je na ovom mestu postojalo ognjište koje je možda i u željezno doba bilo van nastambe. Što se tiče keramike iz ovog bloka može se reći da je ona bez izuzetka gruba, nemarno glačana i veoma fragmen-tovana, tako da se većina oblika ne bi mogla sigurno rekonstruirati. Karakteristične su drške okruglog preseka (uporedi sl. 37.), zatim potkovičaste drške na sudovima debelih zidova (sl. 51.), trakaste i okrugle drške sa malom bradvicom (sl. 52.), okru-gle drške koje nadvisuju rub otvora (sl. 53.). Od bolje očuvanih fragmenata posuda može se spomenuti: fragment trbuha svetlo smeđeg suda, nemarno glačane površine, sa nizom plitkih kanelura na trbuhu (uporedi sl. 36), fragment šolje svetlo sive boje, nemarno glačane površine sa nizom vertikalnih kanelura na trbuhu (sl. 54.), drška tamno sive šolje tankih zidova (sl. 55.), fragmenti zdelice smeđe, glačane površine, sa bradavicom na trbuhu (sl. 56.), fragment svetlo smeđe šolje, visokog vrata i kaneli-ranog trbuha (sl. 57.) i fragment trbuha svetlo smeđeg suda sa urezanim girlandama (sl. 58.). Osim ovog nađeno je, kako sam pomenula, dosta kućnog lepa i jedan pršlje-nak ukrašen urezanom kružnom linijom (sl. 58a.).

Sonda II.

Ova sonda otvorena je na istoj terasi, 10 m dalje od sonde I, prema jugu. Veličina 3×3 m, orijentacija SI-JZ. Debljina humusa 0,10 m. U njemu nije bilo ostataka materijalne kulture. Ispod 0,10 m debelog sloja humusa bio je sloj subhumusa, takođe bez ostataka materijalne kulture, ali sa dosta kućnog lepa pretvorenog u sitna zrnca i prah. Na dubini od 0,30 m pojavili su se prvi fragmenti keramike, koja je po obli-cima i fakturi ista kao i ona iz sonde I. Ističem ovde pojavu fragmenata svetlo sive, latenodobne keramike tankih zidova, koja nije rađena na kolu (sl. 59), zatim frag-mentovanu halštatsku zdelu profiliranog oboda (sl. 60.). Oba ova fragmenta nađena su na dubini 0,40 m zajedno sa svetlosivim pršljenkom (sl. 61.). Osim pomenute late-nodobne keramike, kao što sam već kazala, postojao je veći broj fragmenata grube gradinske keramike iz vremena prvog željeznog doba, od kojih pominjem šoljicu svetlo smeđe, nemarno glačane površine, sa jednom drškom (sl. 62.) i fragmentovanu šoljicu iste fakture kao prethodna, sa vertikalnim kanelurama na trbuhu (sl. 63.). Na dubini 1,60 m pojavio se živac kamen i zdravica.

Terasa koja leži nekoliko metara iznad prve, druga je 20 m i pruža se u pravcu SI-JZ. Na njoj smo otvorili sondu III.

Sonda III.

Ovo je ustvari dugačka probna sonda dimenzija $1,5 \times 8$ m, orijentisana SI-JZ. Ispod 0,15 m debelog humusa pojavila se zemlja mešana sa sitnim kamenom i u tom sloju fragmenti keramike. U ovoj sondi ustanovili smo takođe jedno ognjište. Sasto-jalo se od sitnijeg nagorelog kamenja, koje je bilo poredano u obliku nepravilnog kruga. Iznad kamenja je bio premaz od pečene zemlje u debljini od 0,08 m. Na ognjištu je bilo mnogo gara i pepela kao i dva fragmentovana žrvnja od peščara, životinjskih kostiju i keramike, koja se po svojim tipološkim odlikama ne razlikuje

od one u prethodnim sondama. Napominjem i ovde pojavu fragmenata latenodobne keramike na dubini 0,30—0,50 m pomešanih sa gradinskom keramikom. U ovoj sondi bilo je mnogo velikih komada kućnog lepa, jedan sa tragom kočića promera 5 cm. Na dubini 1,10 m naišli smo na zdravicu.

Na istoj terasi otvorili smo sondu IV. pored sonde III. Osim nešto malo fragmenata keramike u ovoj sondi nije bilo nikakvih važnijih nalaza.

Na istočnom delu gradine, na prvoj terasi od podnožja otvorili smo takođe jednu sondu. Ova terasa je dobro očuvana pokrivena debelim slojem zemlje, a pruža se u dužinu 26 m a pravca je istok-zapad. Širina terase je 6 m.

Sonda V.

Ova sonda je dimenzija $5 \times 2,5$ m orijentisana I-Z a zauzima celu širinu terase. U ovoj sondi bilo je malo keramike, i to uglavnom raznih drški od posuđa, često vrlo velikih i grubih, zatim fragmenata većih vrlo grubo rađenih posuda bez ornamentata. Na dubini 0,40 m nađena je fragmentovana polovina kalupa za livenje od pečene zemlje (sl. 64.). Nije se moglo utvrditi šta predstavlja negativ, koji je prilično dubok i polukružnog oblika. Na očuvanoj polovini kalupa vidi se tačno na sredini jedne strane urez, koji se morao poklapati sa urezom druge polovine kalupa, koji nismo našli. Osim ovog, nađena je jedna tamno smeđa fragmentovana šolja od neprečišćene zemlje sa vertikalnim kanelurama na trbuhu (sl. 65.), drška ukrašena horizontalnim kanelurama (sl. 66.), fragment crveno pečenog suda sa drškom u obliku dva roščića (sl. 67.) i jedan željezni nož dužine 20 cm (sl. 68.).

Teren u ovoj sondi pada prema ivici terase, te je na zapadnom delu sonde živac kamen već na dubini 0,30 m dok je na ivici sonde, što je istovremeno i ivica terase, isti na dubini 1 m.

*

U toku rada na terasama gradine svakodnevno je dolazilo mnogo seljaka da vide šta se pronašlo, a usput su nam često pričali o sličnim gradinama i nalazima iz susednih sela Bilaja, Ribnika, Metka i dr. Na taj način smo čuli da se na nekih 700 m južno od gradine nalazi t. zv. »VELIKA NJIVA«, gde seljaci prilikom oranja pronalaze razne predmete, uglavnom zrna jantara i bronzani nakit. Odmah smo se uputili vlasniku zemljišta i s njim pregledali teren.

»Velika njiva« se nalazi na blago zatalasanom terenu koji se od gradine spušta prema rečici Jadovi. Njiva je vlasništvo Stane Čurčić i Jove Bobića, oboje iz Vrepa. Deo njive koji pripada Stani Čurčić zasejan je detelinom, a sa njive Jovana Bobića je upravo bio podignut ječam. Kako je vlasnica deteline tražila veoma visoku odštetu morali smo početi rad na njivi Bobića, iako su svi seljaci i vlasnici tvrdili, da se na njivi Stane Čurčić pronalazi mnogo više predmeta, kao i da je zemlja veoma crna i plodnija od ove na kojoj smo mi počeli radove.

Jovan Bobić nam je na svojoj njivi pokazao mesto gdje je pre više godina, prilikom krčenja šumice, iskopao urne pokrivena kamenim pločama. Naravno, nijedna se nije sačuvala, kao ni jedan prilog koji je unutra bio, mada vlasnik kaže da su urne mahom bile cele i neoštećene.

Kopanjem smo otpočeli na samoj međi ovih dveju njiva. Otvoreno je 6 blokova, jedan pored drugog, tako da se dobila jedinstvena sonda dimenzija 25×3 m, orijentacije S-J.

Blok I.

Dimenzije 5×3 m, debljina humusa 0,20 m. Ispod ovog je sloj žućkaste, veoma kompaktne zemlje. U ovom sloju bilo je dosta dislociranih nalaza naročito u kvadratima C i D.

Grob br. 1. — U severnom zidu bloka I. u kv. C konstatovan je sloj gara i pepela i kad smo blok proširili za 0,50 m dobili smo jednu nepravilnu tamnu površinu veličine $0,25 \times 0,35$ m. U tom sloju gara i pepela nađeno je nešto izgorelih ljudskih kostiju i zuba kao i ukrasnih predmeta. U dubinu je gara dosegala od 0,35—0,50 m. Utvrdili smo dakle, da se ovde radi o sahranjivanju spaljenog pokojnika direktno u zemlju. Na ovakove grobove naišli smo u toku iskopavanja još nekoliko puta. Prilozi groba 1 su sledeći:

Sl. 69. Pločasta naočarasta fibula od bronz. Površina diskosa ukrašena je nizom udubljenih koncentričnih krugova, a na sredini svakoga je malo šiljato ispupčenje. Na poleđini je trag željezne igle. Inv. br. 15423.

Sl. 70. Bronzana fibula romboidnog luka koji je ukrašen duž ivica sa dva niza sitnih paralelnih ureza. Noga fibule ima oblik ljudske glave, na kojoj se ističu plastičan nos i uši. Preko čela su dva paralelna ureza (traka), a iznad njih je deo lubanje, koji se završava rogovima. Na svakom obrazu su po tri kosa paralelna ureza. Inv. br. 15424.

Sl. 71. Fragmentovan bronzani prsten čija je tanka, ovalna pločica ukrašena sa četiri kanelirana koncentrična kružića. Inv. br. 15425.

Sl. 72. Fragment priveska od tankog bronzanog lima ukrašen sa tri urezana koncentrična kruga. Inv. br. 15426.

Sl. 73. Dvadeset četiri komada jantarnih zrna, verovatno od ogrlice. Inv. br. 15427.

Grob br. 2. — U kvadratu A na dubini 0,35 m nađen je grob istog tipa kao prethodni sa sledećim priložima:

Sl. 74. Bronzana čertoza fibula. Inv. br. 15428.

Sl. 75. Pinceta od bronz. ukrašena duž ivica urezanom linijom. Inv. br. 15429.

Sl. 76. Polovina bronzane alke. Inv. br. 15430.

Sl. 77. Okruglo probušeno zrno jantara. Inv. br. 15431.

Grob br. 3. — U kvadratu B na dubini 0,80 m nađen je grob istog tipa kao prethodni sa sledećim priložima:

Sl. 78. Fragmentovana lučna fibula od bronz. Luk je široko raskucan i završava se kružnom pločicom na kojoj je stilizovana konjska glava. Luk i pločica ukrašeni su nizom urezanih crtica. Na sredini noge nalazi se zakovica koja je pridržavala s donje strane željezni žljeb za iglu. Glava fibule nedostaje, ali se pouzdano može rekonstruirati prema adekvatnom primerku iz Prozora, koji se sastoji od dugoljaste spiralno savijene žice³. Inv. br. 15432.

³ Arheološki muzej u Zagrebu, nepublikovano.

Sl. 79. Srednje-latenska fragmentovana bronzana fibula sa unazad savijenom nožicom, na kojoj je masivna bronzana kuglica. Inv. br. 15433.

Sl. 80. Okrugla i plosnata zrna jantara, deo ogrlice. Inv. br. 15434.

Sl. 81. Fragmentovan željezni luk fibule, na kojem su bila tri zrna jantara. Inv. broj 15435.

Nalazi van grobova:

Sl. 82. Na dubini 0,40 m u kvadratu B nađena je lučna bronzana fibula sa dugom, spiralnom nogom. Luk je ukrašen po ivicama i duž sredine sitnim, kosim zarezima.

Sl. 83. Na dubini 0,45 m u kvadratu B nađena je kasno latenska bronzana fibula, fragmentovana. Inv. br. 15437.

Osim ovih fibula, nađena je velika, okrugla alka i mnogo zrna jantara raznog oblika.

Zdravica se pojavila na dubini od 1 m.

Blok II.

Dimenzije 5 × 3 m, a debljina humusa 0,20 m.

Grob br. 4. — Na dubini 0,50 m u kvadratu A nađen je spaljeni grob istog tipa kao prethodni sa sledećim priložima:

Sl. 84. Fragmentovana bronzana čertoza fibula. Na spiralno savijenoj nozi vise tri bronzane alke, od kojih posljednja ima krajeve savijene u petlju. Inv. br. 15440.

Sl. 85. Mala bronzana četroza fibula sa tri plastična ispupčenja na luku. Inv. broj 15441.

Sl. 86. Četroza fibula od bronzine, ukrašena je na kraju luka plastičnim rebrima. Inv. br. 15442.

Sl. 87. Velika plosnata bronzana alka. Inv. br. 15443.

Sl. 88. Fragmentovana bronzana fibula. Luk je romboidnog oblika, po ivicama ukrašen cik-cak urezanom linijom. Noga fibule je u obliku ljudske glave, veoma slična fibuli sa sl. 70., samo je ova prostije rađena. Inv. br. 15444.

Sl. 89. Velika ogrlica od okruglih zrna jantara svetlo crvene boje. Tri najveća zrna nisu obrađena, nego samo probušena. Inv. br. 15445.

Grob br. 5. — Na dubini 0,25 m u kvadratu B nađen je spaljeni grob sa sledećim priložima:

Sl. 90. Bronzana fibula sa spiralnom glavom i raskucanim lukom, koji je duž ivica ukrašen kosim urezima. Noga oštećena. Inv. br. 15446.

Sl. 91. Dvanaest zrna jantara svetlo crvene boje, verovatno deo ogrlice. Inv. br. 15447.

U ovom bloku zdravica se pojavila na dubini 0,90 m, a osim ova dva groba u iskopu bloka nije bilo nalaza.

Blok III.

Dimenzije 5×3 m. Debljina humusa 0,20 m.

Grob br. 6. — U kvadratu A na dubini 0,50 m nađen je dislociran skeletni grob. Pol i orijentacija nisu mogli biti određeni, jer su ostaci skeleta veoma oskudni. Uz njih su se našli sledeći prilozi:

Sl. 92. Lučna fibula od bronzane žice, sa tri puta spiralno savijenom glavom. Na luku su tri plosnata okrugla zrna jantara. Inv. br. 15448.

Sl. 93. Niz sitnijih okruglih zrna jantara i jedno duguljasto plosnato. Inv. broj 15449.

Žarni grob 1. — U kvadratu D na dubini 0,40 m nađena je mala urna, jako oštećena. Sudeći po sitnim fragmentima, koji su od nje ostali, bila je napravljena od loše pečene zemlje, te je njen veći deo pretvoren u prah. Pored ostataka ugljenisanih kostiju nađeni su sledeći prilozi:

Sl. 94. Fibula od bronzane žice sa tri spirale i pet zrna jantara na luku Inv. broj 15450.

Sl. 95. Bronzana alka sa nizom plastičnih okruglih ispupčenja na spoljašnjem rubu. Inv. br. 15451.

Sl. 96. Niz sitnih zrna jantara. Inv. br. 15452.

Grob br. 7. — U kvadratu C na dubini 0,80 m nađen je spaljeni grob sa sledećim prilozima:

Sl. 97. Dva priveska livena od bronzne u obliku sudića. Inv. br. 15453.

Sl. 98. Fragmentovana lučna fibula od bronzanog lima. Inv. br. 15454.

Sl. 99. Fragmentovana okrugla, tanka pločica od jantara, ukrašena s jedne strane geometrijskim ornamentom. Inv. br. 15455.

Sl. 100. Dve svetloplave staklene perle ukrašene belim kružićima; jedna duguljasta tamno smeđa staklena perla ukrašena nizovima belih linija; perla od jantara nepravilnog oblika, probušena na više mesta, a s jedne strane ukrašena koncentričnim kružićima. Inv. br. 15456.

Sl. 101. Velika ogrlica od jantarnih zrna okruglog oblika. Inv. br. 15457.

U ovom bloku nađeno je dosta predmeta u iskopu, od kojih kao važnije pominjem:

Sl. 97. Dva priveska livena od bronzne u obliku sudića. Inv. br. 15453.

Sl. 98. Fragmentovana lučna fibula od bronzanog lima. Inv. br. 15454.

Sl. 99. Fragmentovana okrugla, tanka pločica od jantara, ukrašena s jedne strane geometrijskim ornamentom. Inv. br. 15455.

Sl. 100. Dve svetloplave staklene perle ukrašene belim kružićima; jedna duguljasta tamno smeđa staklena perla ukrašena nizovima belih linija; perla od jantara nepravilnog oblika, probušena na više mesta, s jedne strane ukrašena koncentričnim kružićima. Inv. br. 15456.

Sl. 101. Velika ogrlica od jantarnih zrna okruglog oblika. Inv. br. 15457.

Nalazi van grobova:

U ovom bloku nađeno je dosta predmeta u iskopu, od kojih kao važnije pominjem:

Sl. 102. U kvadratu C na dubini 0,15 m fragmentovana kasno-latenska fibula na kojoj visi profilirana okrugla pločica od bronz. Inv. br. 15458.

Sl. 103. U kvadratu D na dubini 0,60 m nađen je privesak od bronz. u obliku plosnate alke sa nizom plastičnih zubaca na rubu. Površina pločice ukrašena je naizmjenično poredanim stilizovanim cvetovima ljiljana(?) i kopljastim ukrasima, izvedenim u tehnici veoma sitnih ubodenih tačkica. Izgleda da je ornament rađen točkicom. Inv. br. 15459.

Sl. 104. Na dubini 0,30 m u kvadratu D nađena je fragmentovana lučna fibula sa dva zrna jantara. Inv. br. 15460.

Sl. 105. U kvadratu C na dubini 0,30 m nađeno je zrno jantara ukrašeno sa dva urezana kontcentrična kružića i fragment okrugle pločice od jantara ukrašen geometrijskim ornamentom. Inv. br. 15461.

Sl. 106. U kvadratu A na dubini 0,60 m nađena je bronzana pinceta koja visi na jednoj alci, čiji je kraj spiralno zavijen a pričvršćena je za željeznu glavu fibule. Najširi deo pincete ukrašen je s obe strane sa po tri koncentrična kružića. Inv. broj 15462.

U ovom bloku zdravica se pojavila na dubini 0,90 m.

Blok IV.

Dimenzije 4×3 m., debljina humusa 0,20 m. U ovom bloku nije bilo nikakvih nalaza osim jednog žarnog groba.

Žarni grob br. 2. — U kvadratu D na dubini 0,20 m u hrpici sitnijeg kamenja nađena je mala, svetlo smeđa urna i u njoj nešto spaljenih kostiju bez priloga. Urna ima kratak cilindričan vrat, rađena je prostom rukom, a površina je lepo glačana. Osim nešto spaljenih kostiju u ovoj urni nije bilo priloga. Inv. br 15463 (sl. 107).

Zdravica se pojavila na dubini 0,90 m.

Blok V.

Dimenzije 3×3 m, debljina humusa 0,20 m.

Grob br. 8. — Na dubini 0,30 m u kvadratu A nađen je dislociran skelet bez priloga.

Grob br. 9. — U kvadratu A na dubini 0,30 m, pored groba 8. nađen je dislociran skeletni grob br. 9., bez priloga.

Kod oba ova skeletna groba nije se mogla utvrditi orijentacija niti pol, jer su kosti nađene samo u malim fragmentima. Uglavnom su bile sačuvane samo kosti ruku, dok je sve drugo pretvoreno u prah. Kako je u svim ovim blokovima zemlja svetlo žuta i vrlo kompaktna, nismo bili u stanju, da u ovakvom sloju barem po boji zemlje izdvojimo grobne rake.

Grob br. 10. — U kvadratu A na dubini 0,25 m konstatovan je spaljeni grob bez priloga.

Osim pomenutih grobova koji su bili bez priloga u ovom bloku bilo je i nešto predmeta u iskopu, od kojih pominjem kao najvažnije:

Sl. 108. Fragmentovana bronzana fibula sa dve spirale i očuvana dva zrna jantara na luku, nađena je u kvadratu B na dubini 0,40 m. Inv. br. 15464.

U ovom bloku zdravica se pojavila na dubini 0,90 m.

Blok VI.

Dimenzije 3×3 m, debljina humusa 0,20 m.

Grob br. 11. — U kvadratu D na dubini 0,20 m nađen je spaljeni grob sa sledećim priložima.

Sl. 109. Spiralna naočarasta fibula od bronzane žice okruglog preseka sa osmi-
com u sredini. Na svakom diskosu je po jedan umbo od bronzanog lima. Na poledini
fibule nalazi se tanka pločica od bronzanog lima provučena kroz osmicu, a na njoj je
bila pričvršćena igla od željeza. Inv. br. 15465.

Sl. 110. Ogrlica od okruglih zrna jantara. Inv. br. 15466.

Grob br. 12. — U kvadratu B na dubini 0,80 m otkriven je spaljeni grob sa sle-
dećim priložima.

Sl. 111. Okrugla bronzana alka sa nizom zupčastih ispupčenja na spoljašnjoj ivici.
Inv. br. 15467.

Sl. 112. Niz okruglih zrna jantara. Inv. br. 15468.

Sl. 113. Fragment fibule od željeza sa dva očuvana zrna jantara. Inv. br. 15469.

Nalazi van grobova:

U ovom bloku bilo je takođe nalaza van grobova, i to dosta zrna jantara, dve
fragmentovane čertoza fibule i drugi predmeti od kojih pominjem sledeće:

Sl. 114. U kvadratu B na dubini 0,25 m nađena je okrugla kopča za pojas, livena
od bronzne. Inv. br. 15470.

Sl. 115. Na dubini 0,45 m u kvadratu B nađen je niz od mnogo sitnih žutih i pla-
vih staklenih perla. Inv. br. 15471.

Na prostoru od 75 m² koliko je iskopano u ovoj kampanji, nađeno je ukupno 14
grobova i to:

- 9 grobova sa spaljenim pokojnikom
- 3 skeletna groba
- 2 žarna groba

ANALIZA PREDMETA I HRONOLOGIJA

Ostaje nam sada da, na osnovu Brunšmidovih i naših podataka, utvrdimo kada
je počeo i kako se razvijao život na »Stražbenici«, i ko su nosioci materijalne kulture
ovog naselja.

Za utvrđivanje početka života na ovom lokalitetu najbolje će nam poslužiti neki
nalazi sa gradine i iz tumula na »Lećištu« i »Orlovom kamenu«. Među ovima naro-
čito fibule na sl. 1, 17, 39.

O ovom tipu fibula bilo je pomena u novijoj arheološkoj literaturi a na njihovu
važnost za hronologiju I željeznog doba ukazali su Buttler, Miložić, Sundwall, Mer-
hart i dr. U vezi s tim isti autori postavili su pitanje o mestu postanka ovih fibula,
pa ću se, baš obzirom na dosada slabo publikovane nalaze iz Like, malo opširnije
osvrnuti na ovo pitanje.

Lučne fibule sa glatkim lukom okruglog i četvrtastog preseka, fibule sa tordiranim lukom, sa i bez diskosa na luku, Buttler stavlja u jednu grupu i smatra da su one istovremene. Svi ovi pomenuti tipovi zastupani su pretežno na severo-zapadnom delu Balkanskog poluostrva. Geometrijski ornament na ovim fibulama, ukoliko ga ima, sastoji se uglavnom od urezanih pravih, cik-cak ili valovitih linija, zatim od niza šrafiranih trouglova ili urezanih rombova. Što se tiče noge, tu postoje dosta uočljive razlike, prema kojima je već i Buttler ove fibule podelio u tri tipa: 1. fibule s malom polukružnom nogom, 2. fibule s velikom polukružnom nogom, 3. fibule s velikom trouglastom nogom. Ovaj treći tip je uglavnom raširen u Bosni.⁴

Fibule sa dva diskosa na luku i velikom polukružnom nogom (dakle tip 2 po Buttleru) rasprostranjene su u Dalmaciji i to u grobovima iz Nina, u Italiji (depo iz Limone i Tolfa), zatim iz Triblja u Hrvatskoj, Ostrožnika u Sloveniji, i dve fibule iz Makedonije⁵. Ovim Buttlerovim podacima mogli bismo dodati i fibulu iz groba br. 186 iz Kopolja (općina Otočac)⁶, jedan primerak sa istog lokaliteta iz tumula I. koji je otkriven u bloku II. kvadrat C, dubina 0,50 m kraj groba br. 2. prilikom iskapanja 1956. g.⁷ Primerak iz groba 186 ima veliku, polukružnu nogu na kojoj je duž ivice niz iskucanih tačkica, koje prati linija rađena točkićem. Deo oko diskosa ukrašen je urezanim duplim girlandama i snopovima pravih linija a sredina luka rombovima, koji su izvedeni tačkastom linijom (dužina fibule 17 cm, visina 11 cm). Drugi primerak, iskopan 1956. g., ukrašen je na luku između diskosa snopovima urezanih linija a na nozi duž ivice ima dva reda iskucanih tačkica, koje se spuštaju vertikalno po sredini noge.

Daleko veći broj fibula je onaj sa manjom ili većom polukružnom nogom (tip 1 i 2 po Buttleru) i lukom okruglog preseka bez diskosa. Takve primerke srećemo u Dalmaciji, specijalno u oblasti Liburna. U Ninu znamo ovakve fibule iz grobova br. 36, 42, 55, 29, a naročito je zanimljiva ona iz groba br. 46, koja je nađena zajedno sa dvodelnom fibulom sa »visećim lukom« i spiralnom pločastom nogom⁸, što je veoma važno za određivanje hronologije pomenutih lučnih fibula. Lučna fibula sa malom polukružnom nogom nađena je i u Zatonu kod Nina u grobu br. 1.⁹

Na gradini Klačnici kod Jablanca, kotar Senj, na dubini 0,50 m, pronašao je J. Brunšmid grob, koji je delom bio uklesan u stenu, a delom ograđen kamenjem nepravilnog oblika. Prema Brunšmidovim podacima izgleda da se ovde radi o zgrčencu. Uz kostur su nađene dve lučne fibule od kojih je jedna adekvatna našoj fibuli na slici 17¹⁰.

Na teritoriji Like srećemo ovaj tip fibula u Smiljanu u grobu br. 8., zajedno sa kalotastim bronzanim dugmetom i 18 zrna jantara¹¹. U Kopolju, u tumulu I zastupane su u skeletnim grobovima br. 24, 84, 191, 202, 72, 79. U tumulu II, koji nažalost nema očuvane grobne celine, imamo dva primerka ovakvih fibula. Jedna od njih,

⁴ Uporedi: W. Buttler u PZ 1933, str. 289.

⁵ Ibid., str. 290.

⁶ R. Drechsler — Bižić: Prehistoriska nekropola u Kopolju (Katalog u pripremi za štampu).

⁷ Arheološki muzej u Zagrebu, nepublikovano.

⁸ Arheološki muzej, Zadar, nepublikovano.

⁹ Ibid.

¹⁰ Vjesnik N. S. V., str. 54, sl. 6 i 7.

¹¹ Vjesnik N. S. VIII, str. 198—200, sl. 26/3, 26 a, 27/8.

pod starom oznakom br. 15, odgovara potpuno fibuli iz tumula I grob br. 191, samo što na nozi nema iskucan ornament, nego urezan koncentrični kružić, a fibula pod starim br. 3 ima nogu ukrašenu iskucanim tačkama, ali je luk bez ornamenta.

Prilikom istraživanja tumula I godine 1955. i 1956. u Kompolju našli smo ovakve fibule u skeletnim grobovima br. 1, 2, 21, 29, 26, 53, i jednu u žarnom grobu br. 3.¹²

Dve fibule sa glatkim lukom i jedna sa tordiranim, nađene su i u Prozoru (općina Otočac), ali nažalost iz te nekropole nemamo očuvane grobne celine¹³.

Jedan primerak jednostavne lučne fibule sa polukružnom nogom i lukom ukrašenim snopovima urezanih linija nađen je u Drenovom Klanecu (općina Otočac)¹⁴, a druga u Krbavici kod Titove Korenice¹⁵, čija je polukružna noga ukrašena redovima iskucanih tačkica, a luk je bogato ornamentiran urezanim pravim i cik-cak linijama poredanim u metope. Oba primerka ne pripadaju grobnim celinama.

Dve fibule iz Josipdola takođe su istog tipa kao one iz Drenovog Klanca i Krbavice samo što su im luci neukrašeni.

U Plaškom (Kordun) takođe je nađena jedna lučna fibula tipa 2 sa urezanim ornamentnom na luku i sedam privesaka u obliku štapića (up. našu sl. 40)¹⁶. Na teritoriji Like za sada nisam mogla utvrditi postojanje još kojega primerka, ali obzirom da su sistematska istraživanja tek na početku verujem da će ih još biti.

Što se tiče Bosne, pored fibula tipa 3 koje pominje Buttler naročito u tumulima na Glasincu¹⁷, imamo u nekropoli na Jezerinama samo jednu fibulu sa polukružnom nogom i okruglim lukom, koji je na sredini ukrašen sa po tri reda kosih urezanih linija. Ovaj primerak pripada skeletnom grobu br. 31., koji ne predstavlja sigurnu celinu. Po rečima Radimskog u ovom grobu je, pored ove fibule, bila još i jedna mala željezna fragmentovana srednje-latenska fibula (očuvan samo luk) i srednjevekovno gvozdeno kresivo. Grob je otkriven na dubini 0,40 m i vrlo je verovatno da su se tu izmešali stariji i mlađi nalazi.

Iz ovih nekoliko podataka može se zaključiti, da se u Lici i Dalmaciji pojavljuju fibule tipa 1 i 2 — t. j. fibule s diskosima na luku i malom nogom, odn. iste takve samo s velikom polukružnom nogom, dok u Bosni preovlađuje tip III, koji ima veću ili manju trouglastu nogu. Uz ova dva tipa u Lici, kao što sam već navela, vrlo je česta pojava jednopetljaste lučne fibule bez diskosa, sa velikom ili malom polukružnom nogom. Prema podacima P. Reinecke¹⁸ fibule sa diskosima na luku pojavljuju se zajedno s najkasnijim Peschiera fibulama kao i jednostavnim lučnim fibulama u ranom Villanova periodu Italije, koji pripada prelazu od bronzanog doba na razvijeno željezno doba. Pomoću severozapadno-balkanskih lučnih fibula i njihovih egejskih paralela (većina dosad spomenutih tipova ovih fibula nalaze se u sub-mikenskom periodu Grčke, doduše u malom broju), Buttler¹⁹ postavlja hronologiju srednjeevropskog I željeznog doba, pa tvrdi da rano željezno doba jednim delom pripada

¹² Rezultati istraživanja u godini 1955-6 bit će publikovani tokom 1959. g.

¹³ Ljubić, Popis, tab. XIX, sl. 53-55.

¹⁴ Arheološki muzej u Zagrebu, nepublikovano.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Arheološki muzej u Zagrebu, nepublikovano. Fibula je nađena na lokalitetu »Čaba« u jednom grobu. Grobna celina nije očuvana.

¹⁷ W. Buttler, op. cit., str. 289.

¹⁸ P. Reinecke u Götze Festschrift, 1925. (Zur Geschichte der ältesten Fibeln.)

¹⁹ W. Buttler, op. cit., str. 292.

XI. v. pr. n. e. s tim da ta brojka »XI« ima srednju vrednost na hronološkoj lestvici, »prema gore — rano željezno doba obuhvata i deo 1200-te, a prema dole 1000 a možda i 900 g. pr. n. e.«²⁰. G. Kossack datira jednopetljaste lučne fibule sa polukružnom nogom u vreme između 1150—1075 g. pre n. n.^{20a}

Stariji tip fibule tipa 3 u Bosni datira B. Čović, na osnovu drugih karakterističnih predmeta iz depoa u Lukavcu u bronzu D — Halštat A²¹. Kasnije varijante ovog tipa fibula česte su na Glasincu, a Benac i Čović ih stavljaju u fazu Glasinac IIIc, odn. u vreme od 1000—800 g. pr. n. e.²².

Za lučne fibule tipa 1 i 2, kao i one bez diskosa na luku, u svojoj bogato dokumentovanoj studiji Merhart smatra da njihov početak i trajanje može da se stavi u vremensko razdoblje od 1100—1050 g. pr. n. e.²³. Osim toga, na osnovu podataka o fibulama severozapadnog Balkana, kojima je 1942. g. raspolagao on tvrdi da »lučna fibula nije nastala na italjskom tlu, nego je sa još nekim oblicima tamo donešena; no ona nije ni na grčkom tlu izumljena, već je u obe zemlje verovatno uvezena iz severobalkanskog — podunavskog područja. Pored grčkog i italjskog ogranka pojavljuje se i jedan severozapadno balkanski, koji se takođe razvija samostalno, ali se zapaža i u južnoj Italiji odn. Siciliji i — u manjem obimu — u Grčkoj. Fibula sa dva diskosa na luku iz Muliane na Kritu, Pantalice na Siciliji i iz Bjelina, Krkovića ili Tiškovca u Dalmaciji, stoje među sobom tako blizu da se može reći da su od prilike istovremene.«²⁴ Slično datiranje ovih fibula kao i problem njihovog balkanskog porekla tretira i Milojčić u novijim radovima.^{24a}

Bogati nalaz lučnih fibula tipa 1 i 2 u Lici, u vremenu od 1955. g. do danas, kao i oni ranije nađeni, ali nepublikovani, te stoga Merhartu nepoznati, ne samo da potvrđuju njegovu tezu nego joj daju još puniju vrednost. Lučna fibula, možemo to danas reći, ima svoje poreklo na tlu severozapadnog Balkana i to mogu tvrditi ne samo automatskim uvažavanjem Merhartovih postavki nego na osnovu zaista velikog broja ovih fibula koje su nađene u Lici odn. dalmatinskom zaleđu, a čija raznolikost u izradi i ornamentici pokazuje neosporno da su one rađene u domaćim radionicama.²⁵

Kako su jednostavne lučne fibule bez diskosa (tip 1 i 2) nađene u Kompolju u velikom broju i u pouzdanim grobnim celinama, a pripadaju fazi Kompolje II, što bi odgovaralo pre-Villanova periodu Italije ili Ha₂-b srednje Evrope po Reineckeu, obzirom na povezanost kulture I željeznog doba Like, specijalno Kompolja, sa kulturama I željeznog doba srednje Evrope, a posebno Italije (o čemu će još biti govora prilikom obrade nekropole u Kompolju), to oni potvrđuju i učvršćuju Merhartovu hronologiju za srednju Evropu, i u isto vreme upotpunjavaju Buttlerovo i Sundwalovo mišljenje da balkanski nalazi kao posrednici između Severa i Juga mogu i treba da budu ključ za pravilno postavljanje hronologije I željeznog doba srednje Evrope.

²⁰ Ibid., str. 293.

^{20a} Uporedi: G. Kossack u Atti del I^o Congresso internaz. di preist. et protoistor. mediteranea, Firenze — Napoli — Roma 1950.

²¹ B. Čović u GZM, 1956, str. 99-100.

²² A. Benac — B. Čović: Glasinac I, Sarajevo 1956, str. 33-34 i str. 38.

²³ G. v. Merhart u Bonner Jahrbücher, 1942, str. 85.

²⁴ G. v. Merhart, op. cit., str. 85.

^{24a} Jahrbuch d. Röm — Germ. Zentralmuseums Mainz, 1955, str. 168.

²⁵ Poseban rad o ovoj problematici biće završen tokom 1959. g.

U početku sam napomenula, da sve tri lučne fibule iz Vrepca ne pripadaju zatvorenim grobnim celinama. Predmeti koji su iskopani iz tumula sa ovim fibulama pokazuju veliku srodnost sa nalazima iz grobnih celina faze II u Kompolju. Kako su i sve tri ove fibule svojim oblikom apsolutno adekvatne fibulama iz grobova br. 24, 84, 72 i t. d. u Kompolju, to je onda sasvim logično, da se i ovi nalazi iz Vrepca mogu datirati u isto vreme kao i oni kompolski. Kako su ove tri fibule hronološki najstariji predmeti u Vrepcu mislim da ne ću pogrešiti, ako onda početak života na ovom naselju stavim u vreme od 1150—950 g. pr. n. e. po Merhartu odn. period Halštat A₂—B srednje Evrope po Reinecke.

U isti period mogu se datirati i drugi nalazi iz Vrepca, kao na pr. jednopetljaste fibule od bronzane žice sa većim, obično ovalnim zrnom jantara na luku (sl. 18, 19). One u Lici imaju, doduše, prilično dug vek, ali se pojavljuju prvi put sa lučnim fibulama u grobu br. 84. i br. 186. u Kompolju. Za datiranje ovih fibula može nam dobro poslužiti i ženski grob iz Ancone²⁶ sa predmetima koje Merhart datira u nešto mlađi period od groba 92, t. j. u period Novilara grobova, u kojima je ona česta, a koji pripadaju Halštat A₂—B fazi, preciznije rečeno kraju ove faze, t. j. vremenu oko 900. g. pr. n. e.²⁷ Ako usvojimo Merhartovo mišljenje, da su i ove fibule u Italiju prenešene sa Balkana, onda bi se one u Vrepcu mogle smatrati svakako starijim od onih u Novilari, što uostalom dokazuje i njihova pojava u zajednici sa lučnim fibulama u kompolskim grobovima.

Naočaraste fibule od bronzane žice sa osmicom u sredini pripadaju nešto kasnijem periodu I željeznog doba. U Srbiji se pojavljuju sa nalazima Halštat D faze²⁸, dok su u Bosni i Lici nešto ranije. Najstarija je svakako ona u Kompolju (grob br. 91), gdje se pojavljuje sa spiralnom bronzanom narukvicom koja je po tipu nešto mlađa od one u Kompolju²⁹ (grob br. 23) i one iz ženskog groba iz Ancone ali sigurno nije mlađa od konca perioda Halštat B₂ odn. faze II u Kompolju. Jasnije rečeno možemo je staviti negdje između 900—800 g. pr. n. e. Ostale naočaraste fibule ovog tipa u Kompolju (grob 18, 32, 174, 212, 214) pripadaju Halštat C odn. Halštat D fazi.

U vreme faze Kompolje III (800—750) mogu se staviti i bronzane tordirane ogrlice (sl. 9, 42), staklene perle (sl. 6), kao i razne igle, čije trajanje može da se prati od Halštat B do Halštat D faze.

Što se tiče keramike, iz tumula imamo sačuvane četiri cele urne (sl. 16, 29, 30, 35), jedan poklopac (sl. 33), jednu zdelicu (sl. 31) i nešto fragmenata. Velika je šteta što nemamo podataka koji su metalni predmeti nađeni u urnama, te danas samo na osnovu već izvršene analize nalaza možemo ovu keramiku približno datirati u isto vreme kao i pomenute metalne predmete. Po svojoj izradi i donekle tipologiji ona se može uglavnom vezati za veliku grupu ilirske gradinske keramike, koja se pojavljuje na celom području severozapadnog Balkana u vremenu I željeznog doba, a čija sistematizacija nije još temeljito izvršena.

²⁶ G. v. Merhart, op. cit., sl. 1.

²⁷ F. Messerschmidt: *Italische Gräberkunde* II, str. 353.

²⁸ D. Garašanin: *Katalog metala*, Bgd. 1954, str. 34 i tab. XX. Depo ili grob iz Žirovnice.

²⁹ G. v. Merhart, op. cit., sl. 4.

Keramika sa gradina može se podeliti uglavnom na dve grupe, i to na:

1. grubu keramiku, nemarno glačane površine, od neprečišćene zemlje izmešane sa sitnim zrnima peska. Ona je uglavnom bez ornamenata, a ukoliko ih ima, to su plitke, vertikalne kanelure na truhu ili grubo urezane linije na samoj ivici otvora. Jedan fragment šolje (sl. 58) ima na truhu urezanu girlandu.

2. finu, svetlo sivu ili smeđu latenodobnu keramiku, bez ornamenta, rađenu prostom rukom.

U prvoj grupi česte su šoljice sa vertikalnim, cilindričnim vratom i kaneliranim truhom (sl. 54, 57, 63, 65). Ovakav oblik šoljica vrlo je čest u naseljima i grobovima sojenica u Donjoj Dolini kod B. Gradiške, a pomoću ostalih predmeta iz grobova njihov razvoj može se pratiti od konca Halštat B faze do kraja I željeznog doba³⁰. Adekvatne tipove drški nalazimo takođe u Bosni, i to sa gradine na vrelu Rame³¹, gde imamo uglavnom analogije za plastične, potkovičaste drške tipa sl. 51, zatim gradine Debelo Brdo kod Sarajeva³², i sojenice u Ripču itd.³³ Drška na sl. 66 ima analogije u D. Dolini³⁴ i Glasincu³⁵.

Drške na sl. 52, 55, 62 i 67 takođe imaju analogije u pomenutim nalazištima kao i u japodskim grobovima u Jezerinama kod Bihaća³⁶.

Urna na sl. 30 iz tumula na »Orlovom Kamenu« ima srodnosti sa predmetima sa gradine na vrelu Rame³⁷.

Ostali nalazi sa ove gradine predstavljaju, barem tipološki, retardaciju iz bronzanog doba a svojim najvećim delom pripadaju I željeznom, te bi se po tome sudeći ovaj oblik urne u Vrepcu mogao datirati svakako u ranije faze I željeznog doba što se može reći i za urnu na sl. 29 koja ima elemenata ranijih faza Halštat B (drške, zaravnjen obod).

Zdela na sl. 31 ima malo neuobičajen oblik na našem terenu, a srodnosti ima sa onima u srednjoj Evropi, gde su ovakvi oblici nađeni u rano halštatskim grobovima u Nemačkoj³⁸ i Austriji³⁹. Ovo bi svakako bio izuzetak ne samo u Vrepcu nego i na ostalim lokalitetima u Lici, gde se keramika uglavnom tipološki može vezati za područje severozapadnog i srednjeg Balkana.

Česti su oblici posuda kao na sl. 16, uglavnom grube fature, bez ornamenata, osim na samoj ivici otvora ili ispod nje, i to u obliku noktom urezanih udubljenja. I ovaj tip nalazimo u Bosni na pr. u Ripču⁴⁰ i u grobovima na Glasincu⁴¹, gde pripadaju vremenu punog razvoja Halštat C faze. Urna na sl. 35 ima analogije u Jezerinama⁴² i Ripču⁴³.

³⁰ Č. Truhelka u GZM, 1902, tab. XVI, sl. 17; tab. XVIII, sl. 6; tab. XXIII, sl. 13; tab. XXIV, sl. 2; tab. LVII, sl. 4, itd.

³¹ Uporedi GZM, 1900, tab. III, sl. 1—3.

³² GZM, 1894, tab. I, sl. 10.

³³ GZM, 1895, tab. XXV, sl. 139.

³⁴ GZM, 1902, tab. XVIII, sl. 2.

³⁵ GZM, 1897, str. 615, sl. 68.

³⁶ GZM, 1893, tab. XLVIII, sl. 7, 8; tab. XLIX, sl. 8—11.

³⁷ GZM, 1900, str. 107, sl. 18. Slična urna i u Jezerinama: GZM, 1893, tab. XXXIX, sl. 5, bez drški.

³⁸ Quilling: Die Nauheimer Funde des Halstatt und La Tène Periode, Frankfurt am M., 1903, str. 13, tab. II, sl. 12, 14, 19.

³⁹ R. Pittioni: Urgeschichte des Österreichischen Raumes, Wien, 1954, str. 535, i dalje.

⁴⁰ GZM, 1908, tab. V, sl. 8.

⁴¹ GZM, 1897, str. 613, sl. 64.

⁴² GZM, 1898, tab. II, sl. 11.

⁴³ Ibid.

Na osnovu ovih kratkih podataka i pokušaja da i pomoću keramike bliže vremenski odredimo naselje i groblja u Vrepcu, možemo izvući sledeći zaključak: keramika iz grobova pokazuje za sada tipološke odlike isključivo perioda, koji obuhvata faze Halštat B—C I željeznog doba, dok nalazi sa gradine daju nešto složeniju sliku. Tu se, naime pojavljuju tipovi, koji svakako jednim delom mogu predstavljati bronzanodobnu retardaciju, zatim tipovi koji pripadaju punom razvoju I željeznog doba (obuhvatajući tu faze Halštat B—D) i najzad keramika iz vremena La Tèna. Ova poslednja rađena je bez lončarskog kola ali po svom obliku ona sigurno pripada ovom vremenu. (sl. 55). Osim keramike na gradini je nađen i željezni nož, koji također može pripadati latenskom periodu (sl. 68).

Da je život u ovo doba na gradini bio dosta razvijen i da je trajao mnogo duže no što se to po nekoliko fragmenata latenodobne keramike može utvrditi, svedoče nam nalazi iz nekropole na »Velikoj njivi«.

Na osnovu nalaza iz tumula zaključeno je da je sahranjivanje u njima sledilo tokom Halštat A₂—D faze. Od toga vremena na dalje, sahranjivanje u Vrepcu vrši se u ravnim grobovima i to, kako nam svedoče podaci koje smo dobili ovogodišnjim istraživanjem, uglavnom na tri načina:

1. Pokojnika spaljuju, verovatno na jednom za to određenom mestu (zajedničko palište). Nagorele kosti, sa nešto gara i pepela, zakopavaju jednostavno u rupu u zemlji, čiji je prečnik kako smo utvrdili veličine cca 15 × 30 cm. Prilozi nisu stradali od vatre, što znači da su stavljeni u grob posle spaljivanja.

2. Ostaci spaljenog pokojnika stavljaju se u urnu, koja se polaže u iskopanu rupu u zemlji a odozgo pokriva ili kamenom pločom ili samo zatrpava sitnijim kamenjem⁴⁴.

3. Pokojnik se polaže u zemljanu raku i to, koliko smo mogli utvrditi na osnovu tri skeleta, bez ikakvog sanduka ili ograde od kamena. Ovi grobovi koje smo otkrili, ne kazuju možda dovoljno o novom načinu sahranjivanja, jer smo u Kumpulju imali pored direktnog sahranjivanja u zemlju, sahranjivanje u primitivnim sanducima od drveta. Možda je sanduka bilo i na ovoj nekropoli!

Najstariji nalazi ove nekropole bili bi za sada oni iz grobova 2, 4, 6, 11. Fibule čertoza tipa u grobovima 2 i 4 pojavljuju se u jednom, zasad veoma retkom obliku u Lici. To su fibule sa plastičnim dugmetom na nozi iznad kojeg je još jedan mali čepasti dodatak. Luk je od bronzanog lima, nešto konkavan, a na prelazu ka nozi i glavi ima po jedno plastično rebro. Ovakav tip fibule, kao što sam napomenula, redak je u zapadnoj Hrvatskoj, ali sličan postoji u Certosi kod Bologne⁴⁵, sv. Luciji⁴⁶ i jedan primerak u Vačama⁴⁷. Za ovaj tip čertoza fibula Starè kaže da imaju neposredan dodir sa čunastim i zmijolikim fibulama, naročito zbog zajedničkog dekorativnog elementa

⁴⁴ Obe urne koje smo našli bile su zatrpane sitnijim kamenjem. Prema podacima J. Bobića urne koje je on iskopao bile su pokrivene po jednom kamenom pločom. Jednu od ovih ploča smo našli u ogradi njive. Veličina 56×40 cm, debljina 5 cm.

⁴⁵ N. Åberg: *Bronzezeitliche u. Früheisenzeitliche Chronologie*, I, sl. 528.

⁴⁶ Marchesetti: *I castellieri preistorici*, Trieste 1903, tab. XVIII, sl. 16, 17, tab. XIX, sl. 11.

⁴⁷ F. Starè: *Prazgodovinske Vače*, katalog, tab. XXXII, sl. 9.

na luku, pa i samog luka, koji potseća na luk mlađih čunastih fibula⁴⁸. Starè ove fibule datira u period Vače IIb, odnosno vreme od 450—350 g. pr. n. e. U grobu br. 4, pored ove fibule nađena je još jedna varijanta čertoza fibule (sl. 85). Na njenom luku se nalaze tri plastična ispupčenja ukrašena urezanim crticama. Tapološki joj je veoma srodna fibula iz srebrne ostave u Baškoj na Krku. Na osnovu celokupnog baškog nalaza ona se može datirati u vreme La Tèna A, odnosno $\pm$ 500 god. pr. naše ere⁴⁹.

U pomenutim grobovima, za određivanje hronologije važne su i lučne fibule sa nekoliko puta spiralno zavijenom glavom i većim brojem zrna jantara na luku. Ovaj tip je vrlo čest u Lici a razvija se iz lučne jednopetljaste fibule od bronzane žice, koja obično ima samo jedno zrno jantara na luku. Pomenute fibule sa spiralno zavijenom glavom javljaju se u kompoljskim grobovima vrlo često i uglavnom pripadaju Halštat C—D fazi, što znači da bi njihov razvoj mogao teći jednim delom u vremenu pre pojave čertoskih fibula, koje smo malo pre spomenuli, a delom paralelno sa ovima.

Što se tiče ostalih oblika koji su zastupljeni na nekropoli »Velika njiva«, može se reći sumarno sledeće: svi nalazi imaju uglavnom najviše analogija sa predmetima iz japodskih nekropola u Prozoru i Jezerinama. Karakteristične fibule latenske šeme II i III datiraju dosta sigurno ove nalaze. Neke od njih su nađene van grobnih celina ali budući da su ipak u istoj nekropoli sa ostalim predmetima, dozvoljavaju nam da je bliže hronološki odredimo. Osim pomenutih grobova 2, 4, 6, 11, koji bi mogli pripadati završnim fazama Halštat D, odnosno početku La Tèna, ostali nalazi se mogu pripisati vremenu punog razvoja faza La Tène II i III.

U grobu br. 3 (blok I, dub. 0,80 m) nađena je jedna interesantna fibula koja do danas nije bila sigurno datirana. To je bronzana fibula na sl. 78, koja ima široki raskucani luk, a na nozi pretstavu konjske glave. Ovakva fibula nađena je u Jezerinama u grobu br. 509, na dubini 0,65 m u jednoj jako fragmentovanoj urni. Radimsky kaže: »Pošto fibula nije cijela a drugih priloga nije bilo, mučno joj je pouzdano odrediti doba; nego ipak mislim da je treba uvrstiti među latenske fibule kasnijeg doba.«⁵⁰. Drugi primerak nađen je u Prozoru kod Otočca, ali ne pripada grobnoj celini te je i ovde pitanje njenog datiranja bilo nesigurno. Kako je ovaj tip fibule u grobu 3 nađen sa karakterističnom fibulom srednje latenskog tipa (sl. 79), to sa dosta sigurnosti možemo tvrditi, da se ona za sada u Bosni i Lici pojavljuje u vreme srednjeg La Tèna.

Niz srodnih nekropola u Bosni i Lici daju nam odgovor ne samo na pitanje trajanja naših nekropola u Vrepcu, nego nam pružaju i vredne podatke o etničkoj pripadnosti stanovnika »Stražbenice«.

Već duže vremena radim na sređivanju i proučavanju materijalne kulture koja se razvijala na teritoriju današnje Like i Zapadne Bosne, t. j. na tlu preistorijskih Japoda. Zahvaljujući obimnim radovima Radimskog, Hörnesa, Hoffillera, Ljubića i Brunšmida (da pomenem samo najistaknutije), može se danas u vezi razvoja japodske materijalne kulture napomenuti sledeće: iako se po svojim specifičnim obeležjima japodska kultura može dosta lako izdvojiti od ostalih ilirskih kultura Balkan-

⁴⁸ F. Starè: Prazgodovinske Vače, Ljubljana 1954, str. 73 i dalje.

⁴⁹ Archaeologia Jugoslavica II, Beograd 1956, Z. Vinski, str. 28.

⁵⁰ GZM, 1893, str. 439, tab. XII, sl. 10.

skog p. o., njen razvoj i trajanje do danas ni izdaleka nisu dovoljno proučeni. Svi oni arheolozi koji su objavljivali nalaze sa pojedinih nekropola zadovoljili su se uglavnom konstatacijom, da su nađeni predmeti pripadali Japodima, da su srodni sa nalazima iz pojedinih oblasti susednih zemalja, gde pripadaju »halštatskom« periodu. Veliki je nedostatak naročito nemaran odnos prema nalazima koji pripadaju grobnim celinama: za stotine grobova sa teritorije Like ne znamo ni najosnovnije podatke o stratigrafiji, orijentaciji, dubini niti o tome šta je u jednom grobu od nalaza skupa nađeno. U tom pogledu je naročito još obrađena velika nekropola u Prozoru kod Otočca⁵¹. Drugu veliku nekropolu u Kompolju kod Otočca istražio je J. Brunšmid mnogo pedantnije, te zahvaljujući sretnom slučaju što se njegov dnevnik sa podacima sačuvao, mogla sam izdvojiti preko trista grobnih celina samo iz tumula br. I, dok su podaci za tumul br. 2 zagubljeni⁵².

Na osnovu analize grobnih celina iz Jezerina, Sanskog Mosta i Ribića, Hörnes je došao do zanimljivih rezultata koji se mogu, sa nešto izmena, primeniti i na nekropole u Lici, naročito na one u Kompolju, Smiljanu i Vrepcu⁵³. Hörnes u svojoj raspravi, na osnovu načina sahranjivanja kao i tipološke analize predmeta, deli spomenute tri nekropole (Jezerine, Sanski Most, Ribić) na tri perioda:

I period, čisto ilirski (pre Kelta) oko 500—350 g. pr. n. e.

Sanski Most I

Jezerine I

II period, ilirsko-keltski, oko 350—150 g. pr. n. e.

Sanski Most II

Jezerine II

Ribić I

III period, ilirsko-rimski, oko 150 g. pr. n. e. do 200 g. n. e.

Jezerine III

Ribić II

Kod dosad proučenih nekropola u Lici hronologija bi bila nešto malo drukčija. Nekropola u Kompolju mogla bi obuhvatiti sve tri Hörnesove faze, samo s tom razlikom što se najstariji grobovi sigurno mogu datirati u mnogo raniji period od perioda Jezerine I. Naime grobne celine br. 6, 19, 23, 51, 88, 89 itd. iz Kompolja pripadaju fazi Halštat A₂—B I željeznog doba t. j. vremenu od 1150—950 g. pr. n. e. po Merhartu. Čisto ilirski period ovde traje mnogo duže i zastupan je s mnogo više tipova nego u Jezerima i Sanskom Mostu. Ilirsko-keltski period počinje u Lici fazom Kompolje V t. j. u vreme oko 500 g. pr. n. e., ukoliko je to uopšte moguće sasvim sigurno odrediti, jer i ovdje, još više nego u Bosni, ovaj period je pretstavljen samo sa nekoliko importovanih tipično keltskih komada, dok se po svim ostalim primercima može zaključiti da je kasna faza Halštat D jako dugo trajala i razvijala se do dolaška Rimljana. Zbog toga je i za nekropolu na »Velikoj njivi« dosta teško odrediti vreme trajanja nekih faza, konkretno one, koja se može smatrati ilirsko-keltskom.

⁵¹ Š. Ljubić: Popis, str. 105 i dalje.

⁵² Kataloški središnji materijal sa crtežima i opisima, R. Drechsler-Bižić.

⁵³ M. Hörnes: L'époque de la Tène en Bosnie, Paris 1900.

Osim dva, tri primerka »klasične« keltske fibule u ovoj fazi preovlađuju nalazi Halštata D faze (ovo utoliko više što se u naselju nije našlo tragova prave keltske keramike rađene na kolu, nego samo ilirske latenodobne, što sam u početku već spomenula). Treći, ilirorimski period po Hörnesu, ovdje nije dosad konstatovan.

Prema dosadašnjim istraživanjima u Vrepcu i na osnovu tipološke analize predmeta koju sam ovde iznela, moglo bi se u zaključku reći sledeće: život na »Stražbenici« najranije bi mogao početi u fazi Halštata A₂—B odnosno negde oko 1150 g. pr. n. e. U to vreme postoji naselje na terasama gradine. Primitivno rađena keramika služi za kućnu upotrebu, dok je ona finija uglavnom kulturnog karaktera (urne). Sahranjivanje se vrši u tumulima. Prema Brunšmidovim podacima, u njima preovlađuju skeletni grobovi. Bogati bronzani nakit pokazuje izrazite odlike ranijih faza I željeznog doba, dok nekoliko primeraka, barem tipološki, sežu u nešto kasnije faze (Halštata C—D). U to vreme dolazi do izvesnih promena u životu ilirskih stanovnika ovog naselja. Da li su koncem faze Halštata D Kelti ratovali s njima i na koji način su uspeali, da izvrše uticaj na njih ne može se ništa sigurno utvrditi. Je li to bila mirna penetracija koja je išla postepeno, takođe nije sasvim sigurno, mada bi se po nekim znacima moglo pretpostaviti, da je ona postojala. Promena načina sahranjivanja, naime sahranjivanje u ravnim grobovima, i to spaljenih pokojnika, svedoči neosporno o jednom novom uticaju na kulturni život stanovnika »Stražbenice«, i to o dosta velikoj promeni, jer je poznato da se način sahranjivanja ne menja tako lako ni kod mnogo civilizovanih i »modernijih« naroda, a za Ilire se zna da su neobično dugo čuvali tradiciju u svojoj materijalnoj, pa tim pre i u duhovnoj kulturi. Jedino je za sada sigurno, da su stanovnici »Stražbenice« pod uticajem jednog novog elementa počeli primenjivati nov način sahranjivanja kao i novine u izradi ukrasnih predmeta. Sudeći po nalazima sa »Velike njive«, za koje se vremenski i tipološki može sa sigurnošću smatrati da nastavljaju na nalaze iz grobova u tumulima, možemo zaključiti i to, da taj novi elemenat svojim dolaskom nije izazvao potpun prekid života na »Stražbenici«. Čak se može reći i to da, ako su Kelti bili ovde jedno vreme, onda je to svakako dosta kratkotrajno bilo, iako je njihov uticaj, kao što sam pomenula, bio vidljiv. Ali bez obzira koliko su vremena Kelti ovde ostali, Iliri su i dalje produžili svoj život, iako sa već pomenutim manjim izmenama. Ne smemo zaboraviti i to da su V i VI v. vreme ne samo keltskih prodiranja na Balkan, nego i doba razvijene trgovine sa Grčkom i Italijom, te da su se i pod uticajem razmene robe sa tim zemljama mogle izvršiti izvesne promene naročito u izradi ukrasnih predmeta. Ovo vredi naročito za veze naše japodske teritorije sa susednim Liburnima i preko njih italjskom obalom, o čemu ovde ne će biti opširnije diskutovano. U prilog svojoj postavci da je ilirski elemenat ovde, bez obzira na pomenute promene i dalje neprekidno živeo, navodim i to da su oblici keramike u naselju uglavnom u najvećem broju tipično ilirski, a fragment na sl. 58 i još neki sitniji, iako bi po svom obliku mogli biti druge provincije, mislim keltske, oni ipak zato nisu rađeni na kolu niti po fakturi odgovaraju tipično keltskoj keramici. Odnos Kelta i Ilira, naročito u zabačenim planinskim predelima Balkanskog poluostrva nije još uopšte dovoljno rasvetljen. Ako bi se ovde iznesena zapažanja o nekropolama i naselju u Vrepcu mogla usvojiti, onda bi ovaj članak bio mali prilog u pokušaju rasvetljavanja tih odnosa. Da rezimiramo:

Na osnovu nalaza iz grobova 2, 4, 6, 11 kao i nekih nalaza iz iskopa, trajanje života na »Stražbenici« počelo bi od Halštat A₂—B faze I željeznog doba, pa se produžio i kroz dalje njegove faze sve do perioda La Tène II t. j. do vremena oko 150 g. pr. n. e. do početka n. e. prema srednjeevropskoj hronologiji⁵⁴.

DIE SIEDLUNG UND DIE GRÄBER DER URGESCHICHTLICHEN JAPODEN IN VREBAC

Die Untersuchungen der von den Japoden bewohnten Gebieten (in Kroatien ist dies das Gebiet der Lika) begannen schon im vorigen Jahrhundert und bis heute hat sich in den Depots des Archäologischen Museums in Zagreb eine ganze Menge Material von bedeutenden wissenschaftlichen Wert für eine Reihe von Fragen, welche die zeitgenössische Archäologie besonders interessieren, angesammelt.

Ausgenommen einiger kleiner Notizen im »Vjesnik hrvatskog arheološkog društva«, wurden nur einige Abhandlungen über die Funde in der Lika veröffentlicht. In einer Reihe von Artikeln wird sich der Autor bemühen die bisher nicht veröffentlichten Funde aus dem Gebiete der Lika beziehungsweise Funde der japodischen Kultur, der Öffentlichkeit bekanntzugeben. In dieser Abhandlung werden die prähistorische Siedlung und die Gräber im Dorfe Vrebac 14 km südlich von Gospić, besprochen.

Brunšmid stellte im Jahre 1896 in diesem Dorfe das Bestehen eines grossen prähistorischen Burgwalles (»Stražbenica«, Kote 671) mit acht Terrassen auf welchen sich die Siedlung erstreckte, fest. Durch Probegrabungen gelang es ihm nachzuweisen, dass die Siedlung noch in der frühhallstattischen Zeit bestanden hat. Die Gegenstände, die von Brunšmid aus dem Burgwall ausgegraben wurden, sind auf den Bildern 39—50 dargestellt. Ausser der Probegrabungen auf dem Burgwall, öffnete Brunšmid auch zwei Grabhügel, welche unweit des Burgwalles lagen. Die ausgegrabenen Gegenstände sind sehr interessant, aber leider sind die Grabeinheiten nicht erhalten, so dass wir heute nur auf Grund typologischer Analyse ihr Zeitalter feststellen können. Es werden einige summarische Angaben, welche Brunšmid über die erwähnten Grabhügel gab, angeführt. Für den Grabhügel auf der Position genannt »Lećište« sagt er: »dort wurden Überreste von Skeletten gefunden, aber ausgenommen einiger die ohne Beigaben waren, wurden alle noch früher durcheinandergewühlt«. Für den Grabhügel bei »Orlov kamen« sagt er: »... dies war ein grösseres Objekt, welches am Sockel mit einem Kranz von grossen Steinen umgürtet war, dan wieder verbreitert und wieder mit grossen Steinen umgürtet. Die Gräber enthielten teilweise Skelette und teilweise Urnen mit Brandresten: die einen so als die anderen waren in Steinplatten.« Die Gegenstände der Grabhügel sind auf den Bildern 1—38a dargestellt.

Die Ekipe des Archäologischen Museums in Zagreb führte im Jahre 1957 weitere Ausgrabungen aus, u. zw.

1. Am Bergabhang unter der nördlichen Seite des Burgwalls wurden aufgeschütete Erhöhungen Durchmesser cca 4—8 m, Höhe 1—2 festgestellt. Wir haben ange-

⁵⁴ Ibid., str. 24.

nommen, dass diese Hügel prähistorisches Friedhof sein könnte. Es wurden 6 nach ihrer Form sehr charakteristische Hügel geöffnet, aber darin wurden weder Gräber noch irgendwelche Gegenstände materieller Kultur gefunden.

2. Auf dem Terrassen des Burgwalles wurden insgesamt 5 Probegraben geöffnet, welche eine grosse Anzahl von Fragmenten und auch von ganzen keramischen Geschirr ergaben (Bild 5—68, nur besonders typische Stücke), und ein eisernes Messer (Bild 68), dann ein Teil einer Gussform (Bild 64), so auch Unterlagen und Beschwergegenstände aus gebrannter Erde, Stücke von Hüttenlehm mit Rutensprungen u. s. w. Es wurden auch zwei Feuerstätten u. zw. eine im Probegraben I in der Tiefe von 1 m festgestellt. Diese Feuerstätte bestand aus regelmässig engereihten angebrannten Gestein, bedeckt mit einer dicken Schicht von Russ und Asche. Rundherum lagen genügend keramische Fragmente und Wildschweinzähne. Die zweite Feuerstätte wurde in dem Probegraben III in der Tiefe von 0.50 m gefunden, und bestand aus kleineren angebrannten Steinen, welche in Form eines unregelmässigen Kreises gereiht waren. Auf dem Gestein war ein 8 cm dicker Überwurf aus gebrannter Erde. Hausfundamente wurden nicht festgestellt. Die Kulturschicht 1 m tief bestand aus 7—10 cm dicken Humus, dann von einer Schicht zerbröckelter Erde bis 0.80 m Tiefe und von 0.80 m bis zu 1 m waren unregelmässig geformte Steine am Felsengrund.

Im Laufe der Arbeit erfuhr man, dass sich auf einigen 700 m südlich des genannten Objektes der sogenannte »Grosse Acker« (»Velika njiva«) befindet, auf welchen nach Erzählung des Eigentümers gelegentlich der Erdbearbeitung Urnen und verschiedene Gegenstände aus Bronze gefunden wurden. Auf diesem Acker wurden 6 nebeneinander gereichte Blöcke geöffnet, so dass man einen einheitlichen Probegraben Dimension 25×3 m, Orientierung Nord-Süd bekam. Auf dem erwähnten Raum wurden 9 Brandgräber, 3 Skelettgräber und 2 Urnengräber ausgegraben. Die ausgegrabenen Gegenstände sind auf Bild 69—115 dargestellt.

Chronologie

Zur Feststellung des Beginnes der Ansiedlung dieses Burgwalles dienten uns einige Funde aus demselben, sowie auch aus den erwähnten Grabhügeln, zwischen diesen Funden hauptsächlich Fibeln Bild 1, 17, 39. Von der Type dieser Fibeln wurde in der neueren archäologischen Literatur erwähnt, und auf ihre Bedeutung für die Chronologie der ersten Eisenzeit wiesen Merhart, Buttler, Miložić, Sundwall, Kossack u. s. w. Eine grosse Anzahl solcher Fibeln in Dalmatien und in der Lika führt zum Schlussergebniss, dass die Behauptung Merharts vom balkanischen Ursprung dieser Fibeln sehr annehmbar ist.²⁴ Solche Typen von Fibeln in der grossen Nekropole von Kompolje sind zuverlässig in die Phase Kompolje II datiert, was der prä-Villanova Periode in Italien oder der Hallstatt A₂—B in Mitteleuropa nach Reinecke entsprechen würde, und was wieder nach Merharts Chronologie dem Zeitabschnitte von 1150—1050²³ zufallen würde. Wie schon erwähnt, die Funde im japodischen Gebiete bestätigen und befestigen die Merhartsche Chronologie und ergänzen die Behauptungen Buttlers und Sundwalls, dass die balkanischen Funde als Vermit-

ter zwischen Nord und Süd könnten und sollten der Schlüssel für eine richtige Aufstellung der Chronologie der ersten Eisenzeit Mitteleuropas sein. Ausser der erwähnten Fibeln, zeigen die übrigen Metallfunde vom Burgwall und der Grabhügel eine typologische Verwandtheit mit den Gegenständen späterer Phasen der ersten Eisenzeit des balkan-illyrischen Gebietes.

Was die Keramik anbelangt, so hat sie hauptsächlich die meiste Verwandtschaft mit der illyrischen Burgwallkeramik und zwar in erster Reihe aus den bosnischen Lokalitäten: Donja Dolina, Debelo Brdo, Ribić, Jezerine, Burgwall an der Quelle der Rama u. s. w.

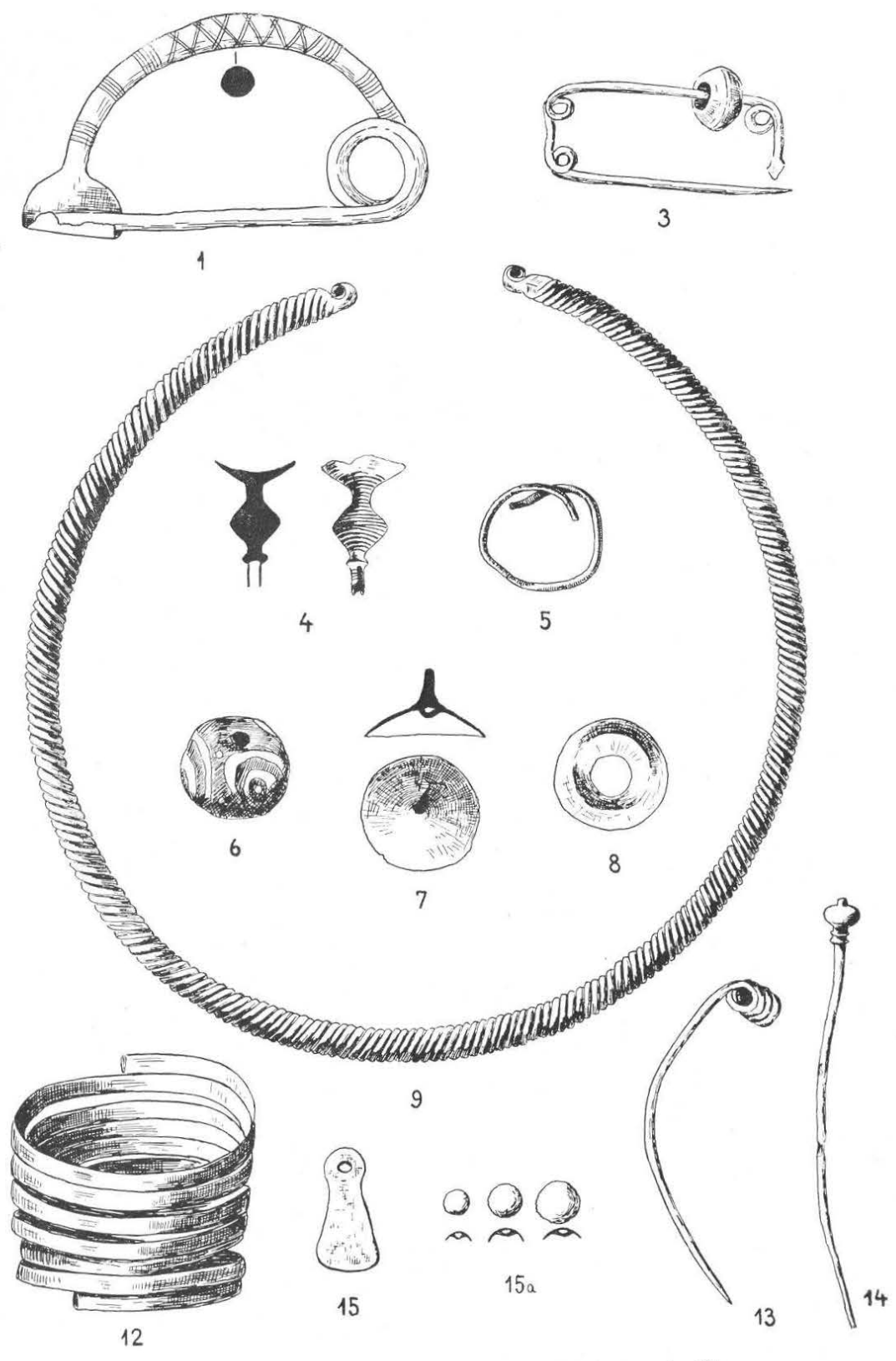
Auf Grund dieser kurzen Angaben und Versuche, sowie auch mit Hilfe der Keramik näher die Zeit der Siedlung festzustellen, können wir folgenden Schluss ziehen: Die Keramik aus den Gräbern zeigt bis jetzt typologische Kennzeichen des Zeitalters, welches ausschliesslich die Phasen Hallstatt B—C umfasst, während die Funde des Burgwalles ein komplizierteres Bild ergeben. Hier erscheinen nämlich die Typen welche teilweise eine gewisse bronzezeitliche Retardation vorstellen, dann Typen welche der vollen Entwicklung der ersten Eisenzeit angehören (Phase Hallstatt B—D) und zuletzt die Keramik aus dem Zeitalter La Tène. Diese letzte wurde ohne Drehscheibe ausgeführt und man kann nicht behaupten, dass sie keltisch wäre, aber jedenfalls gehört sie zur Periode der zweiten Eisenzeit (Bild 55). Ausser der Keramik wurde auch ein eisernes Messer, welches dieser Periode angehören könnte, gefunden (Bild 68).

Auf Grund der Funde aus den Grabhügeln beschlossen wir, dass das Begraben in denselben im Laufe der Phase Hallstatt A₂—D stattgefunden hat. Von dieser Zeit an, wird das Begraben in Vrebac in Flachgräbern ausgeführt. Die ältesten Funde aus dieser Nekropole wären bisher jene aus den Gräbern 2, 4, 6, 11 und man kann sie in die späte Hallstattzeit, beziehungsweise in den Anfang La Tène (500—350) vor unserer Zeitrechnung, datieren. Alle übrigen Funde auf dieser Nekropole haben die meiste Analogie mit den Gegenständen aus den japodischen Nekropolen in Jezerine und Ribić und so ist es möglich sie nach diesen zu datieren.

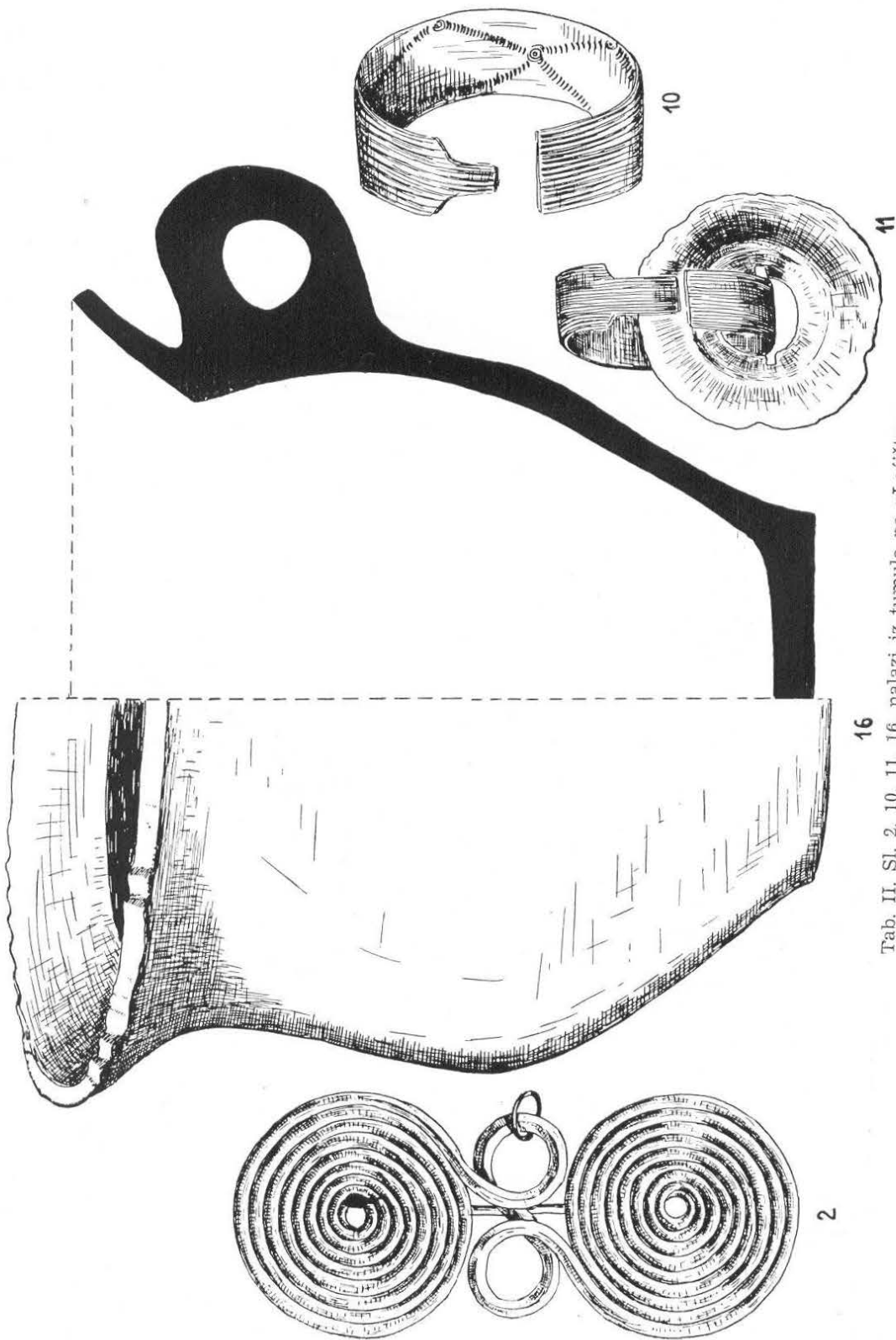
Um zu resümieren: Nach den bisherigen Untersuchungen in Vrebac könnte man annehmen, dass das Leben auf dem Burgwall in der Phase Hallstatt A₂ beziehungsweise irgend um 1150 vor unserer Zeitrechnung begonnen hat. Zu dieser Zeit besteht die Siedlung auf dem Terrassen des Burgwalles und die Toten wurden in Grabhügeln begraben. Nach den Gegenständen materieller Kultur zu urteilen, dauert das Leben hier ununterbrochen bis zur Phase Hallstatt D. Wir könnten nicht mit Bestimmtheit behaupten zu welchen Veränderungen es nach dieser Phase kam, aber die Tatsache besteht, dass die Veränderung der Art des Begrabens (Begraben in Flachgräbern) mit der Veränderung des Stils der Bronzegegenstände begleitet war. Wie schon erwähnt, sind dieselben fast alle latenzzeitlich. Nachdem latenzzeitliche Gegenstände auch auf dem Burgwall gefunden wurden, können wir beschliessen, dass das Leben hier ununterbrochen von der frühen Eisenzeit bis zu La Tène II, d. h. bis zur Zeit um das Jahr 350 v. u. Zeitrechnung nach der mitteleuropäischen Chronologie gedauert hat.

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I. Abb. 1, 3—9, 12—15a, Funde aus dem Tumulus »Lečište«.
Taf. II. Abb. 2, 10, 11, 16, Funde aus dem Tumulus »Lečište«.
Taf. III. Abb. 17—25, 27, 28, 28a, Funde aus dem Tumulus »Orlov kamen«.
Taf. IV. Abb. 26, 29—31, Funde aus dem Tumulus »Orlov kamen«.
Taf. V. Abb. 32—36, Funde aus dem Tumulus »Orlov kamen«.
Taf. VI. Abb. 37—38, Funde aus dem Tumulus »Orlov kamen«; Abb. 39—41, 43, 44, Funde vom Burgwall »Stražbenica«.
Taf. VII. Abb. 42, 45—50, Funde vom Burgwall »Stražbenica«.
Taf. VIII. Abb. 51—60, Funde vom Burgwall »Stražbenica« (ausgegraben 1957).
Taf. IX. Abb. 61—68, Funde vom Burgwall »Stražbenica« (ausgegraben 1957).
Taf. X. Gräberfeld »Velika njiva«. Skelettgrab 1, Abb. 69—73; Skelettgrab 2, Abb. 74—77; Skelettgrab 3, Abb. 78—81; Abb. 82—83, Streufunde.
Taf. XI. Gräberfeld »Velika njiva«. Skelettgrab 4, Abb. 84—89a; Skelettgrab 5, Abb. 90—91; Skelettgrab 6, Abb. 92—93.
Taf. XII. Gräberfeld »Velika njiva«. Brandgrab 1, Abb. 94—96; Brandgrab 7, Abb. 97—101.
Taf. XIII. Gräberfeld »Velika njiva«. Brandgrab 2, Abb. 107; Skelettgrab 11, Abb. 109—110.
Taf. XIV. Gräberfeld »Velika njiva«. Streufunde, Abb. 102—106, 108, 114, 115; Skelettgrab 12, Abb. 111—113.
Textabb. 1 — Burgwall »Stražbenica«.

Tab. I. Sl. 1, 3—9, 12—15a, nalaz iz tumula na »Lečištu«.

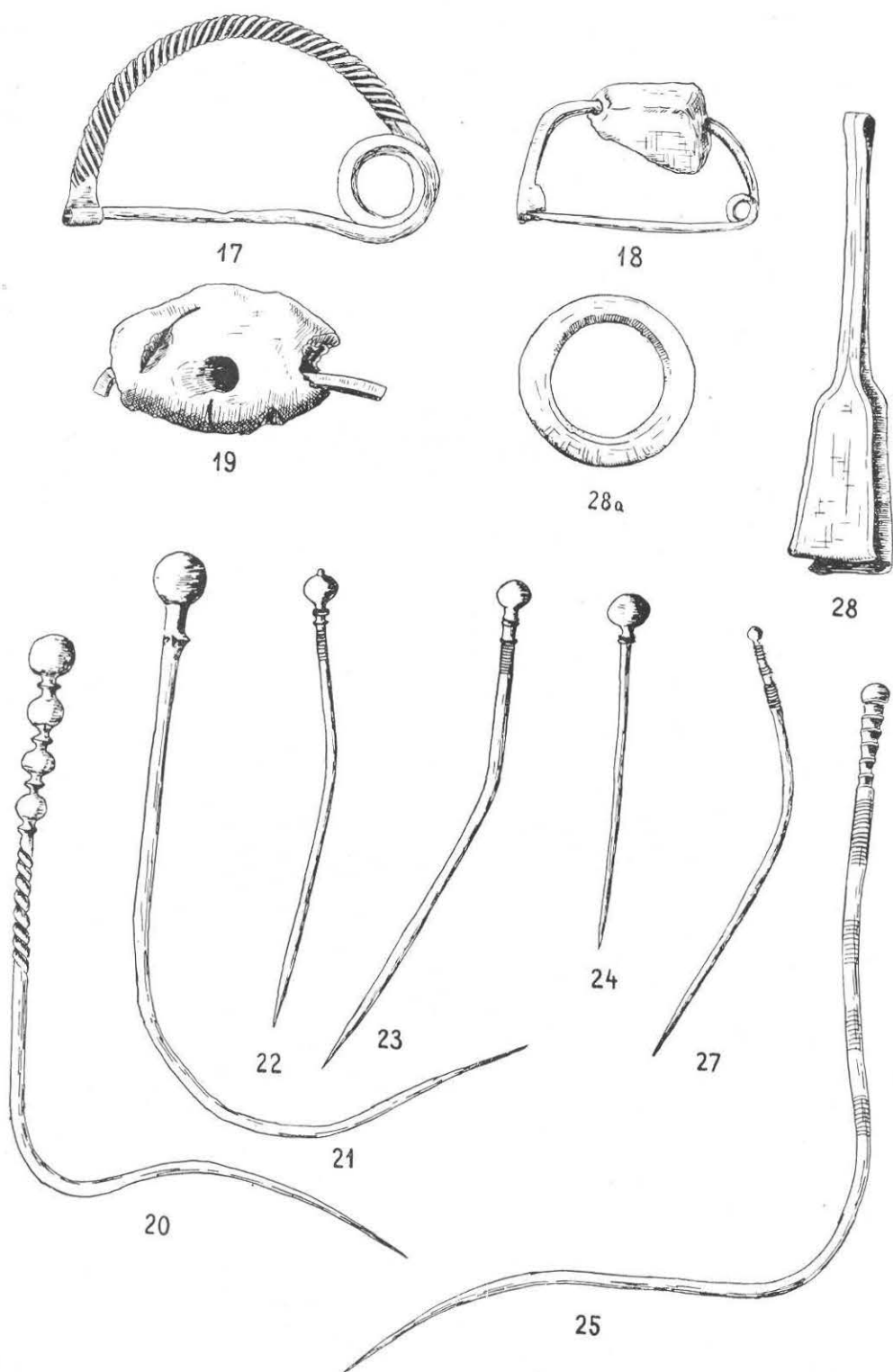
16

Tab. II. Sl. 2, 10, 11, 16, nalazi iz tumula na »Lečištu«.

2

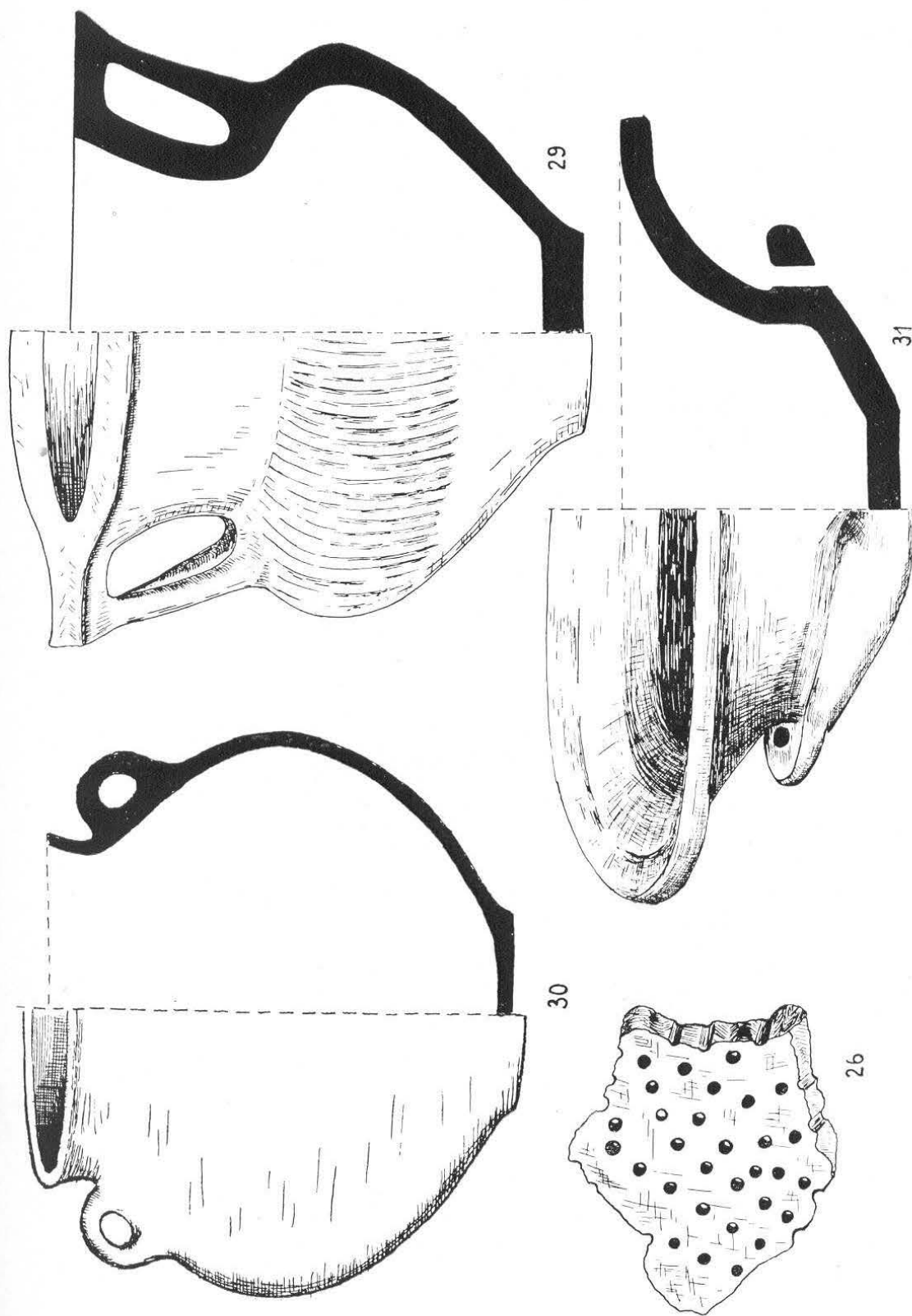
10

11

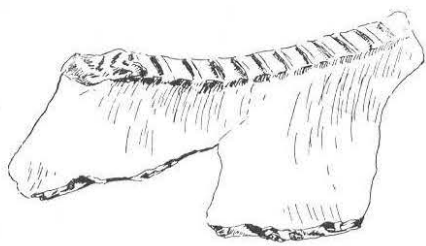

Tab. III. Sl. 17—25, 27, 28, 28a, nalazi iz tumula na »Orlovom kamenu«.

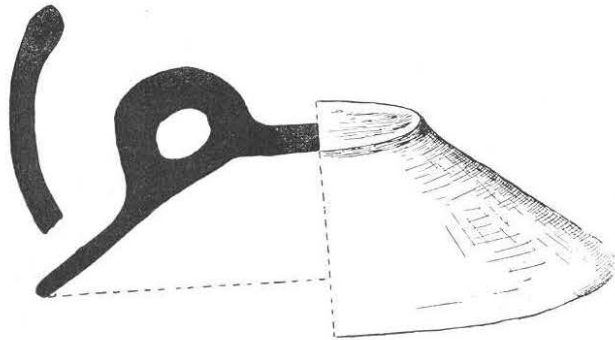

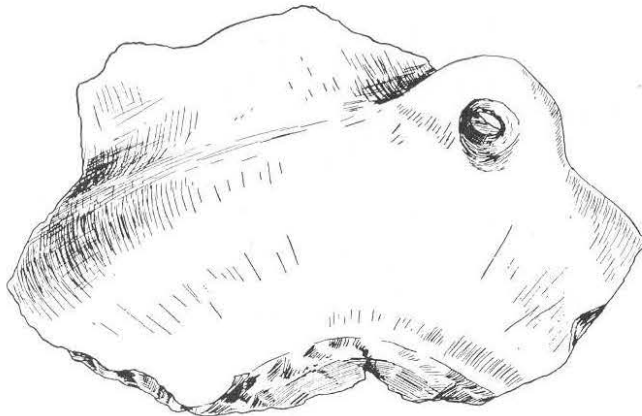
Tab. IV. Sl. 26, 29--31, nalazi iz tumula na »Orlovom kamenu«

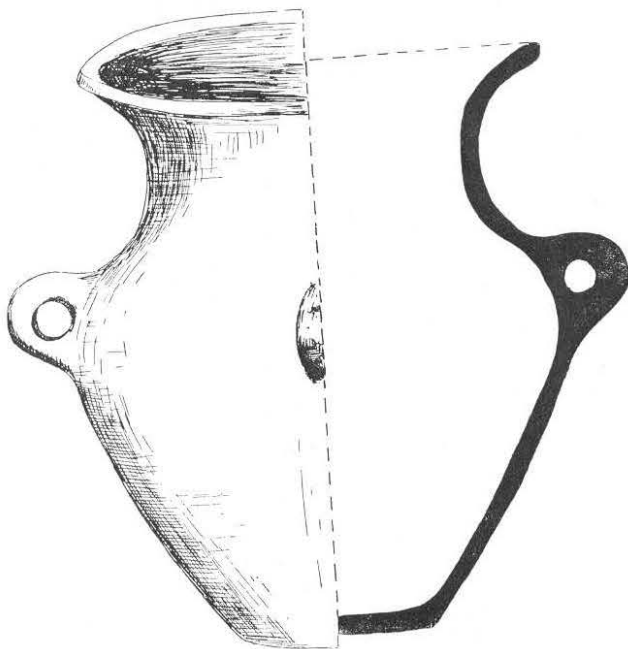
32

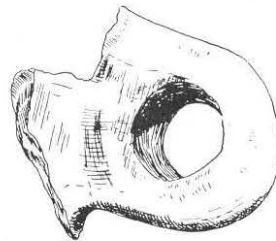
33

34

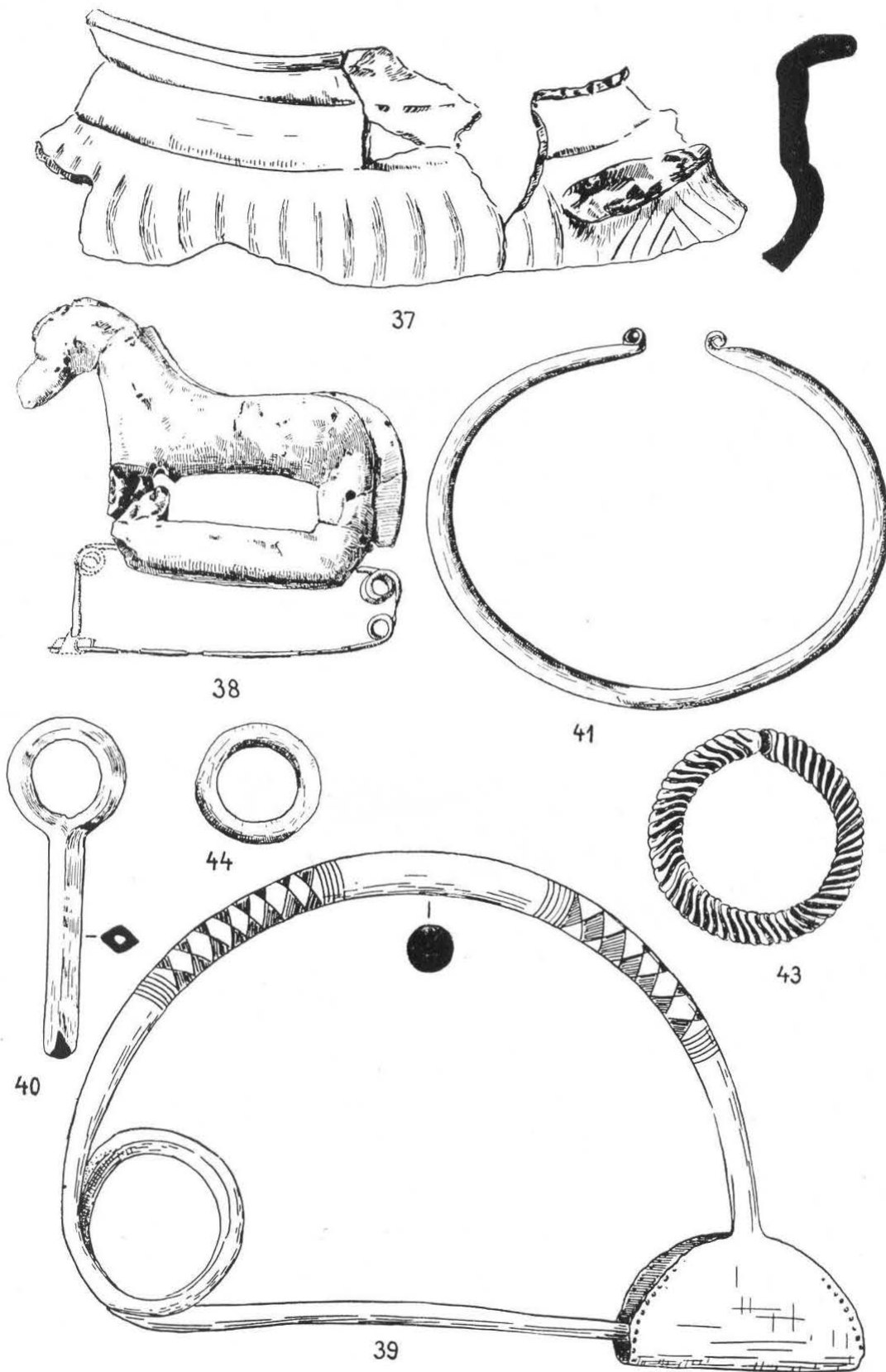

35

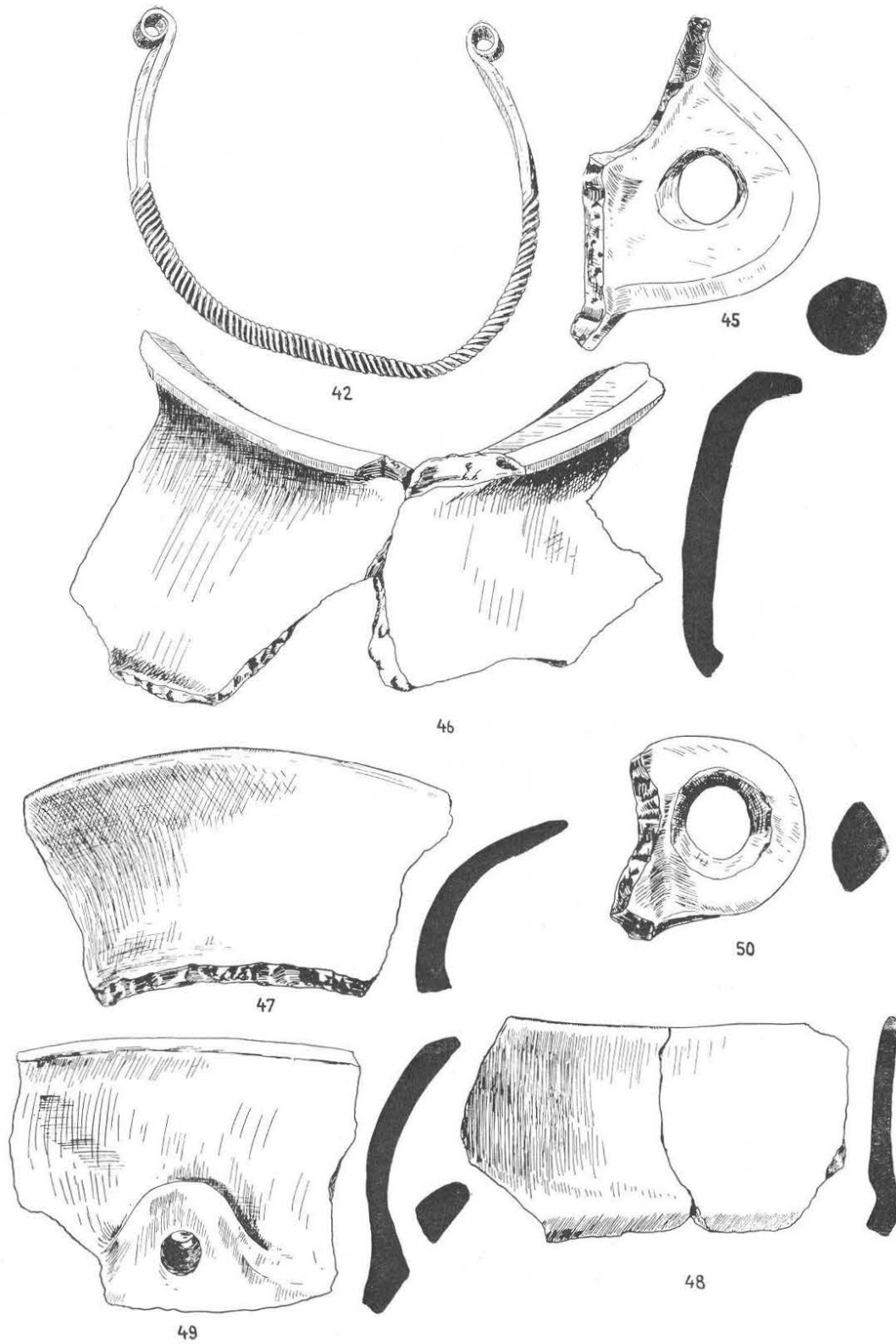

36

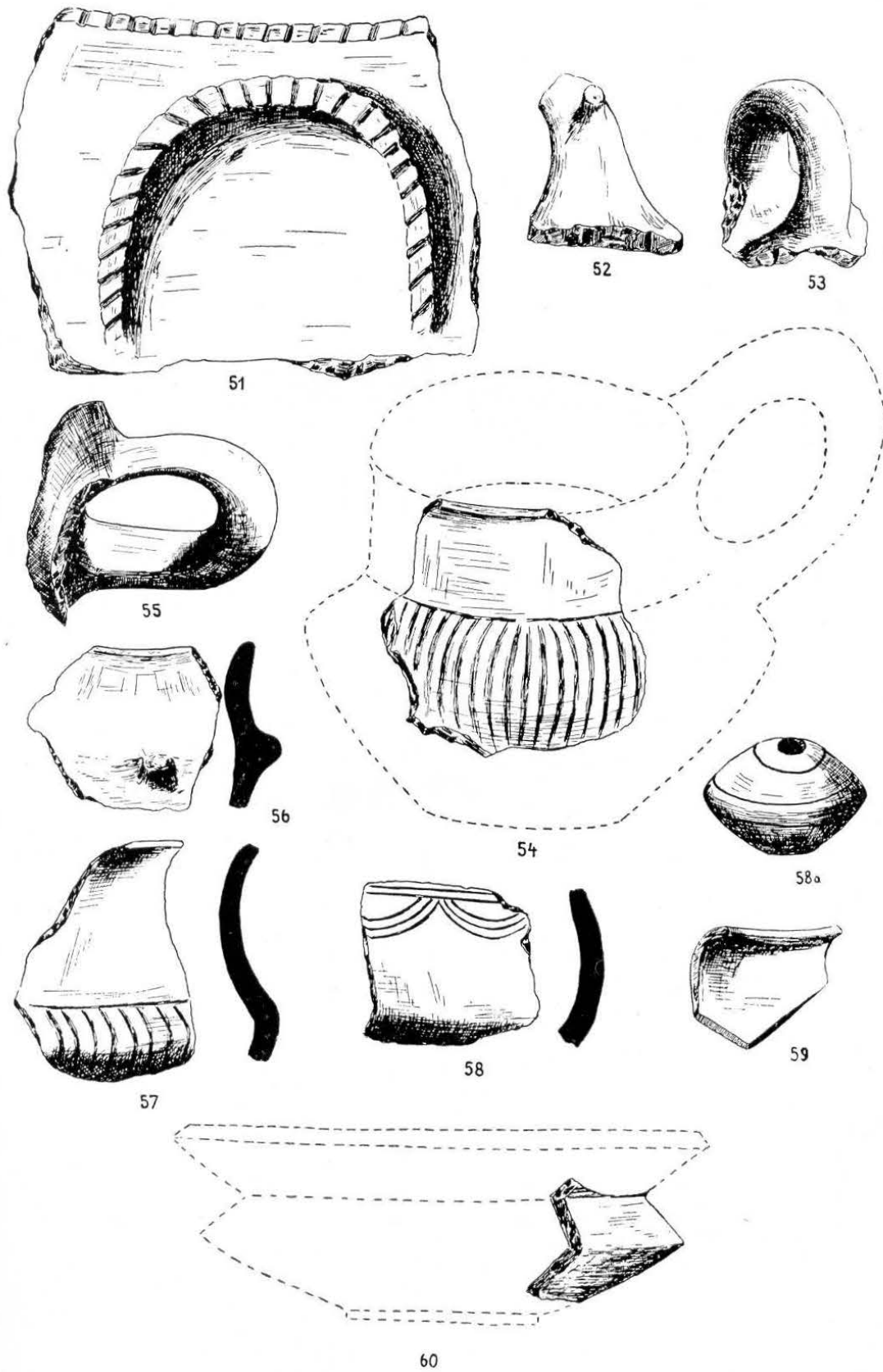
Tab. V. Sl. 32—36, nalazi iz tumula na »Orlovom kamenu«.

Tab. VI. Sl. 37, 38, nalazi iz tumula na »Orlovom kamenu«; sl. 39—41, 43, 44, nalazi sa Gradine.

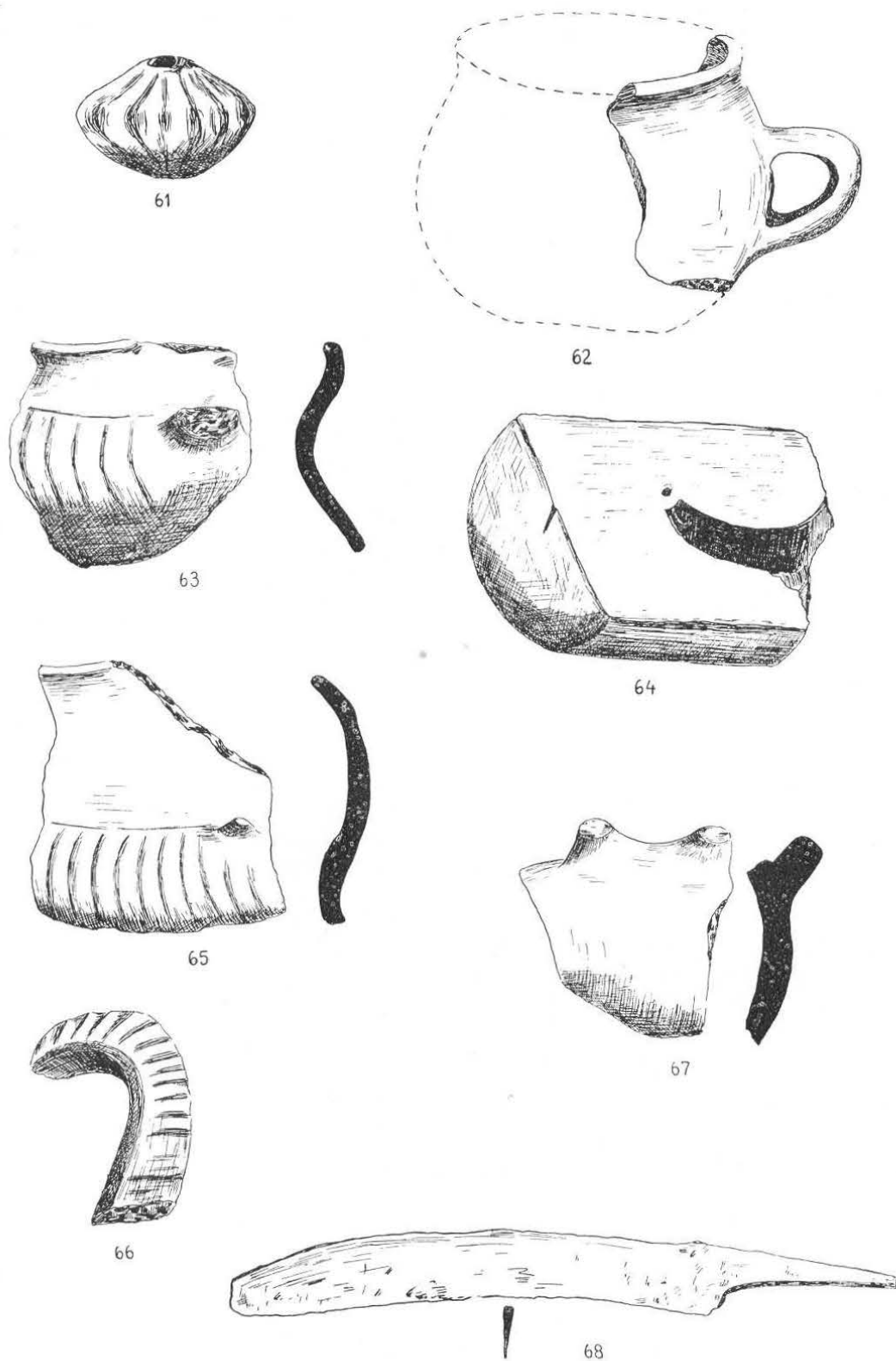

Tab. VII. Sl. 42, 45—50, nalazi sa Gradine.

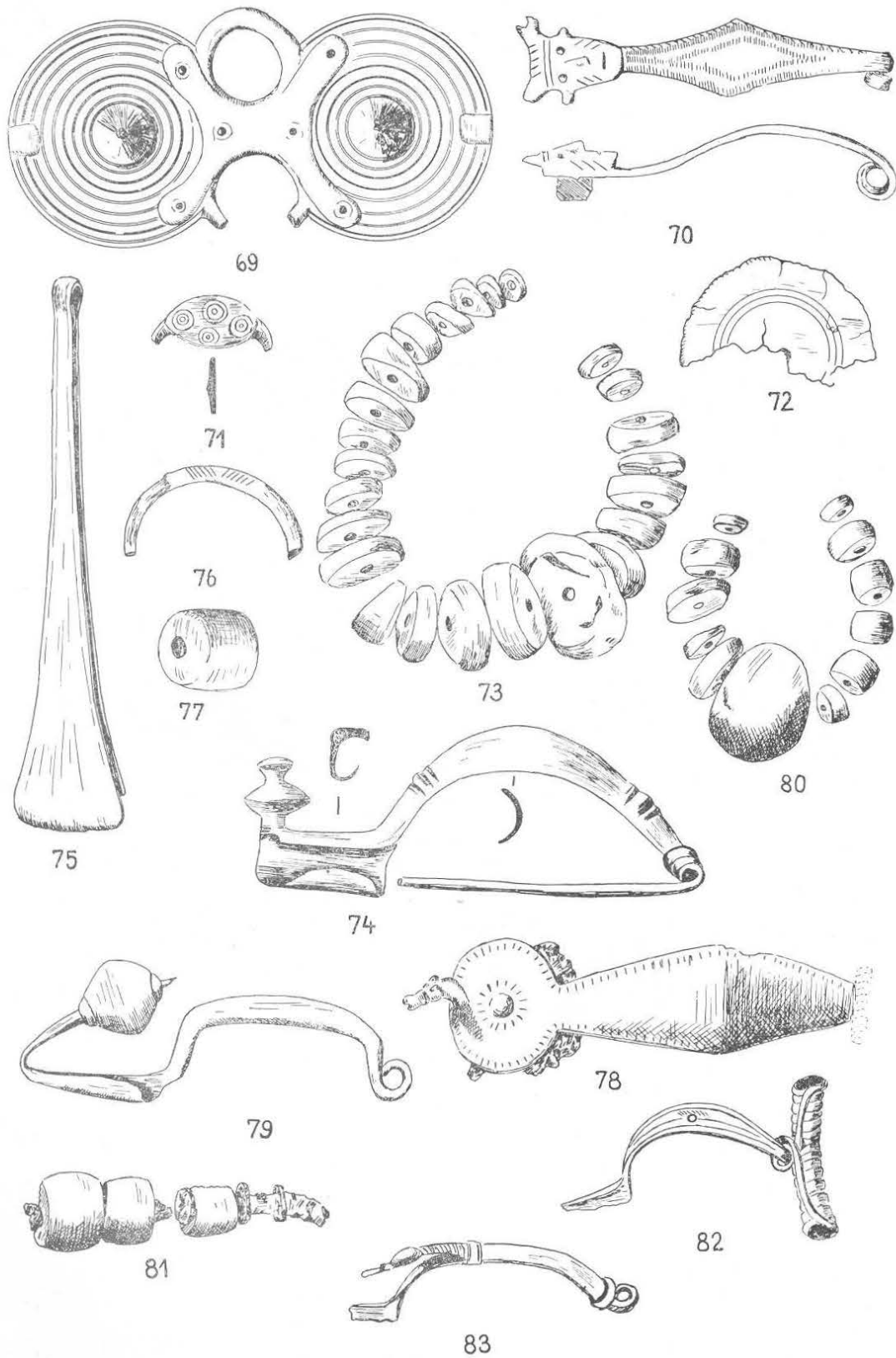

Tab. VIII. Sl. 51—60, nalazi sa gradine (iskopano 1957. g.).

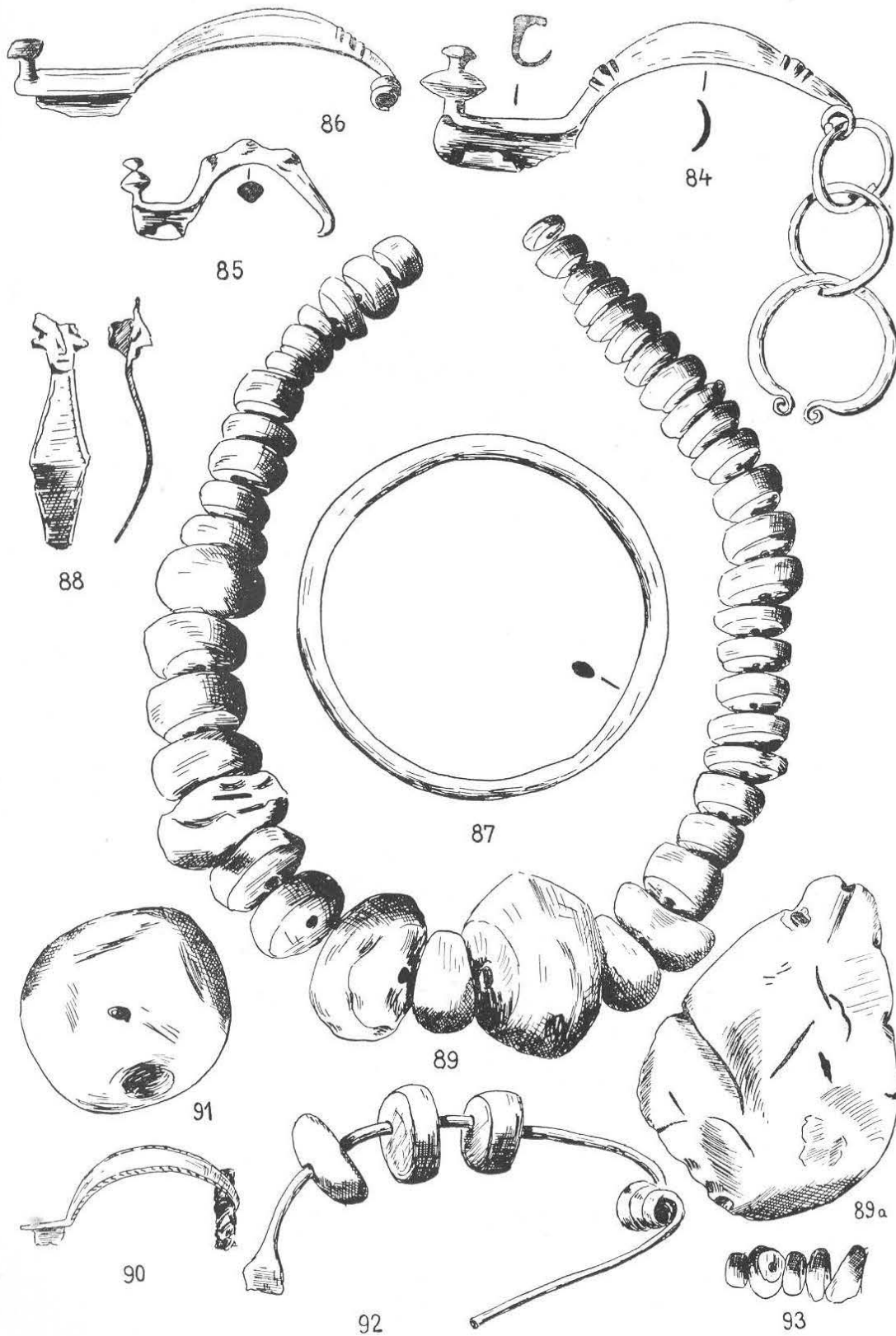

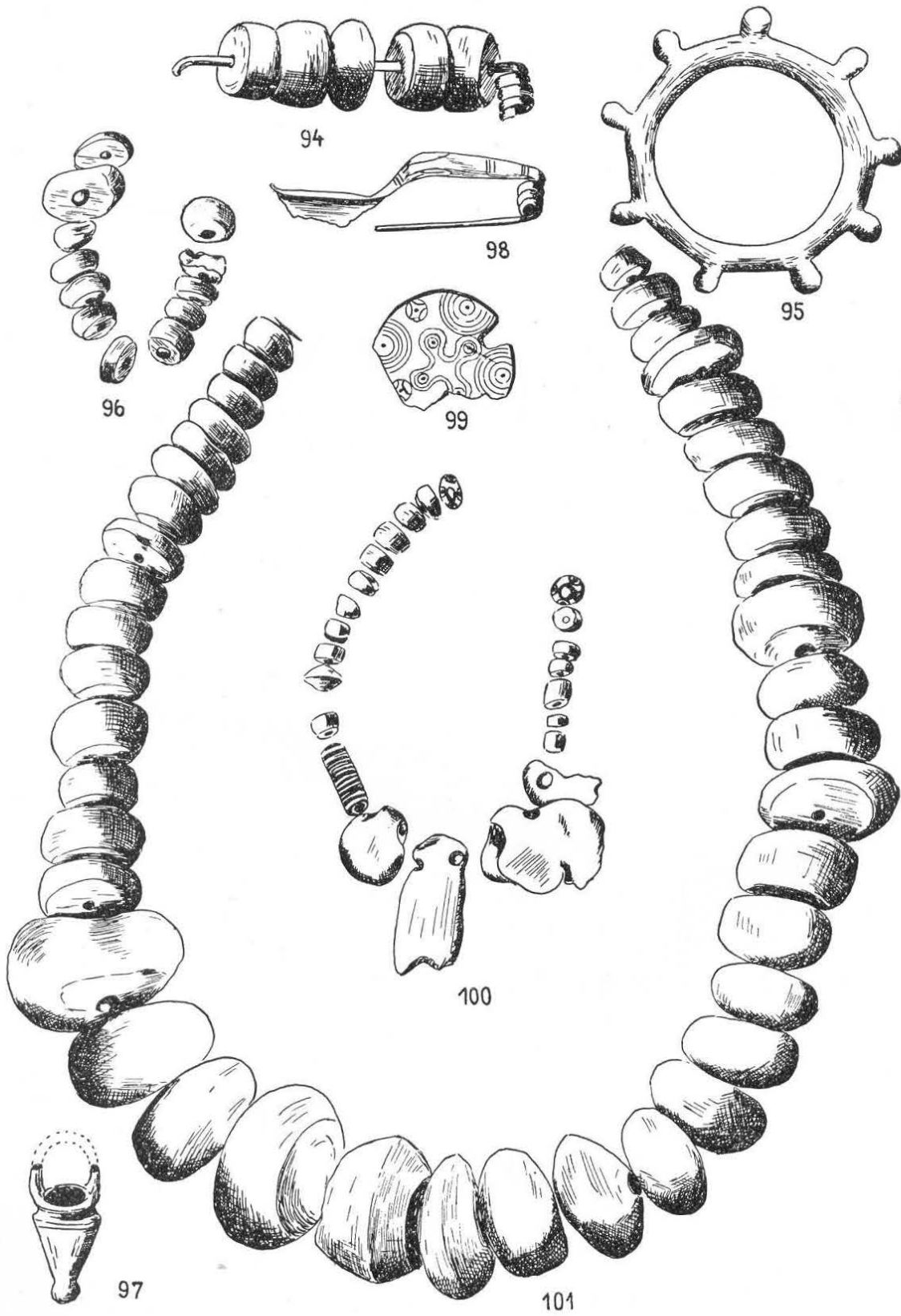
Tab. IX. Sl. 61—68, nalazi sa Gradine (iskopano 1957. g.).

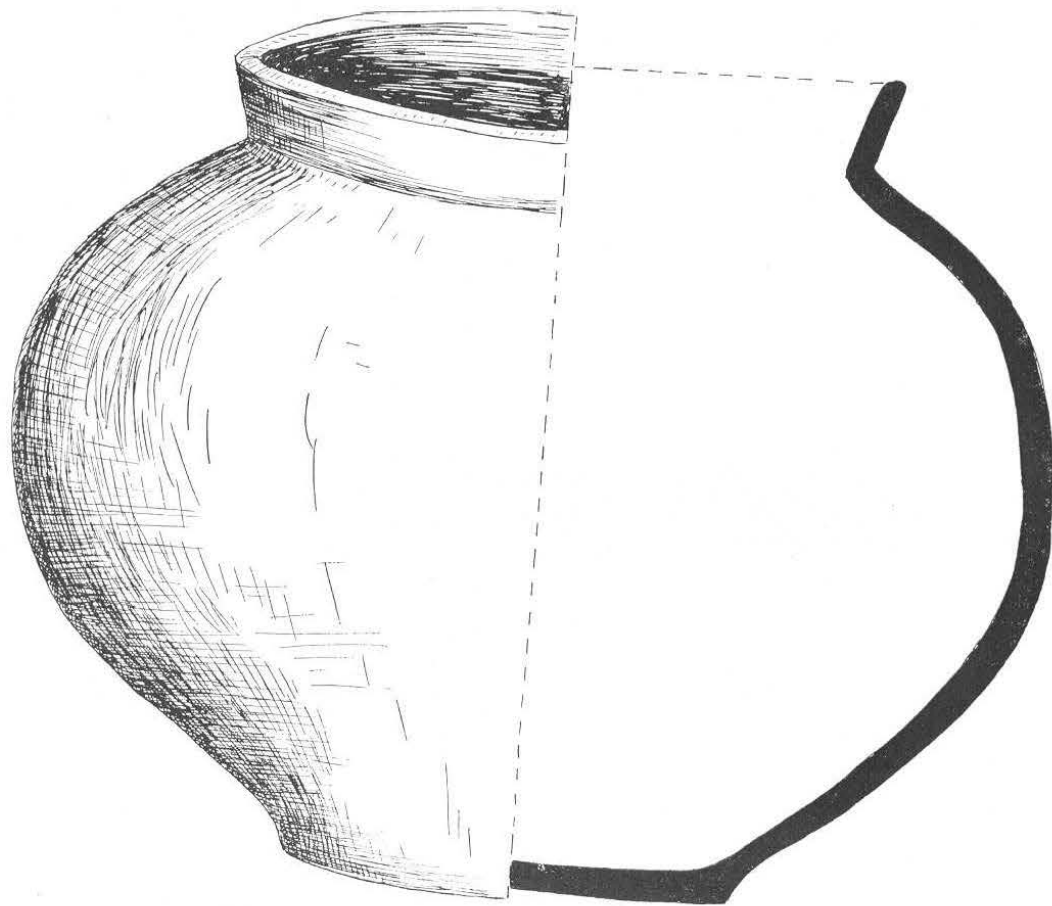
Tab. X. Nekropola na »Velikoj njivi«. Sl. 69—73, grob 1; sl. 74—77, grob 2; sl. 78—81, grob 3; sl. 82, 83, nalazi izvan grobova.

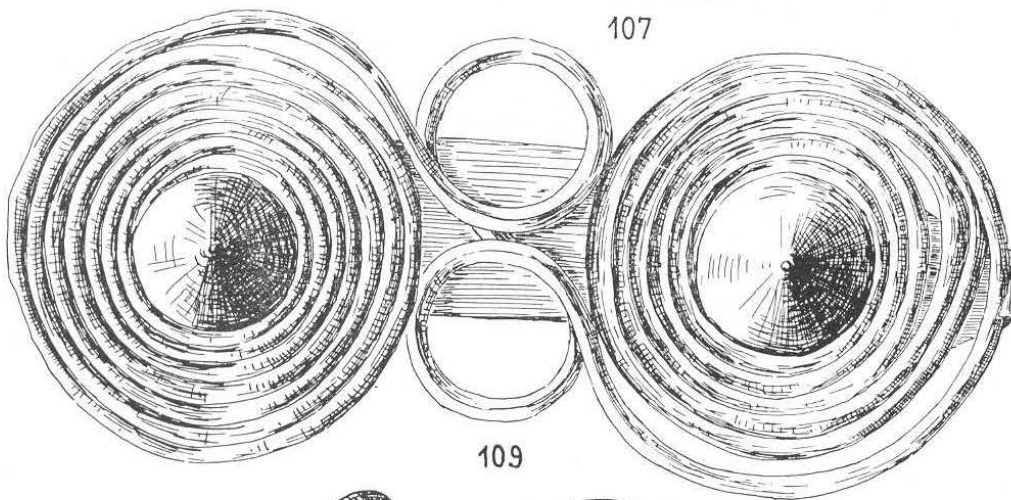
Tab. XI. Nekropola na »Velikoj njivi«, Sl. 84—89a, grob 4; sl. 90, 91, grob 5; sl. 92, 93, grob 6.

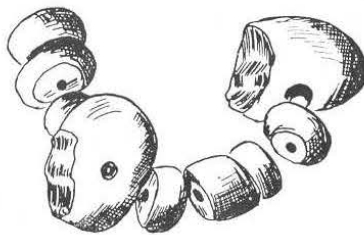
Tab. XII. Nekropola na »Velikoj njivi«. Sl. 94—96, žarni grob 1; sl. 97—101, žarni grob 7.

107

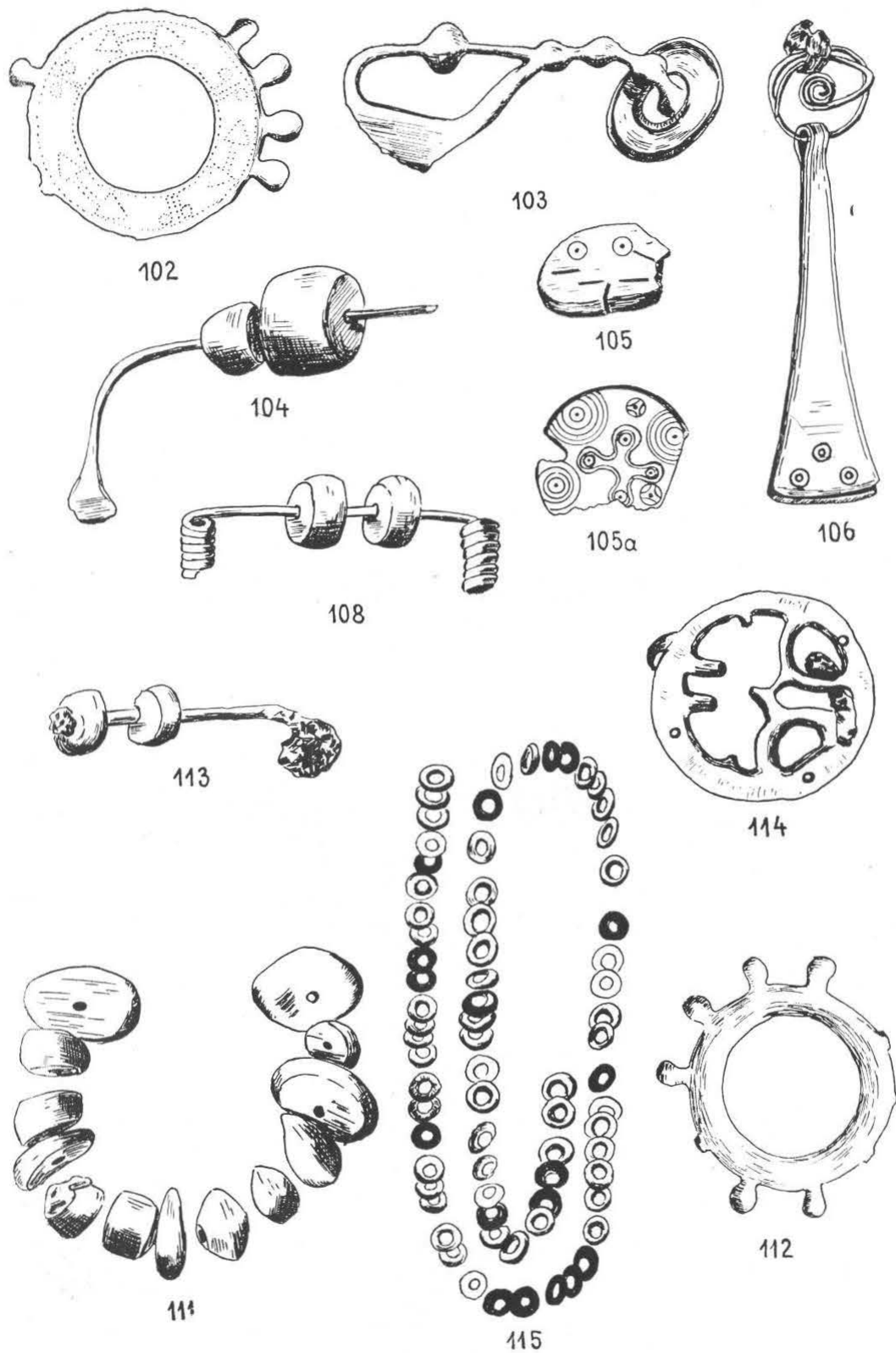
109

110

Tab. XIII. Nekropola na »Velikoj njivi«. Sl. 107, žarni grob 2; sl. 109, 110, grob 11.

Tab. XIV. Nekropola na »Velikoj njivi«. Sl. 102—106, 108, 114, 115, nalazi izvan grobova; sl. 111—113, grob 12.

IVICA DEGMEDŽIĆ

DE ATHENIENSIVM IN ADRIATICO THALASSOCRATIA OPINATA

(Ad CIA II 809)

Post varias gentes et urbes in Adriatico thalassocratasas¹, Atheniensivm quoque populus et senatus decrevit, illuc Miltiadi coloniam deducendam (a. 325/4) esse². Tempus hoc expletum Alexandri Magni victoriis erat, usque ad Indos iam pervenerat ille, Athenis vero amissa libertate³ in pace vita degebatur. Cauti timidique Macedonum vim qui civitati praeerant, rem familiarem curabant urbemque locupletaverunt, ita ut Athenas monumentis et aedibus ornatas Periclis quoque tempori pares reddiderunt⁴. Tamen belli necessitas in dies durior fiebat⁵, frumentum de Atticis agris ad victum non suppeditabat et annona extremis nonnunquam de finibus acquirebatur⁶. Psephismatis nostri de Miltiadis expeditione argumentum veram imaginem temporis illius refert et optime de necessitatibus eius docet.

Centum anni iam praeterierunt ex quo fragmenta psephismatis in lucem prodierant. Illud in Piraeo repertum, ex undecim penthelici marmoris partibus compositum, hodie in Museo epigraphico Athenis asservatur⁷ nec rasi tituli loci pretium eius minuunt. Viri doctissimi et expertissimi id iam interpretationibus satis muniverunt, argumentum eius nova tamen ad hauriendum usque praebet. Nulla de eo apud antiquitatis scriptores mentio fit⁸ nec eventus amplissimi in posteritatem pervenit. Nihil ergo restat quin res ipsa de se in explorando veritatem manifestet.

Acquirendae annonae causa Athenis navigantibus viam in extrema Adriatici maris litora direxit. Prius Pontico plenae frumento naves Atticae Macedone milite intermissae tutiores vias quaerebant⁹. Imminebat etiam in Adriatico hostis¹⁰ ad

¹ BEAUMONT, Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C. (JHS LVI/1936) passim

² CIA II, 809; SIG 153; SGHI 200

³ GERNET, Approvisionnement d'Athènes en blé aux V et IVèmes siècles avant J. C. (Bibliothèque de la Faculté des lettres de l'Université de Paris, fasc. XXV Paris 1909 p. 363)

⁴ PÖHLMANN, Grundriss der griechischen Geschichte 1909^a p. 257

⁵ HEICHELHEIM, Sitos (RE Suppl. IV 849); cf. OEHLER, Ἀποικία (RE I 2823)

⁶ HEICHELHEIM ib.

⁷ CIA II 809; SIG, SGHI 11. 11.

⁸ BÖCKH, Urkunden über das Seewesen des Attischen Staates, Berlin 1840 p. 460

⁹ DEMOSTHENES XVII, 20 εἰς τοῦτο ὑπεροχῆς ἦλθον (Macedones) ὥστε εἰς Τένεδον ἀπαντὰ τὰ ἐκ τοῦ Πόντου πλοῖα κατῆγαγον cf. id. de corona 73, 17—19; ib. 274, 2;

ŽEBELEV, Afinskaja kolonija na Adriatike p. 62 (Dokladi Akademiji nauk Sojuza Sovjetskih Socialističeskijh Respublik 1930 Nr. 4)

¹⁰ BRANDESTEIN, Tyrrhener (RE II/VII 1912)

quem evitandum Atheniensium populus et senatus navium tutelam decreverat¹¹. Secundum psephisma hostis Τυρρηνοί esset, at Boeckh¹² iam monuit, ne quis sub eodem nomine Tuscos latuisse putaret. Dccuit ille Tuscos tum sedes suas in Adriatico litore iam amississe eosque praeterea iam in bello Siciliano: amicos Atheniensibus fuisse¹³. Tusci e Graecis Athenienses et Sybaritas solos amicos habuisse Nissen¹⁴ profert. Quare alios quosdam Italiae incolas istius nominis quaerere debemus, ut etiam Boeckh arbitratus est, cui nuperrime Brandenstein¹⁵ assentit exemplum praebens ad hanc rem illustrandam¹⁶. Secundum Brandenstein non tantum Italia noverat illos, sed etiam ad lacum Ascanium in Asia Minore II. a. n. aet. saec. populus quidam Τυρρηνοί nominis considebat¹⁷. Iam antea 299. a. enim, procuratores templi in Delo insula mille drachmas Rhodiis ad tutelam a praedonibus Tyrrhenis¹⁸ dederant. Ne displiceat ergo, si de psephismate nomen Tyrrhenoi commune factum ad significandos praedones interpretetur¹⁹, si re vera hac occasione praedones timendi fuissent. Suspicionem enim Swoboda movit²⁰, secundum quem φυλακή vox usitata eveniret et adhibebatur, ut res quae magni esset momenti, plus emineret.

Adriatici litora non ignota Atheniensibus iam pridem manserunt. Moverant ad navigandum annona e Sicilia poscenda et cum coloniis ad Italiae meridiem sitis, parentalisis coniunctio. Non tamen semper in pace huc navigabatur nec defuit creberrimae in hoc mari Atheniensium frequentationis interpretatio. Archemacho²¹ Euboeensi poeta auctore, mare Ionium a Ionibus, id est Atheniensibus²² in pugnis navalibus pereuntibus, nomen accepisse²³ novimus. Quae bella ad avidos improbandos ab Apiano²⁴ proverbio habita sunt, imperii tamen marini Atheniensium imaginem monstrant, etsi pericula minabantur et postremo totius rei publicae ruinae occasionem dederunt. Etiam sine bellis pericula non minora fuerunt. Navigia²⁵ ventis, undis et praedonibus data, raro tuta evaserunt et Lysia oratore teste, rerum dimidiam partem periclitatam novimus, si in Adriaticum navigaretur²⁶. Erat ora Italiae infesta

¹¹ Belli tempore Atheniensium res publica annonam classe tueri solebat v. Ps. DEMOSTH. L 17 apud SCHWANN ναυτικός τόκος (RE XVI 2043)

¹² BÖCKH I. 1.

¹³ THUCYD. VII 53, 2

¹⁴ NISSEN, Ital. Landk. I 122

¹⁵ BRANDENSTEIN o. c. c. 1909

¹⁶ ATHENAEUS XIV 632 Τυρρηνοί ἢ Ἑωμαῖοι

¹⁷ SITTIG, Atti 252 (apud Brandenstein o. c. c. 1912)

¹⁸ HOMOLLE, Bibl. Ecole franc. XLIX/68 (apud KROLL, Seeraub RE II/II 1038)

¹⁹ Simili modo Dionysus a praedonibus Tyrrhenis est oppressus, quos ipse in delphinis vertit. Est arte in Lysicratis monumento haec res glorificata, postea vero in vase fictili noto, v. ROSCHER, Lex. Myth. I 1144

²⁰ SWOBODA, Die griechischen Volksbeschlüsse, Leipzig 1890 p. 7.

²¹ Scholia in DIONYSIUM (apud GGM II 433) Ἀρχήμαχος δὲ ἀπὸ τῶν ἀπολομένων ἐν αὐτῷ Ἴόνων, οἱ εἰσὶν Ἀθηναῖοι

²² THUCYD. II 15; III 86; IV 61

²³ De Maris Ionii nomine v. TREIDLER, Das Ionische Meer im Altertum (Klio XXII) 1929 pp. 86—94; BÜRCHNER, Ionisches Meer (RE IX 1897); PARTSCH, Adria (RE I 417); JACOBY, FGrHist I p. 337/8; apud SOLINUM p. 119 etiam *Dalmaticum* (mare) nuncupatur.

²⁴ APPIAN. Punica 87

²⁵ κομιστικά πλοῖα quae verba apud Harpocrationem s. v. de Hyperidis oratoris scripto deperdito περὶ τῆς φυλακῆς τῶν Τυρρηνηῶν deprompta sunt

²⁶ LYSIAS apud Athenaeum XIII 621d ὥστε πολὺ ἀσφαλέστερον εἶναι δοκεῖν εἰς τὸν Ἀδρίαν πλεῖν ἢ τοῦτῳ συμβάλλειν; cf. ABRAMIC, Naše more u staro doba (Almanah Jadranske straže 1925 p. 94)

navigantibus²⁷, diversa autem de opportunitate sua laudata²⁸, ad eligendum restabat.

Illyrica ora Atheniensibus occasione inter Corcyraeos et Corinthios belli innotuit²⁹, dum ad utrosque foedere iuncti, in Corcyraeorum demum partem transierunt. His autem saepe in periculis vicinorum Illyriorum auxilium³⁰, si ab aliquo invaderentur, erat tutum. Ita etiam Atheniensibus timendum barbaros ignotos non erat, quos amicos foederatorum suorum cognoverant. Postea Macedonum periculum gentes sibi vicinas atque inimicas Atheniensibus amicas fecit. Tituli ducum Illyriorum, Thracum et Paeonum cum Atheniensibus foedera norunt³¹, Philippus Isocrate teste³² simili modo unitas gentes usque ad Adriaticum fere contra se reddidit. Ex his rebus facile perspicitur potest Athenienses securos sese ad oram Illyricam sentiri potuisse. Quibus in Illyriorum fidem innixis naves orae Illyricae appulisse licuit. Ceteros quoque Ionum praecipue Chios quibuscum Atheniensibus saepe foedus erat³³ usque ad Naronem³⁴ flumen navigasse a Theopompo per Strabonem didicimus. Societas haec sine dubio in navigando multum prodesse potuit. Tempore quo utraque Adriatici ora navigantibus aequae patebat, in sera enim imperii Romani aetate, etiam tum cum a meridie in Adriaticos Italiae de septentrione portus iter sumebatur, ora Illyrici ad navigandum praeferebatur³⁵.

De viis marinis in Adriaticum ducentibus satis dictum est, attamen non liquet utrum Miltiadi in mare an in Adriam urbem ad Padi ostium sitam navigandum esset. Boeckh³⁶ Harpocratonis testimonio confisus³⁷ lacunas psephismatis ita interpretatus est, ut secundum eius opinionem εἰς τὸν Ἀδρίαν fauces maris Adriatici, non Ad-

²⁷ LIVIUS X **importuosa Italiae litora**; cf. STRABO VII 263 τὸν μὲν οὖν παράπλου ἀπαντα τὸν Ἰλλυρικὸν σφόδρα εὐλίμενον εἶναι συμβαίνει καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς συνεχοῦς ἡμόνος καὶ ἐκ τῶν πλησίον νήσων ὑπεναντίας τῷ Ἰταλικῷ τῷ ἀντικειμένῳ, ἀλιμένῳ ὄντι.

²⁸ STRABO ib.

²⁹ THUCYD. I 44,1; I 53,4

³⁰ THUCYD. I 50,3 οἱ αὐτοῖς ὁ κατὰ γῆν στρατὸς τῶν βαρβάρων προσεβεβοηθήκει WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Hell. Dichtung* II 177 n. 1 animadvertit in Corcyra insula portum fuisse nominis Ἰλλυρικὸς (Thucyd. III 72, 81) et Ἰλλυρικὸς (Apollon. Rhod. IV 1125) etiam urbem Ἰλλυρικὴν apud Steph. Byz. — Frumenti inopiam in Corcyrae opposito Illyriorum continente CAESAR bell. civ. III 42 profet: **id erat perexiguum cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera ac montuosa ac plerumque frumento utuntur importato**

³¹ SGHI 157 Συμμαχία Ἀθηναίων πρὸς Κερειοῖν τὸν Θράκιον . . . καὶ πρὸς Λύππειον τὸν [Παι-] ονα καὶ πρὸς Γράβον τὸν Ἰλλυριόν; cf. SCHMIDT (RE XIX 2206): DIODOR. XVIII. 11

³² ISOCRATES V 21 (Φίλιππος) τοῦ δ' Ἰλλυριοῦ πλήθους πλὴν τῶν παρὰ τὸν Ἀδρίαν οἰκούντων ἐγκρατῆς καὶ κύριος γέγονεν Ἰταque Miltiadis in Adriaticum expeditionem ad tuendum ab Illy-

riis praedonibus esse missam, ut BAUER (AEM XVIII) 1895 p. 132) opinatus est, non convenit. cf. PASCH WMBH IV) 1896 p. 125 ubi de Athenarum nummis agitur, qui in Albania incerto loco reperti sunt; cf. POLYB. I, 2, 4. Athenarum nummos apud KRČEDIN Singiduni et Sirmii vicinia nuperrime repertos esse et nunc depositos esse in **Vojvodanski muzej Novisad**, liberalitas collegae Georgii MANO-ZISI, Beograd, certior me fecit.

³³ BÜRCHNER Xίος (RE III 2296, 2297)

³⁴ STRABO VII 263

³⁵ IORDANIS XXIX **Haec (Ravenna) in sinu regni Romani super mare Ionium constituta, in modum influentium aquarum redundatione concluditur. Habet ab oriente mare, ad quod qui recto cursu de Corcyra, atque Helladis partibus navigat dextrum latus, primum Epirum, dein Dalmatiam, Liburniam, Histriamque, et sic Venetias radens palmula navigat.**

³⁶ BÖCKH 1. I. inducit Harpocratonem dicentem s. v. Στροφάδες νῆσοι: Δείναρχος Τυρρηνικῶν νῆσοι τινές εἰσιν μεταξὺ Ζακίνθου καὶ Ἡλίδος κείμεναι. Mare, non urbem fuisse arbitrati sunt BUSOLT-SWOBODA, *Griech. Staatskunde*, München 1926 p. 1266 n. 1

³⁷ KOEHLER CIA II 809

riam urbem fuisse existimandum esset. Cui Koehler interpretationis modum obiecit et urbem Adriam, non mare aliis post eum assentientibus³⁸ aliis vero in incerto mantibus³⁹ probare conatus est.

Urbem Adriam floruisse VI. et V. a. n. aet. praecipue saeculis atque creberrimis cum Graecis commerciis claram fuisse multi auctores testantur⁴⁰. Quarto quoque ineunte saeculo ibidem coloniam a Dionysio Maiore tyranno deductam esse constat⁴¹. Labente vero eodem saeculo, quo tempore et psephisma nostrum apparuit, urbem Adriam arena e Padi inundationibus remotiorem a mari in dies evasisse⁴² totamque circa urbem regionem tum Celtarum gentes iam possedisse manifestum est⁴³. Urbem ergo Adriam finem Miltiadis expeditionis fuisse non convenit, sed mare Adriaticum, ut et nominis genus docet⁴⁴ et iam Boeckh⁴⁵ id recte iudicavit. Liceat tamen eius opinionem corrigere, quod ad situm maris pertinet. Non enim mare in faucibus hic existimandum est, sed superior maris pars, quae Adrias in antiquitate inferior autem Ionium⁴⁶ vocabatur. Illustrandae rei exemplum apud Diodorem docet⁴⁷, quo de condendis a Dionysio Minore duabus in Apulia urbibus ad tutelam a praedonibus loquitur. Tutum enim Dionysius Ionium iter voluit, innavigabile vero totum Adriaticum mare iudicio Diodori eveniret. Cum ergo de duabus urbibus sermo sit, nihil aliud nisi maris ad Apuliam partem Ionium, superiorem vero Adriaticum ducere concludendum est.

Psephismatis argumentum satis aperte ostendit *σιτοπομπίαν* i. e. frumenti Athenas mittendi necessitatem expeditionis causam fuisse. Quae vox etsi apud Dittenberger⁴⁸, an vere graeca sit, in dubio habetur, tamen secundum plura testimonia auctoritas eius probata, fidem meret. Apud Athenienses annona providenda secundum Hasebroek⁴⁹ summa lex in re publica valebat nec quidquam libertati eius magis noceret,

³⁸ LARFELD, Griech. Epigraphik II 171, GERNET o. c. p. 363

³⁹ DITTENBERGER SIG 153; ŽEBELEV o. c. p. 63; TOD, SGHI p. 286; LISIČAR, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu p. 31 n. 88

⁴⁰ HÜLSEN, Atria (RE II 2144); cf. VALLET, G. Athènes et Adriatique (Mélanges d'Archeologie et l'Histoire 62 pp. 33—52) 1950; GITTI, A. Sulla colonizzazione greca nell'alto e medio Adriatico (La Parola del Passato 7 pp. 161—191) 1952.

⁴¹ CASSON, Macedonia Thrace and Illyria 324; BELOCH, Griech. Gesch. II p. 169; NOVAK, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu 111 sqq (Serta Hoffil-leriana, Zagreb 1940).

⁴² STRAB. V 178 τὴν δ' Ἀτρίαν ἐπιφανῆ γενέσθαι πόλιν φασίν; HESYCH. ἀδριανὰ κεράμια, ATHENAEUS 268 Ε ἀδριανὸν σίναπι; ARISTOTEL. H. A. 6 ἀδριανικαὶ ἀλεκτορίδες, DIOSC. 5 ἀδριανὸς οἶνος PLIN 35, 161 **Cois (amphoris) ea laus maxima, Hadrianis firmitas**; HÜLSEN, Atria (RE II 2144))

⁴³ BELOCH o. c. p. 170.

⁴⁴ SCHOENE (apud BRUNŠMID, Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens — Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars XIII Wien 1898 p. V)

⁴⁵ BÖCKH 1. 1.

⁴⁶ PARTSCH, Adria (RE I 417); BÜRCHNER, Ionisches Meer (RE IX 1897); cf. PLIN. III 150 **universum autem sinum Italiae et Illyrici ambitu XVII in eo duo maria quod distinximus fine, Ionium in prima parte, interius Hadriaticum quod superum vocant**

⁴⁷ DIODOR. XVI, 5

⁴⁸ DITTENBERGER, SIG I p. 253; DEMOSTH. XVIII 87; XIX 123; DIODOR. XIX 55; XV 34; cf. HEICHELHEIM, Sitos o. c. c. 841

⁴⁹ HASEBROEK, Staat und Handel im alten Griechenland, Tübingen 1928 p. 150; de sito-pompia v. HEICHELHEIM o. c. c. 84

quam si frumentum ei negaretur. Comitiorum genus in quo de frumento et de re publica custodienda disserebatur, primum locum obtinebat⁵⁰. Principis in civitate curam annonae munus verum esse debere apud eundem scriptorem alio loco legitur⁵¹. Deficiente Attica terra, ut cives suos aleret, opus erat magnis classibus⁵², ut frumentum remotissimis de locis adveheretur. Unius viri negotiantis labores deficiebant ad parandas naves; vidimus enim navigia eorum periclitata esse exemplo apud Lysiam manifestante, quod et Harpocratonis⁵³ testimonio confirmatur. Ergo tantummodo rei publicae vires communi necessitati iuvisse poterant, quare de psephismate classis praesidio comitata multo tutior extremis de finibus domum rediret et omnium civium spes impleret.

Quibus modis Atheniensium res publica frumentum provideret, multis locis disserebatur, quae omnia apud Sauciuc-Saveanu⁵⁴ memorata inveniuntur. Tamen quidquid Sauciuc-Saveanu aut Gernet⁵⁵ aut Žebelev⁵⁶ de mittenda in Adriaticum Atheniensium expeditione dixerunt, non excedit ea quae psehisma ipsum continet. Si vera sunt quae ibidem de mittendis in Adriaticum dicuntur et si ad litus Illyricum navigabatur, restat ut respondeatur, quo de loco frumentum esset promendum. Dalmatiae inopia telluris id negaret incolasque studia a terra dimovebant⁵⁷. Quae autem proxima regio frumento abundanda extitisset?

Nulla alia nisi Pannonia, cuius triticum ex archaeologicis de ferrea, quae dicitur, aetate priore testimoniis probatum apud Donja Dolina ad Savum flumen inventum est⁵⁸. Antiquissima commerciorum in Pannonia Graecorum testimonia duo signa aënea i. e. iuvenum figuras minutissimas habemus, quae incertis in Croatia locis repta quinto a. n. a. saeculo tribuenda Bach⁵⁹ docet. Laudata Pannoniae de posteriore aetate ubertas⁶⁰, iam tum longaeva fuisse videtur. Viae ad mare Adriaticum, ducentes non deerant. Etsi satis exploratas eas non habemus, non aliter currebant nisi ad flumina mari proxima sive ad Colapin sive ad Savum ad capita eorum usque, parvumque inter utrumque intervallum recta regione secando⁶¹. Quae viae⁶² poetas latere non potuerunt vidimusque errantes a Ponto per Danubium usque ad Adriaticum Argonautas sive Apollonii Rhodii⁶³ sive aliorum carminibus antiquissimae fabulae essent iteratae.

⁵⁰ ARISTOTELES, Ἀθηναίων πολιτεία 43,4; cf. HASEBROEK o. c. p. 118, 43; BUSOLT-SWOBODA o. c. p. 429, 3

⁵¹ HASEBROEK o. c. p. 160

⁵² WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Staat und Gesellschaft der Griechen p. 64

⁵³ v. notam 36

⁵⁴ SAUCIUC-SAVEANU T., Cultura cerealelor în Grecia antică și politică cerealista a Atenienilor (Academia Romana, Studi și cercetări X Bucuresti 1925) p. 8.

⁵⁵ GERNET 1. 1.

⁵⁶ ŽEBELEV o. c. p. 64

⁵⁷ STRABO VII 262 τραχεῖα δὲ χώρα, καὶ λυπρὰ καὶ οὐ γεωργῶν ἀνθρώπων POLYB. 32, 18 Dalmatas tributa ceteris imposuisse novit: ὁ δὲ φόρος ἦν θρέμματα καὶ σῖτος

⁵⁸ TRUHELKA WMBH IX/1904 p. 25; BIŽIĆ Ružica, Grobovi u Donjoj Dolini (Les tombes de Donja Dolina) GMBH 1952 p. 227, 2 iudiciis ÅBERG et PITTIONI summissa antiquissimas de Donja Dolina res inventas aetati ferreae priori attribuit.

⁵⁹ BACH Ivan, Deux statuettes grecques en bronze (Serta Hoffilleriana 1940 = VHAD XVIII—XXI pp. 141 et 142. tab. X); cf. PATSCH WMBH VIII/1902 p. 170.

⁶⁰ RUFİ FESTI AVIENI DESCR. 460/1

Norica, et immodicae loca pinguis glebae Pannonia exercet

⁶¹ BRANDIS, Danuvius (RE IV 2126)

⁶² FIALA o. c. p. 153; cf. BRANDIS, Danuvius (RE IV 2120)

⁶³ BRANDIS 1. 1.; id. ib. 2120; cf. KNAACK, Apollonios (RE II 131)

Portus quos Atheniensium naves adirent quique Pannoniae proximi essent⁶⁴ adhuc praeter Adriam certos non habemus. Est enim e posteriore aetate res nota Aquileiam, Adriae vicinam, emporium in tota antiquitate Pannonicae mercaturae fuisse⁶⁵ eundemque locum Adriam prius obtinuisse investigandarum rerum eventus docent. Cum a Herodoto Phocaeos⁶⁶ Graecorum primos triremibus, non autem solitiis tum navigiis usos Adriam venisse didicerimus, credendum est terram sese divitem sperasse inventuros, quae et maximis et tutissimis navibus satis bonorum ad vendendum praeberet. Iam antea Hecataeo, Stephano Byzantio teste, Adriam notam fuisse cognovimus et laudabiliter dicta de terrae fertilitate apud Jacoby⁶⁷ legimus. Textus hic Stephani ab eo loco Scripti de mirabilibus ascultationibus dependet⁶⁸, quo eodem modo de terrae fertilitate apud Illyrios et in Paeonia legitur. Si ergo credere Stephano fas est, Hecataeus vicinas Adriae terras fertiles apud Illyrios fuisse putabat. Lectio Παιονία non alia esse videtur nisi quae apud Appianum⁶⁹ invenitur quamque Cassius Dio⁷⁰ ad seponendum a Paeonia in Macedonum confinio addita interpretatione sicut ab indigenis et a Romanis audiverat, Pannoniam appellavit. Paeonia de Rhodope et de Macedonia ad commercia cum urbe Adria ineunda, cum propior Pannonia existeret, longe remota esset et propiores portus in Aegaeo mari haberet. Quam ob rem Παιονία de scripto mirab. ausc. 128 tantum Paeonia existimanda est, cum et commercia intercedentibus Venetis antiquitus inter Pannoniam et vallem Padanam extitisse Plinio⁷¹ teste certiores facti sumus. Si ergo in psephismate Athenienses non ad fauces maris Adriatici, sed in superiorem eius partem navigasse

⁶⁴ Adumbratae videntur apud STEPHANUM BYZ. voces Λιβυροῦ ἀττικοῦ

⁶⁵ STRABO V 178 ἀνεῖται δ' ἐμπόριον τοῖς περὶ τὸν Ἰστρον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνεσι

⁶⁶ HERODOT. I, 163

⁶⁷ JACOBY FG rHist 90

⁶⁸ ARISTOTEL. de mirab. ausc. 128

Λέγεται δὲ καὶ ἐν Ἰλλυριοῖς τίκτειν τὰ βοσκήματα δις τοῦ ἐνιαυτοῦ, καὶ τὰ πλεῖστα διδυμοτοκεῖν, καὶ πολλὰ δὲ τρεῖς ἢ τέσσαρας ἐρίφους τίκτειν, ἓνια δὲ καὶ πλείους, ἔτι δὲ γάλακτος ἀριέναι βραδίως τρία ἡμίχρα. λέγουσι δὲ καὶ τὰς ἀλεκτορίδας οὐχ ὥσπερ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἅπαξ τίκτειν, ἀλλὰ δις ἢ τρίς παρ' αὐτοῖς τῆς ἡμέρας. λέγεται δὲ καὶ ἐν Παιονία τοὺς βοῦς τοὺς ἀγρίους πολὺ μεγίστους ἀπάντων τῶν ἐν τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι γίνεσθαι, καὶ τὰ κέρατα αὐτῶν χωρεῖν τέσσαρας χόας, ἐνίω δὲ καὶ πλεῖον.

STEPHAN. BYZ (in FG rHist 90)

Ἄδρια πόλις καὶ παρ' αὐτὴν κόλπος Ἄδριας καὶ ποταμὸς ὁμοίως, ὡς Ἐκαταῖος. ἡ χώρα τοῖς βοσκήμασιν ἐστὶν ἀγαθὴ, ὡς δις τίκτειν τὸν ἐνιαυτὸν καὶ διδυμοτοκεῖν, πολλάκις καὶ τρεῖς καὶ τέσσαρας ἐρίφους τίκτειν, ἓνια δὲ καὶ πέντε καὶ πλείους. καὶ τὰς ἀλεκτορίδας δις τίκτειν τῆς ἡμέρας, τῶι δὲ μεγέθει πάντων εἶναι μικρότερας τῶν ὀρνίθων.

PSEUDOSCYMN. 22, 379/80

χώραν ἀρίστην νεμομένων καὶ καρπίμην διδυμοτοκεῖν γὰρ φασὶ καὶ τὰ θρέμματα EUSTATH. 94 p. 235

ἐστὶν Ἄδρια πόλις ἐπιφανής, καὶ παρ' αὐτὴν κόλπος Ἄδριας, καὶ ποταμὸς ὁμοίως ἀγαθὴ δὲ, φασὶ βοσκήμασιν ἢ ἐκεῖ γῆ ὥστε καὶ δις τίκτειν τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ διδυμοτοκεῖν.

PAULUS DIAC. II 8

Ferunt in hoc monte bisontes feras enutriti. Nec mirum, cum usque huc Pannoniam pertingat, quae horum animantium ferax est.

⁶⁹ APPIAN. Illyr. 14 cf. RAKOVEC Ivan, Bison iz mostiščarske dobe na Ljubljanskem barju. — On Bison of the Lacustrine Age from Ljubljansko Barje in Slovenia (Arheološki vestnik Ljubljana 1952 III/2 p. 257—287 T. I—II).

⁷⁰ CASS. DIO 49, 36; cf. KRETSCHMER, Einleitung in die Gesch. d. griech. Spr. 252, 2

⁷¹ PLIN. n. h. 37, 43 **adfertur a Germanis (succinum) in Pannoniam maxime provinciam, et inde Veneti primum, quos Enetos Graeci vocaverunt, famam rei fecere proximique Pannoniae et agentes circa mare Hadriaticum**

legendum est, facile terram proximam, frumento abundantem, Pannoniam cognoscemus.

Vallem Padanam etsi abundabat et ad plurimos incolas suos alendos certe suppetebat, non autem ad alios locupletandos neque in posteriore aetate totius Italiae nutriendae polluisse pluribus iudiciis perspicuum est⁷². Nomen Adriae ipsum de quo supra sermo erat, secundum suum in psephismate genus masculinum, non solum mare, sed etiam terram significasse, antiquissimis Hecataei, Herodoti et Euripidis usi testimoniis Partsch⁷³ et Bürchner⁷⁴ probaverunt. Huic terrae aduendae proxima Graecis, si e Sicilia in septentrionem ad litus Italicum navigabant⁷⁵, urbs Adria erat eiusque creberrima VI. et V. saeculis mentio fiebat⁷⁶. Ergo propter regiones vicinas urbem Adriam apud Graecos valuisse easdemque non Italiae neque terris in Maris Medii ambitu, sed Europae mediae adhaesisse Helbig testimonio notum est⁷⁷. In psephismatis vero tempore evanescentibus urbis viribus, in Illyrica ora nulla inimica mens Atheniensibus imminerebat, ut Pannonia multo propior evaderet.

Egregius expeditionis apparatus apud Athenienses maximas spes in mare Adriaticum positas esse docet. Miltiades boni ominis causa delectus iudicio Dittenberger »quia Miltiades quondam felici successu coloniam in Chersonesum Thracicam duxerat.«⁷⁸ Solemni modo coronae aureae additis multi argenti praemiis trierarchis⁷⁹ tribuendae erant allocutione ad eos nuntii senatus habita. Necessitas temporis parandas naves »cum primum« urgebat. Dittenberger de his omnibus ita iudicavit: »apparet huius argumenti decretis praecipuum quendam dignitatis locum tributum fuisse, etsi quonam modo id factum sit ignoratur.«⁸⁰ Decima navium transeundarum, quam ab Antalcidae pace facta (a. 387.) abolitam esse comperimus,^{80a} restitutam videmus verisimillime, ut priscos de crescente re publica mores affirmaret.

Victus cura Atheniensium totam rem publicam regebat.³¹ Viri in re publica munus secundum Platonem est eandem quam amplissimam et ditissimam esse potitasque quam latissime regiones habere⁸². Decretum de colonia in Adriatico deducenda sensu eodem factum est. Non itaque psephismatis verba »ut per omne tempus propria emporia, sitopompium portumque proprium parata haberet, coloni ut propria classe uterentur, Graeci et barbari in mari navigantes ut portum Atheniensium securi inirent« litterae inanes habendae sunt, etsi in similibus decretis »per omne tempus« scribendi moc utebatur⁸³. Omnibus enim quae dicta sunt, una ratio thalassocratiae adipiscendae inerat. Thalassocratia summum regendae rei publicae principium evenit qua sola iuvante sitopompia tuta fuisse poterat⁸⁴, nil ergo mirum, si

⁷² HELBIG, *Italiker in der Poebene* 65; ROSTOVZEW, *Frumentum* (RE VII 127)

⁷³ PARTSCH *Adria* (RE I 418)

⁷⁴ BÜRCHNER, *Jonisches Meer* (RE IX 1897)

⁷⁵ BRANDIS, RE IV 2127 ubi de Hyperboreorum via mentio fit; cf. JACOBY *FGrHist* I p. 338

⁷⁶ HÜLSEN, *Atria* (RE II 2144)

⁷⁷ HELBIG o. c. p. 118

⁷⁸ DITTENBERGER, SIG I p. 253

⁷⁹ STRASSBURGER, *Trierarchie* (RE II/VII 115); mirum, cur in RE XVI: 1890 Athenien-

sium nauarchiae omissae sint; de navium apparatu v. DROYSEN, *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen* pp. 285, 1; 289, 1, 295, 2

⁸⁰ DITTENBERGER o. c. p. 254

^{80a} KOCH RE IV 2424; CAILLEMER DA II 53 b

⁸¹ HASEBROEK o. c. p. 150

⁸² PLATO, *Leges* 742d; cf. HASEBROEK 151

⁸³ SWOBODA o. c. p. 6

⁸⁴ HASEBROEK o. c. ppp. 116, 144, 151, 157

Miltiadis in Adriatico incipienda ad affirmandam thalassocratiam conata esse videntur. Huic urbes et gentes amicae, huic barbarum foedera, huic affinium Ionum societas commerciaque Corcyraeorum⁸⁵ vias marinas apperierunt atque ita Atheniensium thalassocratiae fundamenta paraverunt.

Amplissimi Atheniensium incepti, ut dictum est, eventus nunquam cognitus mansit⁸⁶. An ventis et praedonibus naves datae in undis finem invenerunt? Quae res tum contingebant, ut silentio tantos apparatus praeterirent? — Athenis tum famas minabatur, Alexandro summa victoria et mors appropinquabant fugiensque Alexandrum patruelis eius Harpalus⁸⁷ cum quinque milibus talentis Athenas venerat. Ab Atheniensium re publica sola actione solemnium navium procedentium satis factum esse videtur, ut annona laxaretur, cum paucis annis ante frumento deficiente simile exemplum factum esse a Demosthene cognoverimus⁸⁸. An Alexandri mors spes liberandae Graeciae auxit, ita ut cetera conata omitterentur? Postremo, unde Atheniensibus divitiae sumptuosissimae classi parandae?

Excepti Athenis Harpali thesaurus solum responsum his questionibus esset, quia hostiliter in Alexandrum Athenas ipse et bellum suscitaturus venerat⁸⁹. Imminente Macedonum ira omnia clam inter regentes rem publicam Atheniensium viros et Harpalum facta esse videntur. Nam duos annos post Lamiacum ortum bellum (a. 323)⁹⁰ ad liberandam a Macedonibus Graeciam Harpali relictis opibus ab Atheniensibus ductum esse Diodoro⁹¹ teste comperimus. Classis itaque Atheniensium in Adriam mittenda e Harpali thesauro facta esse videtur, ut eius opes occultaret, dum belli Lamiaci tempus veniret, quique de re publica viri in corruptionis suspicionem venerunt⁹², non aliter agerent nisi omnia ad bellum pararent. Eventus huius notus, coniderunt in eo Graeciae vires.

O NAUMU ATENSKE TALASOKRATIJE U JADRANU

(Ad CIA II 809)

Kad su razni gradovi i narodi držali talasokratiju¹ Jadrana, odlučio je i atenski narod i senat, da Miltijad ondje osnuje koloniju². To je vrijeme bilo puno Aleksandrovih pobjeda — on je već i do Inda dopro —, a u Ateni se iza izgubljene slobode provodio život u miru³. Upravljači države su bili na oprezu i u strahu pred makedonskom silom, te su vodili brigu o financijama, a grad su toliko obogatili, da su ga ukrasili zgradama i spomenicima, pa se Atena mogla usporediti s Periklovim vremenima⁴. Ipak, ratne potrebe bile su sve teže⁵, pšenica s antičkih polja nije bila dovoljna za život, te se katkad dopremala iz najudaljenijih krajeva⁶. Naša psefizma o Miltijadovoj ekspediciji svojim sadržajem daje vjernu sliku onoga vremena i poučno govori o njegovim potrebama.

⁸⁵ ARISTOT. de mirab. ausc. 104 . . . . ἐκ τοῦ

Ἰαδρίου τοῦς Κερκυραίωνς ἀμφορεῖς

⁸⁶ v. notam 8; cf. OBST, Miltiades 3 (RE XV 1705)

⁸⁷ STÄHELIN, Harpalos (RE VII 2398)

⁸⁸ DEMOSTH. 56, 9; HASEBROEK 158

⁸⁹ RE VII 2399

⁹⁰ STÄHELIN, Lamischer Krieg (RE XII 563)

⁹¹ DIODOR. XVIII 9, 1; cf. RE VII 2401

⁹² RE VII 2400

Već je prošlo više od sto godina otkako su došli na vidjelo dijelovi psefizme. U Pireju nađena, od jedanaest dijelova iz penteličkog mramora sastavljena, čuva se danas u Epigrafskom muzeju u Ateni⁷, pa i pored oštećenja ne gubi na vrijednosti. Učeni i iskusni stručnjaci već su je dosta tumačili, pa ipak njen sadržaj još uvijek daje mogućnosti istraživanja. Antikni je pisci ne poznaju⁸, a ne zna se ni za ishod pothvata. Ne preostaje dakle, nego da u istraživanju istina iziđe na vidjelo iz stvari same.

Atenjanima je dobava žita upravila u plovidbi put na kraj Jadrana. Prije atičke lađe natovarene pontskim žitom, a sada spriječene od makedonskih vojnika, potražiše sigurnije puteve⁹. Međutim i na Jadranu je prijetio neprijatelj¹⁰, pa je atenski demos i vijeće odredilo zaštitu protiv njega¹¹. Prema psefizmi neprijatelj bijaše Τυρρηνοί, ali je već Boeckh upozorio¹², da ne bi tkogod mislio, da se pod tim imenom skrivaju Etruščani. Po njegovom mišljenju tada su Etruščani izgubili svoja uporišta na Jadranu, a osim toga oni su od sicilske ekspedicije bili prijatelji Atenjanima¹³. I Nissen tvrdi, da su Etruščani od Grka imali za prijatelje samo Atenjane i Sibarite¹⁴. Stoga treba tražiti neke druge stanovnike Italije pod tim imenom, kao što je i Bökh mislio, a uz njega u najnovije vrijeme pristaje i Brandenstein¹⁵, koji donosi i primjer za razjašnjenje toga pitanja¹⁶. Prema Brandensteinu nije samo Italija njih poznavala, nego je i oko Askanijskog jezera u Maloj Aziji obitavao narod po imenu Τυρρηνοί¹⁷. Već prije, t. j. 299. g. pr. n. e. pročelnici delskog svetišta dali su Rođanima tisuću drahma, da ih štite od tirenskih gusara¹⁸. Neka dakle ne bude zazorno, ako se ime Tyrrenoi iz psefizme protumači kao izraz, koji pobliže označuje gusare¹⁹, ako je tada zbilja trebalo bojati se gusara. Sumnju naime potiče Swoboda²⁰, prema kojem bi riječ φυλακή bila fraza, a upotrebljavala bi se, da se njome istakne stvar velika značenja.

Jadranske obale nisu ni prije Atenjanima bile nepoznate. Poticaše na plovidbu dobava žita sa Sicilije i materinja veza s kolonijama u južnoj Italiji. Nije se ovamo uvijek u miru plovilo, a postoji i tumačenje o vrlo čestim atenskim pohodima u ovom moru. Prema pjesniku Arhemahu²¹ s Eubeje, Jonsko more je dobilo ime od Jonjana, t. j. Atenjana²², koji su poginuli u pomorskim bitkama ovdje²³. Ove ratove uzimlje za primjer Apijan²⁴, da pokudi lakomce, no oni prikazuju sliku atenske pomorske moći, iako su opasnosti prijetile i bile konačno uzrokom propasti čitave države. Čak i bez ratova opasnosti nisu bile manje. Brodovi izloženi vjetrovima, valovima i gusarima²⁵, rijetko su izlazili čitavi, a po govorniku Liziji poznato je, da se na Jadranu plovilo uz 50% rizika²⁶. Italska obala bila je neprikladna za plovidbu²⁷, a suprotna, hvaljena zbog prikladnosti²⁸, preostajala je za izbor.

Ilirsku su obalu Atenjani upoznali za rata između Korinćana i Kerkirana²⁹, pa kako su bili savezom i za jedne i za druge vezani, ipak su konačno prešli na stranu Kerkirana. Ovi su pak uživali ilirsku pomoć³⁰ za slučaj navale. Po tome ni Atenjani se nisu morali bojati nepoznatih barbara, kad su ih upoznali kao prijatelje svojih saveznika. Poslije je makedonska opasnost njihove susjede i neprijatelje učinila atenskim prijateljima. Iz natpisa su poznati savezi ilirskih, tračkih i peonskih vođa s Atenjanima³¹, a prema Isokratu³², Filip je ujedinió tako protiv sebe sva plemena gotovo do Jadrana. Iz toga se vidi, da su se Atenjani mogli osjećati sigurnima uz ilirsku obalu. Oni su u oslonu na ilirsku vjernost smjeli svojim lađama pristajati

uz ilirsku obalu. Zna se i za druge Jonjane, naročito Hijane³³, da su kao saveznici Atenjana plovili sve do Neretve³⁴, kako svjedoči Teopomp kod Strabona. Ovo društvo je zacijelo moglo biti od velike koristi u plovidbi. U vrijeme, kad je i jedna i druga obala Jadrana jednako bila pristupačna, t. j. u kasno doba antike i rimskog carstva, ilirska se obala odabirala čak i onda, kad se s juga plovilo u italske luke na sjevernom Jadranu³⁵.

O morskim putovima je dosta bilo govora, pa ipak nije jasno, da li je Miltijad morao ploviti u Jadransko more ili u Adriju, grad na ušću Pada. Böckh³⁶ uzdajući se u svjedočanstvo Harpokrationa³⁷ protumačio je tako praznine psefizme, da po njegovom mišljenju εἰς τὸν Ἀδριαν znači početak Jadranskog mora, a ne grad Adriju. Koehler mu je predbacio metodu tumačenja i pokušao dokazati, da je to bio grad a ne more, pa su uz njega neki pristali³⁸, a neki su ostali neodlučni³⁹.

Po svjedočanstvu mnogih pisaca grad je Adrija bio na vrhuncu razvoja naročito u V. i VI. v. pr. n. e. i bio je na glasu zbog mnogobrojnih veza s Grčkom⁴⁰. Poznato je, da je početkom IV. v. ondje tiran Dionizije Stariji osnovao koloniju⁴¹. Međutim, na izmaku toga vijeka, kad je osvanula i psefizma, grad Adrija se sve više odmicao od obale⁴² zbog pijeska, koji je nanosio Pad. a zna se, da su tada keltska plemena naselila čitav kraj oko grada⁴³. Nije dakle moguće, da bi grad Adrija bio cilj Miltijadove ekspedicije, nego Jadransko more, kao što i rod imena uči⁴⁴ i kako je već Böckh⁴⁵ ispravno sudio. Neka samo toliko bude dopušteno ispraviti njegovo mišljenje, koliko se odnosi na položaj mora. Ne može se vjerovati, da se ovdje radilo o ulazu u Jadransko more, nego o njegovu gornjem dijelu, koje se u doba antike zvalo Jadransko, a donje Jonsko⁴⁶. Tome za razjašnjenje služi i primjer kod Diodora⁴⁷, gdje se govori o osnivanju dva grada u Apuliji od strane Dionizija Mlađega, a za zaštitu od gusara. Sigurnim je htio Dionizije učiniti čitavo Jonsko more, a neplovno bi bilo prema Diodoru čitavo Jadransko more. Kad je dakle govora o dva grada, moglo bi se zaključiti, da se dio mora uz Apuliju smatra Jonskim, a gornji Jadranskim.

Sadržaj psefizme sasvim jasno pokazuje, da je sitopompia, t. j. slanje žita u Atenu, bilo razlog ekspedicije. Premda Dittenberger⁴⁸ drži, da ta riječ nije grčka, ona ipak zaslužuje povjerenje, jer je dokazana kod pisaca. Kod Atenjana je briga za žito bila najviši zakon u državi prema Hasebroeku⁴⁹ i ništa ne bi tako moglo škoditi njenoj slobodi, kao kad bi joj tko onemogućio dobavu žita. Skupštine, na kojima se raspravljalo o brizi za žito i o obrani zemlje, bile su na prvom mjestu⁵⁰. Kod istog pisca čita se, da je prava dužnost vladara briga za žito⁵¹. Budući da je antička zemlja davala premalo hrane, bile su potrebne velike flote⁵², da dovezu žito i s najudaljenijih mjesta. Pojedini trgovac nije bio u mogućnosti da spremi brodove, jer smo i u primjeru kod Lizije vidjeli, a potvrđen je i Harpokrationovim svjedočanstvom⁵³, da se njihovi brodovi izlažu velikoj opasnosti. Dakle, samo je država bila toliko jaka, da pomogne u zajedničkoj potrebi, pa stoga flota, koju spominje psefizma, uz vojnu pratnju, mnogo je sigurnije mogla vratiti se iz najudaljenijih krajeva i ispuniti nade građana.

Na koje se načine atenska država opskrbljivala žitom, raspravljalo se na mnogo mjesta, a to sve spominje Sauciuc-Saveanu⁵⁴. Ali ipak, što god su Sauciuc-Saveanu

ili Gernet⁵⁵ ili Žebelev⁵⁶ rekli o slanju ekspedicije atenske u Jadransko more, ne prelazi onoga, što sadrži psefizma sama. Ako je istina, što se tu govori o slanju brodova u Jadran i ako se plovilo uz ilirsku obalu, preostaje da se odgovori, na kojem se mjestu uzimalo žito. Zbog neplodna zemljišta ne bi toga mogla Dalmacija dati, a i zanimanje je stanovnike drugamo upravljalo⁵⁷ Koja je pak najbliža žitom plodna zemlja mogla postojati?

Nijedna druga, nego Panonija jer je njeno žito dokazano arheološkim nalazima iz brončanog i starijeg željeznog doba u Donjoj Dolini, uz rijeku Savu.⁵⁸ Najstarija su svjedočanstva grčkih veza u Panoniji dvije brončane figurice efeba, nađene negdje na nepoznatim mjestima u Hrvatskoj, koje je Bach⁵⁹ smjestio u V. v. pr. n. e. Od pjesnika slavljena plodnost Panonije⁶⁰ iz kasnog doba, čini se, da je već tada bila dugovječna. Bilo je i putova, koji su vodili uz Jadransko more. Premda oni nisu dosta istraženi ne bi drugačije mogli voditi, nego uz rijeke, koje su moru najbliže, bilo uz Kupu ili uz Savu, sve do njihovih izvora i ravno presjećajući malen razmak između jednoga i drugog izvora.⁶¹ Putovi⁶² pak ni pjesnicima nisu ostali skriveni i vidjeli smo, da su lutali od Ponta preko Dunava, sve do Jadrana Argonauti, bilo da su najstarije priče ponovljene u pjesmama Apolonija Rodanina⁶³ ili kod ostalih pjesnika.

Pouzdana ne znamo ni jedne luke⁶⁴ osim Adrije, u koje bi mogle zaći atenske lađe i koje bi bile najbliže Panoniji. Poznato je iz kasnijeg vremena, da je Akvileja, u blizini Adrije, bila emporij za vrijeme čitave antike za panonsku robu⁶⁵, a da je Adrija prije imala tu istu ulogu, dokazuju rezultati istraživanja. Kad Herodot kaže, da su od Grka prvi Fokejani⁶⁶ doplovili u Adriju s trirenama, a ne dotadašnjim lađama, treba vjerovati, da su se nadali, kako će ondje naći bogatu zemlju, koja bi davala dosta za utovar i najvećim brodovima. Znamo po Stefanu Bizantincu, da je Adrija bila poznata Hekateju još i prije, a kod Jacobyjeva⁶⁷ teksta slavi se plodnost zemlje. Taj Stefanov tekst ovisan je o onom mjestu pseudoaristotelovskog spisa de mirabilibus auscultationibus⁶⁸, gdje se na jednak način govori o plodnosti zemlje, ali kod Ilira i u Peoniji. Ako se dakle smije vjerovati Stefanu, Hekatej je Adriji susjedne plodne zemlje zamišljao kod Ilira. Lekcija Παιονία čini se, da nije drugo, nego ona što se nalazi kod Apijana⁶⁹, a koju Kasije Dion⁷⁰ nazivlje Panonijom, uz svoju vlastitu interpretaciju, da je tako odvoji od Peonije na među Makedonije, a tako je čuo i od domorodaca i od Rimljana. Peonija od Rodope i Makedonije bila bi odviše udaljena, da uđe u trgovačke veze s Adrijom, kad je postojala bliža Panonija, a sama je imala bliže luke na Egejskom moru. Stoga se Παιονία iz spisa mirab. ausc. 128 može shvatiti samo kao Panonija, budući da po Pliniju znamo, da su postojale trgovačke veze između Panonije i padske doline već vrlo davno uz posredstvo Veneta⁷¹. Ako dakle treba čitati, u psefizmi, da su Atenjani plovili, ne na ušće mora, nego u njegov gornji dio, lako ćemo prepoznati Panoniju kao najbližu zemlju, bogatu žitom.

Iz mnogih sudova jasno je, da padska dolina, iako je bila bogata, te u mogućnosti da prehrani svoje brojne stanovnike, ipak nije bila jaka, da obogati ostale niti da u kasnije vrijeme prehrani čitavu Italiju⁷². Partsch⁷³, i Büchner⁷⁴ dokazali su prema najstarijim svjedočanstvima iz Hekateja, Herodota i Euripida, da ime Adrija, o kojem je bilo govora, po svome muškom rodu u psefizmi, nije značilo samo more,

nego i zemlju. Za pristup u tu zemlju, ako se plovilo sa Sicilije na sjever⁷⁵ uz ital-sku obalu, Grcima je grad Adria bio najbliži i o njemu ima najviše spomena iz VI i V. vijeka⁷⁶. Dakle zbog susjednih krajeva imao je grad Adria vrijednost kod Grka, a ti krajevi nijesu pripadali Italiji ni zemljama oko Mediterana, nego srednjoj Evropi, kako svjedoči Helbig⁷⁷. U vrijeme psefizme, kad je počela opadati moć grada, na ilirskoj obali nije Atenjanima prijetila nikakva neprijateljska opasnost, pa je i Pano-nija postala mnogo bliža.

Sjajne pripreme za ekspediciju mora da su kod Atenjana pobudile velike nade u Jadransko more. Miltijad je bio izabran radi dobrog znamenja, kako sudi Ditten-berger, »jer je Miltijad nekad sa sretnim uspjehom osnovao koloniju na tračkom Hersonesu⁷⁸. Na svečan su način podijeljeni vijenci zapovjednicima brodova⁷⁹, a uz to im je održao govor glasnik vijeća. Potreba vremena tražila je, da se lađe opreme »što prije«. Dittenberger o tome svemu ovako sudi: »vidi se, da je odluci dano naro-čito časno mjesto, iako se ne zna, na koji je način provedena«⁸⁰. Desetina za prolaz brodova, za koju se zna, da je ukinuta od Antalkidina mira^{80a}, opet je uvedena, vrlo vjerojatno zato, da utvrdi stare običaje iz vremena, kad je država bila u cvatu.

Briga za prehranu upravljala je čitavom atenskom državom⁸¹. Prema Platonu dužnost je državnika, da država bude što veća i što bogatija i da ima što šire gra-nice⁸². Odluka o osnivanju kolonije u Jadranskom moru izvršena je u istom duhu. Zato riječi u psefizmi: »da za sva vremena ima vlastite emporije i pripravnu pratnju za brodove žitom, te luku, da se iseljenici služe vlastitim brodovljem, te Grci i barbari, kad morem plove, da se sigurno zaklanjaju u atensku luku« ne mogu da se shvate kao fraze, iako se u sličnim odlukama primjenjivao način pisanja »za sva vremena«⁸³. Jer u svemu što je rečeno, bila je jedna misao: talasokratija. Ona je postala najviši princip vladanja državom i samo je uz njenu pomoć mogla biti sigurna pratnja brodova⁸⁴ sa žitom, te ne bi bilo čudo, da se svi Miltijadovi pothvati u Jadranu shvate kao pokušaji za učvršćenje talasokratije. Tomu su poslužili prijateljski gradovi i plemena, savezi s barbarima, društvo srodnih Jonjana, te trgovina Kerkirana⁸⁵ i otvorili morske putove, pa tako pripravili temelje za atensku talaso-kratiju.

Ishod veličajnog atenskog pothvata, kako je rečeno, nije poznat⁸⁶. Zar brodovi, izloženi vjetrovima i gusarima, u valovima nađoše kraj? Kakve su se stvari tada događale, da se šutnjom prešlo preko tolikih priprema? — U Ateni je tada prijetila glad, Aleksandru se približavala najviša pobjeda i smrt, a njegov stričević Harpal⁸⁷ pobjegao je od njega u Atenu s pet tisuća talenata. Ondje se spremala flota za Jadran. Čini se, da je atenska država već time dosta učinila, što je priredila svečan mimohod brodova, da padnu cijene kruhu, jer iz Demostena znamo⁸⁸ za sličan slučaj, da se dogodio nekoliko godina ranije. Zar je Aleksandrova smrt povećala nade za oslobo-đenje Grčke, tako da su se zaboravili svi drugi pothvati? I konačno, otkud Atenja-nima blago za opremu tako skupe flote?

Jedini bi odgovor bio, da je to bilo blago Harpala, kojeg je Atena primila, jer je on tamo došao neprijateljski raspoložen prema Aleksandru i s namjerom, da iza-zove rat⁸⁹. Čini se, da se zbog makedonske opasnosti sve potajno ugovorilo između atenskih vlastodržaca i Harpala. Naime iza dvije godine, kako znamo iz Diodora⁹⁰,

buknuo je lamijski rat⁹¹ pod vodstvom Atene, a s Harpalovim blagom za oslobođenje Grčke od makedonske vlasti. Dakle, flota koju su Atenjani imali poslati u Jadran, čini se da je podignuta Harpalovim novcem, da njegovo blago sakrije, dok ne dođe vrijeme lamijskog rata, a svi državnici, koji su pali u sumnju zbog korupcije⁹² nijesu drukčije ni mogli raditi, nego da sve priprave za rat. Svršetak ovoga je poznat, slo-miše se u njemu snage Grčke.

ABBREVIATIONES

AEM	Archäologisch - epigraphische Mitteilungen aus Österreich, Wien 1878—97	JHS	Journal of Hellenic Studies, London 1880 sqq
CIA	Corpus inscriptionum Atticarum	RE	Pauly - Wissowa - Kroll - Mittelhaus, Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 sqq
DA	Daremborg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, — Paris 1873—1914	SGHI	Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions, Oxford 1946, 1948
FGrHist	Die Fragmente der griechischen Historiker ed. F. Jacoby, Berlin 1923 sqq	SIG ²	Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum, Leipzig 1898, 1900, 1901 ed. altera
GGM	Geographi Graeci minores, ed. C. Müller, Paris 1854, 1861	VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva Nove Serije, Zagreb 1895 sqq
GMBH	Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo	WMBH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien 1893—1916

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA ANTIKNOG KUPALIŠTA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA OD 1953.—1955. GODINE

Povijest Varaždinskih toplica je vrlo stara, a tradicija u njima neobično živa. Već samo ime *Aquae Jasae* jasno govori o tome, da je na tom području moralo postojati jedno ilirsko naselje, no ima još mnogo starijih nalaza, po kojima se može pretpostaviti kontinuitet života od paleolitika nadalje¹.

Međutim antikne *Aquae Jasae* ostavile su najviše tragova u spomeničkom inventaru današnjih Toplica.

Donedavna, iako se je našlo niz značajnih spomenika, nije se vršilo ni jedno sistematsko arheološko iskapanje², te su nalazi uglavnom bili posve slučajni i često bez ikakvih podataka. I literatura³ u kojoj se oni spominju rijetko daje podatke o njihovoj lokaciji, te se obično zadovoljava općenitim primjedbama ili opisima samih spomenika. Arheološki muzej u Zagrebu dobivao je godinama povremeno izvještaje o novijim nalazima⁴ a materijal je djelomično propao ili nestao, a većim dijelom bio pohranjen u lokalnoj muzejskoj zbirci, izložen u parku lječilišta ili ostao u vlasništvu privatnika.

Međutim i pored vrlo manjkavih podataka spomenici su sami govorili i govore o značaju i veličini antiknih Toplica, koje su morale kroz nekoliko stoljeća funkcionirati kao kupalište a vjerojatno su bile na području antikne Panonije najvažnije sumporno vrelo i liječilište. No gdje su one ležale, kako su bile rasprostranjene, koliko su bile velike ostalo je uvijek jedno otvoreno pitanje, koje je čekalo ako ne odmah da se riješi, a ono, da se počne riješavati.

¹ Prema usmenom podatku S. Vukovića, naučnog saradnika arheološkog odjela gradskog muzeja u Varaždinu, na lokalitetu Gradišće u Varaždinskim Toplicama nađene su kosti pećinskog medveda.

² Tkalčić spominje iskapanja, koja su vršili Ivan Kukuljević i irski arheolog grof Mac Donell 1867. god., u dvorištu jedne kuće u blizini parka, nasuprot kuće br. 16 i u obližnjem Tuhovcu. Međutim, to su bila samo nesistematska iskapanja o kojima nema nikakvih terenskih bilježaka. I. Tkalčić, Sumporne Toplice kraj Varaždina u Hrvatskoj, 1869, p. 23.

³ P. Katančić, *Specimen Philologiae et Geogr. Pannoniorum, Zagrabiae 1795* — »de situ *Aquae Viviae*«, III, p. 221. — Kunić, *Historische Topographische Beschreibung des vertreflichen Töplitz. Schweifelbades 1828*. — K. Tangl, *Römerdenkmale zur Töplitz. Archiv für österreichische Geschichte XXIV, 1865*. — A. Longino, *Varaždinske Toplice, staroslavno sumporno vrelo toplo, Zagreb, 1896*. — I. Tkalčić, o. c. — A. Rakovac, *Die Schwefelherne Toplice bei Varaždin, 1863, i t. d.*

⁴ Najviše podataka i izvještaja dao je J. Cabrian, počasni konzervator u Varaždinskim Toplicama. Ovi se nalaze u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Kada je 1953. god. u St. Petru ob Savinji nedaleko Celja otkriven značajni grobni kompleks, koji je dao neobično vrijedan i monumentalan arheološki materijal⁵, primjećena je uska povezanost tog materijala s onim iz Varaždinskih Toplica a u isto vrijeme i bliska srodnost obojih sa spomenicima Ptuja i Celja. Tada su i nalazi iz Varaždinskih Toplica dobili šire značenje, jer ne samo, da su ilustrirali jedan bogati život na području ovog naselja, nego su govorili i o uskim kulturnim i umjetničko obrtničkim vezama Hrvatskog Zagorja i Štajerskè u antikno doba⁶. Time je problematika Varaždinskih Toplica postala još opsežnija i značajnija, a potreba za njeno rješavanje još veća.

Napokon je u proljeće 1953. godine Arheološki muzej u Zagrebu započeo prvo sistematsko iskapanje u Varaždinskim Toplicama nakon što se je prethodno ispitao sav teren i sistematizirala sva građa i svi podaci o ranijim nalazima. Primjećeno je, da je najveća gustoća nalaza, i to onih najvrijednijih na mjestu i u bližoj okolici partera današnjeg parka, te kuća koje leže istočno od njega a nekoć su bile u sklopu parka ili s njim graničile.

Godine 1951. na pr. počasni konzervator u V. Toplicama Mrg. Josip Čabrian. obavijestio je upravu muzeja, da je nakon obilatih kiša, koje su isprale dosta zemlje u dvorištu između kuća br. 15 i 16 (Nofta) istočno od parka, došao na vidjelo temeljni antikni zid iz tesanog kamena, čiji je jugoistočni dio obložen s vanjske i unutarnje strane šupljom ciglom (tubuli), a nestaje u pravcu istoka pod kućom broj 16. Od ugla zgrade teče drugi krak zida u smjeru sjeverozapada i nestaje pod kućom br. 15. U njegovom nastavku kojih 24 m udaljenosti javlja se opet dio zida, koji teče paralelno sa zidom obloženim tubulima, u smjeru sjevero istoka. Također se vide dva uža pregradna zida pravca jugo zapad sjevero istok. Raspon zidova je cca 24 m. U istom izvještaju spominju se ostaci zida zapadno od vrela. Osim toga nađeno je u istom dvorištu, još tokom prošlog stoljeća, nekoliko lijepih mramornih reljefa, koji su vjerojatno pripadali jednom nimfeju⁷, a u susjedstvu 8 m dalje od temelja antikne zgrade i velika mramorna ploča iz druge polovine I. st. posvećena nimfama ozdravljenja⁸.

Na osnovi tih novih nalaza i postojećih planova određeno je uže područje istraživanja t. j. istočni dio partera parka, a temeljni zidovi antikne zgrade u dvorištu kuće br. 16 uzeti su u obzir kod određivanja mjesta i smjera istražnih sonda. Međutim morala se uzeti u obzir i činjenica, da je taj dio parka ureden i zasađen, pa je ova situacija tada djelomično diktirala izbor i lokaciju sonda.

Zahvaljujući već ranijim geodetskim planovima nije bilo potrebe, da se tehnički snimi cijeli teren, nego samo uže područje iskapanja. Postavljene su osi koordinatnog sistema, na njima iskolčene točke u udaljenosti od 5 m a kao ishodište uzeta je jedna povoljna točka obzirom na postojeću arhitekturu fiksiranu na nacrtima.

⁵ Iskapanja je vodio dr. J. Klemenc, prof. za klasičnu arheologiju filozofskog fakulteta u Ljubljani, a materijal je objavljivan u više navrata u stručnim časopisima i u dnevnoj štampi.

⁶ O tom problemu su autori već raspravljali u svom članku »O kulturnim vezama Štajerske i Hrvatskog Zagorja u antikno doba« Naprijed X. 1953.

⁷ I Tkalčić, o. c., p. 7—15.

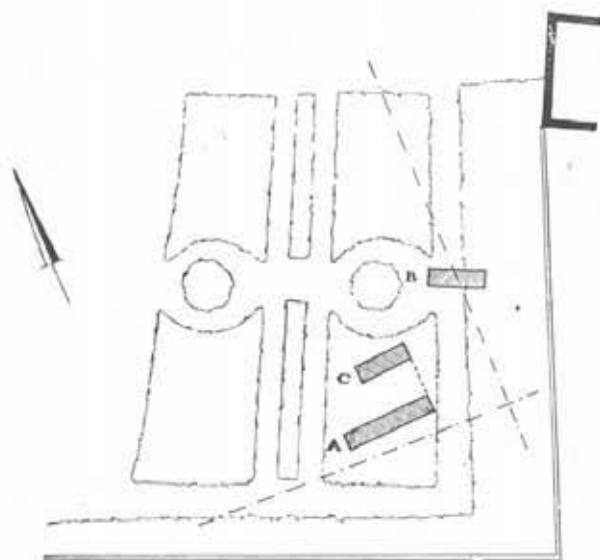
⁸ Ibid., p. 7 i 8.

Spomenutim osima fiksirana je zamišljena mreža, na kojoj će se onda iskolčavati oni dijelovi, za koje se ukaže potreba.

Iskopavanja su vršena u tri kampanje, i to u proljeće 1953. god., ljeti 1954. god., i u ljetu 1955. god. svako u trajanju od mjesec dana. Za vrijeme prve kampanje istraživanja je pripomogla i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

METODA RADA I TOK ISKAPANJA

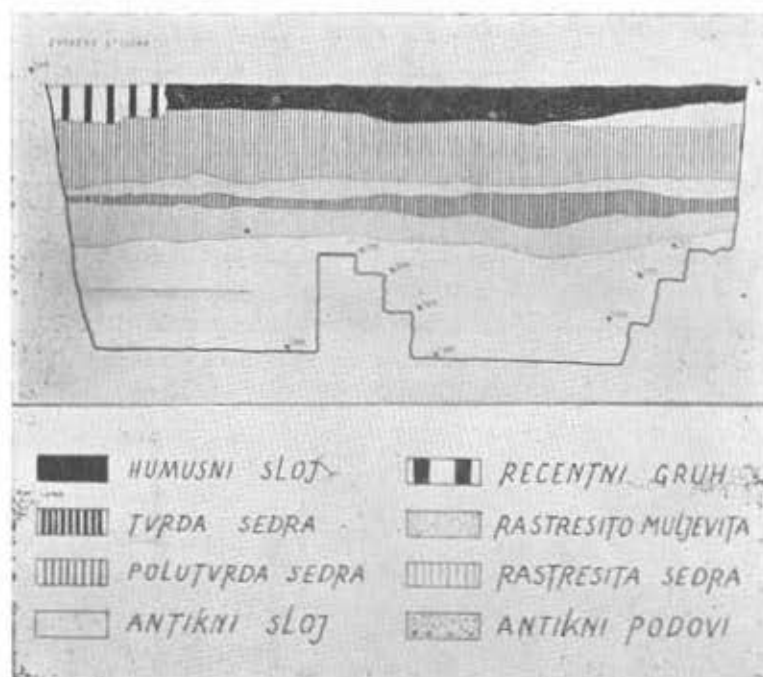
U prvoj etapi iskopavanja 1953. god. iskolčene su tri sonde u istočnom dijelu partera parka (sonde A, B, C). Sonda A nalazila se je u južnom dijelu u dužini od 12 m

Sl. 1. Skica partera parka sa sondama.

i širini od 1,50 m, a bila je usmjerena u pravcu istok zapad. Sonda B u istočnom dijelu sredine u duljini od 6 m i širini od 1,50 m a pravca sjevero istok jugozapad. Sonda C bila je postavljena sjevernije od sonde A u smjeru istok zapad u dužini od 6 m a širini od 1,50 m. (Sl. 1, u tekstu).

Nakon iskolčavanja sonde prešlo se na horizontalno skidanje otkopnih slojeva. Profili sonda bili su vrlo slični u pogledu slijeda slojeva, razlika je bila u debljini slojeva u odnosu međusobno. Tipični profil davao je slijedeću sliku: a) humozni sloj, b) sloj recentnog gruha s ostacima arhitekture, c) rastresita sedra, d) polutvrda sedra, e) tvrda sedra, f) antikni sloj s arhitekturom i antiknim nasipom. Slojevi sedre sezali su do 1,90 m a među njima onaj iz tvrde sedre bio je osobito debeo i kompaktan. Idealni profil s ovim slijedom dala je kasnije zapadna stijena iskopa u drugoj etapi iskopavanja 1953. god. (Sl. 2, u tekstu).

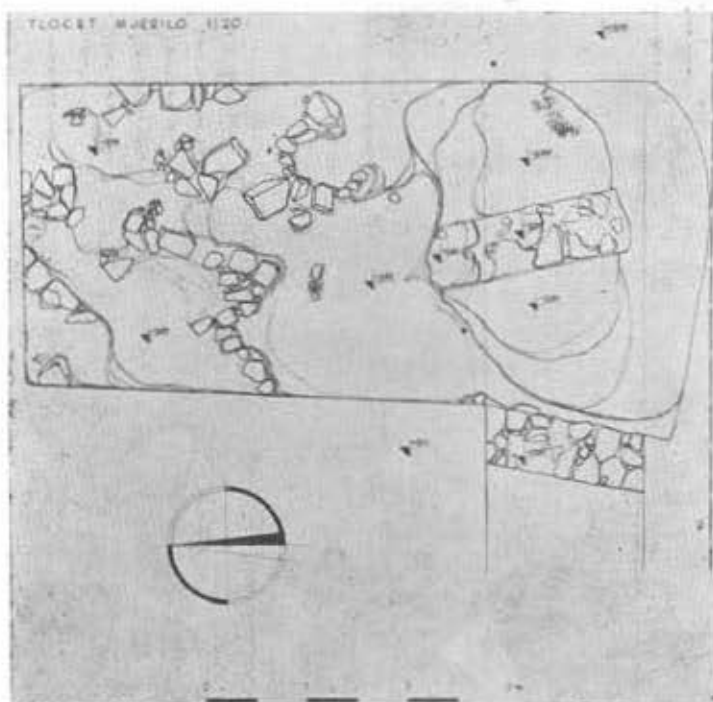
Sl. 2. Zapadni profil iskopa 1953. god. i shema slojeva.

Sonda A

Ova sonda dala je odmah nakon tankog humoznog sloja recentni grup od crijeva i morta, ulomaka recentnog posuda, pougljenisanog drveta i t. d., a na 0,40 m dubine jedan recentni zid pravca sjever jug. U nižem, veoma debelom sloju polutvrde sedre (cca 1 m) bile su usječene podrumске stepenice jedne recentne zgrade, koja je prema navodu mještana i jednom starom planu sagrađena krajem 18. st. Nakon što je probijen tvrdi sloj sedre došlo se do antiknog sloja, te se na dubini od cca 2 m pojavio solidno građeni antikni zid (I), pravca sjever jug, širine 0,60 m, koji je bio s obe strane ožbukani s dva sloja žbuke (sl. 3; sl. 16, na tabli). Radi smjera zida, kako bi ga se moglo dalje slijediti, moralo se je sondu A proširiti prema sjeveru u duljini od 4 m a širini od 3,50 m, tako da je dobila oblik slova L (krilo sonde A). S obje strane zida I kao i iznad njega nalazio se je sloj antiknog gruha i nasipa s mnogo fragmenata antikne opeke, na kojima su se nalazili koncentrični krugovi ili valovnice, zatim morta, fragmenata mramora, ulomaka stakla i t. d. U proširenom krilu sonde A našlo se ispod slojeva sedre veći kompleks kamenog nabačaja, koji se sastojao od lomljenjaka, oblutaka i bolje obrađenog kamenja, te je vjerojatno pripadao urušenom zidu. Nakon što je tehnički snimljen i fotografiran uklonjen je, kako bi se došlo u niže slojeve. Tom prilikom se ispod kamenog nabačaja našlo veliki broj fragmenata antikne cigle i opeke a u sloju antiknog gruha i nasipa, koji ga je

slijedio, i mnogo ulomaka sive i sivo crne keramike, debljeg i tanjeg antiknog stakla i većih grumena morta.

Otkriven je u nastavku i masivni zid I, koji je i u svom sjevernijem dijelu imao djelomično sačuvanu žbuku u dva sloja (sl. 17, na tabli). S obe njegove strane opet

Sl. 3. Sonda A s antiknim zidom I.

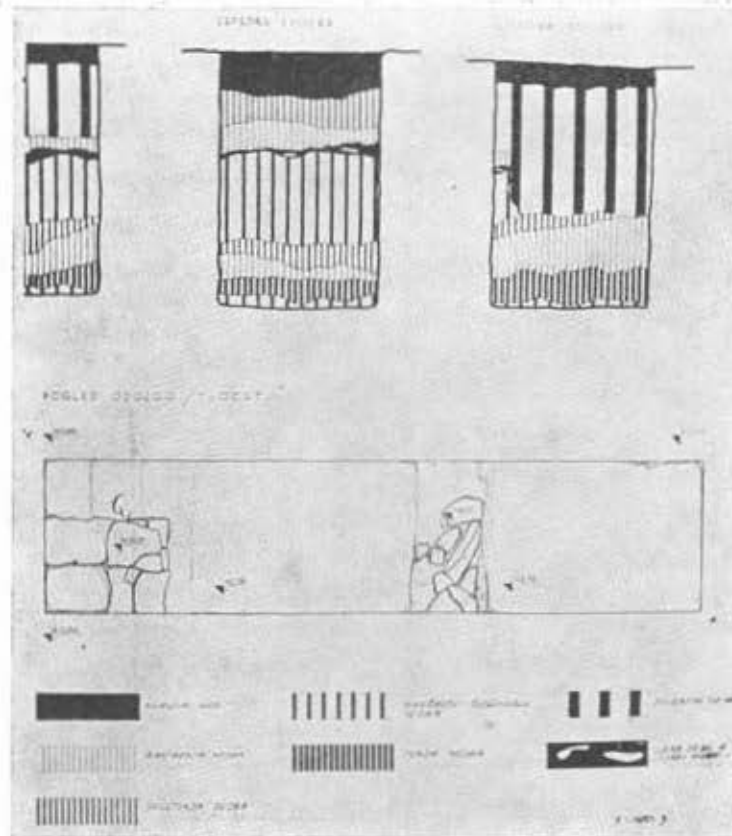
se je nalazio sloj antiknog šuta sa cijelim i fragmentiranim opekama, komadima žbuke, ulomcima sivo crvene i smeđe ocaklene keramike, fragmentiranom plitičastom ocaklenom lampicom, većim ulomkom mramornog stupa, te manjim profiliranim ulomcima mramora.

Paralelno s radovima u sondi A skidani su najgornji slojevi u sondi B i C.

Sonda B (sl. 4, u tekstu)

Nakon tankog humoznog sloja ušlo se u crno smeđi subhumus u kome se nalazio recentni građevni gruh i ulomci cigle. U jugo zapadnom dijelu pojavio se je na cca 0,60 m dubine ugao temelja recentnog zida iz lomljenjaka i oblutaka. Ispod ovog slijedio je sloj rastresite sedre s nešto ostataka građevnog gruha. Nakon debelog sloja tvrde sedre javlja se na dubini od 1,70 m po koji fragment antikne cigle i žbuke, te jedan ulomak posude vrlo tanke stijenke kao i jedno dno posude grube

fakture. Tragova antiknog zida nije se u ovoj sondi uopće našlo. Kako su ponovo slijedili slojevi sedre do 3 m dubine, a bili su bez kulturnih ostataka, odlučeno je, da se iskop u sondi prekine, osobito jer je sedra na toj dubini bila gotovo neprobojna.

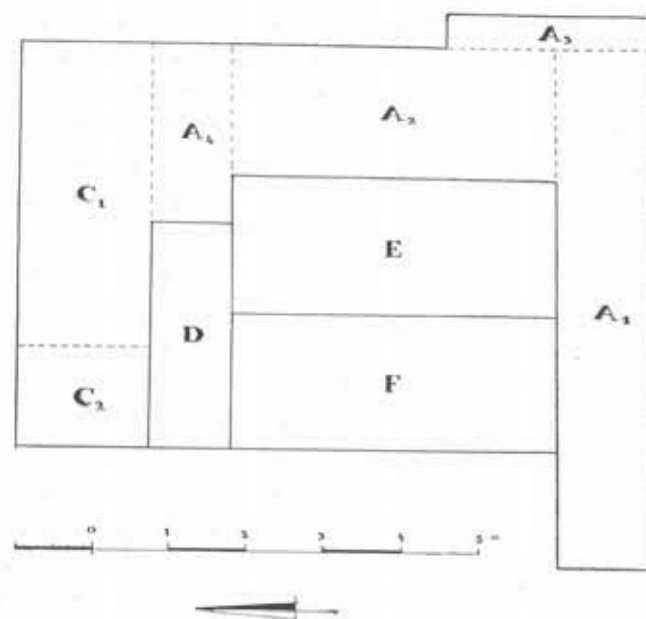
Sl. 4. Sonda B i profil.

Sonda C

U trećoj sondi nakon humoznog sloja nailazi se na sloj s recentnim građevnim grupom i slojeve rastresite sedre slično kao i u sondi A. U njenom istočnom dijelu primijećen je na dubini od 0,35 m u samoj istočnoj stijeni sonde jedan drugi antikni zid smjera sjever jug (II), koji leži istočno od zida I, vrlo je masivan a po svojoj građi, kvaliteti i položaju pokazuje posve drugi karakter, te pripada drugom objektu. Zapadnije od tog zida a na dubini od 0,75 m javlja se kameni nabačaj, koji komunicira s onim iz krila sonde A. Nakon slojeva sedre ulazi se na dubini od 1,90 m, kao i u sondi A, u sloj antiknog gruha i nasipa. I ovdje je ovaj sloj bogat ulomcima antikne cigle, keramike, morta, stakla i t. d. Zid II prati se po cijeloj širini sonde a seže u velike dubine. U sjevero istočnom kutu sonde on ima jednu istaku kubusnog oblika, koja će se kasnije utvrditi kao njegov južni pilastar. Na 2,90 m od južno istočnog kuta sonde opet se pojavljuje na dub. od 2,20 m još jedan antikni zid (III) pravca sjever jug s malim otklonom, koji leži u nastavku zida I (sl. 18, na tabli), ali

po svom karakteru, kvaliteti i mjestu sraza ne čini s njim jednu cjelinu, nego je kasnije uz njega prislonjen (zid I ima na mjestu sraza žbuku). Između ovog zida i zida II u istočnom profilu sonde našla se velika količina fragmenata antikne cigle i krovne opeke te komadi od pougljenisanih greda što sve govori za pretpostavku, da se na ovom mjestu urušila krovna konstrukcija. I ranije spomenuti kameni nabačaj mogao je pripadati gornjim partijama tog zida (II), koji je bio vidljiv na 0,35 m dubine, a kako se kasnije utvrdilo, sezao do dubine od 3 m.

Sl. 5. Skica sonda i novonastalih prostora.

Kada se čistio zapadni bok zida III u nastavku zida I, otkrilo se je na 0,50 m od njegovog ruba jednu stepenicu cca 0,40 m široku i visoku, a ispod nje još jednu istih dimenzija i kvalitete. Obe su bile pokrivene slojem ružičaste žbuke, koja je djelovala kao marmorirana. Ove stepenice, kako se je kasnije utvrdilo, pripadale su istočnoj strani jednog većeg bazena, koji se pružao u smjeru istok zapad, a ležao je još neotkriven pod slojevima zemlje i sedre. Radi toga je bilo potrebno produljiti sondu C prema zapadu za 2,50 m a u cijeloj širini sonde (C₂). U tom novo iskolčenom prostoru stratigrafska dispozicija slojeva potpuno je odgovarala ranijoj iz sonde C. Na istoj dubini nailazi se i na istočni dio sjeverne stijene bazena, također s dvije stepenice, t. j. klupom i stepenicom, koje su ležale pod debelom naslagom zemlje izmješane s fragmentiranim materijalom, koji je bio sadržaj ovog antiknog nasipa. Na 3,60 m doseglo se u ovom dijelu dno bazena (sl. 18, na tabli).

Zbog novonastale situacije, koju je diktirao smjer i raspored antikne arhitekture moralo se je sondu A spojiti sa sondom C, tako, da su nastali novi prostori D, E, F, a isto tako i proširiti u istočnom i sjevernom smjeru (A₂, A₃, A₄). (Sl. 5, u tekstu).

U sjevero zapadnom dijelu krila sonde A (A₄) ustanovljeno je, da masivni zid i skreće pod pravim kutom prema zapadu, a kasnije otvaranjem prostora E i F vidi se da se, da se on nastavlja u dužini od 5,60, te da je iskopiscen kao južna stijena bazena, koji se je uz njega pristonio. Time je dobio oblik obrnutog slova L. Malo zapadnije od zida III nađena je na podlozi od nasipa a na 1,90 m dubine, jedna kamenica iz krupno zrnatog mramora s jajolikim središnjim izdubkom, kojoj je ovo bio sekundaran položaj (vidi sl. 18, na tabli).

U zoni bazena nastavljeno je sa skidanjem i čišćenjem tvrdog sloja sedre, koji je u ovom dijelu neobično masivan, pa iziskuje vrlo mnogo napora i vremena. Kada se dospjeo do sloja antičkog gruha i nasipa, kojim je bazen, kako se kasnije utvrdilo, bio ispunjen i izniveiran posao se je brže odvijao. Oslobođen je djelomično sjeverni zid bazena i to s južnog boka u duljini od cca 3,80 m a nešto kasnije i njegova sjeverna klupa i stepenica na istoj duljini. Na 3,60 m došlo se opet do dna bazena. Ispuna bazena sastojala se od komada usitnjene i krupnije žbuke, fragmentata opeke i cigle, ulomaka keramike — finije sa crvenim namazom, obične provincijalno rimske i grube domaće — velike količine paljenog drveta, ulomaka deblijeg i tanjeg stakla, 2 brončana novca jako korodirana, nekoliko kaneliranih i profiliranih komada crveno smeđe vrlo tvrde štukature, vjerojatno od vjenca i t. d.

Čišćenjem prostora s istočne strane od zida III dolazi se do pećinasto tvrdih naslaga sedre. Nakon mučnog rada uklonjen je taj sloj, a ispod njega otkriven je dio jednog kanala cca 0,40 m širine, koji je bio ispunjen krhotinama opeke, fragmentima keramike i paljevine (sl. 19, na tabli). Kada je očišćen sadržaj kanala, dolazi se do njegovog dna na dub. od 4,10 m, a pokazalo se da je ono pokriveno odnosno pravilno popločeno opekama preklopnicama, čiji su rubovi bili uzdignuti prema gore, a koje su tijesno jedna uz drugu prijanjale. Daljnjim radovima i sjeverniji dio ovog kanala bio je oslobođen svog sedrenog pokrivača, te se u njemu našla slična sadržina. Primjećeno je, da je sada njegov nivo radi terena nešto viši, te da se na njegovoj zapadnoj strani nalazi polukružni otvor, kroz koji je oticala voda iz bazena u kanal. Međutim, na tom mjestu postao je vidljiv i kratki kanal u smjeru istoka, koji se gubio ispod istočnog zida II. Prilikom ovih radova očišćen je i sjeverni dio istočnog zida II, tako da je i dio sjevernog pilastra oslobođen. Ovaj je u gornjim partijama pokazivao oštećenja kao i južni pilastar (sl. 20, na tabli).

Nakon čišćenja u ovom dijelu iskopa moglo se utvrditi, da se između kanala 1 i velikog zida II, koji leži istočno, nalazi jedan prostor poput nekog hodnika, kome je pod jako debelo ožbukano (sl. 21, na tabli). Tada se prešlo na oslobađanje onog dijela kanala 1, koji leži uz masivni zid I, te se nakon skidanja debelih slojeva sedre došlo do njegovog opločenja. Pokazalo se je, da se kanal nešto sužava i zakreće prema istoku, jer se je morao prilagoditi proširenom starijem temelju zida I (sl. 22, na tabli).

U ovom dijelu kanala nađeno je pod sedrom nekoliko velikih fragmentata od opeka preklopnica, kojima je ranije vjerojatno cijeli kanal bio pokriven odnosno prekrit. Na samom dnu zavoja kanala 1 otkrivena su dva glinena oluka, čije su koriste stijene na rubovima bile proširene i uzdignute, te su vjerojatno služili kao vodnici i skretači vode u tom, nešto prema istoku, zavnutom dijelu kanala.

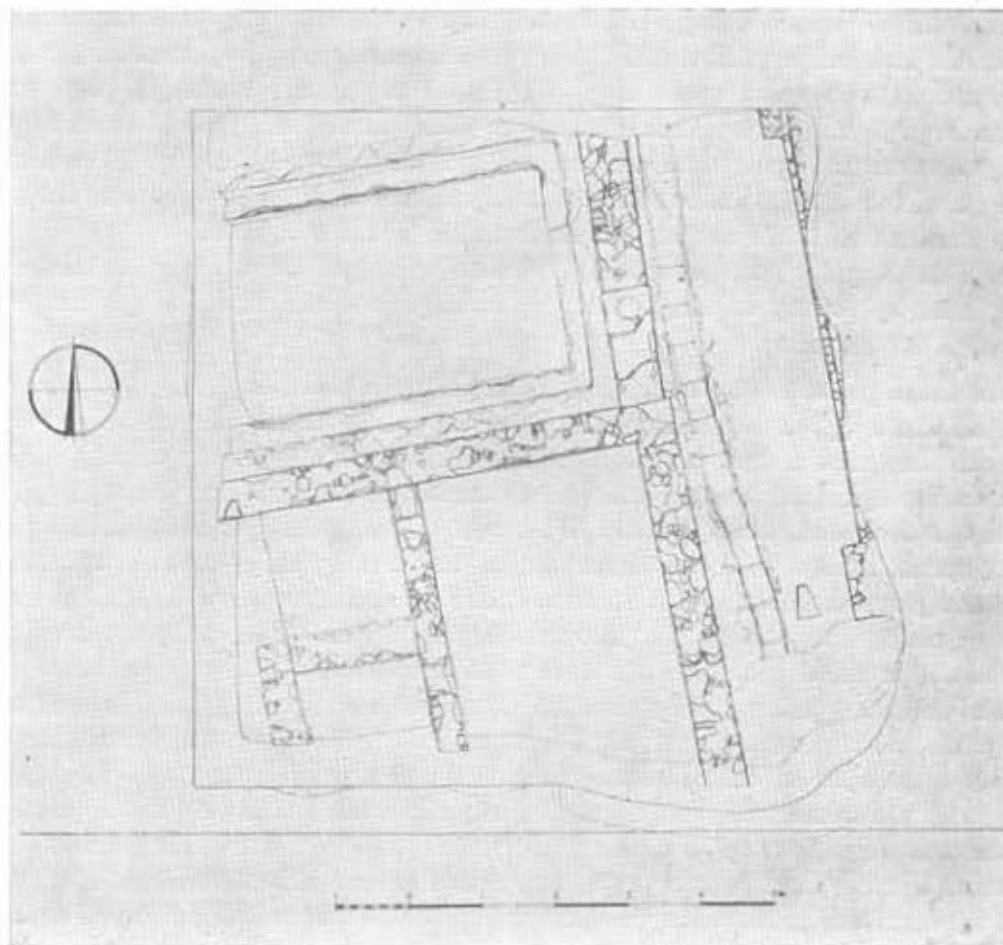
Tako je ovaj veliki kanal I pravca sjever jug prilikom kampanje 1953. god. očišćen u duljini od 8 m, veliki zid II (istočni) u dužini od 7,50 m a među njima i prostor, koji je tada nazvan hodnikom. Prilikom daljnjih radova u prostorima D, E i F nastavlja se sa čišćenjem bazena u jugoistočnom i južnom dijelu. U slojevima od 3 m do 3,60 m t. j. do dna bazena nailazilo se je mnogo kamenja lomljenjaka, velika količina valuča i nagorene žbuke, koji su sigurno pripadali urušenom zidu, jer su bili uvaljani u žitki malter. Osim toga našao se i po koji ulomak mramora, a među oblucima i jedna glava iz pješćenjaka kojoj je lice i zatiljak potpuno skresano, a koja je bila obijepijena mortom, po čemu se vidi, da je sekundarno upotrebljena, odnosno kao spoua bila ugrađena u zid. Osim toga nađeno je i dosta sitnijeg materijala, kao ulomaka keramike, stakla, jako korodiranih predmeta iz željeza itd. Među keramikom ističe se jače oštećeni tanjur iz terra sigillate.

Time je 1953 god., bazen otkriven i očišćen u duljini od 6 m a u gotovo cijeloj širini, osim sjevernog boka sjevernog zida, koji je ostao ležati u sjevernoj stijeni iskopa (sl. 23, na tabli).

Na kraju pristupilo se čišćenju u južnom dijelu prostora E i F t. j. u međuprostoru zida I i njegova zapadnog kraka, (nazvan zid L) uz koji se, kako smo već rekli prislonio sam bazen. Tom prilikom je konstatovano, da je i ovaj veliki prostor baš kao i bazen ispunjen, nabijen i niveliran antiknim nasipom, te prosiojen glinom i učvršćen s dva poda. Antikni nasip se sastojao iz mnogo grumena zbuke, fragmenata cigle i opeke, mnogo ulomaka keramike, od finije do grubije domaće, komada pougijenisano drveta, fragmenata štuka s kanelirama, zidnih obojenih žbuka, ulomaka debljeg i tanjeg stakla, željeznih jako korodiranih čavala, patiniranog novca itd. Jedna cigla imala je pečat radionice (Q. S.). Prilikom skidanja ovih slojeva naišlo se 3 m zapadno od zida I na prvi pregradni zid (1), nešto uži i slabije grade, koji je tekao s njim paralelno u pravcu sjever jug (sl. 23, na tabli). On je bio ukopan u iznivelirani prostor, a sastojao se od poluobrađenog građevnog materijala i ulomaka opeke te se na južni zid bazena odnosno zapadni krak zida I samo naslonio bez konstruktivne povezanosti (na mjestu spoja ostala žbuka). Ovaj zid je u stvari samo temelj za zid, koji se nije sačuvao, a prostor koji je zatvarao prema zidu L širok je 3 m, te je u stvari sjeverni dio jedne veće prostorije, koja će se tek radovima slijedećih godina potpuno osloboditi. Kada se je prešlo na skidanje slojeva zapadno od prvog pregradnog zida naišlo se na sličnu situaciju. I ovaj prostor bio je nasut i niveliran antiknim šutom a u njemu su se kao i u prvom vidjela tri prosloja gline i trag od dva poda u vapnenoj žbuki, koji su nasipu davali čvršće ležište. Gornji pod je bio u stvari podnica druge prostorije (u prvoj ga nije bilo). U antiknom nasipu bilo je mnogo ulomaka keramike i opeke, veće količine bijele, sivkaste i obojene zidne žbuke, komadići stakla, ulomci štuka, veća količina paljevine drveta, komad cigle s radioničkim pečatom (NA), brončani privjesak ukrašen emajlom, dva jako patinirana novca i t. d. Pri samom dnu istočnog dijela ovog drugog prostora otkriven je posve niski zid pravca istok zapad u vrlo lošem stanju a nešto kasnije cca 1,70 m zapadnije, uski niski zid pravca sjever jug, koji je ležao okomito na prvi, a u svom sjevernom dijelu imao je bijelo ožbukani prag (sl. 23, na tabli). U ovom sjevero istočnom dijelu drugog prostora kopalo se mjestimično do 4,25 m, dok se nije došlo do zdravice. Inače se iskopom prestalo na nivou najnižeg poda t. j. na dub. od 3,60 m, a prema zapadu

kod niskog zidića pravca sjever jug s pragom. Time je drugi prostor bio djelomično očišćen u svom sjevero istočnom dijelu, a u širini od 1,70 m.

S ovim radovima završena je prva kampanja iskopavanja u Varaždinskim Toplicama. Osim toga analizirani su svi detalji žbuka na bazenu i zidovima, odnosi

Sl. 6. Plan iskopavanja iz 1953. god.

zidova među sobom, odnosi prostora i kanala i t. d. Izvršeni su svi tehnički radovi i snimanja općih situacija, detalja i profila. Fotografiran je kako tok iskopavanja, tako i opći pogledi i detalji.

Rezultati iskopavanja u ljeti 1953. god. bili su slijedeći (sl. 6, u tekstu):

- a) Istražen veći dio bazena (osim zapadnog dijela i sjevernog boka sjevernog zida)
- b) Dio velikog zida s pilastrima, koji leži istočno od bazena i tada je smatran perimetralnim zidom antiknog kupališta. (Polovina sjev. pilastra)
- c) Dio velikog kanala 1 pravca sjever jug, koji se nastavlja u oba smjera izvan iskopa.

d) Prostor između kanala i zida II, za koji se tada držalo, da je hodnik.

e) Sjeverni dio prvog južnog prostora i sjevero istočni dio drugog prostora južno od bazena s podovima, i dva niska zidića s pragom.

U ljeti 1954. godine nastavilo se je s radom na iskopu. Predviđeno je proširenje lanjskogodišnjeg iskopa sa zapadne i jugoistočne strane. Sa zapadne, kako bi se bazen oslobodio u potpunosti, a isto tako i druga prostorija u svom sjeverozapadnom dijelu, dok s jugoistočne strane, da bi se moglo pratiti veliki zid II s pilastrima i kanal 1 u južnom smjeru.

Na zapadnoj strani starog iskopa iskolčen je blok I u širini i dužini od 5 m, a zatim kad su uklonjene velike gomile sedre i zemlje, koju liječilišna uprava nije na vrijeme odvezla, proširen je blok sjevernim i južnim krilom, tako, da je sad imao cijelu dužinu iskopa (9 m) a u istoj širini od 5 m. Na jugoistočnoj strani iskopa iskolčen je blok II, koji se sastojao od istočnog krila a) i južnog krila b) (sl. 7, u tekstu). U zadnjoj fazi iskapanja iste godine a u vezi zaštite stijena iskopa i samih objekata ukazala se potreba, da se sjeverna i južna stijena cjelokupnog iskopa jače ukose, te su radi toga u gornjim partijama proširene za 1,50 m sjeverna, a za 2 m južna stijena.

Blok I

Nakon tankog humoznog sloja dolazi se i u ovom bloku kao i ranije do sloja s recentnim grupom i ostacima recentne arhitekture. Slojevi sedre zatim, nižu se istim redosljedom kao i ranije. Obzirom, da je u ovom dijelu iskopa sloj sedre neobično masivan i kompaktan, poput nekakove debele i tvrde ploče, odlučeno je, da ga se raspuca i olabavi pomoću manjih dinamičnih patrona (sl. 24 na tabli). Nakon što je probijen i skinut taj sloj, koji je arheološki sterilan, ušlo se na cca 2 m dubline a na površini cijelog bloka u antikni sloj s nasipom, koji je ovdje bio neobično bogat sitnijim arheološkim priložima. Nađeno je mnogo fragmenata cigala i opeka (jedna s radioničkim pečatom (CIV), druga s otiskom psečje šapice), ulomaka finije i grublje keramike, nekoliko jako korodiranih klinova i čavala, željeznih baglama, fragmenata stakla, mramora, žbuke, paljevine i t. d. Čišćenjem i skidanjem ovih slojeva od 2 m na niže oslobođen je u istočnom dijelu bloka nastavak južnog zida, klupe i stepenice, a u sjeveroistočnom dijelu bloka nastavak sjevernog zida i stepenica bazena. Isto tako uočen je i gornji rub zapadnog zida bazena. Kada se s te zapadne strane zašlo u niže slojeve dobilo se opet dosta sitnijih predmeta, te osim uobičajenog inventara keramike, stakla, opeka i žbuka dosta velikih komada kaneliranog štuka, koštanu ukosnicu, brončanu oštećenu predicu, željezne spone, grlo velike staklene posude i jako patiniranog novca. Sistematskim oslobađanjem zapadne klupe i stepenice bazena, konstatirano je, da je s ove strane bila još jedna niža stepenica, također prekrita crvenom nepropusnom žbukom, što znači, da se s te strane ulazilo u bazen. Osim toga uočeno je, da se sjeverna stijena a isto tako i južna nastavljaju prema zapadu. Kada se pristupilo kopanju u zapadnom dijelu ovog bloka primijećeno je, da se bazen s te strane produljuje u platformu pravokutnog oblika, koja je na površini bijelo ožbukana i završava žbukanim pragom (sl. 25, na tabli). Na prvi pogled vidjelo se, da bazen i platforma ne čine jednu homogenu cjelinu, nego da je platforma

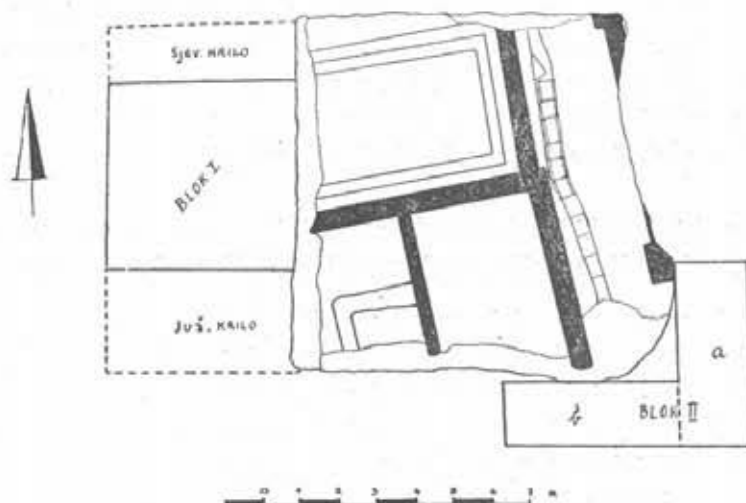

umetnuta unutar produljenih stijena bazena (sjeverne i južne). U sjevero zapadnom dijelu platforme nadena je jedna okrenuta baza stupa iz pješčenjaka okresanih rubova. Da bi se ispitao odnos bazena i platforme načinjen je u njenom južnom dijelu istražni rov, u obliku kvadrata, koji je pokazao, da je platforma nastala u nekoliko etapa, jer se u njoj našlo pet podova. U jednom podu ležao je lijep tanjur iz terra sigillate, u jednom drugom podu fragmentirana zdjela i 8 ulomaka keramike. Tako je bazen potpuno oslobođen i zajedno s platformom imao dužinu od gotovo 10 m. Nakon ovih radova prešlo se na kopanje u južnom dijelu bloka I i u njegovom južnom krilu. Očišćen je zapadni dio drugog južnog prostora, tako, da se je došlo do drugog pregradnog zida (2). Ovak zid je bio dosta slabo sačuvan i na gornjoj površini popločen s opekom. I on je u stvari bio samo temeljni zid ukopan u nabijeni i izniveli-rani teren, a kasnije će se vidjeti, da se u njegovom južnom dijelu sačuvao veći blok kamena od konstrukcije gornjeg zida ove druge prostorije. U njoj se također našlo dva poda i tri prosloja gline, a najgornji glazirani pod bio je u stvari podnica ovog kasnije nastalog prostora. (Sl. 26—27, na tabli). Prateći glazirani pod prema zapadu došlo se do trećeg pregradnog zida (3), koji je zatvarao treći, nešto uži prostor širine 1.50 m zasad istražen također samo u svom sjevernom dijelu. (sl. 25, na tabli). I u ovom prostoru bila je ista situacija kao i u ranijim, te se opet našlo veći broj sitnijeg materijala. Kada je skinut donji pod iznad niskih zidica u prostoru 2, konstatirano je, da zidic pravca istok zapad izbija i s druge strane zidica smjera sjever jug, samo što se uslijed oštećenja ne poklapa točno s njim, te da je tu zapravo jedno križište zidova (sl. 27), jer su građeni jedan preko drugog. Kasnije je kod ukošavanja južne stijene iskopa zidic smjera sjever jug još malo oslobođen u južnom pravcu, pa se pokazalo, da je u tom dijelu bio nešto viši.

Blok II

Paralelno s ovim radovima tekli su radovi u bloku II (vidi sl. 7, u tekstu). Radi konfiguracije tla blok II dobio je oblik slova L, pa mu je istočno krilo a) bilo dugo 4,5 m a južno b) 5 m, dok im je širina bila 2 m. Nakon humoznog sloja odmah se ušlo u rastresite slojeve recentnog nasipa u kojem je bilo i arheoloških ostataka. Na 0.75 m u krilu b) našlo se nekoliko dobro očuvanih antiknih cigala (0.30 × 0.30 m) i oveći ulomak mramora krupnozrnatog sastava, vjerojatno od stupa. Slojevi ispremiešanog recentnog i antiknog nasipa mogli su se pratiti na cijeloj površini bloka do dubine od 2.70 m, a da još uvijek nije dosegnut intaktni antikni sloj. Kasnije se pokazalo, da oni mjestimično sežu do 4 m dubine, naime tamo gdje nije bilo antikne arhitekture. Kako u tom nasipu uopće nije bilo sedre, mogla se ova pojava protumačiti na taj način, da je u tom dijelu parka vadena sedra za gradnju okolnih kuća, a šupljina onda ispunjena zemljom i materijalom koji se našao na samom mjestu ili u blizini. To je zaista prema pamćenju mještana uslijedilo polovinom prošlog stoljeća. Otvaranjem bloka II istražen je prvo najjužniji dio velikog kanala 1, koji je i u ovom dijelu bio prekrit neobično debelim i tvrdim naslagama sedre, a ispunjen većom količinom cigle i opeke, te paljevine. Popločenje je i ovdje bilo dobro očuvano. Najjužniji kraj masivnog zida I pokazao je oštećenje, koje je iz novijeg vremena, što je uslijedilo za vrijeme kopanja sedre u građevne svrhe. Kada se u istočnom krilu

a) čistio prostor oko južnog pilastra, konstatiralo se, da se na veliki zid II nastavlja jedan niži zid (IV) također pravca sjever jug ali s jačim otklonom prema istoku. Ovaj zid prigraden je kasnije na zid II, jer ne samo da ne leži u istoj osi, nego je i južni pilastar, koji se pokazao ugaoni, na mjestu spoja ožbukani (sl. 29, na tabli). Kako bi se jasnije definirao veliki zid II, koji je svojim istočnim bokom još ležao u stijeni iskopa, proširena je istočna stijena za 1,50 m. Sada se moglo osloboditi njegovo istočno lice, ali radi trošnosti gornjih partija tek 1,50 m visine od gornje površine zida (sl. 28, na tabeli). Ovim proširenjem istočne stijene došlo se do novih važnih podataka. Naime, utvrđeno je, da se na južni ugaoni pilastar zida II nastavlja u smjeru istoka isti ovakav monumentalni zid, koji je u stvari južni zid nekog objekta

Sl. 7. Skica blokova I i II.

kome je zid s pilastrima zapadna strana, jer su oba iste kvalitete, dimenzija i načina gradnje (sl. 29, na tabli). Stoga je prvotna pretpostavka, da se radi o perimentralnom zidu kupališta morala otpasti, jer smo sad dobili jedan novi arhitektonski objekt, koji leži istočno od bazena, a koji je s njim povezan, odnosno razdvojen od njega kanalom I i uličnim prolazom, ranije tumačenim kao hodnikom (slika 29, na tabli).

Nakon što je završen rad na blokovima ukošavane su sjeverna i zapadna stijena cjelokupnog iskopa, kako ne bi došlo do urušavanja odviše okomitih stijena iskopa. U isto vrijeme ukošavanjem sjeverne stijene želilo se potpuno osloboditi sjeverno lice sjevernog zida bazena, koje je prilikom iskapanja 1953 ostalo u stijeni iskopa. Time je iskop proširen za cca 1 m, što je bilo dovoljno, da se sjeverni zid bazena potpuno oslobodi. Pokazalo se je; da je on s te strane dosta trošan i nazubljen, osobito u gornjim partijama (sl. 30, na tabli). Kada je detaljno čišćen njegov istočni kraj, odnosno sjevero istočni kut bazena, uočen je na klupi bazena još jedan otvor, samo ovaj nije imao izlaz na vanjsku stranu.

Nešto sjevernije, od sada potpuno oslobođenog bazena pojavio se jedan uži prostor (cca 0,70 m širine) omeđen niskim, užim, dosta trošnim zidićem, koji teče paralelno sa sjevernim zidom bazena u pravcu istok zapad (sl. 30, na tabli). Kakvu je funkciju imao ovaj uski prostor poput nekog bazenčića nije za sada moguće po-

uzdano utvrditi. Bazenčić je imao nagib prema velikom kanalu 1 a prilikom čišćenja nađene su koritasta opeka i preklopnica u blizini samog njegovog ušća, pa se pomoću njih pokušalo rekonstruirati izliv iz bazenčića u kanal 1. Tim radovima se je oslobodio i kanal 1 dalje prema sjeveru, pa se je vidjelo, da nema više opločenja opekama, i da se istočno od njega, razdvojen jednom kamenom pregradom nalazi jedan drugi kanal (kanal 2). Odakle je on dolazio nije se tada još moglo točno utvrditi, samo se vidjelo na njegovom ušću popločenje. Na mjestu, gdje se je on pojavio, prestao je ulični prolaz.

Za vrijeme rada na ukošenju istočnog dijela sjeverne stijene iskopa potpuno je oslobođen sjeverni pilastar, a na mjestu, gdje se nalazi otvor kanala 2 pri dnu velikog zida I primjećena je jedna istaka poput praga. Prilikom ukošavanja zapadnog dijela sjeverne stijene našlo se pod samom platformom stariji temeljni zid, koji je stršao sa sjeverne i zapadne strane platforme, za kojih 0,45 m, a ugao mu se poklapao sa sjevero zapadnim uglom platforme (sl. 31, na tabli). Sa zapadne strane izgledao je poput sokla i bio opločen opekama. Prilikom ovih ukošavanja stijena, u slojevima ispod sedre našlo se dosta sitnog arheološkog materijala, sličnog karaktera kao i ranije.

Izvršeni su i svi tehnički i fotografski radovi, kao i za vrijeme kampanje 1953. g. Iskapanjem 1954 godine došlo se do novih važnih podataka i rezultata:

- a) Definiran je u potpunosti bazen s platformom.
- b) Istražen je odnos platforme prema bazenu (istražni rov platforme)
- c) Otkriven je stariji temeljni zid pod platformom.
- d) Nađen je sjeverno od bazena uski ožbukani prostor poput bazenčića.
- e) Otvoren je veliki kanal 1 prema sjeveru i jugu za daljnjih nekoliko metara, tako da je sada imao dužinu 11,5 m
- f) Veliki zid II istražen je u sjevernom, južnom i jugoistočnom smjeru. Oslobođen je potpuno sjeverni i južni ugaoni pilastar, istočni nastavak zida (ustvari južni zid objekta) i južna prigradnja. Time je izmijenjena prvotna pretpostavka, da se radi o perimetralnom zidu kupališta, jer se dobilo novi arhitektonski objekt.
- g) Južno od bazena očišćen je sjeverozapadni dio drugog prostora, pregradni zid 2, sjeverni dio trećeg prostora i pregradni zid 3.

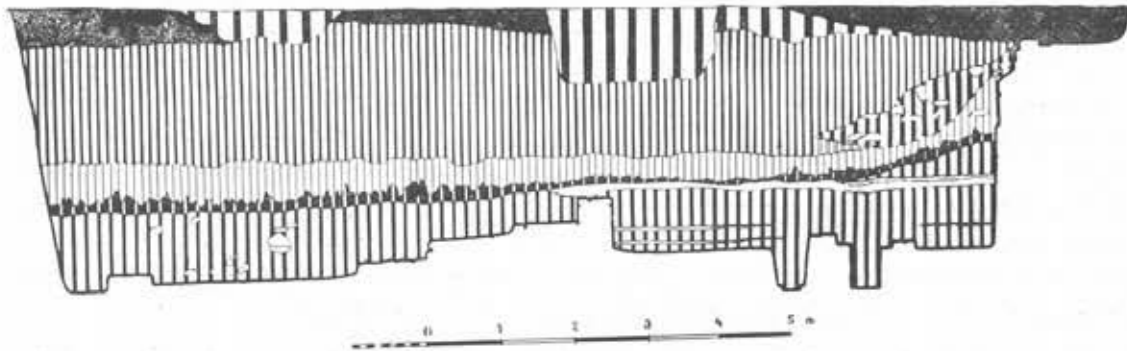
Nastavak radova uslijedio je u ljeti 1955. god. Za kampanju 1955. god. bili su postavljeni slijedeći zadaci:

1. Definiranje u potpunosti južnih prostora.
2. Oslobođanje velikog zida II s pilastrima dalje prema sjeveru.
3. Otkrivanje velikog kanala 1 u pravcu sjevera i otvaranje kanala 2.
4. Traženje kanalizacione mreže sjeverno od velikog bazena, kojom je bazen bio opskrbljivan vodom.
5. Konzerviranje svih zidova kupališnog kompleksa, kako bi se spriječilo daljnje oštećivanje.

Iskolčena su dva bloka, jedan na južnoj a drugi na sjevernoj strani lanjskogodišnjeg iskopa. Blok III nastao je proširenjem južne stijene za 3 m prema jugu a u dužini cijelog iskopa t. j. 15 m, te je bio podjeljen na zapadnu zonu ili krilo c)

i istočnu zonu ili krilo d). Sjeverni blok IV imao je širinu od 3,50 m a dužinu od 15 m. Također je podjeljen u zapadnu zonu e) i istočnu f).

Radovi u oba bloka odvijali su se usporedo. Radilo se kao i ranije po sistemu horizontalnog skidanja otkopnih slojeva, a stratigrafija slojeva je uglavnom bila slična ranijoj (sl. 8, u tekstu). Nakon tankog humoznog sloja i sloja s recentnim nasipom i tragovima recentne arhitekture, nizali su se do cca 2 m dubine slojevi

Sl. 8. Profil sjevernog iskopa 1955. god.

sedre razne debljine i kvalitete. Jedino u južnom dijelu zone c) bloka III, ispod ovih slojeva sedre, nalazio se još jedan veoma deo sloj neobično tvrde sadre, koji je nastao vjerojatno stoga što se na tom mjestu dugo zadržavala termalna voda. Radi toga nije trebalo kasnije ukošavati ovaj dio južne stijene, nego je ona rezana ravno, pa se time iskop proširio u donjem dijelu za 5 m obzirom na lanjsko ukošavanje.

Nakon arheoloških slojeva sedre, ušlo se na cca 2 m u antikni sloj, koji se i ovdje sastojao od nasipa izmješanog antiknom opekom, fragmentima keramike i stakla, zidnom žbukom, paljevinom i nešto brončanih predmeta (fibula, narukvica, aplika) i jako patiniranog novca.

Blok III

Čiste se dalje tri južna prostora, te se otkrivaju temelji pregradnih zidova za daljnjih 3,50 m. Mjesto očekivanog završnog solidnog zida, koji bi prostore zatvarao s juga, našlo se samo jedan slabije građen temelj poprečnog zida, koji po svojoj strukturi podsjeća na pregradne zidove. U istočnom dijelu prvog prostora on je oštećen i nedostaje u duljini od 1 m, koje oštećenje je uslijedilo u vrijeme kad je vadena sedra za građu kuća. Drugi prostor je potpuno zatvoren ovim zidom dok u trećem ga uopće nema (sl. 32, na tabli). Međutim, kada je potpuno očišćen treći prostor našlo se ispod pregradnog zida 3 stariji temeljni zid, koji je stršao s njegove istočne strane a tekao u duljini od 4 m. On je završavao na mjestu gdje i treći pregradni zid tj. kojih 0,70 m izvan linije južnog poprečnog zida. U blizini sjevernog kraja ovog temeljnog zida, a sa zapadne strane trećeg pregradnog zida, izbijao je opet jedan stariji zidić pravca istok zapad, koji je ležao pod pravim uglom s oba zida. Na samom dnu treće prostorije (3,60 m) a u njenom najjužnijem dijelu otkriven je u antiknom nasipu jedan manji, vrlo oštećeni žrtvenik iz pješčenjaka posvećen božici Dijani.

Na južnom dijelu temelja drugog pregradnog zida našlo se jedan oveći blok dobro obrađen, koji je pripadao gornjoj konstrukciji ovog zida. Između trećeg pregradnog zida i južne stijene iskopa otkriven je niz od 4 velikih ploča iz pješčenjaka poredanih tako, da čine zupčasti rub (vidi sliku 33, na tabeli). Ove ploče bile su poduprte sa po dvije četvorouglate cigle i komadima cigala, međusobno spojene sa crvenom nepropusnom žbukom debljine cca 0,03 m, te su ležale na sloju nasipa i gubile se pod jugozapadnom stijenom iskopa. Kasnije je podignuta najistočnija ploča, te je na mjestu, gdje je ona ležala iskopan istražni rov $1,60 \times 1,30$ m (sl. 33, na tabli). Na dubini od 3,95 m naišlo se na zidove jednog kanala, koji je išao u pravcu istok zapad, imao širinu cca 0,50 m, (dubinu od ruba zida 0,80 m) a na samom dnu pravilno popločenje. Nagib mu je bio vrlo neznatan. Zidovi su imali oplatu od crvene nepropusne žbuke sličnu onoj na velikom bazenu. Kanal je sadržavao sedreni mulj, a osim toga i nekoliko fragmenata keramike i opeke. Ovaj veliki kanal 6 (nazvan južni) očišćen je u duljini od 10,5 m (sl. 34, na tabli). Na mjestu, gdje se je nalazilo ušće kanala 1 u kanal 6 slojevi sedre bili su pećinasto tvrdi, tako da se mukom oslobodio ovaj izljev (sl. 34a, na tabli). Time je očišćen i najistočniji dio južnog kanala 6, koji je pokazivao u tom dijelu skretanje prema sjeveroistoku.

Napokon, ploča je vraćena na staro mjesto. Obzirom, da su sekundarno bile dopuniti recentnom ciglom (vidi slika 34, na tabli).

Blok IV

U obe zone ovog bloka pojavio se nakon humoznog sloja recentni nasip s tragovima recentne arhitekture. Nakon debelih naslaga sedre i ovdje se na cca 1,90 m ulazi u antikni sloj. U istočnom dijelu zone f (istočna) odmah se pristupa daljnjem čišćenju velikog zida s pilastrima, te ga se oslobađa prema sjeveru za daljnjih 3,50 m, a u visini od 3 m. U najgornjim partijama on pokazuje sada znatna oštećenja, tako da ga se nije detaljno čistilo a niti otvaralo s istočnog lica, kako ga se ne bi ugrozilo. Za vrijeme radova oko oslobađanja njegovih srednjih i donjih partija primjećena je uz sjevernu stranu centralnog pilastra jedna vertikalna fuga. Isto tako u najsjevernijem dijelu oslobođenog zida vidjela se druga vertikalna fuga, koja se završavala lukom (sl. 36, na tabli). U ovom dijelu zone naišlo se na dub. od 1,65 m na kameni nabačaj urušenog zida, koga je voda morala valjati i sa sobom nositi, jer su kamenje i fragmenti opeke bili ovijeni sedrom. U sloju sedre od 1,70 m—1,90 m pojavila se uz sam zid s pilastrima velika količina izlomljene krovne opeke, paljevine od drvenih greda i željeznih čavala, jako korodiranih, što sve govori da se na tom mjestu urušila krovna konstrukcija.

Veliki zid II s pilastrima nije ni blokom IV posve zahvaćen nego se on pruža dalje prema sjeveru, te je ranije nazvan sjeverni pilastar u stvari centralni. On je zasad istražen u duljini od preko 12 m što govori, da se radi o vrlo velikom objektu.

Kada je kopano nešto zapadnije od ovog zida našlo se u istom sloju dosta fragmenata keramike, najviše grube domaće, te stakla, patiniranog novca i t. d. Na 2,25 m naišlo se na bijelo žbukani pod, koji se mogao pratiti na cijeloj površini zone dalje prema zapadu, samo je bio jače oštećen. Kada je skinut ovaj pod pojavio se

uz sam veliki zid II opet jedan zid pravca istok zapad, koji je uz njega prislonjen naknadno, jer se na mjestu sraza zadržala žbuka (vidi sl. 36).

Prilikom čišćenja i skidanja sedre u istočnom dijelu bazenčića, sjeverno od velikog bazena, gdje se je god. 1954. pokušalo rekonstruirati pomoću preklopnice i žljeba izliv u veliki kanal 1, konstatiralo se je, da ta rekonstrukcija ne odgovara stvarnosti. Naime, svod od sedre bio je ustvari umjetan a opeke su bile spuznule s jednog drugog položaja. Kada je skinut ovaj sedreni pokrov i bazenčić u tom dijelu do kraja očišćen, pokazalo se je, da on ima nagib prema velikom kanalu i da s njim direktno komunicira (vidi istu sliku).

Na mjestu gdje se je nalazila pregrada između kanala 1 i kanala 2 otkrila je jedna interesantna pojava. Naime, primjećena je pod lopatom sjajna i tvrda glazura, vrlo tanka, poput nekakvog poda na koju se uhvatila tanka kora od sedre. Kada se bolje očistilo to mjesto, konstatiralo se je, da je to otisak kanalizacionog voda u sedri. U četverouglasto proširenje točno se uklapala opeka preklopnica, koja je ranije upotrebljena na krivom mjestu kod rekonstrukcije izljeva iz bazenčića u kanal 1 (sl. 35, na tabeli). Nakon što je tehnički snimljen i fotografiran ovaj interesantni kanalizacioni vod, moralo ga se skinuti kako bi se doprlo u niže slojeve.

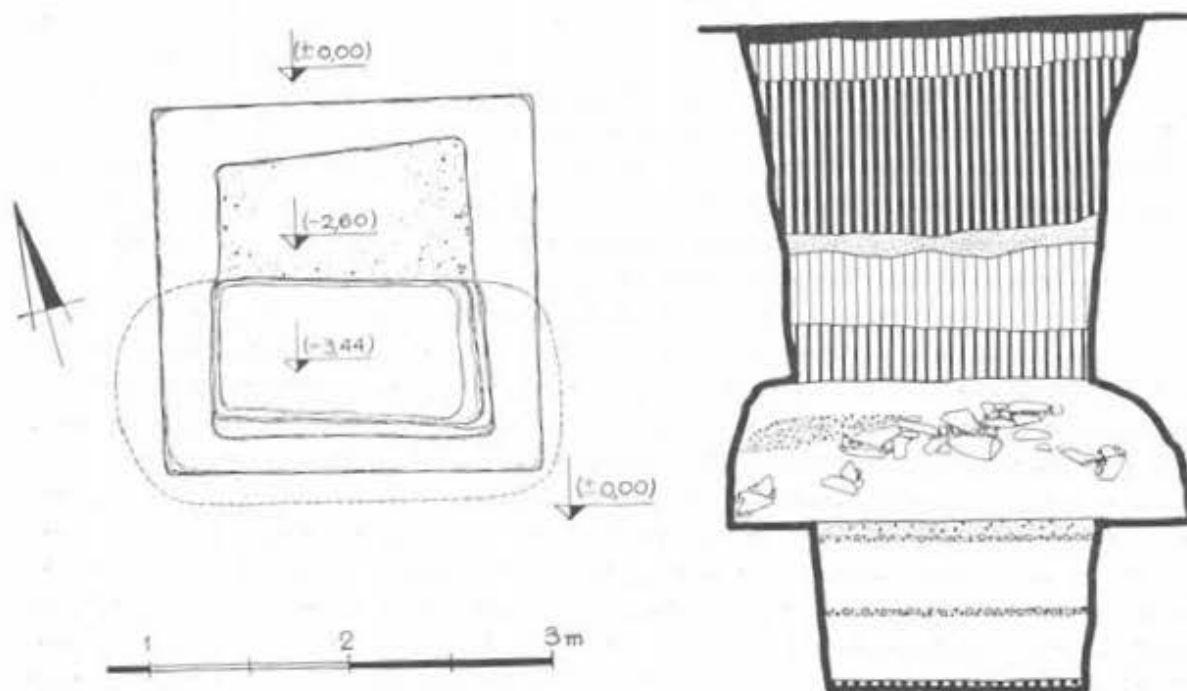
Odmah se počelo čistiti ušće kanala 2, koga je pregrada dijelila od kanala 1. Na samom početku ovaj kanal je pravio naglu okuku prema zapadu, tako, da je stvorio polukružni zavoj oko pregrade, koja je sada izgledala kao malo kameno ostrvce. Ovaj kanal je također bio popločen opekom preklopticom. Pregrada je imala duljinu cca 1 m, te je prvotno pripadala zidu, na koji je kasnije građen zid bazenčića, a uz koga je tekao zapadni krak kanala 2, dok nije bio presječen i stavljen van funkcije izgradnjom kanala 1) (sl. 36). Kako bi se točnije ispitao položaj kanala 2 detaljnije se čistilo u predjelu pregrade i izljeva bazenčića. Sjeverno od bazenčića pojavio se je također jedan pačetroviniasti uski prostor, a ispod njega je uočeno popločenje opekom. To popločenje je pripadalo zapadnom kraku kanala 2, te se moglo utvrditi, da je on dovodio vodu sa zapada, pravio okuku i izlijevao se u kratki kanalić, koji se je u smjeru istoka gubio pod kasnijom istočnom zgradom (vidi sl. 36 i 37).

Prilikom oslobađanja velikog kanala 1 dalje prema sjeveru, primjećeno je da on izlazi iz pravca i da je građen drugom tehnikom. Njegovom izgradnjom bio je presječen onaj sjeverni zid, što pod pravim kutom polazi od zida II u smjeru istoka. Praćenjem tog zida utvrdilo se je, da se on nakon prekida opet nastavlja u duljini od 3,50 m prema zapadu, a onda ponovo pod pravim kutom skreće prema sjeveru i nestaje u sjevernoj stijeni iskopa (sl. 37 tabla).

Veliki kanal 1 nakon što je u duljini od 2,90 m bio usječen u sedri i bez popločenja na dnu, sada u najsjevernijem dijelu opet ima bočne zidove i popločenje. Kako se teren prirodno penje opeke preklopnice poredane su stepeničasto t. j. jedna se o drugu oslanja (sl. 38, na tabli). Sami bočni zidovi prekriveni su crvenom nepropusnom žbukom (iz tucane opeke), a na jednom mjestu lijepo se nazire otisak jedne od ploča kojima je bio taj dio kanala pokriven. Također se s obe strane nalazi uži zidić, koji je vjerojatno trebao da spriječi pomicanje ploča (vidi sl. 37).

Za vrijeme rada u sjevernoj prostoriji, koja je otvorena tek u svom južnom dijelu, našlo se dosta fragmenata keramike, opeke i stakla, i tragova paljevine. Također se moglo utvrditi, da je ovaj prostor u više navrata mijenjao svoj nivo, jer

se našao trag od tri poda. Oni su u kratkim razmacima slijedili jedan drugoga, a na najnižem podu t. j. na 3,10 m dubine prestalo se s iskopom u zoni f). U zapadnom dijelu načinjena je mala istražna sonda, ali se ušlo opet u slojeve sedre. Međutim, mukli odjek i veće šupljine u sedri dale su posumnjati, da se i ovdje možda nalazi neki kanal. I zaista, prilikom čišćenja ušlo se u jedan stari kanal, koji je imao koristasto ležište u sedri, cca 40 cm široko i tekao u smjeru sjever jug (kanal 4). On je bio ispunjen muljem i pijeskom od termalne vode istim onakvim kako se i danas vadi iz kanala kroz koje prolazi termalna voda (sl. 39, na tabli). Kanal je otkriven

Sl. 9. Sonda 1 i profil (južni).

svega u duljini od 2 m, jer na sjevernoj strani nestaje kao i zid sjeverne prostorije u stijeni iskopa, a na južnoj strani je bio presječen zidom prostorije ili je ulazio u zapadni krak kanala 2 s okukom (vidi sl. 37 i 39).

U zoni e) radilo se paralelno, te je skinuta sva sedra do nivoa antiknog kulturnog sloja. Skidanjem sloja od 2,10 m do 2,25 m dolazi se opet do bijelo žbukanog poda, koji je ovdje jače oštećen nego u zoni f) a leži na debeloj podlozi sive muljevite zemlje. U ovom sloju nađeno je dosta keramike, osobito grube domaće, te ulomaka opeke i stakla. Isti karakter imali su i niži slojevi od 2,25 m do 2,50 m i od 2,50 m do 2,75 m. Na dubini od 3,10 m dolazi se kao i u zoni f) do crvenog poda s glazurom, koji je vrlo dobro očuvan. Što se tiče arhitekture u zoni e) pojavio se prvo zid smjera sjever jug, koji polazi od samog sjevernog zida bazena i teče paralelno sa zapadnim zidom bazenčića u pravcu sjevera (sl. 37 i 40, na tabli). On je dosta trošan i slabije građe, a očišćen je u duljini od 3,70 m. Nakon 2 metra duljine bio je prekinut otvorom jednog kanalića, koji je tekao koso prema zidu bazenčića u smjeru jugo istok sjevero zapad (kanal 5), a bio građen iz opeke, kamena i žbuke. To je otvoren kana-

lič t. zv. rigol, uskog dna i vrlo plitak (vidi sl. 40). U sjevernom dijelu ove zone otkriven je jedan temeljni zid vrlo solidne građe, koji ima pravac istok zapad s malim otklonom, a osloboden je u dužini od 5,50 m. On teče paralelno sa sjevernom stijenom bazena i bazenčića (vidi sl. 37).

Na nivou crvenog glaziranog poda prestalo se i u ovoj zoni s iskopom, te je time rad u bloku IV završen.

Pošto su se za vrijeme istraživanja južnog bloka III, stijene iz recentnog nasipa na jugoistočnom dijelu zone d) urušile, to se moralo pristupiti učvršćavanju i podzidavanju stijene suhozidom. Prilikom tih radova morao se iskop nešto proširiti u južnom smjeru, pa je došao na vidjelo s južne strane kanala 6, nastavak zida IV (prigradnja na zid II) koji je u ovom dijelu sačuvan i u gornjoj partiji a završava masivnim blokovima kamena. Isto tako otkriven je s južne strane kanala 6 nastavak nasilno prekinutog zida I (vidi sl. 34).

Osim svih tehničkih i fotografskih radova izvršena je i preliminarna zaštita arhitekture i njenih detalja.

Nakon sve tri kampanje prostor, koji je zapremao iskop iznosio je 306 m², a izbačeno je 1100 m³ zemlje i sedre. Smjer cijele arhitekture gravitira prema izvoru t. j. u pravcu sjever jug s otklonom. Istražen je južni dio istočne polovice partera parka (sl. 41, na tabli).

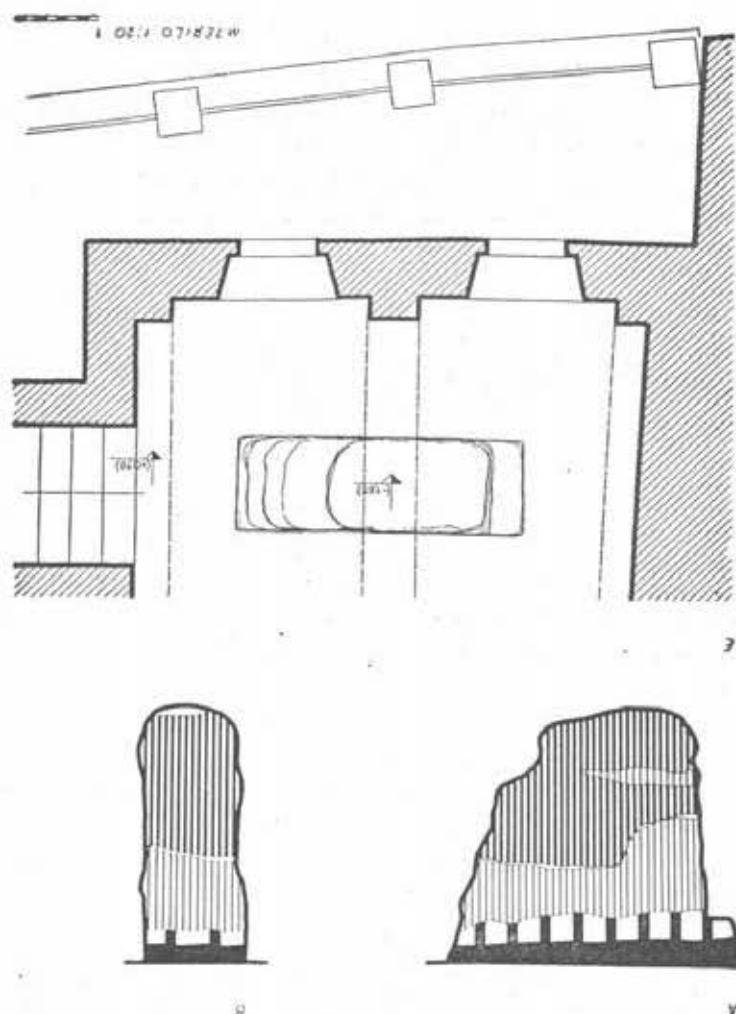
Pošto se prema ranijim nalazima pretpostavilo, da je kompleks antiknih toplica daleko veći i širi nego dosad zahvaćen iskopom u parku, nastojalo se je pomoću istražnih sonda izvan parka i u samom parku pratiti njegovo prostiranje u pravcu sjevera, istoka i juga. Iskolčene su za vrijeme kampanje 1954 god. dvije sonde izvan parka (sonde 1, 2) a godine 1955 jedna sonda u sjeveroistočnom dijelu partera parka (sonda 3).

S o n d a 1 (sl. 9, u tekstu)

Mjesto sonde nalazi se na javnoj zelenoj površini južno od parka, a veličina joj je 2 × 2 m. Nakon tankog humoznog sloja ušlo se odmah u slojeve tvrde sedre, koji do dubina od 1,30 m nisu dali nikakvog arheološkog materijala. Na toj dubini naišlo se na površini cijele sonde na fragmente antikne opeke, međutim u slojevima do 1,90 m opet nije bilo nalaza. Nakon toga do 2,10 m javlja se više fragmenata keramike sive i crveno obojene, ulomaka stakla i opeke, te dosta paljevine. Isti materijal nastavlja se i u slojevima do 2,70 m uz usitnjenu žbuku, komade željeznih jako korodiranih predmeta i patiniranog novca. Osobito se javlja veći broj ulomaka crveno obojenih plitica, koje su u stvari imitacija skupocjenije terra sigillate. Na 2,70 m dolazi se do ožbukano poda, koji pokriva cijelu površinu sonde (vidi profil). Radi toga sonda je proširena u južnom, jugoistočnom i jugozapadnom smjeru. Južna polovica ožbukano poda se skida kako bi se došlo u niže slojeve. Prilikom tih radova utvrđeno je, da se pod sastoji iz tri sloja; bijelo ožbukane površine ispod koje je tanji sloj nabijene gline, a zatim deblji sloj crvene opeke iz usitnjene opeke umješane u mortu. On leži na 0,40 m debeloj podlozi od nabijene zemlje u kojoj se nalaze fragmenti opeke, keramike i opeke. Na 3,50 m dolazi se do drugog poda, također ožbukano, koji leži na debeloj podlozi od nabijene zemlje. Nakon toga ulazi se u zdravicu.

Sonda 2 (sl. 10, u tekstu)

Ova sonda iskolčena je u podrumu kuće Šmid-Lehner u ulici Nad zidom br. 2. Sonda je duga 2,50 m a široka 0,80 m, te ima pravac istok zapad. Prvi otkopni slojevi dali su recentni nasip izmješšan s komadima sedre a u zapadnom dijelu sonde

Sl. 10. Sonda 2 i profil.

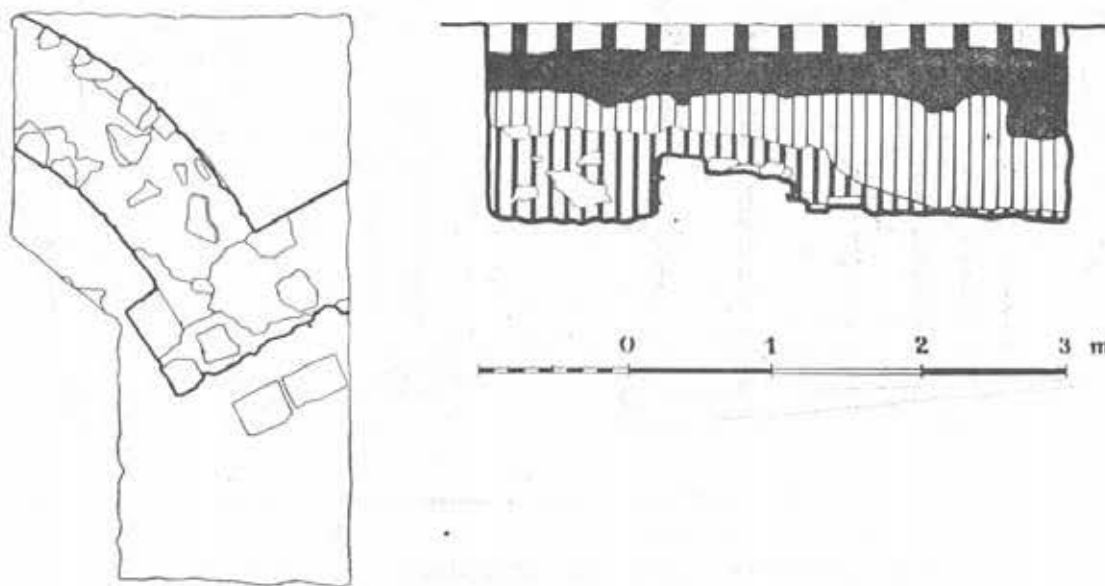
na 0,30 m zid od recentne cigle. Na 0,80 m javljaju se prvi fragmenti antikne cigle i keramike (dva ulomka cigle s valovnicima i fragment od crvene plitice). U sloju od 1,30 m do 1,60 m vidimo pojavu, da je sedra rastočila ili opet obložila ulomke keramike, cigle i kamena. Ista situacija bila je u slojevima do 2 m, pa je pored fragmenata keramike, nađeno oštećeno srebrno proveslo, tri jako patinirana novca i komadić zlatne žice, koja je stršila iz grumena sedre, a koja je bila vjerojatno dio jednog ukrasa ili nakita. Ispod 2,30 m počinju opet slojevi neobično tvrde sedre. Radi uskoće prostora i nepodesnosti rada u podrumu i samoj sondi izvršeno je ula-

ženje u ove pećinasto tvrde slojeve sedre pomoću duge željezne šipke. Tom prilikom na nekim mjestima dosegnuta je dubina za daljnjih 1,20 m t. j. 3,50 m dubine. Ovaj najniži sloj imao je karakter usitnjenog građevnog nasipa i žbuke kao i u sondi 1. Na 2,30 m u cijeloj sondi se prestalo s iskopom.

Situacija u sondi daje dojam kao da je ovaj teren u antikno doba ležao ispod jedne terase s koje je materijal klizio dolje, a kasnije se preko njega preljevala voda, kotrljala ga i taložila zajedno sa sedrom na ovom mjestu.

Sonda 3 (sl. 11, u tekstu)

Iskolčena je na istočnom puteljku u sjevero istočnom dijelu partera-parka sjevero istočno od iskopa u parku. Duga je 4 m a široka 1,50 m, ima smjer sjever jug.

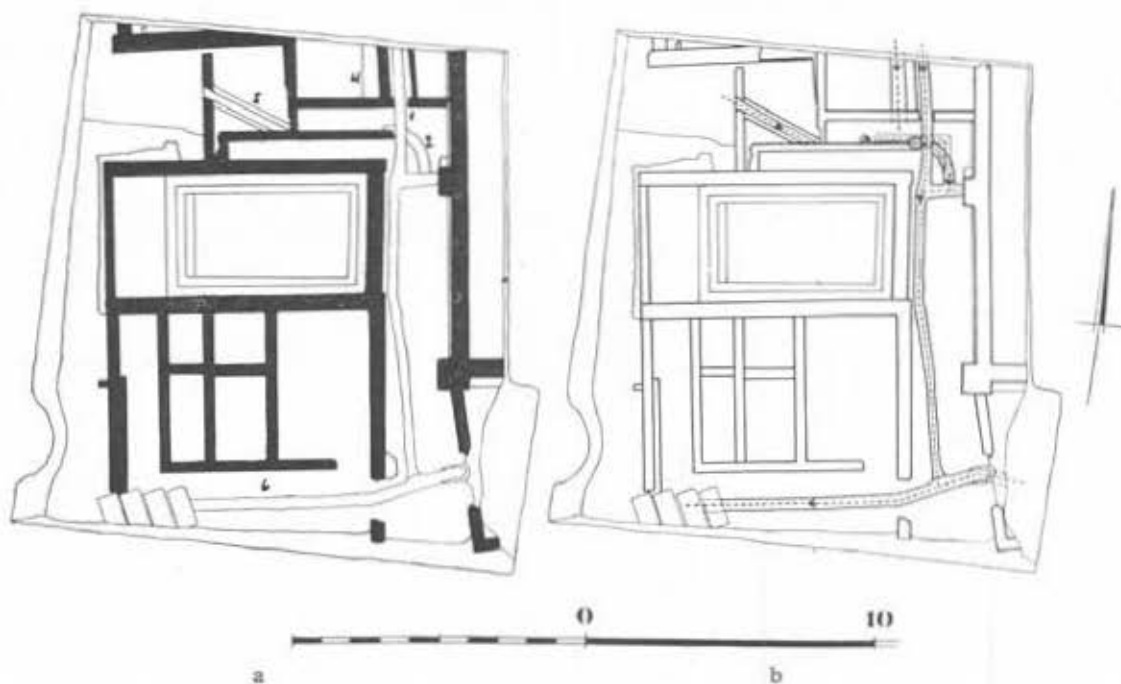
Sl. 11. Sonda 3 i profil.

Nakon što je skinut tanki humozni sloj, ušlo se u tamno smeđi subhumus u kome se nalazilo nešto ulomaka recentne cigle. Na dub. od 0,80 m nailazi se u sjevero zapadnom dijelu sonde na solidni antikni zid, građen iz dobro obrađenog kamena, širine 0,80 m čiji pravac odgovara pravcu antiknih zidova u iskopu. Prilikom daljnjeg čišćenja ovog zida i proširavanja sonde u sjevero zapadnom smjeru utvrđeno je, da zid apsidalno zavija u sjeverozapadnom pravcu i da je na samom početku s istočne strane obrubljen lijepo tesanim ugaonim kamenom. Ovaj zid nije u potpunosti očišćen, jer su se oko njega nalazile naslage neobično tvrde sedre. Pošto se razbijanje sedre odvijalo veoma sporo i zbog kratkoće raspoloživog vremena, prestalo se s radom u sondi, tim prije što ona ulazi u sklop predviđenog iskopa za god 1956. Čini se, da apsida po svom položaju pripada velikom istočnom objektu, koji će se u slijedećoj godini istraživati.

ANALIZA ARHITEKTURE I NJENIH DETALJA

Nakon što smo u prvom dijelu opisali redosljed, kojim su pojedini dijelovi arhitekture i nalazi otkriveni, prelazimo na analizu cijelog iskopa s njegovom arhitekturom i svim detaljima.⁹ Zasad se može utvrditi, da su iskopom obuhvaćena tri kompleksa i to: kompleks jednog bazena s pratećim južnim prostorima (kompleks A), zatim jugozapadni bok jedne monumentalne građevine, koja se pruža u pravcu sjevera i istoka (kompleks B) i najzad kompleks C sa svojim sjevernim arhitekton-

Sl. 12. Plan iskapanja 1955. i plan kanalizacije.

skim prostorima, koji zasad nije još definiran, ali je vjerojatno spojni kompleks između prva dva. Ove komplekse povezuje sistem kanala (kanali 1—6), među kojima se ističu dva — jedan pravac sjever jug (kanal 1) i drugi smjer istok zapad (kanal 6) (sl. 12a i b, u tekstu).

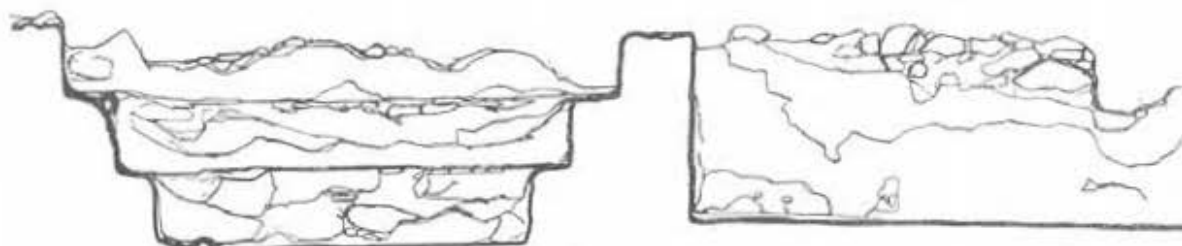
Koliko god na prvi pogled tlocrt navedene arhitekture i kanala djeluje homogeno, toliko se kod bliže analize može ustanoviti, da su arhitektonski objekti a čak i njihovi detalji iz raznih građevinskih, odnosno vremenskih faza. Slična situacija je i s kanalizacijom, koja je također nastala u nekoliko etapa, mjenjajući kako smjer tako i svoju funkciju (vidi plan kanalizacije, 12b)

⁹ Zahvaljujemo se ing. A. Faber za njene stručne savjete i opaske prilikom analize detalja arhitekture.

Kompleks A

Arhitektonski kompleks A sastoji se iz: a) bazena s platformom, b) temeljnog zida pod platformom, c) velikog zida L o kojeg se bazen prisionio, d) tri priležeća južna prostora, e) križišta zidova u prostoru 2, f) temeljnog zida pod trećim pregradnim zidom.

Bazen s platformom, ima oblik pačetvorine, veličine $9,90 \text{ m} \times 5,30 \text{ m}$, a položen je u smjeru istok zapad. Sam bazen je također pačetvorinast i stepeničasto se sužuje prema dnu veličine $5,20 \times 2,80 \text{ m}$, visina zidova bazena je $1,07 \text{ m}$. Unutar bazena, naokolo, teče klupa, a ispod ove stepenica, a na zapadnoj strani nalazi se još jedna niža, po čemu se vidi, da je pristup bio sa zapada. Najviša točka bazena leži na $2,50 \text{ m}$ dubine, a najniža na $3,60 \text{ m}$ (dno). Klupa se nalazi na $0,50 \text{ m}$ ispod razine zidova, široka

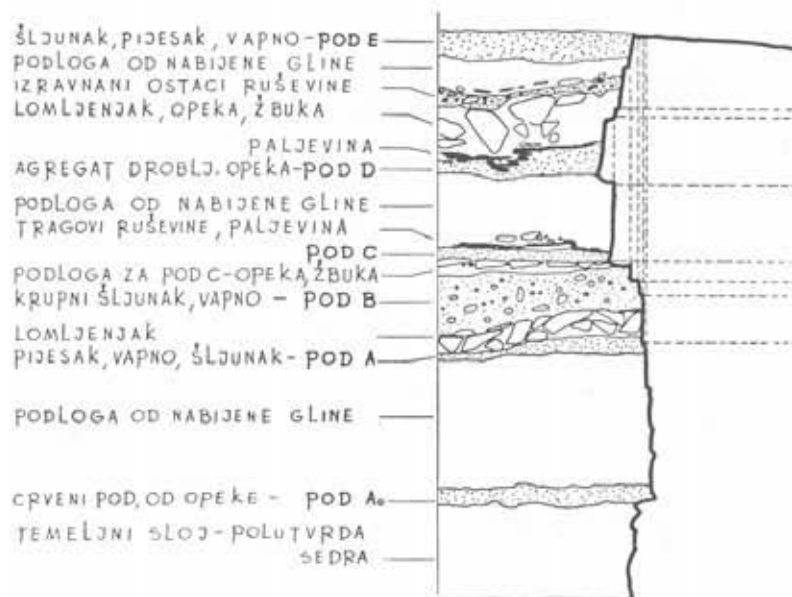

MJEPILO 1:120

Sl. 13. Pogled na istočnu stranu s otvorima za izljev vode.

je cca $0,40 \text{ m}$ a visoka $0,50 \text{ m}$. Na istom razmaku od klupe leži stepenica, iste širine i visine. Na sjevernoj strani obe su nakošene, kao i donja stepenica na zapadnoj strani, koja je i nešto uža ($0,35 \text{ m}$). Cijeli bazen kao i njegovo dno bio je ožbukovan ružičastom žbukom u četiri sloja (sl. 42, na tabli) ali samo na unutarnjoj strani, dok je s vanjske strane imao običnu bijelu zidnu žbuku. Ružičasta žbuka sa svojim slojevanjem imala je zadatak, da osigura vodo-nepropusnost bazena. Njezin najgornji sloj bio je iz jakog pješčanog agregata izmiješanog sa tucanom opekam, koji je na površini bio uglučan, te je djelovao poput mramorizacije. Ispod njega nalazio se sloj žbuke s većim česticama usitnjene opeke. Treći sloj odozgo prema dolje sastojao se od proložene tanke opeke s proslojome žbuke, dok najdonji opet od žbuke sa usitnjenom opekam, te je on ujedno bio veza sa kamenom jezgrom bazena. Na dnu bazena ispod ovih slojeva nalazio se je debeo sloj iz valuča. Na mjestu, gdje je žbuka otpala postala je vidljiva na većim površinama kamena konstrukcija bazena. Ona se sastojala od poluobrađenog kamena i pritesanih blokova, čiji raspored nije uvijek bio pravilan i jedinstveno proveden, jer nalazimo pritesane blokove čas u gornjim a čas u donjim partijama zidova, klupa i stepenica. Na nekim mjestima se moglo utvrditi, da je bazen bio popravljan, jer se našlo umetnutih komada kamenja a čak i opeke (sl. 43, na tabli). U jugozapadnom dijelu bazena primjećeno je, da jezgro naslona klupe bazena sači-

njavaju pored kamena i masivne cigle (vjerojatno kasniji popravci). Izlivni otvor bazena nalazi se na 0,35 m od ruba unutarnjeg sjevero istočnog kuta bazena. Imao je polukružni presjek promjera 0,08 m. Osim njega na vrhu klupe u istom sjevero istočnom kutu, nalazio se je jedan drugi otvor, kružnog presjeka (0,10 m promjera) (sl. 13, u tekstu). Na zapadnoj strani bazen se nastavlja u platformu pačetvorinastog oblika, dužine 4,20 m a širine 2,50 m. Platforma je bila umetnuta između produljenog sjevernog i južnog zida bazena, imala je bijelo ožbukani pod i prema zapadu završa-

Sl. 14. Južni profil sonde platforme s podovima.

vala bijelo ožbukanim pragom. Već na prvi pogled moglo se utvrditi, da platforma nije nastala u isto vrijeme kad i bazen. Zbog toga je u južnom dijelu platforme načinjen istražni rov u obliku kvadrata (stranica 1,43 m), kako bi se ispitala njena struktura i njen odnos prema bazenu¹⁰. Profili i sadržaj istražnog rova dali su nam uvid ne samo u razvoj platforme nego i strukturu vanjskog lica zapadnog zida bazena, kao i njegovog odnosa prema platformi (sl. 14, u tekstu). Zid bazena sa svojim temeljem bio je ukopan u sedru zdravicu, a imao je sokl visok cca 0,35 m. Na razini sokla nalazilo se je popločenje od opeke, koje je pripadalo temeljnom podu najstarije platforme (A₀). Kasnije je na ovaj pod stavljena debela naslaga gline (0,60 m), a na nju je položen prvi pod A iz pijeska, vapna i šljunka. U isto vrijeme bilo je prvi put ožbukano i vanjsko lice zapadnog zida bijelo sivkastom žbukom bez glazure (žbuka A) (sl. 14 i 44, na tabli). Na ovaj pod stavljen je sloj lomljenjaka izmješanog opekom u

¹⁰ Problematiku platforme i njenog odnosa prema bazenu, te nalaze keramike iz podova platforme detaljno obradila B. Vikić u svom članku »Keramiki nalazi i njihov doprinos za dataciju građevnih faza antičkog bazena u

Varaždinskim Toplicama (Starinar VII-VIII, 1956-1957). Pomoću keramike moglo se utvrditi svih 5 vremenskih faza u razvoju platforme bazena a time datirati i sam bazen.

kome se našla jedna fragmentirana zdjela i nekoliko ulomaka keramike, a na njega pod B, debeo cca 0,30 m iz krupnog šljunka i vapna. Još prije polaganja poda B bazen je po drugi put žbukano (žbuka A i B se gotovo poklapaju). Dalje slijedi tanja podloga za pod C (0,08 m) iz opeke i žbuke. Pod C je također dosta tanak (0,08—0,10 m). U vrijeme ovog poda vanjsko lice zapadnog zida bazena po treći put je žbukano i to crvenkastom žbukom sa glazurom (žbuka C) (vidi sl. 14 i 44). Sada slijedi debela podloga poda D (0,40 m) iz nabijene gline s tragovima paljevine i ruševina. Sam pod D (0,14 m) načinjen je iz drobljene opeke s tragovima paljevine na gornjoj površini. U njemu je naden vrlo lijep i dobro sačuvan tanjur iz terra sigilate s ukrasom en barbotine i imenom lončara Secundusa. Na ovaj pod položena je također deblja podloga (0,45 m) za posljednji pod E. Podloga je bila iz nabijene gline, lomljenjaka, žbuke i opeke, te izravnanih ruševina, dok sam pod E, relativno tanak (0,15 m) sadržavao je šljunak, pjesak i vapno. Lice poda bilo je bijelo ožbukano i glazirano, te kako smo ranije pomenuli na zapadnoj strani završavao se u bijelo ožbukani prag. Posljednje žbukanje bazena uslijedilo je za vrijeme poda D (žbuka D, bjelkasto siva).

Temeljni zid pod platformom (sl. 31, na tabli) ležao je ispod njenog sjevero-zapadnog dijela i stršao sa sjeverne i zapadne strane za kojih 0,30—0,50 m. On djeluje vrlo solidno iako je jako trošan. Sa sjeverne strane teče u duljini od 2,80 m, pravi zub prema sjeveru, a onda pod samim sjevero-zapadnim kutom platforme skreće za 90° prema zapadu. Na ovoj strani on se pruža u dužini od 5,70 m, te je pokriven oplatom od opeke, tako, da djeluje poput nekakvog sokla. Ovaj zid nam svjedoči, da je površina, koju je zapremio bazen bila prvotno izgrađena, a kasnije su stari temelji iskorišćeni kod gradnje bazena.

Solidni zid I (zid L) uz kojega se prislonio bazen s svojom južnom klupom i stepenicom, ima oblik obrnuto položenog slova L. Njegov dulji krak smjera istok-zapad ima 9,35 m dužine a 0,58 m širine, dok kraći pravca sjever-jug 6,50 m dužine a cca 0,60 m širine. Visok je 0,85—1,20 m. Ovaj potonji prekinut je u duljini od 1,30 m, te se opet s južne strane južnog kanala 6 nastavlja u jednom slabijem zidu sa ugrađenom opekam (0,80 m dužine). Zid je građen iz solidnih pritesanih i poluobrađenih blokova, koji su dobro vezani mortom i dosta pravilno nizani u redove. Na njegovoj unutarnjoj strani sačuvana je žbuka u 4 sloja na većim površinama (sl. 16, 17, 18, 21, 22, 23, 32, na tabli).

Prema svemu navedenom ovaj zid i svojom fakturom i izgledom, te specifičnim odnosom prema bazenu i kasnije nastalim južnim prostorima, predstavlja stariju okosnicu, koja je bila korištena kod gradnje pomenutih objekata.

Stariji temeljni zid pod zidom L također je vrlo masivan i vidljiv u duljini od 1,60 m stršeći sa istočne strane zida L za cca 0,40 m. Na njemu se nije sačuvala žbuka.

Južna tri prostora, nastala su pregradnjom velikog prostora, koga sa sjeverne i istočne strane omeđuje solidni zid L. Ukopavanjem kasnijih pregradnih zidova i južnog poprečnog u iznivelirani prostor, dobilo se tri prostorije (vidi sl. 25 i 32). Prva ima dužinu 5,30 m a širinu 3 m, druga je iste dužine ali nešto šira (3,40 m) dok treća je posve uska (1,35 m), i najdulja (6,45 m) a s južne strane nije zatvorena kao

prve dvije. Prvi pregradni zid leži na 0,40 m širokom temelju a zajedno s njim ima visinu od 0,90 m. Na zapadni krak zida L udara pod pravim kutom, ali na mjestu sraza vidi se stara žbuka. I gornji i donji njegov dio građen je iz poluobrađenog kamena, samo je linija gornjeg finija, a bijelo žuti mort čvršći.

Drugi pregradni zid ima sličnu teksturu kao i prvi, samo mu je temelj nešto uži i od lošijeg morta. Na visini od 1,10 m od poda on je poravnat slojem opeke (0,02—0,23 m debljine), a zatim je stavljena bijela žbuka i veći blokovi kamena s puno morta. U blizini južnog kraja nađen je veći blok kamena od gornje konstrukcije zida. Sraz sa zidom L isti je kao i kod prvog.

Treći pregradni zid identičan je s drugim.

Južni poprečni zid sličan je naprijed navedenim zidovima, ali ima razlike u strukturi, jer je vezan s malo morta i zidan od sitnijeg kamena. Vrlo je trošan, dug 6 m, širok cca 0,40 m. U prvoj prostoriji on je u svom istočnom dijelu nasilno prekinut u dužini od 1,20 m, drugu prostoriju potpuno zatvara, a u trećoj ga uopće nema.

Križište starijih temeljnih zidova nalazi se u dnu druge prostorije. Ovi zidovi idu u smjeru sjever jug i istok zapad. Prvi je dug 5,30 m a širok 0,40 m, te u svom sjevernom dijelu ima prag dužine 1,80 m. Zid istok zapad teče s obe strane prvoga, ali se ne može točno utvrditi, da li su to dva zida, koja su neznatno pomaknuta ili je to jedan zid, koji izbija s druge strane zida sjever jug, pa uslijed trošnosti, nema istu liniju (vidi sl. 27). Oba skupa imaju dužinu 3,40 m, a širinu 0,50 m. Kasnije su prekriti podom (donji pod).

Stari temeljni zid pod trećim pregradnim zidom, djeluje vrlo solidno, a sastoji se od pritesanog i poluobrađenog kamena vezanog s mnogo morta. Njegov pravac je isti kao i kod pregradnog zida 3, dug je 3,90 m a strši s njegove istočne strane za 0,25 m.

Analizom svih elemenata i detalja kompleksa A, moglo se utvrditi, da je među njima samo prividna homogenost. To je u stvari samo zbir prvotno samostalnih građevnih objekata i fragmenata, koji su slučajno korišćeni i kroz dulje vremena preobličavani, dok nisu stvorili onakovu fizionomiju kakvu mi danas vidimo. Površina gdje se nalazi bazen s platformom i gdje su kasnije nastali južni prostori, bila je prvotno također izgrađena o čemu nam govore najstariji tragovi arhitekture — temeljni zid pod platformom i pregradnim zidom 3, te onaj uz sjevernu stijenu iskopa, zatim križište u prostoru 2. Za sve te starije zidove karakteristično je, da su namjerice iznivelirani i svedeni po prilici na istu razinu, te su kao takvi bili kasnije iskorišćeni za temelje zidova ili učvršćenje kasnijih podova. Južni prostor je isprva bio omeđen samo zidom L, te je imao monumentalni karakter, a tek kasnije pregradnjama on je rascjepkan i raščlanjen, pa se dojam monumentalnosti gubi.

Kompleks B

Arhitektonski kompleks B zahvaća za sada jugozapadni dio jedne monumentalne građevine, koja leži istočno od bazena i kanala 1, a pruža se u smjeru istoka i sjevera. Njen zapadni zid s pilastrima (zid II) smatran je isprva perimetralnim zidom kupališta, no kasnije je utvrđeno, da se radi o jednom novom, istočnom, arhitektonskom objektu.

Veliki zid II oslobođen je sada u dužini od 12,30 m, te se prema sjeveru gubi u stijeni iskopa, dok je prema jugu definiran južnim ugaonim pilastrom. Širok je 0,60 m. Njegova jezgra se sastoji od kamena lomljenjaka, koji je vezan žućkasto bijelom žbukom sitnog agregata, bez primjesa cigle. Izvana, zid je s obe strane građen iz poluobrađenog većeg kamenja a spojen žbukom iste kvalitete. Na zapadnom licu zida sačuvala se žbuka na većim površinama u dva sloja. Na zidu su vidljive horizontalne fuge, prva na visini od 1,17 m od poda, a druga u vidu sokla na 1,65 m visine. Donja partija je građena od kamenja više dugoljastog oblika, koji je položen u horizontalnim slojevima što govori za veću solidnost i starost zida, dok se kasnije nije više pazilo na to, osim na soklu (sl. 20, 21, 29, 32, 36). Zid je pojačan s dva pilastra, koji stoje plošno na zgradi. Zasad su oslobođeni južni ugaoni i centralni, ranije zvan sjevorni. Oba strše za 0,40 m od zida a široki su 0,98 m. Južni je poput kocke, 0,98 m × 1 m. U gornjem dijelu oba su oštećena. Na njima se vide tragovi dva sloja žbuke, a na centralnom i trag treće, grublje žbuke, koja je stavljena na onu finiju valjda u vrijeme kad je zgrada obnavljana. Građevina je sačuvana u visini od 2,80 m.

Južni zid građevine nastavlja se na južni ugaoni pilastar, te je jednako monumentalniji kao i zapadni. Za sada je oslobođen u dužini od 1,50 m a širok je 0,60 m. Ima potpuno istu teksturu i kvalitetu žbuke.

Zid IV je prigraden na južni pilastar i teče u smjeru sjever-jug samo ima mali otklon prema istoku, tako, da nije posve u istoj liniji sa zidom II na koji je prislonjen. Građen je nešto pliće, tako, da mu je na površini vidljiv temelj (vidi sl. 29). Ukupna visina temelja i zida je 0,85 m, ali prema jugu opada. Na mjestu, gdje se nalazi južni kanal 6 prekinut je u dužini od 1,70 m, a onda se opet nastavlja (2 m), i završava solidnim ugaonim kamenima. Prema istoku nije zasad istražen. I ovaj nastavak ima vidljiv temelj do visine 0,60 m, a zajedno s gornjim zidom ima visinu 1,80 m. Širok je 0,48 m, te ima slabe tragove žbuke. Tehnika gradnje zida IV je grublja nego kod zida II, te ima i po koju opeku među kamenjem, što govori za kasniju fazu. (Isti slučaj je kod južnih pregradnih zidova). Temelj je iz manjeg kamenja vezanog s puno vapna. Nutarnja vezivna žbuka je jako čvrsta ali ima grublji agregat iz tamno sivih kamenčića, kakav i danas nalazimo u rijeci Bednji. Zid IV zatvara prostor od cca 6 m.

Prema svemu vidi se, da je ovaj monumentalni objekt kroz dulje vrijeme funkcionirao, te pretrpio ne samo dogradnje i popravke, nego i prigradnje.

Veza između kompleksa A i kompleksa B

Koliko se vidi na sjevernom prekinutom zidu bazena i njegovom nastavku, koji se nazire u najsjevernijem dijelu cestovnog prolaza, a dotiče se zida II s pilastrima, i ulazi u centralni pilastar, velika istočno zgrada bila je prvotno vezana uz kompleks bazena. Čini se, da je veza bila na taj način, što je uz pilastar vjerojatno bio prigraden dovratnik a isti takav i na prekinuti zid bazena. Ovaj dovratnik ima oblik jedne stepenice što zatvara kut između pilastra i zida velike zgrade, te je mogla služiti kao temelj dovratnika vratiju, koja su spajala sjevernu prostoriju s uskim cestovnim prolazom.

Neposredno uz centralni pilastar s njegove sjeverne strane vidljiva je jedna vertikalna fuga, koja teče uspravno iznad spomenute stepenice, pa je ona mogla biti trag nekadašnjeg prolaza, koji je spajao kupališni kompleks s istočnim objektom. U najsjevernijem dijelu velikog zida II u udaljenosti kojih 0,90 m od sjeverne stijene iskopa, vidljiva je jedna druga fuga vertikalnog položaja, koja u visini od 2,20 m od poda svršava polukružnim, oštećenim kamenim svodom (vidi sl. 32). Ona je ostatak nekadašnjih vratiju, koja su kasnije zatvorena i ispunjena velikim blokovima u dobrom i čvrstom mortu sitnog agregata. Svod je građen od poluobrađenih klinastih kamenova, plitak je i segmentan, te dosta slegnut od rušenja. Ispuna vratiju je od žučkastog pješčenjaka grubo nabačenog, a od istog su materijala i ugaoni blokovi. Ovi tragovi nekadašnjih vratiju opet nam govore o prvotnoj povezanosti zgrade s kompleksom bazena.

Kompleks C

Kompleks C leži sjeverno od bazena i sastoji se iz: a) sjeverne prostorije s kanalom u sedri (kanal 3); b) bazenčića uz sjeverni zid velikog bazena; c) pačetvorinastog prostora između obojih; d) otvorenog kanalića (rigola-kanala 5); e) masivnog zida, koji teče uz sjevernu stijenu iskopa.

Sjeverna prostorija je otvorena tek u južnom dijelu u dužini od 5,70 m a širini od 2 m (vidi sl. 37 i 39). Njen južni zid prislanja se uz veliki zid II t. j. zapadni zid istočne zgrade, te se na mjestu spoja vidi još sačuvana žbuka potonjeg zida. Prostorija je po zidovima i podu ožbukana ružičastom žbukom od drobljene opeke, koja se do danas djelomično sačuvala. Iznad velikog kanala 1 južni zid je prekinut u dužini od 0,45 m. Zapadni nestaje u stijeni iskopa i za sad je oslobođen u duljini od 2 m. Oba zida imaju prošireni temelj, koji je izravnat opekama radi izolacije od vlage, a sam zid je građen iz poluobrađenog kamena s opekama u slabom mortu. Mort je sivo bjelkaste boje i sitnog agregata. Visina zidova je cca 5,55—0,60 m (temelj 0,25 m a zid 0,30 m). Prostorija je bila kasnije ispunjena građevnim gruhom i nasipom baš kao i bazen i ostali prostori, te se u profilu vidi trag od tri poda. U zapadnom njenom dijelu nalazi se dio najstarijeg kanala u sedri (kanal 3).

Bazenčić leži sjeverno uz sam veliki bazen, te ima duljinu od 6,20 m, širinu 1 m a širinu dna 0,65 m, visina zida 0,56 m (vidi sl. 30 i 37). Ima oblik dugoljastog pravokuta, a dno mu je ožbukano bijelom žbukom. Nagnut je prema kanalu 1 i direktno s njim komunicira. Leži na dubini od 3 m.

Pačetvorinasti ožbukani prostor između bazenčića i sjeverne prostorije ima dužinu od 3,30 m a širinu 0,75 m, te je možda služio za rashlađivanje vruće termalne vode, ili je pak nastao prilikom nekih pregradnja u ovom kompleksu.

Zapadno od sjeverne prostorije pruža se veliki prostor, koji je na dubini od 3,10 m ožbukano kao i sjeverna prostorija crvenom žbukom od tucane opeke. U ovom prostoru nalazi se jedan zid što polazi od sjevernog zida bazena prema sjeveru a teče paralelno sa zidom bazenčića. Ovaj zid je građen iz poluobrađenog kamena s komadima opeke, dug je 2,70 m a širok 0,40 m te sačuvan u visini od 0,50 m. Po svojoj gradnji sličan je zidovima sjeverne prostorije. Nakon duljine od 2,40 m presjeca ga ušće malog i plitkog otvorenog kanala (rigol) koji teče u smjeru sjevero-zapad jugo-istok (kanal 5, sl. 37 i 40, na tabli).

Stari temeljni zid što teče uz sjevernu stijenu iskopa pokazuje neobično solidnu strukturu iz velikih poluobrađenih blokova povezanih žućkasto bijelim mortom sitnog agregata. Osloboden je u duljini od 5,70 m a širok je 0,70 m, te je najširi od svih dosad istraženih zidova u iskopu. U svom istočnom dijelu ima sačuvan gornji dio zida u visini od cca 0,40 m, te pod pravim kutom zakreće pod zapadni zid sjeverne prostorije, koja je kasnije građena (vidi sl. 40).

SISTEM KANALIZACIJE

Na relativno malom prostoru, gusto zbijena arhitektura povezana je bogatom mrežom kanala. Otkriveno je šest kanala iz različitih građevnih faza, koji su različiti po veličini, smjeru i načinu gradnje. Među njima se ističu veliki kanal 1 pravca sjever jug i veliki kanal 6 smjera istok zapad. Kanali su dobili signaturu od 1—6 prema tome kako su tokom iskapanja otkrivani i istraženi, dok će njihova analiza teći prema kronološkom slijedu.

Kanal u sedri (br. 3) nalazi se u zapadnom dijelu sjeverne prostorije, te se čini, da je najstariji kanal u iskopu. On teče u pravcu sjever jug, za sada je očišćen u dužini od 2 m, te na sjevernoj strani nestaje u sjevernoj stijeni iskopa, a na južnoj prestaje tamo, gdje je južni zid prostorije (vidi sl. 39). Širok je 0,35 m, a na dubini je 3,92 m ispod gornje površine parka. Profil ima trapezast s uzdignutim rubovima na dnu, te podsjeća na tegulu. Iskopan je u sedri, nije žbukani niti obzidan, a na dnu i po stjenkama nađen je debeli sloj taloga od sumporne vode.

Kanal s okukom (br. 2) leži okomito iznad kanala 3, a izlazi ispod zida bazenčića. On teče od zapada prema istoku i sa istočne strane velikog kanala 1 pravi okuku prema jugu, te se ulijeva u kratki poprečni kanal, koji komunicira s kanalom 1. Kanal je kopan u sedri a možda i obzidan, ali se zbog debele naslage sedre ne može vidjeti zid. Popločen je opekama preklapnicama ($0,40 \times 0,55$ m) od kojih su dvije u okuci a dvije u zapadnom kraku kanala, što teče ispod bazenčića (vidi sl. 36). Koliko se on produžuje prema zapadu i odakle dolazi nije moguće za sad ispitati, jer bi se u tom slučaju morao uništiti mali bazenčić. Na mjestu, gdje se križa s velikim kanalom prekinut je, pa se čini, da je gradnjom uličnog prolaza i južnog dijela kanala 1 prestao funkcionirati. Dug je na okuci cca 2 m a širok 0,40 m, te leži na dubini od 3,89 m ispod površine parka.

Kratki kanal u koga se ulijeva kanal 2 opločen je s dvije opeke preklapnice. dug je 1,30 m, širok 0,35 m, nestaje pod istočnom zgradom, a vjerojatno je služio za najraniju odvodnju iz bazena, koju je kasnije preuzeo kanal 1.

Veliki kanal 1 ima pravac sjever jug i leži uz istočnu stranu bazena. Dug je 15,10 m, a širok 0,40, te na sjevernoj strani nestaje u stijeni iskopa dok se na južnoj ulijeva u južni kanal 6. Građen je u dvije etape. Prvoj pripada dio od izljevno otvora bazena do ušća u južni kanal, drugoj, onaj dio od otvora bazena prema sjeveru (dug 4,70 m). U prvom, odnosno donjem dijelu on je obzidan zidom i po dnu opločen sa sedamnaest opeka preklapnica ($0,40 \times 0,50$ m). U svom najjužnijem dijelu ima otklon prema istoku, jer ga se je moralo prilagoditi proširenom temelju masivnog

zida I. Na koljenu gdje zavija, nađene su, kako smo ranije spomenuli, dvije žljebaste opeke, koje su služile kao skretači vode.

Sjeverni dio kanala, rađen je puno solidnije i u ravnoj liniji. Od srednjeg zida bazena do južnog zida sjeverne prostorije kopan je u sedri (duljina 2,75), a dio unutarnje sjeverne prostorije bio je zidan, te bočno proširen na gornjem rubu. Na tom proširenom dijelu vidjeo se otisak pokrovnih opeka ili ploča, a uski zidići s obe strane, imali su vjerojatno funkciju pridržavanja ploča kako se ne bi skliznule ili pomakle (vidi sl. 37, 39). U onom dijelu gdje je kopan u sedri nema popločenja, dok se u najsjevernijem (dug 1,90 m) dijelu nalazi 6 opeka stepeničasto ili kaskadno raspoređenih, jer je kanal nešto padao prema jugu (vidi sl. 38).

Da li je bilo žbuke po zidovima kanala nije se moglo utvrditi, radi debele naslage sedre, ali su opeke preklopnice spajane ružičastom nepropusnom žbukom iz tucane opeke.

Kanal leži u južnom dijelu na dubini od 4,15 m ispod površine parka a na sjevernom na 3,95 m.

Veliki južni kanal 6. Ovaj kanal teče južno od tri prostora, smjer mu je jugo zapad sjevero istok a istražen je u duljini od 10,15 m i širini od 0,48 m. Leži na dubini od 4,75 m. U svom istočnom dijelu ima blagu okuku prema sjevero istoku i to prije mjesta izljeva kanala 1, a nakon toga skreće prema istoku. Izgleda, da je ova okuka načinjena samo radi priključka kanala 1, kako se on ne bi uljevao pod oštrim nego po pravim kutom. Pad kanala je neodređen zbog poremećenja tla, te se nakon kiše, voda u njemu zadržava i polako otiče na obe strane. Kanal je zidan obostrano zidom 0,25 m širine, te je bočno ožbukano ružičastom žbukom iz tucane opeke. Dno je opločeno s 24 opeke, bez bočnih rubova, koje su približno jednake, te imaju dvije veličine $0,48 \times 0,50$ i $0,40 \times 0,50$ m. U svom zapadnom dijelu on je kasnije bio pokriven sa četiri velike ploče iz pieščenjaka, koje su kako smo već spomenuli ovdje u sekundarnoj upotrebi, jer su ležale iznad kanala na sloju nasipa cca 0,40 m debljine. Ploče su bile poduprte s komadima cigala, a spojene ružičastom žbukom debljine 0,03—0,04 m. Veličina ploča je $1,53 \times 0,70$ m.

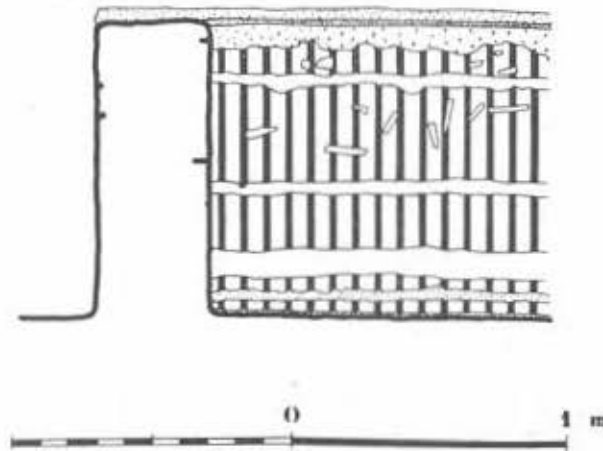
Otvoren kanalić 5-rigol. Nalazi se u prostoru zapadno od sjeverne prostorije ima pravac sjeverozapad jugo istok, te prestaje u kutu što ga čine zid bazenčića i pačevorinasti prostor. Dug je 3,40, a širok 0,60 m a dno mu je 0,20 m široko. Pad mu je prema bazenčiću. Građen je od nepravilnog kamenja i opeke u debelom sloju žučkasto bijelog morta. Ušće mu je prošireno kao ljevak a ulazi ispod zida bazenčića, samo mu mjesto izljeva nije ispitano. Otvoren je. Povezanost s ostalim kanalima za sada nije određena.

Otisak kanala u sedri (br. 4). U sloju antiknog štuta iznad zida bazenčića primijećen je u sedri otisak drvenog žljeba (nađena vlakanca drveta konzervirana u sedri), koji teče paralelno sa sjevernim zidom bazena, a zatim nakon 1,40 m dužine skreće pod pravim kutom prema jugu. U tom južnom dijelu on je proširen u obliku i dimenzijama jedne opeke preklopnice ($0,40 \text{ m} \times 0,60 \text{ m}$) te se nalazi neposredno iznad same pregrade što dijeli kanal 1 od kanala 2. Gdje se je izlivao nije se moglo utvrditi, jer je svakako kasniji od svih ostalih kanala u iskopu.

PODOVI

Već se iz prvog dijela radnje moglo vidjeti, da su se nivoi prostora u više navrata mjenjali i time dobivali i podove različite kvalitete i boje. Kod analize kompleksa A opisani su podovi platforme i bazena, pa će u ovom dijelu stoga biti izostavljeni. Podovi u ostalim prostorima razlikuju se međusobno kako u tehnici izradbe tako i po dimenzijama i nivoima.

Podovi u sjevernoj prostoriji nizali su se neposredno jedan iza drugog. Prvi se pojavio na 3,10 m dubine, vrlo je bio trošan a načinjen iz bijelog morta sitnog agregata. Drugi je ležao 0,25 m niže, bio je crven radi primjese cigle, tanak (0,04 m) a

Sl. 15. Podovi u južnim prostorima.

imao je grublju podlogu. Treći je slijedio nakon 0,15 m, također je bio crven ali bolje kvalitete i glačan na površini. Uz rub velikog zida s pilastrima on je oblo prelazio u zidnu žbuku iste kvalitete. Na razini tog poda iznivelirana je cijela prostorija.

Pod u prostoru zapadno od sjeverne prostorije je crven i iste kvalitete kao i donji crveni pod u sjevernoj prostoriji. Podloga mu je od gruha, na njoj je grubi sloj žbuke sa krupnijim česticama opeke, a zatim dolazi treći sloj s fino mrvljenom opekrom i glazurom. Ovaj pod je prema sjeveru sezao do starog temeljnog zida a prema jugu gotovo do sjevernog zida bazena, samo je bio u tom dijelu mjestimično jače oštećen.

Pod bazenčića je deblji i načinjen je od bijele žbuke sitnog agregata. Isti takav pod je i u pačetvorinastom prostoru između njega i sjeverne prostorije, samo je dosta trošan.

Pod cestovnog prolaza, sastoji se iz debele bijelo sivkaste žbuke krupnijeg agregata, koja leži na debljem sloju oblutaka (cca 0,40 m).

Podovi južnih prostora vrlo su solidni, te leže na debelim slojevima nasipa i prosloja glinom. (Sl. 15, u tekstu), Najgornji pod se mogao uočiti tek u drugoj i trećoj prostoriji, dok ga u prvoj ili uopće nije bilo ili je bio potpuno uništen. On je tekao preko drugog pregradnog zida, pa se činilo kao da ga onaj zid podupire. Siv-

kasto bijele je boje, debeo cca 0,10—0,18 m a na površini glaziran. Između njega i donjeg crvenog poda, što prekriva križište starih temeljnih zidova u drugoj prostori, nalazilo se je nekoliko slojeva nasipa i prosloja gline. Redoslijed je tekao ovako: 0,10—0,15 m debeo sloj nasipa, zatim 0,05 m debeo naboj od gline, pa opet 0,30 m debljine sloj nasipa iz građevnog gruha, fragmenata opeke i keramike, zidnih obojenih žbuka i t. d. Nakon toga dolazi opet prosloj gline (0,10 m), pa sloj nasipa (0,20 m) i najdeblji sloj gline (0,12 m) te opet nasipa. Tek nakon svih ovih naslaga dolazi donji pod u kome se nalazilo tucane i lomljene opeke ali je vlagom dosta ojedena i rastočena. Nakon što su svi podovi tehnički snimljeni, moralo ih se ukloniti kako bi se prostorije u potpunosti istražile.

ŽBUKE

Zidne žbuke mogu se podijeliti na one, koje su nađene u antiknom nasipu i one, koje su nađene in situ po zidovima i kanalima. Ima ih vrlo različitih po kvaliteti, što sve govori, da je arhitektura a često i njeni dijelovi iz različitih građevnih faza.

Žbuka bazena je bjelkaste boje, homogena, staklasta, iz vapna sa sitnim sivim agregatom promjera 1—1,5 mm. Lom joj je pravilan, oštrobriđan i s malo mrvica. Teška je i čvrsta, neporozna, pa se dosta teško lomi. Na istočnom zidu bazena je nešto drugačija, žućkasta, vrlo sitnog agregata i porozna, te se kod loma mrvila. Lagana je.

Žbuka zida bazenčića je sivkasto bijela, nehomogena, porozna iz vapna sa sitnim agregatom promjera 1—2 mm. Pošto je porozna, šupljine je ispunila sedra. Lako se lomi uz malo mrvica, te ima dosta pravilan lom. Teža je.

Žbuka sjeverne prostorije sivkasto bijele je boje iz vapna sa mješovitim agregatom promjera od 5—8 mm. Porozna je, lako i nepravilno se lomi uz mnogo mrvica. Kvaliteta dosta slaba, jer ima u sebi brašnastog pijeska. Srazmjerno lagana.

Žbuka starog temeljnog zida uz sjevernu stijenu iskopa, žućkaste je boje iz vapna sa sitnim i mješovitim agregatom do 3 mm promjera. Jako je trošna, pa se mrvila. Na vrhu je sloj žbuke od puno vapna s malo agregata (jedva 10%) sitno zrnatog 1—2 mm. Lom je pravilan uz malo mrvica. Krta je.

Veliki zid II s pilastrima. Na zapadnom licu sačuvala se žbuka u dva sloja na velikim površinama. Donji sloj je ispunjavao fuge zida, a preko njega je nanosena vanjska izravnana žbuka.

a) Žbuka ispod prve fuge:

1. Donja vapnena žbuka, sivkaste boje s polovinom agregata tamnije boje, promjera 0,5—5 mm. Pomješana s pljevom. Okamenjena, lomi se bez mrvica, porozna. Izravnava fuge.
2. Gornja vapnena žbuka žućkasta, sitnijeg agregata, glačana na površini. Jako čvrsta, teška i debela 2—3 cm. Ne može se sa sigurnošću utvrditi, da li joj je primješana žuta boja, ili je samo patina vremena.

b) Žbuka od prve fuge do sokla:

1. Donja žbuka, sive boje, s više od pola agregata veličine do 2 cm. Šupljikava i jako gruba, ali čvrsta. To je nosiva žbuka.
2. Gornja, vanjska žbuka, žuto bijele boje, finog prosijanog agregata. Pomješana s pljevom. Jako čvrsta i uglučana. Pravilan lom bez mrvica.

Na centralnom pilastru trag od treće žbuke, koja je, kako smo već pomenuli iz vremena kad je zid popravljjan.

Zid I. Na ovom zidu nalaze se četiri sloja vanjske žbuke.

Unutarnja žbuka ima istu strukturu kao i žbuka sjevernog zida bazena, samo se više mrvli, više je kredasta i malo krta (možda jače istrošena).

Vanjske žbuke:

1. Žbuka 7 mm debljine za izravnavanje fuga, gruha, tamno sive boje, srednje krupnog agregata (1 : 1), čvrsta, teško se lomi.
2. Žbuka također 7 mm debela, malo finija, žuto sive boje s puno agregata, čvrsta.
3. Žbuka žućkasto sive boje, debljine 14 mm, krupnijeg agregata do 4 mm. Čvrsta je.
4. Žbuka žućkaste boje, sitno zrnatog agregata i dosta vapna ($\frac{1}{3}$ agregata a $\frac{2}{3}$ vapna). Teško se lomi, bez mrvica. Fino glačana.

Žbuka prvog pregradnog zida vrlo je čvrsta, bjelkaste boje, s pola na pola vapna i agregata, veličine 0,5—4 mm. Porozna, nepravilnog loma.

Žbuka južnog poprečnog zida. Porozna bijela žbuka s puno vapna i malo agregata. Šupljikava, brašnasto se mrvli. Mjestimično tvrda.

Žbuka na temeljnim starim zidovima u drugoj južnoj prostoriji:

a) Oba zidića smjera istok zapad imaju žućkastu žbuku, koja se mrvli. Porozna je i šupljikava, mješovitog agregata.

b) Na zidu smjera sjever jug s pragom, nalazi se žućkasto bijela žbuka, protkana tamnim talogom, šupljikava i porozna. Sitno zrnati agregat do 2 mm. Mjestimično tvrda, a mjestimično jako trošna, osobito na površini, gdje se brašnasto mrvli.

Žbuka drugog pregradnog zida sastoji se iz dva sloja:

1) Donja na kamenu je bjelkasta, grubog agregata do 15 mm promjera. Ima malo vapna. Čvrsta, teško se mrvli.

2) Gornja, malo crvenkasta od nešto dodatka crvene opeke. Sitnog agregata, nepravilnog loma. Krta, malo se mrvli.

Žbuka trećeg pregradnog zida. Iste kvalitete kao i žbuka drugog pregradnog zida.

Žbuka zida pod trećim pregradnim zidom. Samo mjestimično sačuvana, jako trošna. Žućkasto bijele boje. Brašnasto se mrvli. Agregat do veličine 4 mm.

Zbuka praga platforme. Zbuka žućkaste boje s krupnijim agregatom od 5 mm a mjestimično i 10 mm. Lomi se uz malo mrvica, dosta je tvrda. Agregat i vapno u omjeru 1 : 1.

Zbuka temeljnog zida pod platformom. Zbuka žute boje s puno agregata i jako malo vapna. Vrlo je trošna. Slična je žbuki sa temeljnog zida pod trećim pregradnim zidom.

Zbuka zida što ide okomito od sjevernog zida bazena prema sjeveru. Zbuka je bjelkaste boje i protkana sedrom. Agregat je sitno zrnat. Porozna je i dosta se lako mrvi.

SITNIJI NALAZI IZ KUPALIŠNOG KOMPLEKSA

Pored arhitektonskih objekata i njihovih detalja našlo se prilikom istraživanja kupališnog kompleksa i mnogo drugog sitnijeg materijala. Ovaj je uglavnom ležao u sloju antičnog nasipa s kojim je cijeli kupališni kompleks bio nasut, nabijen i izniveliran. Osim toga je i platforma bazena dala nekoliko nalaza keramike. Taj materijal je najvećim dijelom fragmentiran a može se podijeliti u nekoliko grupa: keramika, oslikana žbuka, štuko, opeka, bronca, željezo, kost, staklo, novac, te kameni spomenici i fragmenti.

Keramik a

Keramika je od svih grupa najzastupljenija. Ona se sastoji pretežno od velikog broja fragmenata rubova, dna i držaka posuda i nekoliko stotina ulomaka od njihovih stijenka, te manjeg broja cijelih ili manje oštećenih primjeraka. Međutim, pored onih fragmenata, koje nije moguće sastaviti a niti rekonstruirati ima veći broj i takovih, koji će se moći lijepo nadopuniti i restaurirati.

Obzirom, da je nađena u antičnom nasipu, to neposredno mjesto nalaza nije odlučujuće kod datiranja, nego se je mora na osnovi analize, popratnog materijala i novca staviti u vremenski raspon od I. do kraja IV. st. Jedino tanjur, zdjela i ulomci keramike iz podova platforme bazena mogu se pouzdano datirati, pa su oni od važnosti ne samo za vremensko određivanje same platforme nego i bazena i ostale arhitekture, koja je vezana uz njega.

Keramika se može podijeliti prema kvaliteti obradbe, tehnici i boji na nekoliko grupa i to: terra sigillata, firnisana ili obojena, crvena i žuta keramika, siva, ocaklena i gruba domaća.

a) U grupi terra sigillate ističe se dobro sačuvan tanjur iz poda D platforme, koji ima oblik Dragendorff 36, a ukrašen je viticama sa sročolikim listom i stiliziranim grozdom u tehnici en barbotine (sl. 45, na tabli). Ovaj tanjur nosi na vanjskoj strani dna ime lončara ili vlasnika radionice, Secundusa, te je vjerojatno izašao iz jedne srednje galske ili istočne galske radionice. Na osnovi analize, komparativnog materijala i mjesta nalaza može ga se staviti u vrijeme od sredine do kraja II. st.¹¹. Pored toga otkriven je u nasipu bazena jedan drugi tanjur malo drugačijeg oblika

¹¹ Tanjur detaljno obrađen u ranije pomenutoj radnji B. Vikić.

(Dragendorff 32), bez ukrasa i imena lončara, koji vjerojatno pripada rheinzaberškim radionicama. Po obliku može ga se datirati tek nakon polovice II. st. (sl. 46, na tabli). I manji fragmenti od plitica uvijenog ruba i zdjela s ukrasom jajnice pripadaju istim lončarijama osim jednog, koji vjerojatno potječe iz radionica Westendorffa. U II. st. proizvodi rheinzaberških radionica u velikom broju su zastupljeni na području Panonije, pa se vidi, da je rajnski eksport bio dobro organiziran i vrlo živ¹².

Firmisana ili obojena keramika, koja u stvari imitira skupocjeniju terra sigillattu, zastupljena je pretežno manjim fragmentima. Od velikog broja fragmenata moći će se tek nekoliko plitica rekonstruirati. Namaz boje nalazi se kod nekih primjeraka na cijeloj površini, a kod drugih opet djelomično s nutarnje ili vanjske strane, samo na rubu ili gornjem dijelu. Boja je najčešće svjetlo crvena i crveno smeđa, a kod manjeg broja ulomaka smeđasta ili tamno siva. Najljepši primjerci ove grupe su: polovica velike posude za tucanje i oveća polukuglasta zdjela iz crvenkasto smeđe zemlje sa smeđastim namazom. (sl. 48, na tabli). Prva je iz žućkaste zemlje prevučena crveno smeđastim firmisom, a na rubu ima dva niza ureza. Pripada ranocarskom vremenu. Drugoj je rub trakasto podebljan na vanjskoj strani. Ima po cijeloj površini plitke i široke žljebove, tako da izgleda kao facetirana. Glačana je. Od oblika javljaju se među fragmentima plitica i tanjuri ravnog dna i uvijenog ruba, tanjuri horizontalnog i stepenasto previnutog ruba, plitice prstenaste zadebljalog ruba i oblog trbuha, zdjelice s dvije profilacije i okomitih stjenaka, pehari s naborima i t. d. (sl. 49, 7—10). Ova obojena keramika najviše se javlja u II i III st., a onda se polako gubi¹³.

U velikom broju je zastupana obična provincijalno rimska keramika iz crvene, žute, crvenkasto žućkaste i bjelkaste zemlje, koja pokazuje veliku raznovrsnost u kvaliteti, obliku i boji, što je sve karakteristično za ovu vrst keramike. Zbog toga se teško može odrediti mjesto izradbe, a uslijed fragmentiranosti naših primjeraka i vrijeme. Međutim, ulomci nam govore o bogatoj skali oblika. To su tanjuri sa širokim horizontalnim rubom, glatkim ili nažljebljenim, konične plitice ravnog dna, zdjele za tucanje, vrčevi sa širokim spiralnim žljebovima, lonci i t. d. (sl. 49, 1—7). Osim toga našlo se mnogo držaka posuda, trakastih, valjkastih i prstenastih, te dna raznih veličina i vrsta — ravnih, prstenasto pojačanih i u obliku nožice (t. zv. Zapfenfuss). Među ovim fragmentima ističe se ulomak jedne velike posude (dolium) iz crvenkasto žućkaste zemlje, horizontalnog ruba, koja na ramenu nosi dio jednog natpisa u kursivu (0,265 m × 0,235 m. Može se čitati SOLV VIT VEN). Slovo v je u sve tri riječi drugačijeg oblika. Iznad natpisa teče žlijeb unaokolo ramena, te vršci pojedinih slova leže u njemu (sl. 50, na tabli).

U grupi sive keramike, koja je također najvećim dijelom fragmentirana, nalazimo tipove, koji podsjećaju na prehistorijske, te vuku tradiciju još iz latena. Zemlja svjetlija ili tamnije siva, dosta dobre fakture, ali ima i takovih ulomaka, koji su vrlo lagani i dosta meki, te na prelomu pokazuju šupljikavu strukturu. Na nekima se vide tragovi tamnije sivog ili crnog namaza, dok su neki samo dimljeni (Geschmachtet). Lijep primjerak je veća, rekonstruirana zdjela uvijenog ruba i bridaste profi-

¹² F. Frensdorff, Rheinische Export nach dem Donauraum. Laureae Aquincenses. Diss. Pannon II, 10, p. 172—182.

¹³ E. Gose, Gefäßstypen der römischen Keramik in Rheinland, 1950, p. 16.

lacije na prelazu u dno, koja je nađena u starijem podu B u platformi bazena, te se može datirati u kraj I. ili početak II. st.¹⁴ Od drugih oblika zastupljeni su vrčevi cilindričnog vrata s brazdama i prstenastog ruba, lonci kratkog vrata i jako razgrnutog ruba, lonci visećih rubova, zdjele horizontalnog ruba, zdjele uvijenog ruba s dubljim žljebovima s vanjske strane ili prstenastom profilacijom na prelazu u dno, i ukrasom okomitih ureza u nekoliko redova, velike posude za hranu s horizontalnim širokim rubom i t. d. (sl. 51, na tabli). Osim toga mnogo držaka valjkastih i trakastih te dna raznih oblika i kvalitete (ista slika).

Od posuda sa ocaklinom (gledi) nađeno je oko 12 ulomaka i to većinom od posuda za tucanje. To su veliki fragmenti od rubova, koji su horizontalni i široki, nekad posve ravni a kod nekih malo viseći, sa naznačenim mjestom za izljev. Kod jednih je plastična traka na mjestu izljeva ravna a kod drugih opet volutno svijena. Ocaklina im je smeđa, zelenkasto smeđa, tamnije ili svjetlije zelena, dosta debelo nanosena i vrlo postojana. Osim toga našao se fragment jednog tanjura sa svjetlije zelenom ocaklinom, koji je ukrašen s gustim nizovima ureza (Kerben) i dno jedne posudice s vrlo nepostojanom ocaklinom zelenkasto žućkaste boje, koja je gotova sva otpala (sl. 52, na tabli). Nađena je također jedna kasno antična plitica sa žućkasto zelenkastom ocaklinom. Čini se, da ovo posude pripada panonskim radionicama, kod kojih ova tehnika ima dulju tradiciju, a najveći cvat doživljuje u III. i IV. st.¹⁵

Napokon, gruba, domaća keramika preteže nad svim ostalim grupama po broju. I ona se pretežno sastoji iz većih i manjih ulomaka posuda i fragmentiranih primjeraka, koje će se moći nadopuniti. Opća im je karakteristika, da su iz slabije pročišćene zemlje, te da imaju jaču ili slabiju primjesu pijeska i čestica kremenca, koji na prelomu a često i na površini posude svjetlucaju. Boja im je vrlo različita — sivkasta, žućkasta, crvenkasta, žuto smeđasta, smeđasto siva, crveno smeđasta. Dobro su pečeni, te su vrlo čvrsti i teško se lome. Jedino nekoliko fragmenata ima mekšu fakturu, slabije su pečeni, lomljivi i crni, na prelomu. Od oblika zastupani su najviše lonci raznih veličina, ravnog dna, više ili manje trbušasti, s jako razgrnutim ili svijenim rubom, prstenastim ili nakošenim, zatim zdjele pliće i dublje, profiliranih, uvijenih, nažljebljenih ili horizontalnih rubova, te prstenasto podebljanih. Ima i mnogo velikih ulomaka posuda za hranu s masivnim vodoravnim rubom, koje su na području cijelog imperija bile u upotrebi najčešće u I. st. i u prvim decenijama II. st.¹⁶ Osim toga našlo se mnogo držaka, najčešće trakastih i valjkastih, te dna raznih veličina i oblika (sl. 53, na tabli). Na mnogim ulomcima nalazi se ukras. Najčešće se javljaju metličasti (Bösenstrichornament) ili češljast (Kammstrichornament), zatim snopovi uskih linija u raznim pravcima, gusti, uski i širi žljebovi, ubodi noktom, udubljenja palcem i jednostavna valovnica. Većina ovih primjeraka imaju bliske analogije među grubom keramikom iz ranocarske nekropole u Stenjevcu¹⁷ i ranocarskim grubim posudama iz Panonije, koje je objelodanila E. Bonis.¹⁸

¹⁴ Zdjela je također obrađena uz ostale fragmente u spomenutom članku B. Vikić.

¹⁵ E. B. Thomas, Die Römerzeitliche Villa von Tác Fövenypusztá, Acta Archeologica VI, 1—4, 1955, p. 120—123.

¹⁶ o. c. p. 116.

¹⁷ Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu. Vjesnik hrv. arh. društva n. s. VII, 1903—4.

¹⁸ Kaiserzeitliche Keramik aus Pannonien. Diss. Pann. ser. II, 20.

Zidne obojene žbuke

Fragmenti oslikanih žbuka nađeni su u velikom broju i to u antiknom nasipu južnih prostora, pa se čini, da su zidovi prvobitnog prostora bili oslikani. (Blok III, d; prostori E, F).

Fragmenti su različiti po dimenzijama, ima ih većih i manjih, dobro ili slabije usčuvanih. Podloga im je vapno, žućkasto bijele boje, sa mješanim sitnijim i krupnijim agregatom, a na njoj drugi sloj iz sivkaste žbuke sa posve sitnim agregatom. Nakon toga dolazi obojeni sloj, koji se sastoji od svjetlije podloge na koju je nanesen ukras ili samo mramorizacija. Boja podloge je bjelkasta, svjetlo žućkasta, smeđasta ili ružičasta. Ornament je skroman, ali bogat u varijacijama boja. Najčešće se javlja široka traka karmin crvene boje ili smeđasto crvene, crveno smeđe obojena metopna polja, obrubljena trakom žute boje, zatim dio sfernog trokuta crvene boje, pa nekakav biljni ukras poput trstike ili povijuša. Ovaj je nanesen debljim ili tanjim namazom kista, a raznih je boja — crvene, narandaste, žute, zelene i smeđaste. Na nekim ulomcima nalazimo dvije razmaknute, paralelne žuto obojene trake, preko kojih su uske sive pruge. Ima i veliki broj primjeraka sa mramorizacijom zelenkaste, blijedo žućkaste, smeđe, oker, plavkasto sive i crvene boje (sl. 54, na tabli).

Štuko

Nađeno je u antiknom nasipu također, veći broj fragmenata štuko dekoracije, i to najviše u južnim prostorima i nešto u bazenu. To su veći i manji komadi iz crvenkasto smeđe zemlje, dobro pečeni sa širokim kanelirama. Ove su kod nekih primjerika vrlo duboke, a kod drugih pliće. Ima ih nekoliko sa crno smeđastim namazom, koji je na površini sjajan (sl. 55 na tabli).

Opeke

Opeka i cigla nađeno je u velikom broju kako in situ u kanalima, tako i u antiknom nasipu svih prostora. To su opeke cijele i fragmentirane raznih veličina i oblika. Preklopnice imaju dimenzije $0,40\text{ m} \times 0,60\text{ m}$ ili $45\text{ m} \times 0,55\text{ m}$, četverouglate $0,45\text{ m} \times 0,45\text{ m}$ i $0,30\text{ m} \times 0,30\text{ m}$, manje opeke $0,30\text{ m} \times 0,25\text{ m}$ i t. d. Pored toga našlo se i mnogo žljebastih, krovnih opeka. Sve su one svjetlije ili tamnije crvene boje, odlične fature, masivne i teške. Na mnogim primjercima se vide guste višestruke valovite linije, ili paralelni žljebovi, zatim koncentrični krugovi, razvučene valovnice i otisak psećje šapice, što je sve imalo za cilj, da mort bolje prione uz hrapavu površinu (sl. 55, na tabli). Neki fragmenti imaju radionički pečat, no on je kod većine nečitljiv, ili se jedva nazire. Tek na nekim ulomcima mogu se čitati po koja slova. Tako na pr. na jednom duguljastom polju vide se jasna slova CIV, na drugom opet Q. S. (Quintus Spurius), na trećem A, a četvrtom OCOHO (vjerojatno COHORS) unutar koncentričnih krugova. Što se tiče opeke iz kanala 1 i kanala 6, o njima smo već ranije govorili prilikom analize arhitekture i kanalizacije.

Brončani predmeti

U poređenju s keramikom, brončanih predmeta nađeno je relativno malo. To su slijedeći primjerci:

a) Mala kapsula plitičastog oblika, s poklopcem na šarnir, ukrašena emajlom (sl. 56b, na tabli). Na sredini udubljenje kružnog oblika ispunjeno emajlom žute boje, a oko njega obruč zelene boje sa četiri crna okca. S donje strane kapsule četiri koncentrična kružića, na kojima se naziru tragovi žute boje. Ove kapsule su bile već od latena u upotrebi, ali su za vrijeme carstva, osobito u II. st. bile jako u modi. Nošene su oko vrata i pripisivala im se magična moć. Ibolya Sellye objelodanila je gotovo identičnu kapsulu iz nepoznatog nalazišta¹⁹ koju datira u II. st.

b) Srednje carska fibula koljenastog tipa s lukovicom na vrhu nožice. Spirala oštećena, igla slomljena i iskrivljena. Luk visok, glava trapezoidna. Dosta ojedena od patine (sl. 56, 5, na tabli). Nađena u sondi 1 na dubini od 2,50 m, 1954. god. Duga 0,064 m.

c) Srednje carska fibula sa štitnjakom nad spiralom, oštećena. Nedostaje dio luka, nožica i igla. Luk je prvo ravan, zatim uglato previnut, te se okomito spušta i proširuje u štitnjak na vanjskoj strani zaobljen. Tamno zelena patina. Duga 0,031 m. Nađena u bloku III c, na 2,40 m dubine (sl. 56, 2, na tabli).

d) Srednje carska fibula na šarnir sa slomljenom iglom. Luk trakast i plosnat, vrlo blago zavinut, te završava pravokutnom glavom. Nožica trouglasta s plosnatim nastavkom mjesto lukovice. Duga 0,068 m. Nađena u sondi 1 na 2,70 m dubine (sl. 56, 3, na tabli).

e) Kasno carska fibula lučnog tipa (t. zv. Armbrustfibel), dosta oštećena tako, da joj nedostaju sve tri lukovice i igla. Nožica duga i široka, ukrašena koncentričnim kružićima. Ojedena od divlje patine. Nađena u bloku IV, e na dubini od 2,25 m (sl. 56, 8, na tabli).

f) Fibula u obliku slova S, na šarnir bez igle. Krajevi su prošireni u listić, šiljatog oblika. Tamno zelena patina. Duga 0,033 m. Nađena u bloku IV, f na dubini od cca 3 m (sl. 56, 4, na tabli).

g) Fragmentirana predica pravouglatog oblika, nedostaje prečkica s trnom. Nađena u bloku I, sjeverni dio, na dubini od 2,70 m.

h) Masivno proveslo ukrašeno gustim prstenastim kanelirama s krajevima, koji su suženi i zavijeni prema gore. Promjer 0,095 m. Nađeno u sondi 1, na dubini od 2,70 m (sl. 56, 1, na tabli).

i) Fragmentirano proveslo iz valjkaste šipke, krajevi nedostaju. Nađeno u sondi 2, na dubini od 1,60—1,80 m.

j) Dvije brončane karičice, manja je ojedena od patine (sl. 56, 7, na tabli).

¹⁹ I. Sellye, *Les bronzes emailles de la Pannonie Romaine*. Diss. Pann., ser. 2, 8, 1939. p. 84, Tab. XV, 10.

Koštani predmeti

Nađeno je više fragmenata životinjskih kostiju, koje nisu obrađene. Jedini koštani predmet je lijepa ukosnica ukrašena ženskim poprsjem. Glava je plosnata i stilizirana. Lice je gotovo neobrađena ploha, ali se na neravnoj površini naziru nos, čelo i brada. Kosa je složena poput turbana i naznačena kosnim urezima. Zati-ljak je plosnat i mrežasto riješen, na način kako je bilo u modi u Severovo doba (prva polovina III. st.). Duga 0,097 m. Nađena u bloku IV, f, na dubini od 2,50 m (sl. 57, na tabli).

Predmeti iz željeza

U antiknom nasipu svih prostora našlo se dosta predmeta od željeza, samo su svi uslijed vlage oštećeni i korodirani. Nakon, što ih se oslobodilo debele naslage rde i sedre, moglo se jedan dio preparirati, dok su se mnogi fragmenti posve raspali.

Najviše se našlo klinaca raznih veličina i debljina. Ima ih posve tankih, bridastog tijela s uskom duguljastom glavicom (debljine 2—3 mm), zatim većih, masivnijeg bridastog tijela s duguljastom glavicom, koja strši s obe strane, ili plosnatom okruglom glavicom (debljine 6—9 mm) te napokon velikih, s plosnatom većom okruglom glavom promjera 30 mm (sl. 58, 4, na tabli).

Pored klinaca našlo se nekoliko većih i manjih kuka s četverouglastom glavom, te nekoliko spona. Spone imaju šire plosnato tijelo s dvije uglate rupe i užu kraj. koji je bridast i završava s dva krila (sl. 58, 2, na tabli). Osim toga nasip je dao tri ključa, od kojih su dva bolje očuvana i slične veličine a jedan manji i jako oštećen. Ova dva imaju dulje plosnato tijelo s ušicom a glava kod jednog završava dugoljasto a kod drugog je koljenasto previnuta. Zupci su srasli sa rdjom, pa se ne vide. Držak je isprva bridast, zatim plosnat, te se kod jednog uglato završava i providen je uglatom ušicom, a kod drugog je kraj zaobljen a ušica okrugla (duljine 10,7 cm i 11,2 cm, sl. 58, 3, na tabli).

Takoder se našlo nekoliko fragmenata predmeta nepoznate funkcije (sl. 58, 1) i dio jednog obruča u obliku šire, plosnate trake (sl. 58, 5, na tabli).

Staklo

Fragmenata stakla našlo se u velikom broju i to kao sadržaj antiknog nasipa svih prostora kupališnog kompleksa. To je najvećim dijelom ravno staklo raznih debljina, kvaliteta i boja, koje je vjerojatno pripadalo prozorima i ostaklenim površinama kupališnih zgrada. Osim toga našlo se nešto ulomaka od staklenog posuda i to najviše dna posudica raznih veličina, ili rubova i držaka. Pored toga antikni nasip je dao manji ulomak narukvice iz crnog stakla sa zelenkastim odsjevom, koja imitira tehniku tordiranja, i nekoliko perlica sa zlatnim odsjevom, koje su se gotovo pretvorile u prah. Velika količina ravnog stakla nađena je zajedno sa krovnom opekom i paljevinom od greda uz sjeverni dio velikog zida II s pilastrima, i to iznad sloja nasipa u visini sokla, što sve govori, da se na tom mjestu urušila krovna konstrukcija, da je ona bila djelomično ostaklena.

U grupi ravnog stakla imamo fragmente raznih veličina, kvaliteta i boja. Pored dosta tankog stakla s finom opalizacijom imamo vrlo debelih, na kojima su vidljive mrlje poput mjehurića od zraka. Neki komadi su posve previjeni i izvijeni vjerojatno radi blizine vatre, a na nekima se vidi trag gorenja. Boje su razne — bijela prozirna, mlječna, plavičasto prozirna, žućkasta, sivkasto zelena, pepeljasta, svjetlo i tamnije zelena, plavkasto zelena i srebrnasta (sl. 59, b, na tabli).

Staklo od posuda pokazuje po kvaliteti bogatu skalu od najfinijeg prozirnog stakla s blagom opalizacijom, preko nešto debljih vrsta žućkasto zelenkaste boje, plavičasto zelene, bjelkaste sa zlatnim i ljubičastim odsjevom, pa do debelih stjenka (15 mm) od dna i drška posuda. Među raznim donjim djelovima posuda najčešće se vide prstenasta dna s uvučenom sredinom (sl. 59, a). Ima i nekoliko ulomaka rubova, i to prstenasto zadebljanih, zatim uvijeni rub i rub izvijen prema van.

Osim toga nađeno je jedno veliko grlo s ustima, od staklenog vrča, koje je dvostruko profilirano na rubu (sl. 59, a).

Od držaka, ističu se dva veća fragmentirana drška i to jedan trakast sa češljastim ukrasom, a drugi sa tri široke i dublje kanelire i to srebrnastom opalizacijom, (sl. 59, a).

Na nekim fragmentima vidi se skroman ukras uskih, pliće urezanih linija, dubljih paralelnih urezanih linija, dvije profilacije i jednom kanelirom, te posve kratkih ureza.

Kamen i spomenici

Od kamenog materijala nađeno je u antiknom nasipu svih prostora, mnogo većih i manjih blokova kamena pješčenjaka, koji pripadaju urušenom zidu, zatim dosta većih i manjih fragmenata mramora od ploča ili stupova, na kojima se ne vidi ukras, te četiri velike ploče iz pješčenjaka iznad južnog kanala 6. Međutim pored ovog građevnog materijala našlo se i nekoliko spomenika ili njihovih fragmenata. To su:

a) Žrtvenik iz žućkastog pješčenjaka, vrlo trošan i napukao, tako da je znatno oštećen natpis. U gornjem dijelu vidi se višestruka profilacija. Srednji dio nosi napisano polje, no uslijed oštećenja neka slova nedostaju, dok su ostala slabo vidljiva uslijed grube površine i trošnosti spomenika (sl. 62, na tabli). U brazdama slova vidi se trag crvene boje.

Može se čitati: DIAN(AE)
AUG(USTAE) SA(CRUM)
VE — ime posve oštećeno.
V S (L M)

Na prelazu u donji dio opet profilacija. Na području Varaždinskih Toplica ovo je drugi spomenik posvećen božici Dijani²⁰.

Dimenzije: visina žrtvenika 0,47 m, širina 0,16 m, debljina 0,135 m, veličina baze 0,195 × 0,15 m, natpisno polje 0,16 m × 0,22 m.

DIANAE ET NYMPHIS
SACRUM
COLLEGIUM IUVENTUTIS
V. S. L. M.

²⁰ Prvi spomenik posvećen Dijani nalazi se u lokalnoj zbirci u Varaždinskim Toplicama

b) Dio glave iz pješčenjaka potpuno okresanog lica i zatiljka, jer je sekundarno upotrebljena kao građevni materijal (sl. 63, na tabli). Nađena s naslagom vapna u sklopu urušenog zida u antiknom nasipu bazena (jugozapadni kut bazena). Kada je skinut debeli sloj vapna i glava bolje očišćena, lijepo se vidjela frizura. Iznad čela je razdjeljena i stegnuta vrpcom, tako da su nastale dvije kovrče, volutno savijene svaka na jednu stranu. Kosa se prema ušima valovito spušta. Na tjemenu se vidi vrlo plastična traka, koja dijeli prednji dio kose od stražnjeg. Stražnji dio kose gotovo potpuno nedostaje, ali se uz rub obruča vidi, da je kosa bila razdjeljena u mnogo pramenova, koji su koso tekli prema zatiljku.

Ova glava je vjerojatno kulnog karaktera, te se po nekim analogijama čini, da bi mogla biti glava Venere²¹. Dimenzije 0,075 m × 0,165 m.

c) Gornji dio jednog žrtvenika iz žućkastog pješčenjaka s profilacijom. Dimenzije: 0,095 × 0,182 m. Sl. 63, desno.

d) Fragment, vjerojatno od jednog stupića iz bijelo žućkastog krupnozrnatog mramora, s profilacijom na dnu (sl. 63, lijevo) 0,16 m × 0,14 m.

e) Baza stupa iz pješčenjaka sivkaste boje, vrlo trošna i oštećena. Nađena u okrenutom položaju u sjeverozapadnom kutu platforme bazena i to na njenoj površini. Sastoji se iz četverouglate plinte, koja je na uglovima jače okresana tako, da djeluje oktogonalno. Na njoj je oblica, a zatim poluoblica, koja prelazi u deblo stupa, koje je potpuno glatko. Predstavlja tip rimske dorske baze. Dužina plinte 0,58 m, visina 0,07 m a promjer debla 0,42 m.

f) Kamenica iz krupnozrnatog žućkastog mramora sa jajolikim izdubkom, vjerojatno služila kao mjera. Sekundarno upotrebljena i nađena na sloju nasipa iznad zida II (t. j. istočnog zida bazena). Na jednom boku je oštećena. Dimenzije: dužina 0,65 m, širina 0,63 m, visina 0,46 m (sl. 61).

g) Mali valjkasti batić iz sitno zrnatog žućkastog mramora, koji je na jednom kraju koso zaravnjen, a na drugom zaobljen. Vjerojatno služio u apotekarske svrhe za drobljenje i miješanje. Dug je 0,09 m, a u promjeru 0,03 m, (sl. 62).

Novac

Na istraženom području nađeno je ukupno 69 komada antiknih novaca, koji pripadaju vremenu od I—IV. st. n. e. Novci su se kao i ostali sitni materijal nalazili u raznim dubinama i slojevima antiknog nasipa, kojim je ispunjen gotovo cijeli dosad istražen prostor kupališta. Veći dio novca vrlo je loše sačuvan, tako, da se kod pojedinih komada ni po natpisu niti portretu nije mogao odrediti vladar za koga je novac kovan, nego se je samo prema kvaliteti metala i tehnici izradbe moglo odrediti vrijeme kovanja u okviru pojedinih stoljeća. Svi detaljnije određeni novci bez obzira na nominalnu vrijednost i materijal (bronca ili srebro), predstavljaju različita izdanja kako carske tako senatske kovnice, odnosno onih kovnica, koje su za pojedinih careva kovalale novac, koji je bio platežno sredstvo za čitavo rimsko carstvo.

²¹ S. Reinach, *Repertoire de la statuaire Grecque et Romaine*. Na pr. Venus iz Oxforda, p. 348, Tab. 634 D, 1392. i niz drugih.

Nakon svestrane analize moglo se je ustanoviti da je 29 komada pripadaju sigurno IV. st., 10 komada III. st., 6 komada II. st. a 1 komad I. st. Za preostalih 23 komada nije se sa sigurnošću mogla odrediti uža vremenska pripadnost. Karakteristično je, da se većina novca IV. st. našla u gornjim slojevima antiknog šuta i nasipa u kojemu je dosta izmješšan humus s paljevinom a preko kojega je nataložen debeo sloj arheološki sterilne sedre. Ovaj je rezultat preljevanja odnosno taloženja termalne vode, koja je kroz duže vrijeme nekontrolirano plavila područje antiknih toplica. Novci iz spomenutih gornjih arheoloških slojeva jako su nagriženi od zemljanih kiselina humusa ili oštećeni vatrom, što pokazuje, da su kao najmlađi novci iz optičaja došli u antikni nasip najkasnije, kada je već intenzitet života jenjavao i kad ih je požar uništavao, dok ih nije pokrio talog termalne vode.

Stariji novci III, II, I, st. nalaze se redovito u nižim slojevima nasipa. Oštećenje kod većine ne pokazuje tragove nagrizavanja zemljine kiseline, niti gorenja, nego su istrošeni kao da su dugo bili u upotrebi, a zatim odbačeni i izmješšani šutom, kojim su prema potrebi pojedini prostori bili nasipavani ili ispunjavane podloge za podove. Za jedan dio ovih ranijih novaca moglo bi se pretpostaviti, da je iz magičnih razloga bio bačen u izvore, odnosno vodopropusne uređaje Toplica, od kuda je prilikom povremenih čišćenja u antično doba, bio vađen i rasut, dok se nije našao u šutu, koji se upotrebljavao za nasipanje i niveliranje arhitekture.

Običaj ubacivanja novca u izvore i uređaje termalnih lječilišta u antično doba kod nas, može nam lijepo ilustrirati slučaj Topuskog (Ad Fines). Tamo je kod nedavnih čišćenja starih izvora nađeno nekoliko stotina rimskih novaca iz raznih stoljeća (od I—IV).²² Oštećenja tih novaca pokazuju približno isti karakter kao i dio starijih novaca iz antiknog nasipa u Varaždinskim Toplicama.

Prema svemu navedenom sa sigurnošću se može pretpostaviti, da su, naročito, stariji novci u antično doba više puta ispreturani. Njihovo mjesto i dubina nalaza ne može uvijek neposredno poslužiti za datiranje prostora ili prostorija.

Tim je veće značenje numizmatičkih nalaza, koji u cjelini u rasponu od I—IV. st. ne samo datiraju, nego signaliziraju kontinuirani i intenzivni život sa monumentalnim graditeljstvom od I. st. n. e. t. j. prije najstarijeg novca cara Domicijana. Isto tako novci kraja IV. st. t. j. cara Valentijana I uvjerljivo ukazuje na vrijeme propadanja organiziranog urbanog života u Toplicama.

1. Najstariji, dosad određeni novac je cara **Domicijana** (81—96 n. e.). To je izlizani brončani novac promj. 25 mm, tež. 7,75 gr., koji je prekriven debelim slojem zelene patine. Na prednjoj strani u polju nazire se glava Domicijana sa lovorvijencem, u profilu na desno. Od natpisa vidljivo je... »AUG« nad zatiljkom. Na stražnjoj strani jedva se nazrijeva obris stojećeg ženskog lika. Natpis nečitak. Radi općenite dotrajalosti nemoguće pobliže odrediti vrijednost i emisiju. Nađen 1955. u bl. IV, f u dubini od 2,80 m.

2. Također je jako oštećen veliki brončani novac (sestercij) cara **Hadrijana** (117—138), izgrižen od divlje patine oštećen udarcima. Promjer 30 mm, tež. 23,20 gr. Na prednjoj strani poprsje cara sa lovorvijencem, u profilu, okre-

²² Izvještaj prof. M. Gorenca u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu.

nuto u desno. Natpis posve nečitak. Na stražnjoj strani u polju vidljiv donji dio ženskog lika, koji stoji kraj žrtvenika. Ova je strana osobito oštećena neravnostima i rupama od udaraca. Od natpisa vidljiv samo S — C, što pokazuje, da je novac kovan u senatskoj kovnici. Nađen 1954 u bloku I, zap. dio u dubini od 2,70—2,90 m.

3. **Antonin Pije** (138—161) zastupljen je sa tri brončana novca i to:

a) Promjera 26—27 mm, tež. 9,20 gr. Na prednjoj strani u polju portretna glava cara s lovorvjcencem u profilu, okrenuta u desno. Natpis: ANTONINUS PIUS PP TRP XIII. Na stražnjoj strani u polju stoji personifikacija obilja između žrtvenika i košare sa voćem te oznakom SC. Natpis ANNONA AUG COS III — (Coh. II str. 247, br. 31, varijanta). Kovan 151 god. Novac nađen 1954 u izbačenom nasipu na južnoj strani izvan iskopa.

b) promjera 26—27 mm, tež. 13,70 gr. Na prednjoj strani portretno poprsje cara sa lovorvjcencem u profilu na desno. Natpis: ANTONINUS PIUS PP — TRP XVI. Na stražnjoj strani figuralna kompozicija i natpis jednak prethodnom. (Coh II, str. 274, br. 44, kovan 153 god.). Nađen 1955. god. u bloku III, c, u dub. 3,40 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 1).

c) Istog promjera kao dva prednja, težina 7,90 gr. Potpuno je izlizan i obložen zelenom patinom. Na prednjoj strani nazire se glava cara sa lovorvjcencem u profilu na desno. Svi natpisi nečitki. Nađen 1955. u bloku III, c na dubini od 3,40 m.

4. **Marku Aureliju** (161—180) pripada brončani novac promjera 25 mm, težane 12,70 gr. Na prednjoj strani je poprsje cara iz mladih godina, u profilu na desno. Natpis: M AURELIUS CAESAR. Na stražnjoj strani nazire se lik u pokretu na desno i S C, ostalo nevidljivo i nečitko radi debljeg sloja zelene patine. Novac je kovan za vrijeme života Antonina Pija, dok mu je Marko Aurelije bio suvladar kao cezar. Novac nađen 1955. god. u bloku IV, f u dubini od 2,80 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 2).

5. **Faustina Mlađa** (+176) žena Marka Aurelija također je zastupana jednim brončanim novcem (sestercijem). Promj. 33—35 mm, tež. 18,20 gr. Na prednjoj strani portretno poprsje carice u profilu na desno. Natpis: DIVA FAUSTINA PIA. Simbolički prikaz i natpis na stražnjoj strani, izlizani. Novac nađen 1955 god. u bloku IV, f u dubini od 2,80 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 3).

6. Denar antoninijan cara **Karakale** (211—217) promj. 18—20 mm, tež. 2,70 gr. Na prednjoj strani mladoliko poprsje s lovorvjcencem, na desno. Natpis: ANTONINUS PIUS AUG. Na stražnjoj strani tropejom flankiran s dva sužnja. Natpis: PONT MAX OPTIM. Ova je strana dosta oštećena. Coh. nema. Novac nađen 1954. god. kod proširivanja sjeverne stijene iskopa u zap. dijelu na dub. 2,20 m — 2,40 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 4 i 5).

7. Denar antoninijan carice **Julije Mameje** (+237). Promj. 20—21 mm, tež. 2,70 gr. Na prednjoj strani poprsje u profilu na desno. Natpis: IVLIA MAMEA AUG. Na stražnjoj strani u polju simbolični ženski lik, s kopljem u desnoj ruci, natpis nečitak. Novac nađen 1954. god. u ist. dijelu ukošenja južne stijene iskopa u dubini 3,20 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 6—7).

8. a) Denar **Antoninijan Valerijana** (253—260), promj. 19—20 mm, tež. 1,80 gr. Na prednjoj strani poprsje cara sa zrakastom krunom u profilu na desno. Natpis: IMP C P LIC VALERIANUS AUG. Na stražnjoj strani personifikacija Orjenta sa zrakastom krunom, stupa na lijevo. Natpis: ORIENS AUGG. Nađen 1953. god. u prostoru F, zap. dio, u dubini 2,40 m. (Tab XXII, sl. 64, fig. 8—9).

b) Denar antoninijan istog vladara, promj. 19—20 mm, tež. 2,20 gr. Na prednjoj strani poprsje i natpis kao na br. 8 a. Na stražnjoj strani simbolička ženska figura drži u rukama bojne znakove. Natpis: . . . . MILITUM. Novac nađen 1954. g. u bloku I, juž. dio u dub. 2,40 m.

9. Vladari **Galijen** (253—268) i **Klaudije II** (268—270) zastupljeni su svaki sa po dva vrlo oštećena brončana novčića, koji su nađeni: a) oba Galijena 1954 god. u bloku I, sjev. ist., dub. 3,40—3,60 m b) jedan Klaudije II 1953 god. u prostoru F, zap. dio u dub. 2,40 m. c) drugi 1955. god. u bloku III, c, u dubini 2,80—3,40 m.

10. Od **Aurelijana** (270—275) nađen je mali brončani novac promj. 20—23 mm, tež. 2,70 gr. Na prednjoj strani poprsje cara u oklopu sa zrakastom krunom u profilu na desno. Natpis: IMP C AURELIANUS AUG. Na stražnjoj strani u polju simbolična muška figura, flankirana s dva vezana sužnja, korača na lijevo. Natpis: ORIENS AUG. Novac je dobro sačuvan, osim što mu je odlomljen manji dio (Coh/VI. str. 192, br. 158). Nađen je 1954. god. u bloku I, sredina, na dub. 2,40—2,70 m (. tab. XXII., sl. 64, fig. 10—11).

11. Prelaz III. na IV. st. čini: mali brončani novac cara **Dioklecijana** (284—305), promj. 18—20 mm, tež. 2,60 gr. Na prednjoj strani portretna glava sa zrakastom krunom, okrenuta na desno. Natpis: IMP C DIOCLETIANUS AUG. Na stražnjoj strani u sredini polja stoji Mars držeći koplje u lijevoj ruci i okreće se prema lijevoj strani. Natpis (MARTI) VITORI. Novac je dosta izlizan (Coh/VI. str. 449, varijanta). Nađen 1953. god. u prostoru F, zap. dio, u dub. 3,60 m.

Količina novca IV. st. obrnuta je u razmjeru njihove sačuvanosti, o čemu je već i ranije bilo govora. Od 29 komada, za koje se je posredno ili neposredno moglo ustanoviti da svakako pripadaju IV. st., samo se je nekoliko komada moglo točnije odrediti i to:

12. **Maksencije** (307—312), brončani novac, promj. 25—27 mm, tež. 6,10 gr. Na prednjoj strani velika, plošno komponirana glava, sa lovorvijencem u profilu okrenuta u desno. Natpis . . . . MAXENTIUS . . . . Stražnja strana još je više oštećena, te se u polju tek nazrijeva obris zgrade sa stupovima pred kojom su dvije osobe. Natpis i oznaka kovnice nečitki. Nađen 1955 god. u bloku III, c, na dub. 2,40 m.

13. **Konstantin I** (306—337) mali brončani novac, promj. 22 mm, tež. 2,75 gr. Na prednjoj strani velika, plošna glava s dijademom u profilu na desno. Natpis: CONSTANTINUS P F AUG. Na stražnjoj strani u polju Jupiter s kopljem u lijevoj ruci, drži u desnoj Pobjedu i okreće se na lijevo. Natpis: (IO-VI) CONSERVATORI. Novac je oštećen od gorenja (Coh/VII, str. 261 br. 281, varijanta). Nađen 1954. na površini nasipa bazena cca 2 m dub.

b) Mali brončani novac, promj. 18 mm, tež. 1,80 gr. Na prednjoj strani plošno poprsje sa dijademom, okrenuto na desnu stranu. Natpis: CONSTANTINUS MAX AUG. Na stražnjoj strani u polju dva vojnika u bojnoj opremi stoje do dva labara. Natpis: GLORIA EXERCITUS. Ispod stajališta vojnika oznaka kovnice: ASIS (Coh. VII, str. 257, br. 253, varijanta). Novac je dobro sačuvan. Nađen 1955. god. u bloku III, c) u dub. 2,80—2,40 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 12—13).

14. **Konstancije II** (337—361), mali brončani novac, promj. 20 mm, tež. 2,60 gr. Na prednjoj strani plošno poprsje sa dijademom u profilu, okrenuta glava u desno. Natpis: DN CONSTANTIUS. Stražnja strana je potpuno uništena od gorenja i divlje patine. Novac je osim toga nakrnjen i napukao. Nađen 1953. god. u prostoru A, 4 na dub. 1,88 m.

15. **Konstantin II** (337—340), mali brončani novac, promj. 20 mm, tež. 1,40 gr. Na prednjoj strani plošno poprsje sa dijademom, okrenuto na desno. Natpis: D. N. CONSTANTINUS NOBC. Na stražnjoj strani i natpis i simbolička kompozicija izlizani. Opće stanje novca vrlo loše. Nađen 1955. u bloku III, c, u kanalu na dubini od 3,95 m.

16. **Konstancije Gal** (350—353) — sačuvana su tri jako oštećena brončana novca, koji su određeni po portretu.

a) Promj. 20 mm, tež. 3,40 gr. Uništen je gorenjem. Nađen 1953. god. u prostoru A, 4 u dubini od 2,20 m.

b) Promj. 20 mm, tež. 3,30 gr. Prekriven je debelim slojem patine i oštećen udarcima na stražnjoj strani. Nađen 1954 god. u ukošenju ist. dijela sjeverne stijene iskopa na dubini od 2,60 m.

c) Promj. 17—18 mm, tež. 2 gr. nagoren i izjeden od divlje patine. Nađen 1955. god. u bloku IV, f, zap., na dubini od 2,10—2,25 m.

17. Posljednji određeni novci pripadaju caru **Valentinijanu** (364—375).

a) Mali brončani novac promj. 19 mm, tež. 2,70 gr. Na prednjoj strani poprsje cara sa plaštom u profilu sa dijademom na glavi, okrenuto na desno. Natpis: D N VALENTINIANUS P F AUG. Na stražnjoj strani krilata personifikacija Pobjede okreće se na lijevo. Natpis: SECURITAS REIPUBLICAE. Ispod podnožja figure oznaka kovnice: SMAQP (Coh./VIII str. 92, br. 37). Novac je nađen 1955. u bloku IV, f, kod zida velike ist. zgrade, na dubini od 2,25—2,50 m. (Tab. XXII, sl. 64, fig. 14—15).

b) Mali brončani novac, promj. 17 mm, tež. 2,30 gr. Na prednjoj strani portret i natpis kao i na 17a. Stražnja strana dosta oštećena. U polju se vidi vladar kako desnom rukom drži za kosu sužnja, koji mu je do nogu. On se okreće na desnu stranu držeći u lijevoj ruci labar. Natpis i oznaka kovnice nečitljivi (Vjerojatno Coh/VIII, str. 88, br. 12). Nađen zajedno s br. 17a.

Prema svemu navedenom od 69 komada pronađenih novaca, ostalo je neodređenih 23 komada. Za 46 primjeraka mogla se je odrediti pripadnost pojedinim stoljećima od početka carstva do IV. st. n. e., dok je za 27 komada određena približna pripadnost prema vladaru, za čije vladavine je novac kovan.

Pregled ovih posljednjih daje i djelomični uvid u varijabilitet odnosno određenost dubine i nalaza novca iz pojedinih razdoblja. Ovo upućuje i na specifičnost vrijednovanja ovih numizmatičkih nalaza za datiranje odnosno određivanje kronologije cjelokupnog, dosad istraženog kompleksa antiktih toplica.

KRONOLOGIJA

Posmatrajući plan iskopa u Varaždinskim Toplicama (sl. 65, na tabli) čini nam se na prvi pogled, da postoji homogenost u tom kompleksu arhitekture, međutim ta homogenost je samo prividna. U stvari kada se raščlane i detaljno analiziraju svi objekti može se konstatirati, da pripadaju raznim građevnim fazama, te ne samo, da nisu nastali istovremeno, nego su pojedini od njih uslijed dulje upotrebe ili izmjene u dispoziciji prostora pretrpjeli izvjesne promjene, prepravke i prigradnje. Mi nemamo, kako smo već ranije spomenuli, osim nalaza keramike iz platforme bazena, koji datiraju sam bazen, drugi sitni materijal, koji bi neposredno datirao pojedine arhitektonske objekte ili njihove detalje, jer je taj sitni materijal nađen u antiktom nasipu, kojim je u kasnijoj fazi gotovo cijeli termalni uređaj nasut i izniveliran. Unatoč toga mogu se odrediti osnovne građevne i vremenske etape u razvoju ovog antiktog kupališta.

Prvoj ili najstarijoj fazi (sl. 65, skica 1) pripadaju: temeljni zid ispod platforme, široki temeljni zid uz sjevevrnu stijenu iskopa s dijelom uščuvanog zida s obrađenim kutom i krakom, koji se gubi ispod kasnijeg zida sjeverne prostorije. Zatim, neodređeni temelj ispod zida L uz južni dio kanala 1, te trag zida uz južnu stijenu malog spojnog kanalića između bazena i istočne zgrade. Svi se oni ističu solidnošću gradnje, te se sastoje iz većih pritesanih i poluobrađenih blokova vezanih s mnogo morta sitnog agregata. Imaju žučkastu žbuku iz vapna sa sitnim i mješovitim agregatom od 2—4 mm, koja je šupljikava i porozna, te se dosta mrvi. Svedeni su na isti nivo, jer su kasnije upotrebljavani kao temelji za druge objekte i podove.

Ovoj fazi također pripada crveni pod u sjeverozapadnom uglu iskopa (zona e) na koti 360. Kratki kanal u sedri (broj 3) ima isti otklon kao i glavnina ovih zidova, pa i on spada u ovu građevnu etapu.

Prva građevna faza ide u vrijeme prije gradnje bazena a još ranije nego masivni zid L (iz II faze). Kako je bazen nastao oko sredine I st. ili u drugoj polovini I st., to se ovu fazu može staviti u početak naše ere.

U drugu fazu (sl. 65, skica 2) spada izgradnja masivnog zida L (zid I) kao i sjevernog obodnog zida bazena, koji je išao u smjeru prema istoku no kasnije bio skraćen. U to vrijeme još nije bilo bazena a niti istočne zgrade. Cestovni prolaz, koji je pokrio temelje starijih zidova također se može staviti u ovo razdoblje.

Vjerojatno jednoj od ranijih građevnih etapa u pregradnji prostora unutar zida L pripada križište u drugom južnom prostoru i temeljni zid pod trećim pregradnim zidom, jer im se smjerovi poklapaju sa smjerom zida L, no oni još nisu dovoljno ispitani.

Ova građevna faza pada u vrijeme nešto prije gradnje bazena t. j. u polovinu I. st.

U trećoj fazi (sl. 65, skica 3) izgrađen je bazen, koji je umetnut između zida L i sjevernog zida a dograđen mu je istočni zabatni zid, koji ga je zatvorio. Kasnije

je dopunjen platformom. Već ranije smo rekli, da se zahvaljujući nalazima keramike u platformi, svih pet građevnih faza u razvoju ove mogu lijepo pratiti i datirati. (Vidi sl. 14 u tekstu i bilješku 10). Pod, odnosno platforma B, koja je druga po redu odozdola datirana je u kraj I. st. ili početak II. st. što znači, da je starija platforma A i niža prvotna platforma A₆, te sam bazen još stariji od nje. Time bi se gradnja bazena mogla staviti oko sredine I. st. ili u drugu polovinu I. st. Odvodnja iz bazena u prvoj fazi išla je u smjeru prema istoku, gdje je kasnije nastao veliki istočni objekt, a svjedok je ostatak kanala, koji ide ispod istočne zgrade. Istodobno je sveden još jedan drugi kanal (br. 2 s okukom) radi koga je probijen sjeverni zid bazena. Voda se izlivala iz zapadnog prostora u rigol, koji nestaje ispod kasnijeg zida bazenčića. U to vrijeme a možda i nešto ranije nastao je i kanal 6, koji je glavni kanal na cijelom tom području.

U četvrtoj fazi (sl. 65, skica 4) koja vjerojatno pada u kraj I. ili u prvu polovinu II. st. nastala je velika istočna zgrada. Istovremeno se prekida odvodni kanal iz bazena (rukavac) a prokapa se južni dio kanala 1, koji preuzima odvodnju iz bazena u južni kanal 6. Kako smo ranije spomenuli, veliki istočni objekt je građen u dvije faze, pa ovdje dolazi u obzir samo starija faza (kasnije od prve fuge na gore nanovo je podignut). Da je on u to vrijeme bio vezan s kompleksom bazena govore mnoge veze među njima iznesene već ranije prilikom analize A i B kompleksa. Na istočnu zgradu prizidana je jedna prostorija (sjeverna u kompleksu C) koja je vrtima bila spojena, no kasnije u II fazi zgrade ova su bila zazidana (vidi sl. 32).

U ovo razdoblje idu i svi manji pregradni zidovi sjeverno od bazena. Čini se, da je ta građevna etapa dugo trajala, a to nam potvrđuju ostale faze u razvoju platforme, razni nivoi podova u sjevernom prostoru i podovi u južnim prostorima.

Tanjur iz sigilate u platformi D datiran je u drugu polovinu II. st., a tragovi gorenja i izravnanih ruševina u podlozi slijedeće, najgornje platforme, govore za pretpostavku, da je bazem s platformom stradao u burnim godinama markomanskih ratova, te da je nakon toga popravljen i obnovljen. (Platforma E i žbuka D).

U to vrijeme izgleda da je i velika istočna zgrada bila oštećena, te da je od prve fuge na gore bila obnovljena (drugačija tehnika grade). Građevnu djelatnost ove etape u razvoju antiknog kupališta potvrđuju novci iz nasipa bazena i sjevernih prostora (Hadrijanus, Antoninus Pius, Faustina iunior, Markus Aurelius) kao i jedna mramorna ploča iz vremena dvojnog vladanja A. Pia i M. Aurelija, koja je nađena sredinom prošlog stoljeća²³.

U petoj građevnoj fazi (sl. 65, skica 5) istočna zgrada živi i dalje. Istovremeno je kupališni kompleks zajedno s bazenom i sjevernim prostorima te kanalizacije, osim kanala 6, izniveliran na cca 2,50 m do 2,80 m od površine današnjeg parka. Isto se dogodilo i s južnim prostorom unutar zida L, koji je također nasut i izniveliran na visinu 2,80 m, no sam zid L je ostao, bilo da je pripadao zasad neotkrivenoj zgradi bilo ogradnom zidu. Najkasniji novac u antikom nasipu, i to novac Valentinijana I. (364—375) može se uzeti kao terminus ante quem za novonastalu arhitektonsku situ-

²³ Ploča pripada spomeniku posvećenom Nimfama, vjerojatno jednom svetištu, kojeg je podigla općina ptujska na zapovijed L. T.

Tusca, carskog poslanika i propretora (legato augustorum pro-practore-LEG. AUGG. PR. PR.).

aciju. Međutim u to vrijeme morao je nastati na sjeveru neki zasad neotkriveni građevni kompleks od kojeg se svela kanalizacija u kanal 6, koji je tada još funkcionirao. Pri tom su presječeni zatrpani zidovi sjeverne prostorije i kanal s okukom. Za vrijeme radova naišlo se na raniju odvodnju iz bazena (južni dio kanala 1), te se taj dio kanala pročistio i povezao s novim sjevernim dijelom, koji je bio ukopan u sedri, a u svom najsjevernijem dijelu imao stepeničasto opločenje opekom (na planu se jasno vidi, da je kanal 1 građen u dva maha, od juga do bazena i od bazena na sjever).

U šestoj fazi (sl. 65, skica 6) istočna zgrada i dalje funkcionira. Na jugu u prostoru unutar zida L, koji je već u petoj fazi bio niveliran pojavljuju se temelji uskih razdjelnih zidova neke zgrade, koji su ukopani u iznivelirani teren (vidi sl. 26). Današnjim iskopom vidljivi su temelji tih zidova u pogledu (vidi sl. 32). Slična situacija je i sa prostorom južno od istočnog objekta unutar zida IV, samo što je ovdje osim temelja sačuvan i zid u većoj visini, dok se na pregradnom zidu 2 sačuvao samo jedan blok kamena od pravoga zida (vidi sl. 32).

Novci u južnom izniveliranom prostoru sežu također do u II polovinu IV. st., pa su terminus post quem za izgradnju ovih pregradnih zidova.

Čini se, da je istočna zgrada morala stradati ubrzo nakon pregradnje južnog prostora, jer između niveliranog sloja i antiknog štuta nema humoznog sloja, nego se samo vidi sloj gara s fragmentima opeke (vidi profil, sl. 8). U to vrijeme nad izniveliranim prostorom bazena i sjeverno od njega nataložila se je sedra u visini od cca 20 cm. To možemo zaključiti po tome, što se uz vanjski blok zapadnog zida istočne zgrade u visini sokla (1,70 m) našla velika količina krovne opeke, pougljenisanih greda i čavala od urušene krovne konstrukcije, koja je ležala na sloju sedre iznad izniveliranog sloja s antiknim nasipom (1,90 m).

Nastavkom radova na istočnom objektu 1953. god. utvrđeno je, da je on morao stradati trenutno, jer je nađen urušen luk u cijelom komadu na potpuno čistom podu, a isto tako i komadi zidnih slikarija, koje su se odljuštile od zida i ležale na čistoj površini poda.

Stoga bi se moglo pretpostaviti da je monumentalna istočna zgrada stradala prilikom neke elementarne nepogode.

Z A Š T I T A I K O N Z E R V A C I J A

Na kraju željeli bismo u najkraćim crtama izložiti mjere zaštite, koje su poduzete u toku trogodišnjeg istraživanja, te ilustrirati bar s nekoliko fotografija ovaj posao, koji je tehnički i fotografski dokumentiran.

U toku prvih iskapanja 1953 god. nije provedena zaštita zidova, jer se bez konzultacije sa Konzervatorskim zavodom u Zagrebu nije mogao odrediti postupak zaštite, koji bi ekipa svojim novčanim sredstvima a u kratkom vremenu mogla izvršiti. Sprovedena je samo drenaža ukošavanjem odvodnih ploha, a stavljeni su u funkciju i dijelovi antikne kanalizacije. Na dno onih prostora u kojima bi se oborinska vlaga zadržavala, položeni su zaštitni slojevi nabijene ilovače, pepela, te ilovače i pijeska. Na pojedinim mjestima iskopani su drenažni bunari. Unaokolo iskopa načinjeni su jarci, kako se bujice kiše ne bi slijevale u iskop.

Nakon što je u oktobru iste godine običen teren, konstatiralo se je, da su masivni zid I i zid II s pilastrima u dobrom stanju, no da je žbuka sa potonjeg malo oštećena. Bazen je međutim pružao nešto izmjenjenu sliku, jer su se mjestimično gornji slojevi žbuke počeli mrviti, a isto tako se mrvila i opeka na prvom pregradnom zidu, koji je i inače bio lošije kvalitete.

Da bi se spriječilo daljnje oštećivanje, osobito bazena, čija se žbuka lako mogla odljuštiti prilikom zimskih mrazeva, u decembru iste godine, izvršene su prve mjere na zaštiti zidova²⁴.

Načinjene su drvene konstrukcije na zidovima, koje su trebale nositi krovciće prevučene krovnom ljepenkom (sl. 67, na tabli). Ovi krovovi su štitali zidove od kiše i snijega, te su spriječavali nakupljanje oborina na gornjoj površini zida i na bokovima.

Klupe i stepenice bazena pokrite su prvo debelim slojem gline a zatim su stavljene daske prevučene ljepenkom, koje su bile poduprte drvenim kolčićima.

Kada je bazen u slijedećoj godini (1954) potpuno oslobođen onda je na isti način zaštićen i novo otvoreni zapadni dio, (sl. 68, na tabli). Žbuka zidova učvršćena je žitkim cementnim mortom u omjeru 1 : 1. Sistem krovčića zadržan je i nakon kampanje 1954. te iako on nije bio idealno rješenje zaštite za prvo vrijeme služio je svojoj svrsi. Naravno, da se na tome nije moglo ostati, te se je stoga za vrijeme iskapanja 1955. godine, pristupilo opsežnijim radovima na zaštiti iskopa²⁵. Krovčići su skinuti a zidovi su podvrgnuti čišćenju i konzervaciji. Prvo su pomno očišćeni od zemlje, korjenja, truleži i sveg nezdravog kamenog materijala (sl. 69 i 70, na tabli). Za dopunu zidova uzet je antikni građevni kamen, koji je nađen prilikom iskapanja u iskopu, osobito u antiknom nasipu svih prostora. Izabran je onaj, koji je po kvaliteti, obliku i boji najbolje odgovarao zidu koga se želilo konzervirati. Radilo se istom tehnikom kakvom je bio građen i dotičan zid. Kamen se vezalo mortom iz običnog portland cementa i pijeska u omjeru 1 : 3 s nešto starog vapna. Pijesak je uzet iz rijeke Bednje, sitno zrnat i žućkasto sive boje. Žbuka je vezana u omjeru 1 : 1. Sjeverni zid bazena bio je naročito trošan, nazubljen i raspucan, tako, da se moralo odstraniti dosta nezdravog kamenja i zamijeniti novim, zdravim antiknim komadima sličnog izgleda. Obzirom, da su pilastri zida II bili u potpunosti sačuvani samo u svom donjem dijelu do visine sokla, u gornjem dijelu nije ih se posve restauriralo, nego se zadržala linija njihovog rušenja.

Pregradni zidovi i južni poprečni zid popravljeni su u svom gornjem dijelu u cementnom mortu, dok je drugi pregradni zid radi trošnog stanja u donjem dijelu učvršćen suhozidom. To će se kasnije pokazati nedovoljnim, pa će se i njega i ostale pregradne zidove također popraviti i učvrstiti u cementnom mortu.

Na zidovima, gdje se javlja izolacioni sloj iz opeke, mjesta oštećenja nadopunjena su antiknom opekom, koja se u velikom broju našla u antiknom nasipu svih prostora.

²⁴ Prijedloge, nacрте i troškovnik zaštite izradio ing. R. Jovanović, koji je tada sudjelovao kao arhitekt na iskapanjima.

²⁵ Ovim radovima rukovodila je ing. S. Faber, koja je te godine kao arhitekt sudjelovala na iskapanjima, a vršio ih je stručni zidar.

Gornja površina zidova dobila je deblji sloj cementnog morta s ugrađenim kamenjem, da voda odozgor ne može prodirati u donje slojeve. Fuge su zalivene cementom istog omjera uz malo veći dodatak vode. Na mjestima, gdje je cementni mort bio vidljiv, posipan je, dok je još bio u svježem stanju, drobljenom sedrom, kako bi po boji bio sličan originalnome. Zbuka, koja je napukla ili se počela ljuštiti učvršćena je žitkim cementnim mortom u omjeru 1 : 1 (pijesak fino prosijan). Podovi su za sada samo zaštićeni protiv mehaničkog oštećivanja od sunca, kiše i mrazeva, debelim slojem ilovače i to tako, da je naboj izveden u padu, radi odvodnje (sl. 71, na tabli).

Međutim, iste godine u jesen izvršena je i zimska zaštita cjelokupnog iskopa — arhitekture i kanala — krovnom ljepenkom²¹.

Najzamašniji posao bio je na bazenu. Skinuta je stara ljepenka, kojom su bile prevučene samo daske na klupi i stepenicama bazena, te je sada pokrit cijeli bazen od gornjeg ruba do njegovog dna. Za taj posao nabavljena je nova drvena građa, daske, letve i kolčići. Načinjena je drvena okosnica za bazen, a onda ju se obložilo krovnom ljepenkom i to tako, da se počelo od najdonjih letava u dnu bazena, preko stepnica i njihovih naslona, preko klupa i njihovih naslona te napokon preko zidova, tako da ima i otpust od 10 cm na drugu stranu (sl. 71, na tabli).

Ljepenka je dobro nategnuta, učvršćena na letvama i daskama čavličima, a mjesta gdje su trake ljepenke spajane, premazana su smolom. Tako je bazen bio potpuno zatvoren, a samo mu se silhueta ocrtavala pod ljepenkom (sl. 73, na tabli). Na zidovima bazena poredane su cigle u gustom nizu, kako bi se spriječilo, da vjetar uzdigne ljepenku sa zida.

Nakon toga slijedilo je pokrivanje ostalih zidova. Prvo ih se poravnalo glinom, da oštri bridovi kamenja ne bi poderali ljepenku. Zatim se položilo trake ljepenke s otpustom od 10 cm sa svake strane zida, a mjesta spajanja su premazana smolom. Gustim nizom cigala i ostali zidovi su osigurani od vjetra.

Na velikom zidu s pilastrima trebala je nešto složenija zaštita, radi samih pilastrara. Prvo je preko njih od najgornjeg ruba zida spuštена široka traka ljepenke poput plahte, koja je padala i preko sokla na zidu. No trebalo ju je nekako učvrstiti. Tada je napravljena od letava jedna konstrukcija poput okvira u dimenzijama pilastra, koja je nataknuta preko ljepenke na njega. Time je izbjegnuto bilo kakovo oštećivanje zida. Za južni ugaoni pilastar izrađen je takav nešto kompliciraniji ugaoni okvir (vidi sl. 73).

Kada su na ovaj način svi zidovi zaštićeni ljepenkom prešlo se na zaštitu kanala (sl. 72, na tabli).

Kanali su prvo pomno očišćeni. Na dno kanala stavljene su trake krovne ljepenke, koje su sa svake strane u širini od cca 10 cm prelazile na stijene kanala. Zatim je položena glina u visini od 10 cm. Na gornji rub kanala gusto su poredane poprečne letvice, koje su postavljene u nagibu, a na njih su položene daščice tjesno jedna uz drugu. Na daske je zatim pomoću čavlića učvršćena krovna ljepenka, koja je još

²¹ Prijedloge i nacрте zaštite dala ing. S. Faber, a samu zaštitu izvršio Jakov Pavelić, preparator Arheološkog muzeja u Zagrebu.

osigurana nizom cigala (sl. 73). Kontroliran je i upotpunjen drenažni sistem. U zapadnom dijelu iskopa načinjeni su drenažni bunari u koje se slijeva voda sa ukorjenih ploha podova. U istočnom dijelu oborina je odlazila u antički kanal 1, koji je imao pad prema južnom kanalu 6, a na mjestu izljeva načinjen je mali drenažni bunarić, kako se voda ne bi zadržavala u južnom kanalu. Oko iskopa ponovo su iskopani kanalići na udaljenosti od 1—2 m od ruba za odvod kišnice. Cijeli iskop je ograđen drvenom ogradom, koja ga je štitila od znatiželjnika, a zainteresiranima ipak pružila pogled na cjelokupnu arhitekturu.

Zaštita, koja je izvršena tokom tri arheološke kampanje u Varaždinskim Toplicama preliminarnog je karaktera, ali je za sada dala dobre rezultate i bila dostupna materijalnim sredstvima Arheološkog muzeja u Zagrebu. Međutim, pred nas se postavlja u narednim godina problem definitivne zaštite ovog značajnog antičkog kupališnog kompleksa, a ta će iziskivati daleko veća tehnička i materijalna sredstva od onih, koje može ostvariti pomenuti muzej.

THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF ANTIQUE THERMAS AT VARAŽDINSKE TOPLICE — AQUAE JASAE — (1953—1955)

The results of the archaeological excavations at Varaždinske Toplice (Aquae Jasae) are published here. During many years there were casual finds, but till 1953 the location was never systematically explored. The name »Aquae Jasae« itself bears testimony, that the region was inhabited by the Illyric tribe Jasi, but there exist also older finds which give evidence of life from Palaeolithic time.

The remains from the antique period are numerous and precious and they show us that the antique settlement at Varaždinske Toplice existed for centuries and was at the same time an important sulphur bath resort. These finds of antique material were specially abundant in the area of the present park and its environs. Therefore on the eastern side of the park there was the place chosen for the first systematic excavations in summer 1953.

At the very beginning the system of trenches was applied (1953) later the system of blocks (1953—1955).

The typical profile consists of the following strata: a) humus, b) recent shooting material with remains of recent architecture, c) smashed calcareous tufa, d) halfhard calcareous tufa, e) hard calcareous tufa, f) antique stratum with architecture and the antique shooting material.

During the three summer campaigns of excavations the following objects and fragments of architecture were found: a basin prolonged with a platform, a high wall with pilasters (3 m) belonging to a monumental eastern building with a south annex, three rooms on the south side of the basin, a solid fundamental wall north-west from the basin, a narrow path between the basin and the east building, two main channels; a north-south and an east-west channel and four smaller channels from different phases of building.

If we study the plan of excavations it seems at first sight to be homogeneous, but soon we notice that the uniformity is quite apparent. By analysing it in details

we soon discover several phases of building and even on the same object one sees different repairs and annexes. Almost the whole terrain with the thermal establishment, except the eastern building the antique shooting material was later heaped up and levelled. In this shooting material there were many fragments of pottery, glass, bricks, mortar, sandstone, marble, some objects of bronze, iron and bone as well as numerous coins. By means of analyses and analogy and also coins, the authors presume that the material could belong to the interval of the I—IV AD. The last coin belongs to the time of the Emperor Valentinianus I (364—375).

When exploring the platform of the basin, which was built successively in five phases, a plate of terra sigillata and several pieces of pottery were found. The plate belongs to the second half of II AD and the fragments of pottery are from the end of I AD, so by means of those data one can conclude that the basin is from the middle or the second half of I AD.

In spite of the deficient data concerning the chronological determination of the single objects, the building phases of the antique thermal bath could be chronologically determined. There are six of them. The first phase belongs to the very beginning of I AD, perhaps even to the end of I BC. In the third phase the basin was built and it belongs to the middle or the second half of I AD. During the fourth phase the big eastern building was erected and it existed also during the fifth phase, while the other terrain on the west of it was heaped up and levelled. Sometime later, three rooms on the south of the basin were built on the levelled ground, as well as the south annex of the eastern building. The last coin found in the antique shooting material belongs to the Emperor Valentinianus I, and it is terminus post quem for the construction of the southern rooms and the annex. In this last phase of building, the monumental eastern edifice still functioned, but it appears that it was destroyed accidentally shortly afterwards.

After having analysed the architecture, the objects from the shooting material were also classified. They were sorted into several groups pottery, bronze, iron, bone, stone monuments, bricks and frescoes. Each group of material was separately studied.

Then follows a short account on the conservation of the excavated material.

LIST OF THE PHOTOGRAPHS

- 1) Sketch of the front part of the park with trenches.
- 2) West profile (1953) and the stratigraphic scheme.
- 3) Trench A with the antique Wall I.
- 4) Trench B and profiles.
- 5) Sketch of trenches and spaces D, E, F.
- 6) Plan of excavation in 1953.
- 7) Sketch of blocks I, II.
- 8) North profile in 1955.
- 9) Trench I with south profile.
- 10) Trench B with profile.
- 11) Plan of excavation in 1955 — plan of the channels.
- 12) View on the east side of basin with the holes.
- 13) South profile of the trench in the platform of the basin.

- 15) The floors in the southern rooms.
- 16) View on the antique wall I just discovered.
- 17) View on the same wall turning to west.
- 18) View on the walls I and III and the north-west part of the basin.
- 19) View on a part of the channel I with brick lining.
- 20) View on the high wall with a part of northern pilastar.
- 21) View on the north part of the path, channel 1.
- 22) View on the south part of the path, channel 1 and the fundamental wall under the wall I.
- 23) View on the partly researched basin and the first and second southern rooms.
- 24) View on the massive layer of calcareous tufa in the block I (1954).
- 25) View on the basin and its platform.
- 26) View on the uppermost floor in the second and third southern rooms.
- 27) View on the lower floor and the fundamental walls in the second southern room.
- 28) View on the east side of the wall with pilastars.
- 29) View on the south west corner of the eastern building.
- 30) View on the small basin on the north side of the basin.
- 31) View of the fundamental wall under the platform of the basin.
- 32) View on the three southern rooms. In the background the antique wall II.
- 33) View on the four massive sandstone plates on the south of the third room.
- 34) View on the southern channel 6 with brick lining.
- 35) View on the trace of channel 3 in calcareous tufa.
- 36) View from the north side on the channels 1 and 2.
- 37) View on the block IV with partly discovered southern rooms.
- 38) View on the north part of the channel 1 with brick stairs.
- 39) View on the west part of the northern room with the old channel 4.
- 40) View on the open channel 5 in the block IV.
- 41) Plan of excavation in 1955.
- 42) View on the four layers mortar on the bench of the basin.
- 43) View on the exterior surface of the west wall of the basin.
- 44) Layers of mortar on the exterior surface of the west wall.
- 45) The plate from terra sigillata with the name of the potter and the ornament «en barbotine».
- 46) The plate of terra sigillata without ornaments.
- 47) A big varnished vessel for pestling.
- 48) Hemispherical dish with trace of redish brown colour.
- 49) Fragments of yellowish and redish Roman provincial pottery and painted pottery.
- 50) A big fragment of a dolium with an inscription.
- 51) Fragments of dark and light grey pottery.
- 52) Fragments of varnished pottery and a varnished late antique oil lamp.
- 53) Fragments of rough home made pottery.
- 54) Fragments of frescos.
- 55) Fragments of bricks with the stamps and fragments of stucco work.
- 56) Different objects of bronze.
- 57) A hearpin with woman bust.
- 58) Objects of iron-nails and buckles.
- 59) Fragments of glass from the vessels and of windows glass.
- 60) A hollowed out block of marble (a Roman measure), found in the shooting material.
- 61) A marble mallet.
- 62) Diana's altar of sand stone.
- 63) Fragmented woman's head and fragments of column and altar.
- 64) Selection of coins.
- 65) Plan of the architecture and the canalization with phases of building.
- 66) The first projection of the walls with wooden roofs.
- 67) The protection of the stairs of the basin.
- 68) The first and second southern partitioned wall after the cleaning, but before the conservation.
- 69) Conservation work on the high wall with the pilastars.
- 70) View on the excavated ground in 1955 after the conservation.
- 71) Sketch of the protection of the stairs (basin).
- 72) Sketch of the protection of the channels.
- 73) Winter protection of the architecture.

16

17

18

Tab. I. Sl. 16, pogled na tek otkriveni zid I; sl. 17, pogled na cijeli zid I, koji skreće na zapad;
sl. 18, pogled na zidove I i III, te na sjevero-istočni dio bazena.

19

21

20

Tab. II. Sl. 19, pogled na dio kanala 1 s oploćenjem; sl. 20, pogled na veliki zid II s dijelom pilastra; sl. 21, pogled na sjeverni dio uličnog prolaza.

22

23

Tab. III. Sl. 22, pogled na južni dio uličnog prolaza, kanala 1 i prošireni temelj zida I; sl. 23, pogled na djelomično očišćen bazen i prostore 1 i 2.

24

25

Tab. IV. Sl. 24, pogled na masivni sloj tvrde sedre u bloku I, sl. 25, pogled na bazen s platformom (prva zaštita daskama i krovnom ljepenkom).

26

27

Tab. V. Sl. 26, pogled na gornji glazirani pod u južnom prostoru 1 i 2; sl. 27, pogled na donji pod i križište starih temeljnih zidova u prostoru 2.

28

29

Tab. VI. Sl. 28, pogled na istočno lice velikog zida II s pilastrima; sl. 29, pogled na jugo-zapadni dio monumentalne zgrade s pilastrima.

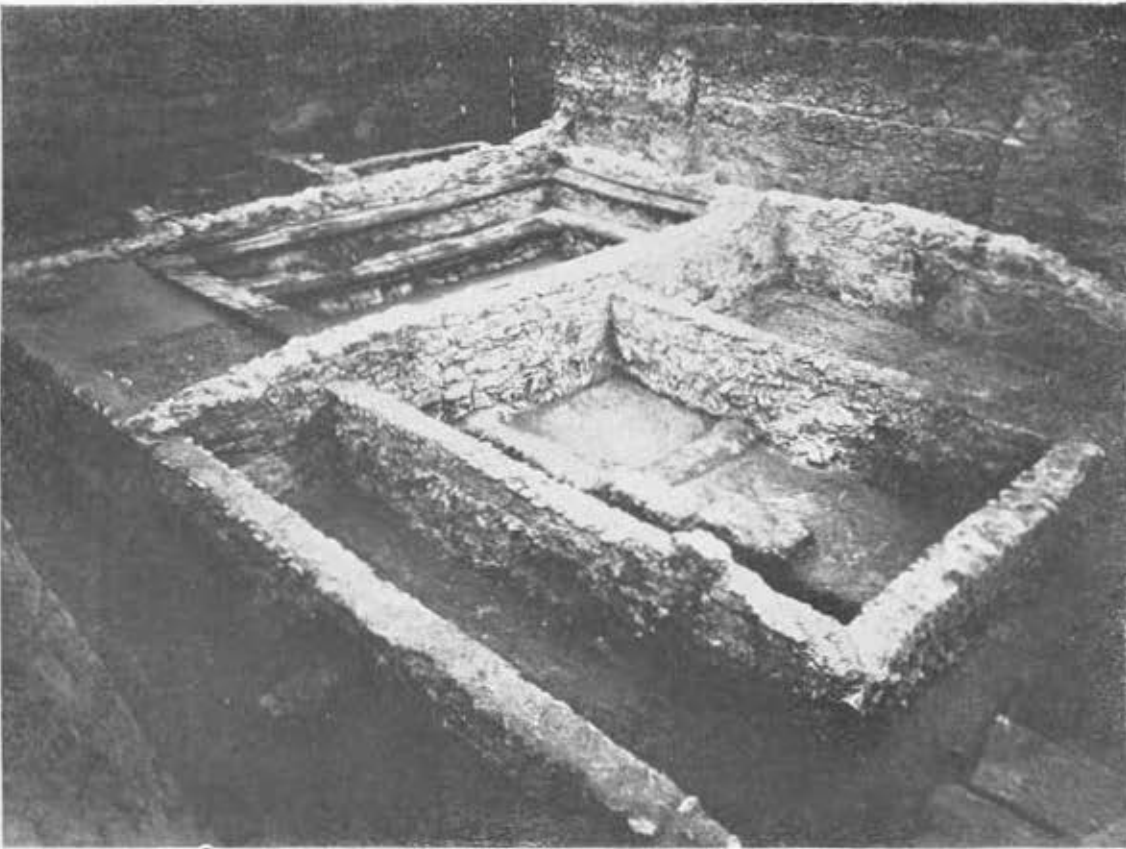

30

31

Tab. VII. Sl. 30, pogled na bazenčić sjeverno od velikog bazena; sl. 31, pogled na stari temeljni zid ispod platforme.

32

33

Tab. VIII. Sl. 32, pogled na tri prostora južno od bazena; sl. 33, pogled na četiri ploče južno od prostora 3.

34

34 a

35

Tab. IX. Sl. 34, pogled na južni kanal 6 s opločnjem; sl. 35, pogled na otisak kanalizacionog voda u sedri.

36

37

Tab. X. Sl. 36, pogled sa sjevera na kanal 1 i kanal 2 s okukom; sl. 37, pogled na blok IV sa sjevernom prostorijom.

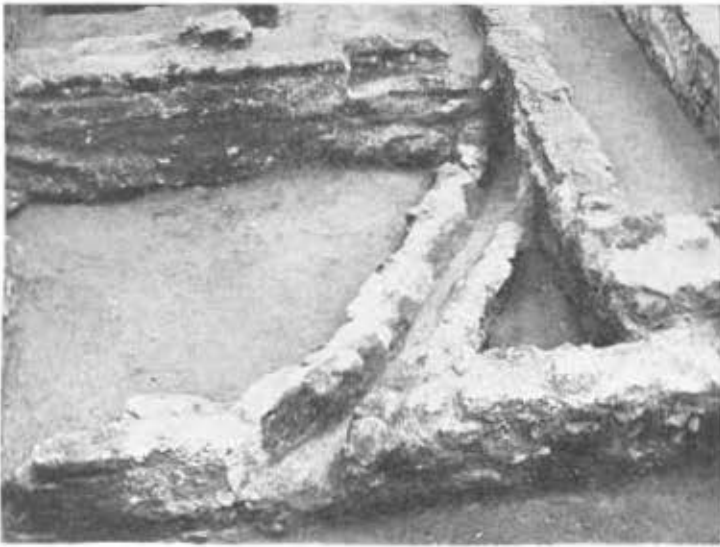

38

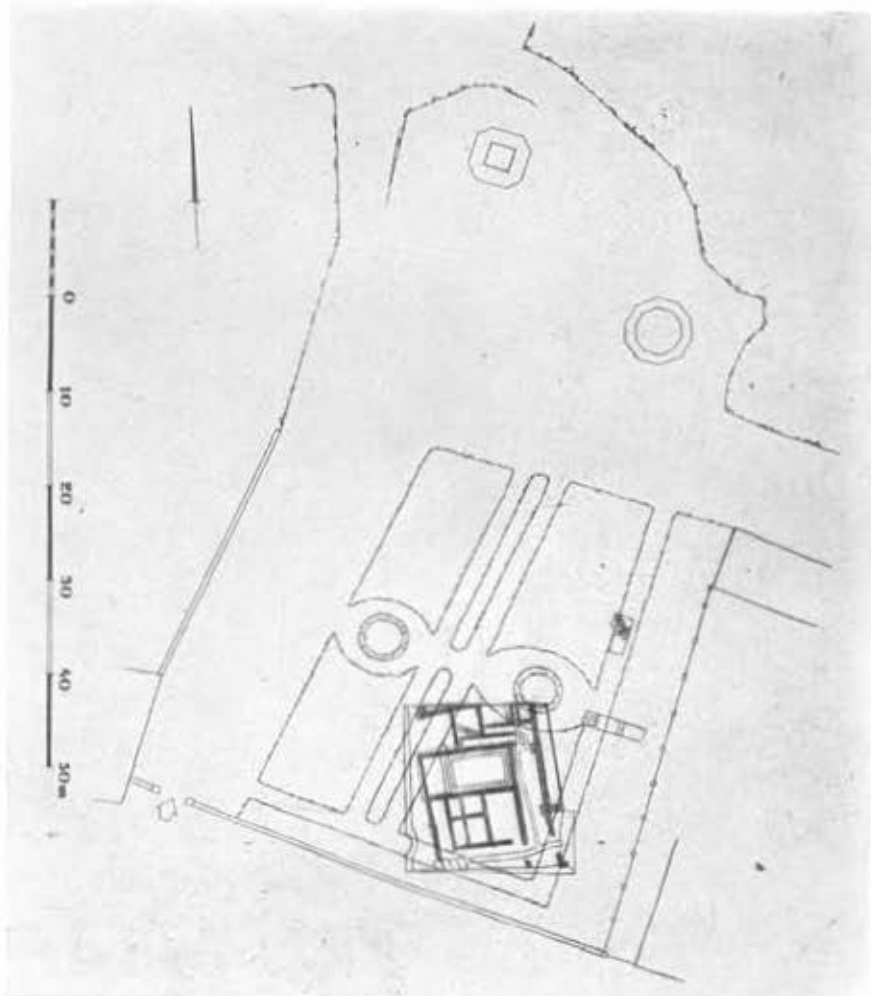

39

Tab. XI. Sl. 38, pogled na najsjeverniji dio kanala 1 sa stepeničastim oploćenjem; sl. 39, pogled na zapadni dio sjeverne prostorije s kanalom 4 u sedri,

40

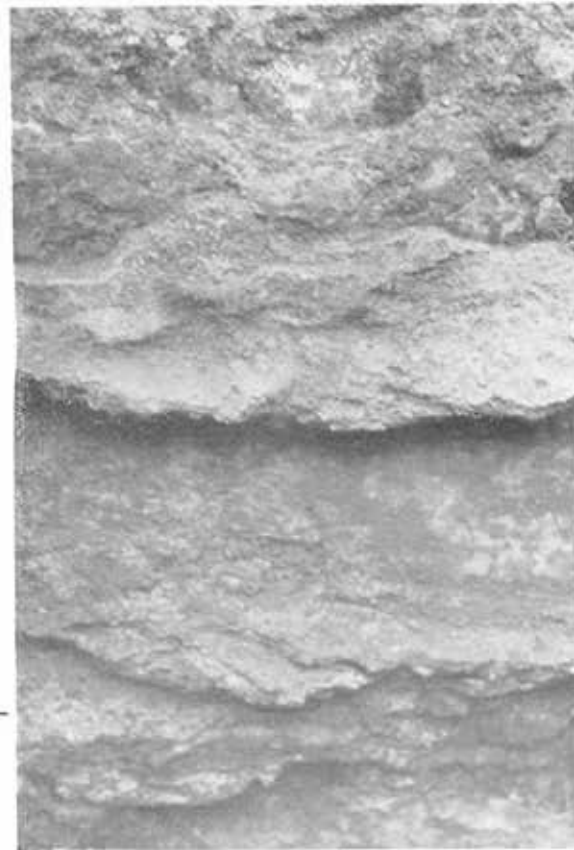

41

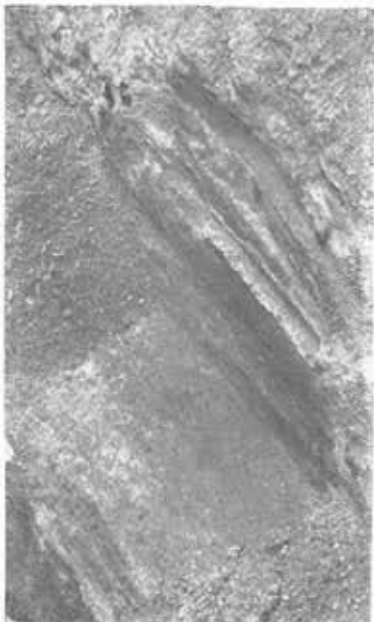
Tab. XII. Sl. 40, pogled na kanal 5 (rigol) u bloku IV; sl. 41, plan iskopa u parteru parka 1955. god.

43

44

42

Tab. XIII. Sl. 42, pogled na četiri sloja žbuke sa sjeverne klupe bazena; sl. 43, pogled na vanjsko lice zapadne stijene bazena u sondi platforme; sl. 44, slojevi žbuke na istom zidu u sondi platforme bazena.

45

46

47

Tab. XIV. Sl. 45, tanjur od terra sigillate s barbotinskim ukrasom i imenom lončara; sl. 46, tanjur od terra sigillate bez ukrasa; sl. 47, velika posuda za tucanje s tragovima firniša.

48

49

Tab. XV. Sl. 48, polukuglasta glačana zdjela s tragovima boje; sl. 49, fragmenti crvene i žute provincijalno rimske keramike i obojene keramike.

50

51

Tab. XVI. Sl. 50, oveći fragment posude za hranu s dijelom natpisa; sl. 51, fragmenti svjetlije i tamnije sive keramike.

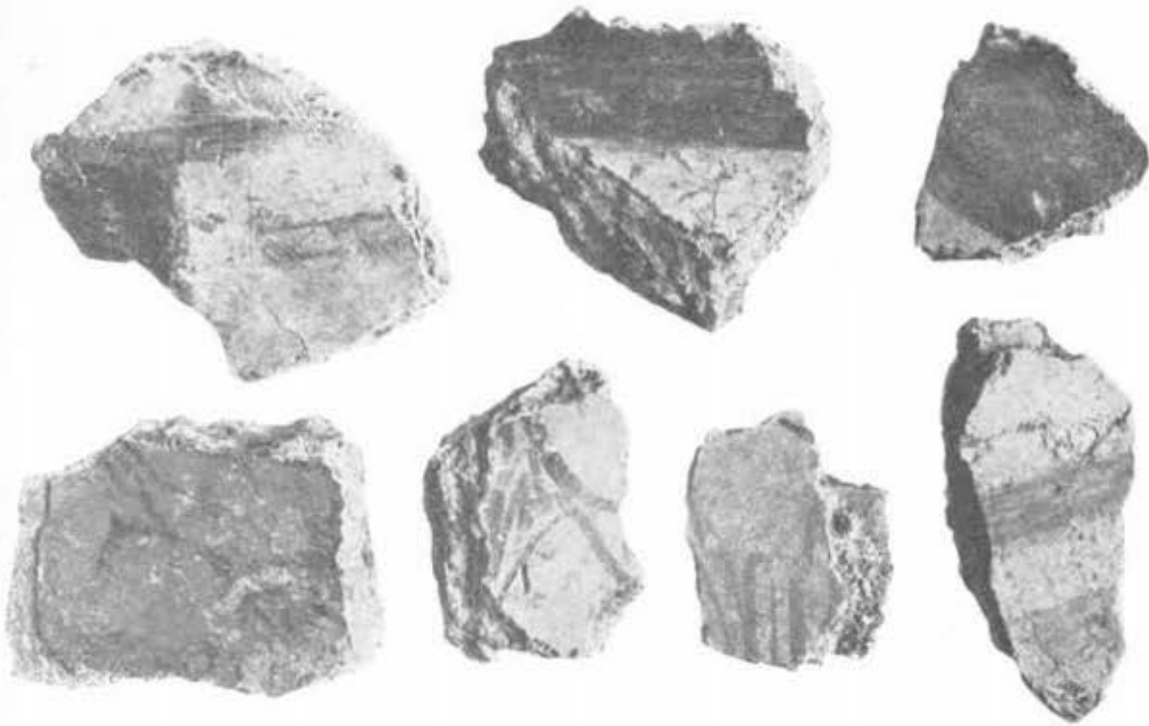

52

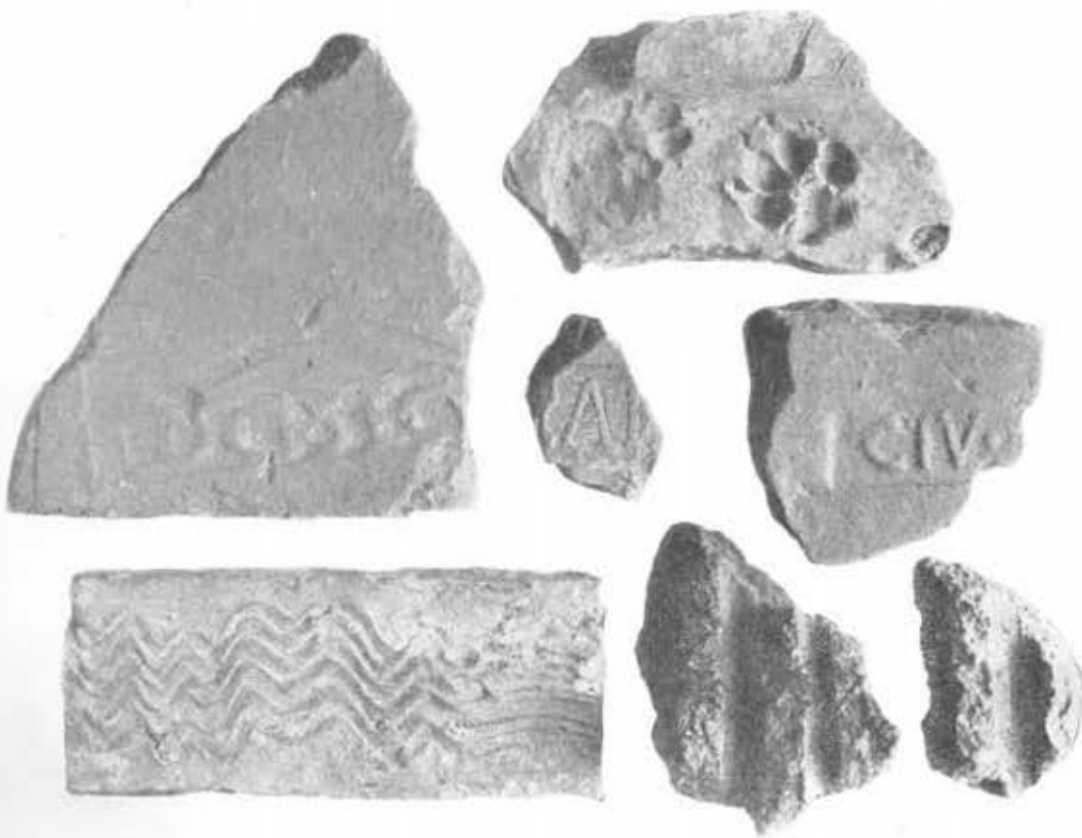

53

Tab. XVII. Sl. 52, fragmenti keramike s caklinom i ocaklena plitičasta lampica; sl. 53, fragmenti domaće keramike.

54

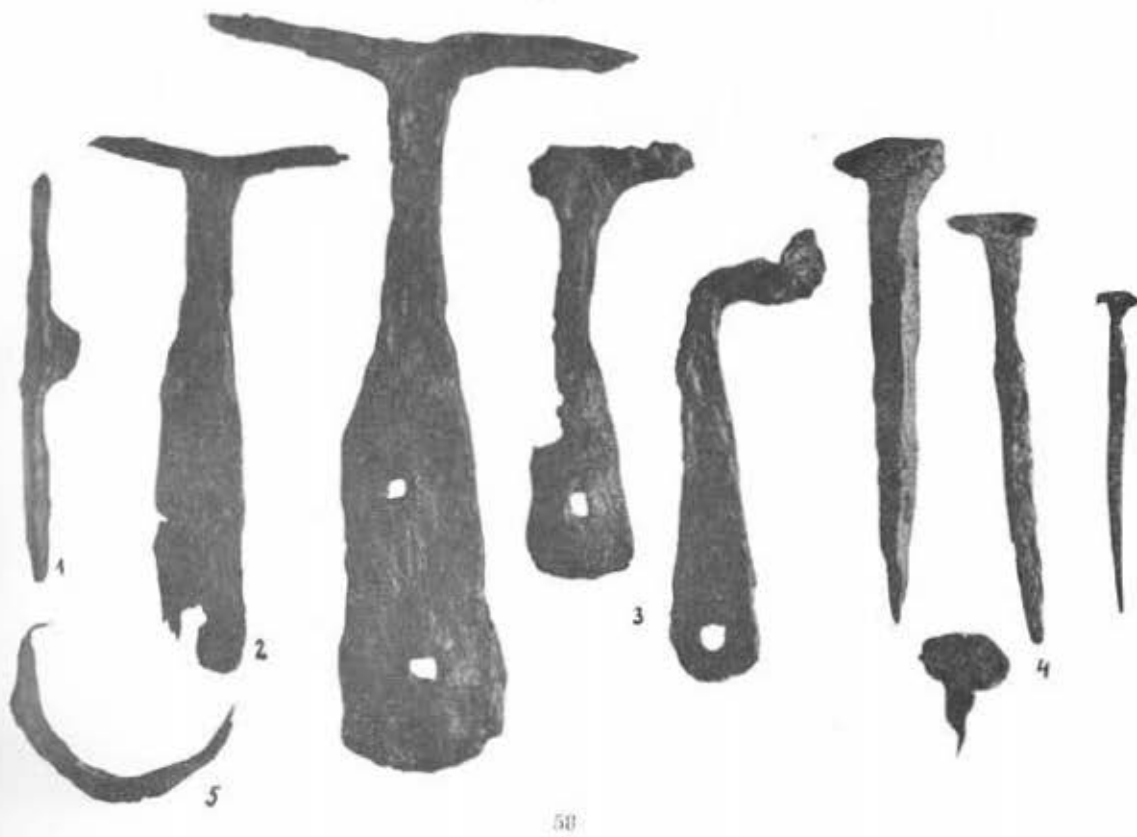

55

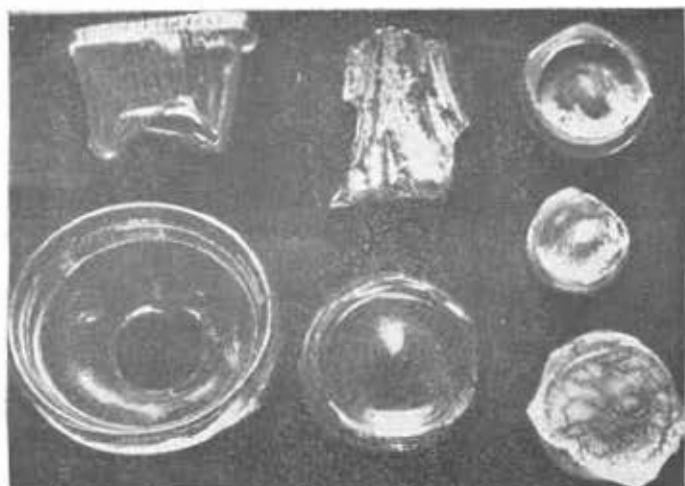
Tab. XVIII. Sl. 54, veći ulomci obojene zidne žbuke; sl. 55, fragmenti opeka s radioničkim pečatima i ulomci štuka od vijesca.

TABLA XIX.

Tab. XIX. Sl. 56, razni brončani predmeti; sl. 57, ukosnica sa ženskim poprsjem; sl. 58, fragmenti od željeza, spona i čavli.

59a

59b

60

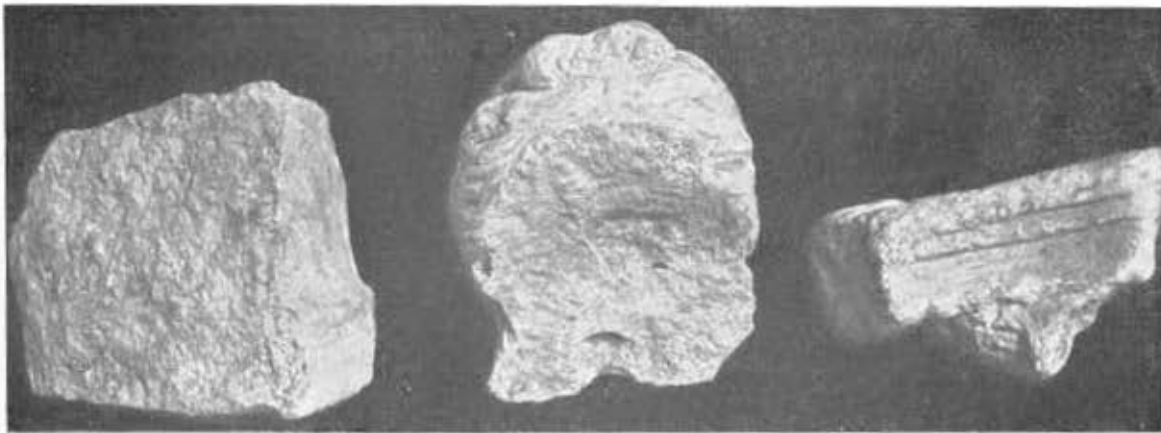

61

Tab. XX. Sl. 59, ulomeci staklenih posuda i ravnog stakla; sl. 60, kamenica od mramora; sl. 61, mramorni batić za mlješanje.

62

63

Tab. XXI. Sl. 62, žrtvenik od pješčenjaka posvećen Dijani; sl. 63, fragmentirana ženska glava od pješčenjaka, te ulomci stupa i žrtvenika.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

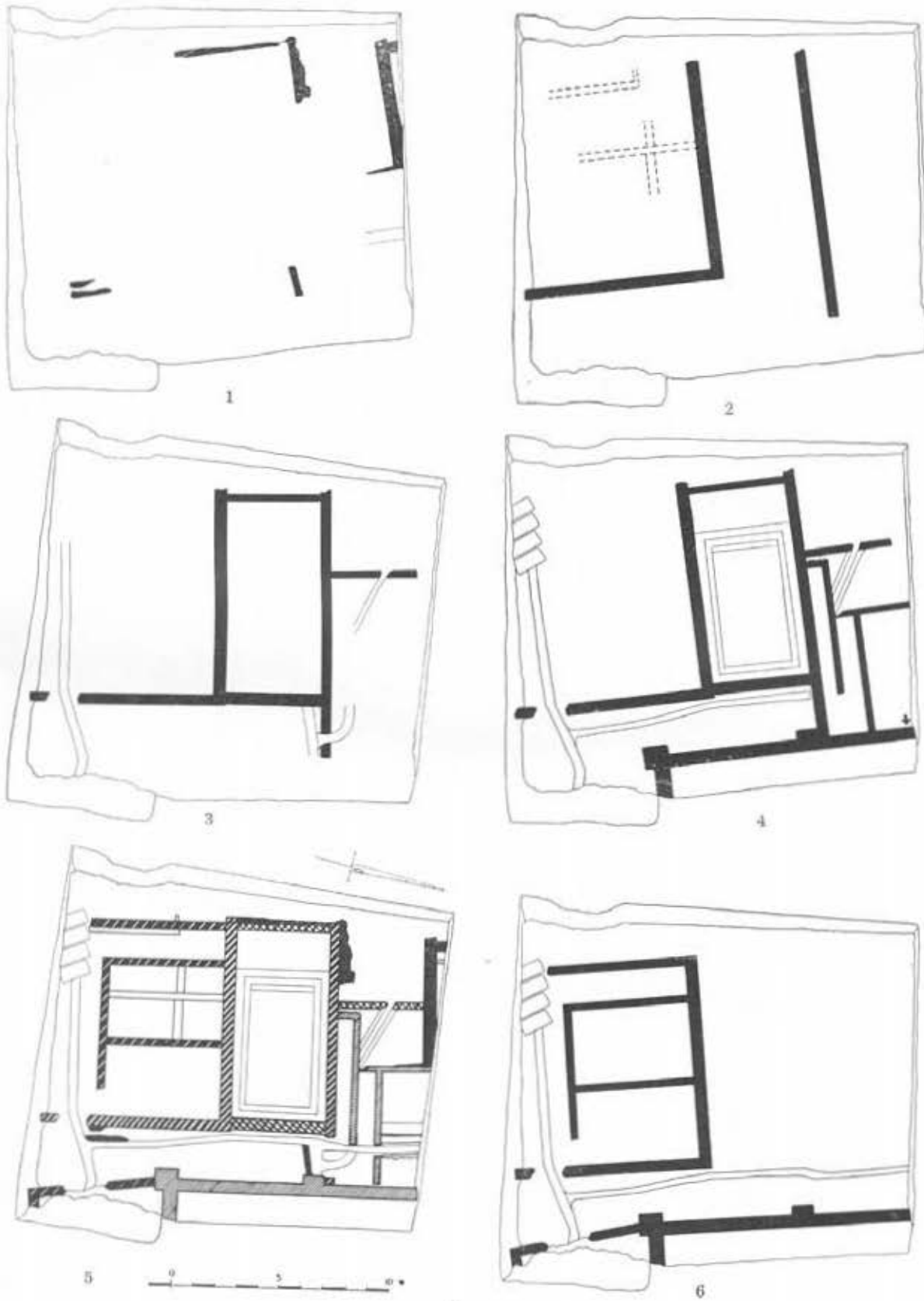
14

15

64

Tab. XXII. Sl. 94, izbor novca od I.—IV. st.

65

Tab. XXIII. Sl. 65, građevne faze kupališnog kompleksa (1—6).

66

67

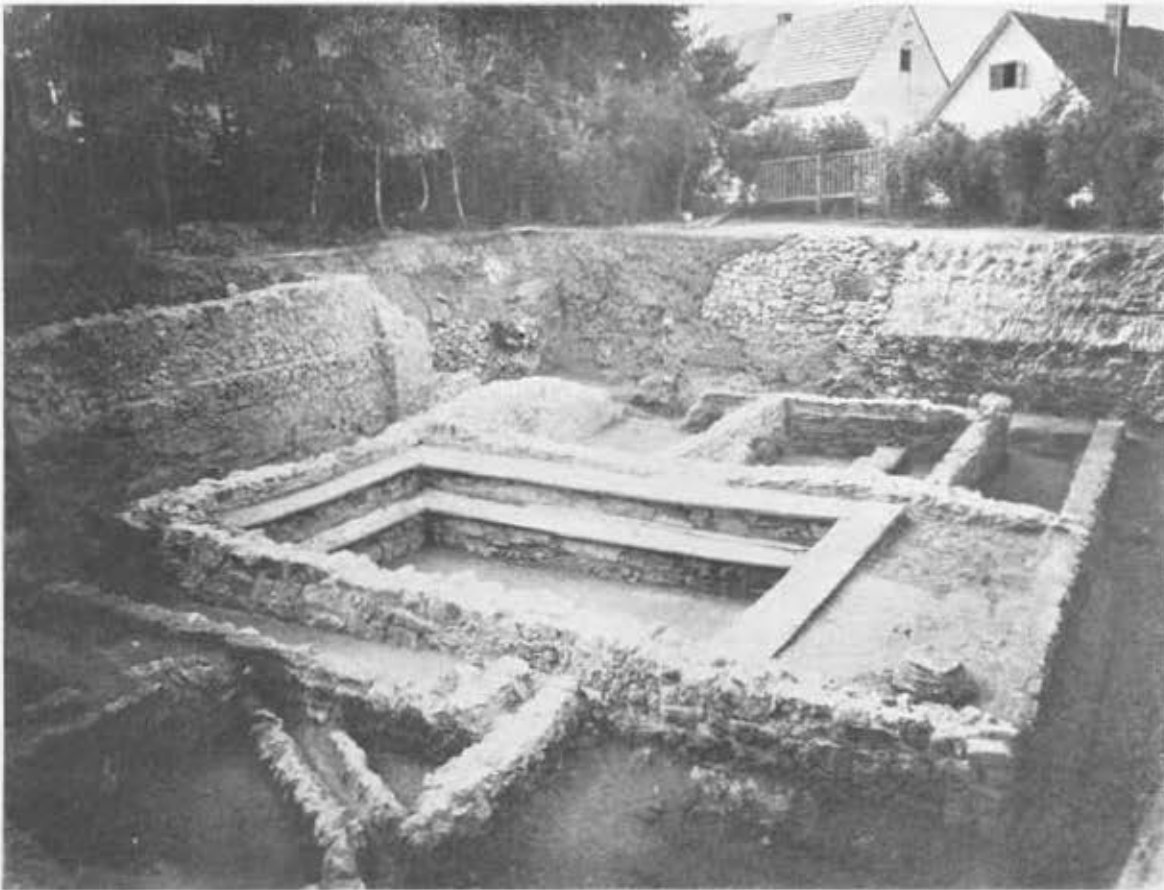

68

Tab. XXIV. Sl. 66, prva mjera zaštite zidova s krovicem; sl. 67, prvobitna zaštita klupa i stepenica bazena; sl. 68, prvi i drugi pregradni zid nakon čišćenja a prije konzervacije.

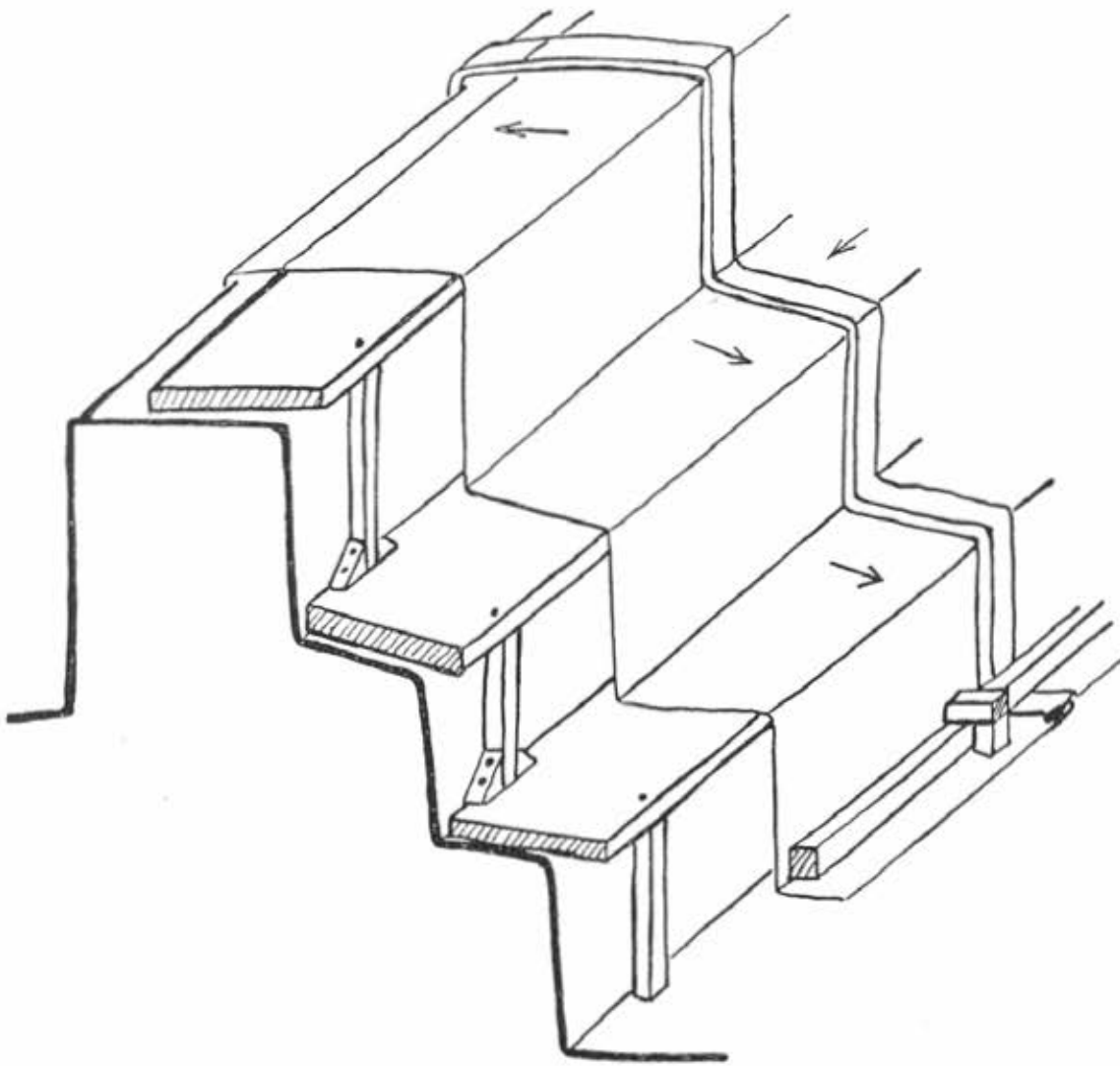

69

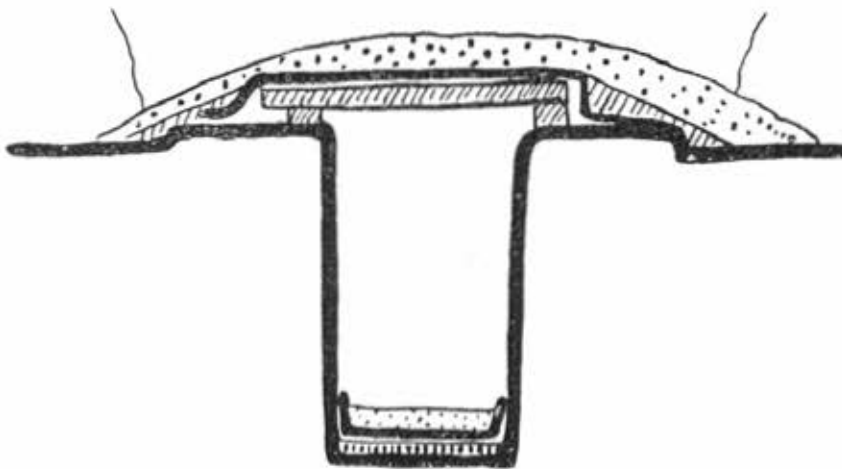

70

Tab. XXV. Sl. 69, rad na konzervaciji velikog zida II s pilastrima; sl. 70, pogled na iskop iz 1955. god. nakon čišćenja i konzervacije,

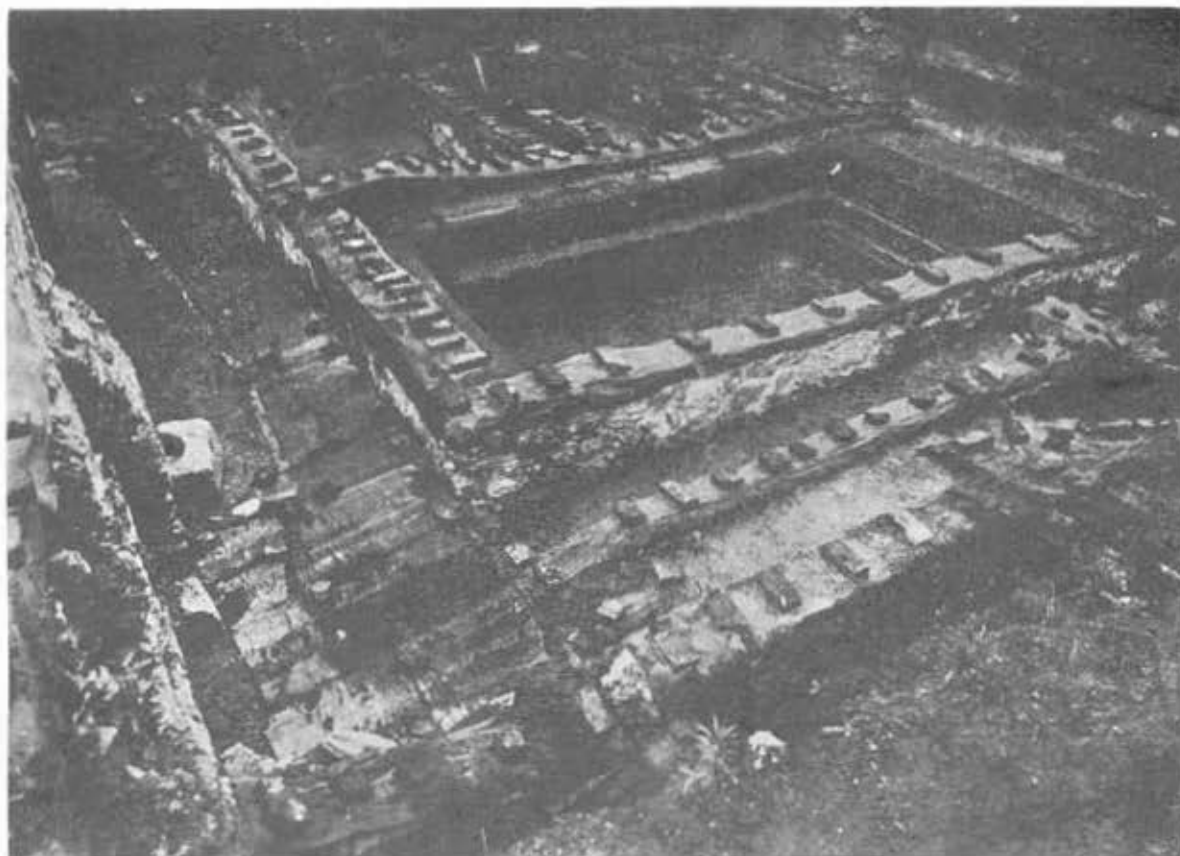

71

72

Tab. XXVI. Sl. 71, skica zaštite klupa i bazena; sl. 72, skica zaštite kanala.

73

Tab. XXVII. Sl. 73, zimska zaštita iskopa 1955. god. krovnom ljepenkom.

RANOSREDNJOVJEKOVNO GROBLJE U BRODSKOM DRENOVCU

Južno iznad sela Brodski Drenovac (kotar Slavonska Požega), i to na njegovom zapadnom rubu nalazi se brežuljak nazvan Plana, čija sjeverna strana strmo pada prema selu, a južna blago prelazi u daljnju brežuljkastu šumovitu konfiguraciju tla. On je vlasništvo zemljišne zajednice u Brodskom Drenovcu, a kako je zemljište neplodno, dobrim dijelom nije ni obrađeno. Kroz taj teren ide preki poljski put od Brodskog Drenovca preko brežuljaka ka Malinu. Na samoj Plani mijenjao je taj poljski put u više navrata svoj položaj. Zbog čestog prometa seljačkim kolima, ti su putevi izrovani i od vododerina pretvoreni u duboke usjeke, na čijim su se strmim profilima ukazali skeleti, koji su bili, radi procesa denudacije, na nekim mjestima plitko pod zemljom. U jesen 1951. g. obišli su članovi Arheološke sekcije JAZU srednjovjekovnu crkvu sv. Demetra, koja se nalazi na istočnom rubu sela Brodski Drenovac i tom prilikom je Z. Vinski, na temelju ispitivanja seljaka, doznao za postojanje skeleta na položaju Plana. Obišavši taj lokalitet ustanovio je, da se tu, prema svim indicijama, radi o postojanju ranosrednjovjekovne nekropole. Muzej brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu je početkom 1952. g. obišao ponovo taj teren, o čemu je obavijestio Konzervatorski zavod u Zagrebu, te je tada, na inicijativu Arheološkog muzeja u Zagrebu, taj ugroženi lokalitet na Plani stavljen pod zaštitu. Kako su skeleti u strmom profilu usjeka, radi jakih kiša i denudacije zemlje, stalno bili oštećivani, odlučio je Arheološki muzej u Zagrebu poduzeti zaštitni zahvat. Ovaj se zaštitni zahvat, radi skućenih budžetskih mogućnosti, u 1952. g. ograničio samo na spašavanje pojedinih direktno ugroženih skeleta, čije su kosti virile iz strmog profila kolnog usjeka, i to u dva navrata: u mjesecima augustu i oktobru. Na tom zahvatu radili su naučni saradnici Z. Vinski i M. Gorenc, i kustos K. Vinski-Gasparini, te je istraženo 13 grobova (od br. 1 do br. 13) uz samu ivicu strmog kolnog usjeka i vododerine, koji su obuhvaćeni iskopima I-V, te se već pri prvom zahvatu ustanovilo, da se tu radi o nekropoli podmaklog avarsko-slavenskog vremena¹.

U junu 1953. g. organizirao je Arheološki muzej u Zagrebu sistematsko iskapanje na položaju Plana, da bi se taj teren konačno u potpunosti istražio. Ekipa, koju su sačinjavali K. Vinski-Gasparini i S. Ercegović, kustosi, M. Šćurov geodeta i J. Pavelić preparator, svi službenici Arheološkog muzeja u Zagrebu, boravila je u Brodskom Drenovcu od 16. do 29. VI. 1953. g. Tom prilikom nekropola je istražena u cijelosti, a otkriveno je 19 grobova (od br. 14 do br. 32) u iskopinama VI—XIII.

¹ Vidi izvještaj Zdenka Vinski u arhivi Arheološkog muzeja u Zagrebu br. 584/52 od 7. VIII. 1952.

POLOŽAJ GROBLJA I SISTEM ISKAPANJA

Uži dio brežuljka Plana, i to njegov najviši plato na kojem se nalazi sama nekropola, oivičen je sa sjeverne strane izohipsom nadmorske visine 169,00 m, a najviša točka iznaša 172,00 m (na granici između iskopa VI i VII) i unesena je u specijalku pod oznakom kote 172 (vidi plan I). Na ovoj sjevernoj strani plato strmo prelazi u padinu brežuljka, koja se spušta prema selu. Na jugu se teren blago uzdiže i gubi u daljnjoj brežuljkastoj šumovitoj konfiguraciji tla. S istoka se plato postepeno spušta u zasijanu padinu brežuljka, a sa zapada strmo pada, te preko poljskog puta, koji je danas u upotrebi, prelazi u oranicu. Čitav brežuljak je oštećen i izrovan vododerinama i poljskim duboko usječenim putevima, koji su u više navrata mijenjali svoj položaj, zbog čega je sam vrh brežuljka sa svih strana strmo izoliran i oblika je jezičca dugog cca 37,5 m, a širokog cca 5 m. Na ovom uskom prostoru, koji je jedini od čitavog platoa Plane ostao intaktan od razaranja denudacije i usjeka poljskih puteva, sačuvao se ostatak nekropole, koja se iskonski vjerojatno protezala preko čitavog platoa, što indiciraju preostali otkriveni skeleti plitko ispod površine u iskopima I—V uz istočni usjek vododerine. Sonde, koje su bile postavljene oko platoa po padinama, da bi se odredio opseg nekropole, bile su sve sterilne.

Brežuljak Plana je prije samog iskapanja geodetski snimljen i stavljen pod poligon od 10 točaka. Radi preglednosti tehničke dokumentacije izrađena su dva plana: situacioni plan u mjerilu 1:300, koji obuhvata pretežni dio brežuljka Plana s njegovim padinama i plan u mjerilu 1:100 s užim dijelom terena, na kojem je otkrivena nekropola, s unesenim iskopima i unutar njih ucrtanim skeletima (vidi planove I i II). Ova tehnička dokumentacija upotpunjena je s pojedinačnim crtežima grobova in situ sa svim popratnim nalazima, crtežima profila i iskopa (vidi table XX—XXVII i plan III), te foto-dokumentacijom. Metoda iskapanja bila je uvjetovana konfiguracijom terena, jer se na uski dugoljasti plato nije mogao primijeniti princip blokovske mreže s koordinatnim sistemom. Zato su iskopi signirani I—XIII bili prilagođivani terenu i nalazima, te su nejednakih dimenzija. Profili iskopa pružaju, što se tiče slojeva, slijedeću sliku (vidi plan III): humus je dosta tanak, ispod njega slijedi subhumus, koji blago prelazi u lapor, a ovaj je u slojevima većinom pomiješan bilo s vapnom, bilo s glinom, bilo s komadima čistog vapna ili žila gline ili valjutaka, tako, da profili ukazuju na dosta ispremiješan i neujednačen redosljed slojeva. U iskopima XII i XIII, uz istočni profil pri dnu, ukazao se tanki sloj pijeska pomiješanog s ilovačom, u kojem su ležali skeleti grobova 29, 30 i 31. Radi jake primjese vapna, valjutaka i vapnenih konkreција, teren je bio vrlo tvrd, a skeleti u njemu slabo sačuvani. Za sve podatke o dimenzijama iskopa i njihovoj apsolutnoj i relativnoj dubini, kao i o visinskim razlikama konfiguracije samog terena vidi planove I, II i III, te crteže pojedinačnih grobova (tab. XX—XXVII). Površina istraženog terena, na kojem se prostirala nekropola, iznaša 288 m².

NAČIN POKAPANJA I OSTEOLOŠKI PRILOZI

Sačuvani ostatak nekropole u Brodskom Drenovcu sadržavao je ukupno 32 groba, od toga 3 sa skeletima konja i jedan dvojni grob, sve u jednostavnim zemljanim rakama bez ikakvih tragova bilo kakove grobne konstrukcije. Grobne rake uočljive su u okolnom terenu tek u pojedinim slučajevima (grobovi 14—16, 19—21, 24 i 28—32), i to počamši od subhumusa pa do nivoa skeleta, a dimenzije im variraju od 1,60 m × 0,70 m (grob 29) do 2,20 m × 0,80 m (grob 28), te kod konjaničkih grobova do 2,20 m × 1,40 m (grob 14). Svi su grobovi bili skeletni, a dubina im je iznašala od 0,15 m (grob 5) na oštećenom i sniženom terenu, do 1,80 m (grob 28) na samom najvišem dijelu platoa; naročito su duboki grobovi u iskopima XI—XIII. Od ukupno 32 groba moglo se konstatirati 10 individua muškog spola, 11 ženskog, 7 djece i četiri skeleta, čiji spol nije bilo moguće odrediti. Stanje usčuvanosti skeleta bilo je uglavnom slabo, vjerojatno radi veće primjese vapna u tom laporastom tlu. Vrlo često su od čitavog skeleta bile sačuvane samo kosti ekstremiteta, djelomično karlične kosti i lubanja, dok su osteološki ostaci životinja, priloženih uz skelet, bili u dosta dobrom stanju. Položaj skeleta je uglavnom jednoobrazan oni leže ispruženi na leđima s rukama uz tijelo, koje su rijetko kad naslonjene na zdjelicu, a u jednom slučaju prekrizene su na grudima (grob 32). Iznimku u vezi s položajem skeleta predstavlja dvojni grob 29 (tab. VII, 2, XXV), gdje je odrasli ženski individuum pokopan u zgrčenom stavu s nogama savijenim u koljenima, dok je skelet djeteta s njegove lijeve strane ispružen na leđima. Slična pojava pokapanja sa zgrčenim nogama, kao iznimka, uočena je i u avarsko-slavenskoj nekropoli Bijelo Brdo², te inače u avarsko-slavenskim grobljima, kao na pr. Szentes-Kaján, Úllő I, Kiskőrös i dr.³ Isto tako je i pokapanje dvaju individua u jednom grobu često ustanovljeno u avarsko-slavenskim grobljima (na pr. Mistelbach, Münchendorf, Schwechat, Győr, Jutas, Öskü, Dunapentele, Úllő I, II, Szentes-Kaján, Dolni Dunajovice, Žitavska Tón i t. d.), bilo da su zajedno pokopana dva odrasla individua (muškarac i žena), bilo muškarac ili žena s djetetom, a katkada je umjesto čitavog drugog skeleta nađen samo njegov dio, obično lubanja⁴. Na osnovu grobova 69 iz nekropole Úllő I i 113 iz nekropole Úllő II, gdje je žena bila pokopana s više djece, Á. Sós zaključuje, da se tu vjerojatno radi o ritualnom žrtvovanju djece prilikom smrti majke⁵, što bi mogao također biti slučaj i s dvojnim grobom 29 iz Brodskog Drenovca, iako je moguća i obratna pretpostavka, t. j., da je majka bila žrtvovana prilikom smrti djeteta.

² Ivaniček F., Ljetopis JAZU, 55, Zagreb 1949, p. 121, tab. X, 15, XI, 16. — Vinski Z., Ljetopis JAZU, 55, Zagreb 1949, pp. 226, 238.

³ Korek J., Dolgozatok, XIX, Szeged 1943, p. 92. — Horváth T., Archaeologia Hungarica, XIX, Budapest 1935, p. 55.

⁴ Rhé Gy. — Fettich N., Skyfika, 4, Praha 1931, pp. 37, 50. — Horváth T., o. c., p. 55. — Marosi A. — Fettich N., Archaeologia Hungarica, XVIII, Budapest 1936, pp. 39, 41 (Csillagpuszta grobovi 7, 11, 13). — Mitscha-Märheim

H., Niederdonau Natur und Kultur, 8, Wien—Leipzig 1941, p. 40 sq. — Fettich N., Győr története a népvándorláskorban, Győr 1943, pp. 15, 32. — Korek J., o. c., p. 92, tab. XLVIII. — Pouřík J., Archeologické rozhledy, I, 1-2, Praha 1949, p. 37. — Eisner J., Devínska Nová Ves, Bratislava 1952, p. 239. — Sós Cs. Á., Acta Archaeologica Hungarica, VI, Budapest 1955, p. 218 sq. — Budinský-Krička V., Slovenská Archeológia, IV, 1, Bratislava 1956, p. 81.

⁵ Sós Cs. Á., o. c., p. 218 sq.

Svi su skeleti groblja u Brodskom Drenovcu, bili oni potpuni ili djelomični, orijentirani istok (glava) — zapad (noge), s licem okrenutim prema zapadu, osim skeleta iz groba 32, a ta je orijentacija varirala od 10°—15° i iznimno 20° otklona prema sjeveru, što djelomično može biti u vezi s razlikom sunčane ekliptike u raznim godišnjim dobima. U avarsko-slavenskim grobljima, zapravo ne postoji pravilo jednoobrazne orijentacije skeleta, pa su više puta u jednoj te istoj nekropoli grobovi različito orijentirani, kao na pr. u Devinskoj Novoj Vesi⁶. Prema Csallányu bili bi t. zv. ranoavarski grobovi obično orijentirani tako, da licem gledaju na zapad, što se pokazalo kao netočno, pogotovu na osnovu rezultata najnovijeg istraživanja kasnog avarskog groblja u Žitavskoj Toni u Slovačkoj⁷, a također potvrđuje i nekropola u Brodskom Drenovcu, gdje svi skeleti bez iznimke gledaju licem prema zapadu uključivši i ženski grob 32, premda je orijentacija njegova tijela suprotna (tab. VIII, 3, XXVII). Na osnovu terenskih zapažanja bilo je očito, da je tijelo iz ovog groba položeno na leđa s nogama na istoku, dok je glava imala neprirodan položaj, t. j. sa zatiljkom je bila okrenuta prema grudnom košu, a s licem je gledala na zapad u suprotnom pravcu orijentacije tijela. Isto tako su kosti gornjeg dijela tijela, i to grudni koš s prekrštenim rukama, bili poremećeni, što vrijedi i za obe potkoljenice. Prigodom čišćenja groba moglo se ustanoviti, da kosti i prilozni nisu bili naknadno dislocirani, a prema ležištu glave bilo je očito, da je ona u takovom stavu i pokopana. Na osnovu toga može se pretpostaviti, da je ženski individuum iz groba 32 bio prije pokapanja dekapitiran i djelomično masakriran. Ovakovi i slični obredi prigodom pokapanja, u vezi s raznim vjerovanjima istočnog porijekla u demonske sile i vampire, općenita su i ne tako rijetka pojava u avarsko-slavenskim grobljima, iako se ritual odrublivanja glave i njezinog polaganja uz tijelo pojavljuje i nešto ranije kod nekih plemena seobe naroda, kao na pr. kod Sarmatskih Jaziga na području Ugarske, te kod germanskih naroda (Langobarda, Markomana)⁸. Sam običaj dekapitacije nije još potpuno objašnjen, a sahranjivanje tijela skupa sa odrubljenom glavom dosta je rijetka pojava, ustanovljena je na pr. u grobu 4 nekropole u Münchendorfu⁹. U Devinskoj Novoj Vesi, jednoj od najvećih avarsko-slavenskih nekropola, nije zabilježen ni jedan takav slučaj, iako se u 13 grobova moglo ustanoviti masakriranje tijela prije ili za vrijeme samog pokapanja¹⁰. Kao dekapitaciju tumači Ivaniček grob 20 iz Bijelog Brda I, gdje je otkriven skelet sa zgrčenim nogama bez glave i dovodi ga u vezu s običajima pokapanja u sjedećem stavu i dekapitacije kod Langobarda, te mu je to jedan od argumenata za datiranje ove nekropole u 7. stoljeće¹¹. Ne ulazeći ovdje u analizu tog argumenta i u samo datiranje spomenute nekropole — nju treba podvrgnuti reviziji, jer, kako se naknadno uočilo, ona sadrži

⁶ Eisner J., o. c., p. 227. — Poulik J., o. c., p. 37. — Horváth T., o. c., p. 54. — Sós Cs. Á., o. c., p. 221 sqq. — Csallány G., Dolgozatok, IX—X, Szeged 1933—34, p. 246 sq.

⁷ Csallány D., *Archaeologiai Értesítő*, ser. III, vol. IV, Budapest 1943, p. 171. — Budinský-Krička V., o. c., p. 42. — Kábat J., *Archeologické rozhledy*, VI, 5, Praha 1954, p. 604.

⁸ Eisner J., o. c., p. 245 sq., n. 63, 64.

⁹ Mitscha-Märheim H., o. c., p. 21.

¹⁰ Eisner J., o. c., p. 393.

¹¹ Ivaniček F., o. c., p. 121, tab. XI, 16.

¹² Vinski Z., O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvoga avarskog kaganata. Predavanje održano na Sekciji za srednji vijek Arheološkog Društva Jugoslavije 13. V. 1958. u Sarajevu.

i ranije grobove polovice 7. stoljeća, a pored njih u neznatnijem broju kasnije grobove iz vremena oko 800. g.¹² — može se pretpostaviti, da grob 20 ne mora predstavljati dekapitaciju, već da je lubanja naknadno mogla biti iz groba odstranjena, u vezi s vjerovanjem u vampire. Tako je na pr. dosta česta pojava u avarsko-slavenskim grobljima naknadno pridodavanje strane lubanje drugom grobu, kojemu katkad nedostaje glava¹³, a isto tako i parcijalno pokapanje, t. j. odsranjivanje pojedinih dijelova tijela¹⁴. U nekropoli u Brodskom Drenovcu ustanovljena su parcijalna pokapanja u grobovima: 3, 4, 9, 25 i 27. U grobu 3 na dubini 0,60 m skeletu, čiji spol nije bilo moguće odrediti, nedostaju lubanja, podlaktice sa šakama i potkoljenice sa stopalima (tab. XX); u grobu 4 na dubini od 0,50 m, skeletu muškarca nedostaju lubanja i potkoljenice sa stopalima (tab. XX); u oba groba bilo je samo u tragovima kostiju hrptenjače i rebara, ali uzrok tome je krećna zemlja, u kojoj su kosti istrunule. Od skeleta djeteta u grobu 9 na dubini 0,90 m nađene su samo karlične kosti i potkoljenice (tab. XXI); u grobu 25 na dubini 1,40 m dječji ženski skelet nije imao lijevu ruku i potkoljenice sa stopalima (tab. XXVI), a u grobu 27 na dubini 1,20 m dječjem ženskom skeletu nedostajale su obe ruke sa šakama i potkoljenice sa stopalima (tab. V, 3, XXVI). Od ovih skeleta najviše je priloga imao grob 4, zatim grobovi 25, 27 i 9, a grob 3 je bio bez priloga. S obzirom, da su grobovi 3 i 4 bili dosta plitko pod zemljom, moglo bi se pretpostaviti, da su bili zbog denudacije terena i vododerina naknadno oštećeni, kao što je to slučaj s konjaničkim grobom 1, gdje skeletu jahača nedostaju potkoljenice sa stopalima, a skeletu konja glava, iako je grob 4 imao uz lijevi femur više nalaza *in situ* (vidi popis grobova). Kod grobova 9, 25 i 27, koji su znatno dublji, ovakova pretpostavka nije moguća, pa se tu radi, ili o parcijalnom pokapanju i masakriranju mrtvaca za vrijeme pokapanja, ili pak o naknadnom oštećivanju groba, u vezi s vjerovanjem u demonske sile. Á Sós, na osnovu komparacije običaja kod primitivnih naroda, zatim kod Južnih Slavena i nekih prethistorijskih analogija, zaključuje, da se ablacija najčešće glave, potkoljenica i ruku može dovesti u vezu s običajem žrtvovanja iz straha pred zlim utjecajem mrvih, osvete i t. d. s apotropejskim značenjem, što nije vezano uz neku određenu geografsku ili etničku cjelinu¹⁵; ovo ipak ne isključuje stanovište Eisnera, da je avarsko-slavenska kultura u srednjem Podunavlju preuzela taj običaj od naroda, koji su te krajeve nastavali prije Avara, na pr. od sarmatskih Jaziga ili nekih germanskih plemena¹⁶. Grobovi 2 i 12 u Brodskom Drenovcu sadržavali su samo lubanju. Ona u grobu 2 ležala je relativno dosta plitko na dubini 0,30 m (tab. XX), a s obzirom da se nalazi u blizini usjeka vododerine vjerojatnije je, da predstavlja ostatak uništenog groba, a ne pojavu pokapanja samo dekapitirane glave ili lubanje. Naprotiv, lubanja iz groba 12 na dubini 0,80 m (tab. XXII) predstavlja svakako pojavu pokapanja dekapitirane glave. Na osnovu točnih zapažanja pri iskapanju nije se moglo u tom grobu naći tragova bilo kakovih ostataka skeleta, lubanja je ležala *in situ*, što se moglo točno uočiti po donjoj čeljusti, s licem

¹² Eisner J., o. c., p. 244 sq. — Mitsch-Märheim H., o. c., pp. 24, 26, 31, 40 (grobovi 14, 19 i 36 u Münchendorfu). — Fettich N., o. c., pp. 23, 32, 38, 43. — Sós Cs. Á., o. c., p.

219 sq. — Horváth T., o. c., p. 57. — Budínský-Krička V., o. c., p. 45, tab. II, 1, 2.

¹³ Sós Cs. Á., o. c., p. 220.

¹⁴ Sós Cs. Á., *ibidem*.

¹⁵ Eisner J., o. c., p. 244 sqq.

usmjerenim prema zapadu, a s njezine desne strane bio je priložen dobro ušćuvan ćup. Također i ova pojava pokapanja samo glave ima analogiju u grobljima avarsko-slavenske kulture, iako je često teško ustanoviti, da li se radi o premještanju lubanje skeleta iz jednog groba na drugo mjesto, ili o pokapanju dekapitirane glave¹⁷.

Nekropola u Brodskom Drenovcu sadržala je tri konjanička groba, i to 1, 13 i 14 u kojima je zajedno s jahačem bio pokopan i konj (tab. III, 2, IV, 2, V, 1, XX, XXIII). U sva tri groba jahač je bio orijentiran kao i ostali skeleti u nekropoli, t. j. glavom na istoku, nogama na zapadu s licem usmjerenim na zapad. Grob 1 bio je oštećen zbog usjeka vododerine, te jahaču nedostaju potkoljenice, a konju glava. U ovim grobovima konj je ležao s lijeve strane jahača položen na noge savijene pod trup suprotne orijentacije, s glavom kraj nogu jahača, a s očima usmjerenim također prema zapadu. Glava konja uspravno je postavljena s gubicom naslonjenom na podnicu rake, a vrat je bio izvijen. Sva tri konja pokopana su s jahačom opremom, i to sa žvalama, stremenima i kopčama. Konjanik iz groba 14 imao je opremu ratnika, konjanik iz groba 13 samo bojni nož, dok onaj iz groba 1 nije imao bojno oružje. Položaj konja unutar groba u Brodskom Drenovcu analogan je položaju u konjaničkim grobovima u Barci, koji imaju i istu orijentaciju¹⁸, dok je često u grobljima avarsko-slavenske kulture konj smješten s desne strane konjanika ili kraj njegovih nogu, a ima ponekad i slučajeva samo parcijalnog pokapanja konja, na pr. glave i nogu s čitavom opremom¹⁹. U Hrvatskoj su dosad poznati konjanički grobovi avarsko-slavenskog obilježja iz Bijelog Brda I, i to grob 49 s jahačem i konjem s njegove desne strane i grob K 1 samo, sa skeletom konja, te jedan konjanički grob iz Zagreb-Kruga (grob 4) s nepotpunim podacima o samom grobu, a iz Vojvodine, pored brojnih ranijih nalaza, na pr. konjanički grobovi novijih istraživanja u Pančevu-Najeva ciglana²⁰. Teško se može zaključiti, da li se konja prije pokopa ubijalo, ali je u većini slučajeva, prema položaju njegova skeleta (noge savijene pod trup i položaj glave) vjerojatno, da je bio ubijen u samoj raci, na pr. s lukom i strijelom, kako to pretpostavlja D. Csallány²¹. Pokapanje konja sa ili bez jahača karakteristično je u ranom srednjem vijeku prvenstveno za ratničke nomade Ponta i Podunavlja, kao na pr. Skite, Sarmate, Hune, Germane, Avare, Bugare, Mađare i t. d. Prema mišljenju Borkovskog i Eisnera, Slaveni su također poznavali običaj pokapanja samo konja ili jahača s konjem, što oni zaključuju na osnovu takovih pojava unutar nekih slavenskih nekropola, kao što su Libice u Češkoj i Dolní Věstonice u Moravskoj, ili unutar slavenskih grobova u avarsko-slavenskim nekropolama kao na pr. u Devínskoj Novoj Vesi²². Prema mjerenjima, koja je izvršio Ž. Dolinar, kompletni skeleti konja nađeni u grobovima 13 i 14 u Brodskom Dre-

¹⁷ Eisner J., o. c., p. 243 sq. — Mitschamärheim H., o. c., pp. 24, 28 (nekropola Münchendorf, grobovi 12 i 27).

¹⁸ Kabát J., o. c., p. 605 sq., fig. 251, 252.

¹⁹ Csallány G., o. c., p. 247. — Csallány D., *Folia Archaeologica*, I—II, Budapest 1939, p. 161. — Korek J., o. c., p. 94 sqq., tab. XLV. — Eisner J., o. c., p. 232 sq. — Budínský-Krička V., o. c., p. 44.

²⁰ Ivaniček F., o. c., pp. 125, 140. — Klemenc J., *Narodna starina*, 35, Zagreb 1939, p. 9 sq. — Mano-Zisi Đ. — Ljubinković M. — Garašanin M., *Muzeji*, 1, Beograd 1949, p. 73 sqq.

²¹ Csallány D., o. c., p. 161.

²² Vinski Z., *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb 1949, p. 236. — Poulík J., *Archeologické rozhledy*, II, 1—2, Praha 1950, p. 22 sqq., fig. 21.

novcu osteometrijski i kraniološki predstavljaju male niske čvrste konje (visine grebena 136—150 cm.), koji odgovaraju toplokrvnom, odnosno orijentalnom konju tipa Tarpan²³. Po Antoniusu su Slaveni iz svoje pradomovine donijeli sa sobom pripitomljenog konja tipa Tarpan u Karpatsku kotlinu i u karstne predjele. Na osnovu toga zaključuje Ogrizek, da se zajedno sa Slavenima ovaj tip konja pojavio na teritoriju južno od Drave i Dunava, a ne isključuje ni mogućnost, da su Avari upotrebljavali, prema mišljenju Adametza, konje izrazitog tipa Tarpan²⁴.

Značajna je pojava, u vezi sa zagrobnim vjerovanjem i pogrebnim običajima ljudi pokopanih u Brodskom Drenovcu, mnoštvo priloga osteoloških ostataka različitih domaćih životinja. U 20 grobova, od istraženih 32, nađeno je životinjskih kostiju, i to osim tri cjelovita skeleta konja, svi ostali osteološki prilozi pripadali su samo dijelovima životinja, od kojih ni jedna nije nađena čitava. Najčešće je u grobu bilo priloženo goveđe bedro, t. j. goveđa bedrena kost stražnjeg ekstremiteta (femor), i to u grobovima: 6, 7, 10, 11, 13, 14, 15, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 28 i 31, a u grobovima 17 i 26 nađena je bedrena kost teleta (vidi tab. IV-VIII, XX—XXVII). Moguće je, da su to djelomično i bedrene kosti bivola što zasad nije još moguće sa sigurnošću razlikovati. Zanimljivo je, da u Devínskoj Novoj Vesi ostaci govedih priloga potpuno nedostaju²⁵. Ovi brojni nalazi ostataka govedih bedara svakako pripadaju običaju prilaganja poputbine mrtvacu i vjerojatno nisu znak žrtvovanja ili gatanja prigodom pogrebnog obreda, a smješteni su najčešće preko potkoljenica i uz stopala skeleta, te na lijevoj ili desnoj strani groba, a samo u jednom slučaju iznad glave. Od domaćih životinja zastupani su još ovca i koza (grobovi 6, 18, 20, 25, i to djelovi glave, kosti lopatice i donožje), svinja (grobovi 14 i 22, i to lopatice), i kokoš (grobovi 22, 24 i 30), a u grobu 28 nađene su prednje noge i dio hrptenjače teleta starog 1—2 godine lijevo uz skelet, te na njegovim grudima lopatica također teleta. Ovo parcijalno pokapanje životinja svakako je povezano s obredom žrtvovanja, na pr. kokoš je uvijek prilagana bez glave, a nalazi kostiju lopatica (koze, svinje i teleta) vjerojatno su dokaz gatanja na plečku, što je opće poznata pojava kod mnogih primitivnih naroda. U ćupu groba 7, koji je bio položen na desnu šaku mrtvacu, nađena je množina ljuski od razbijenih jaja, a u ćupu groba 30 kraj desnog koljena skeleta jedno zdrobljeno jaje (tab. XIX, 11) i izvan ćupa kosti kokoši bez glave. U grobovima starih Slavena, naročito na panonskom području, zabilježeno je dosta nalaza ljuski od jaja, koji su, međutim, isto tako česti u grobljima avarsko-slavenske kulture, kao i u germanskim grobljima seobe naroda²⁶. U Hrvatskoj su dosad poznata dva slučaja nalaza jaja u grobu, i to u starohrvatskim grobljima 9. i 10. stoljeća u

²³ Za sve podatke o atribuciji konja kao i ostalih životinjskih osteoloških nalaza dugujemo zahvalnost Žarku Dolinaru, asistentu Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

²⁴ Ogrizek A., *Arbeiten der Lehrkanzel für Tierzucht an der Hochschule für Bodenkultur in Wien*, III, Wien 1925, p. 149. — Za pojavu osteoloških priloga orijentalnog konja kao i drugih domaćih životinja u nekropola-

ma Mistelbach, Münchendorf i Wien-Liesing vidi Amschler W., *Archaeologia Austriaca*, 3, Wien 1949, p. 52 sqq.

²⁵ Eisner J., o. c., p. 391.

²⁶ Eisner J., o. c., p. 236, n. 31—36. — Kabát J., o. c., p. 606. — Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I, Braunschweig 1905, p. 80. — Preidel H., *Die germanischen Kulturen in Böhmen und ihre Träger*, I, Kassel-Wilhelmshöhe 1930, p. 332.

Gajinama i u Glavičinama u Dalmaciji²⁷. Pretpostavlja se, da su jaja prilagana u grob kao poputbina, a mogla su imati i simbolično značenje plodnosti, jer su najčešće nađena u ženskim ili dječjim grobovima. Kokoš ima i do danas u slavenskim običajima posebno simbolično značenje, a nalazi kostiju ostalih domaćih životinja, kao na pr. ovce, koze, goveda, psa i t. d., popratna su pojava opreme mrtvacu avarsko-slavenske kulture, bez obzira na vremenski raspon njezinog trajanja²⁸.

ARHEOLOŠKI PRILOZI

Od 32 istražena groba u Brodskom Drenovcu samo 3 groba su bila bez kulturnih priloga (2, 3 i 5), dok su svi ostali sadržavali arheološki kulturni inventar popraćen također i osteološkim nalazima životinja. Statistički pregled nalaza po grobovima bio bi slijedeći: 4 naušnice (grobovi 11, 30), 16 sljepočničarki ili jednostavnih ili s uvijenim nastavkom ili s privjescima (grobovi 8, 16, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 31), zrna od đerdana (grobovi 7, 10, 11, 16, 21, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32), ostaci brončane žice s đerdana (grobovi 7, 27), 1 narukvica (grob 24), 1 t. zv. propeler s polovinom narukvice i s tragovima tkanine (grob 29), 4 prstena (grobovi 25, 31, 32), 1 jezičac (grob 1), 4 aplike (grobovi 13, 16, 19), 1 medaljon (grob 32), 1 koštani tuljak za igle (grob 16), 8 predica (grobovi 1, 4, 13, 14, 28), 12 noževa (grobovi 4, 6, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 23, 28, 31), 1 kresivo s tri kamenčića (grob 4), 3 okova (grobovi 1, 4, 9), 3 šila (grob 4), 1 sablja (grob 14), 1 palaš (grob 19), 6 stremena (grobovi 1, 13, 14), 2 konjske žvale (grobovi 13, 14), 1 vedrica (grob 16), 25 čupova (grobovi 1, 6, 7, 10—24, 26, 28—31). Svi su predmeti, osim keramike, od bronce, željeza i ponekad od slabog srebra s tragovima pozlate samo na metalnim zrnima iz groba 24.

Naušnice su nađene samo u dva groba, i to kao par uz ženske skelete. Naušnice od bronce iz groba 1, s privjeskom od staklenog zrna u obliku kaplje i s tri koljenca od namotane žice na karičici uglatog prereza (tab. XI, 1, 2), srodne su tipu naušnica, koje su dosta česte u Panonskoj nizini 7.—9. stoljeća, pripadaju sklopu materijala avarsko-slavenske kulture, bez obzira da li su njihovi nosioci u kasnijem razvoju te kulture bili Avari ili Slaveni. Kao raniji uzorak tipa ovakovih naušnica mogu se navesti zlatne naušnice s privjeskom od ametista iz groba 12 lokaliteta Dunapentele, za koje Fettich smatra, doduše, da su rađene pod utjecajem t. zv. kutrigorskog kulturnog kruga, ali uzimajući u obzir materijal iz ostala četiri srodna groba, te nalaze pripisuje avarskom kulturnom dobru i datira ih u zadnji decenij 7. stoljeća²⁹. Iz vremena avarsko-slavenske kulture 8. stoljeća donosi Fettich materijal nalazišta Előszálás-Bajcsihegy s tipičnim brončanim lijevanim jezičcima i s naušnicom poput naših iz groba 11³⁰. U nekropolama, što pripadaju vremenskom intervalu

²⁷ Karaman Lj., Rad JAZU, 268, umj. raz. 4, Zagreb 1940, p. 18 sq. — Za svu ostalu literaturu u vezi s nalazima jaja u grobovima ranog srednjeg vijeka cf. Eisner J., ibidem i Karaman Lj., o. c., n. 49.

²⁸ Csallány G., ibidem. — Horváth T., o. c., p. 56. — Marosi A.-Fettich N., o. c., p. 41.

— Korek J., o. c., p. 96. — Szádeczky-Kardoss S., Alföldi tudományos gyűjtemény, II, Szeged 1948, p. 32 sq. — Budínský-Krička V., o. c., p. 47.

²⁹ Marosi A.-Fettich N., o. c., pp. 18, 95, 99, tab. VI, 41, 42.

³⁰ Marosi A.-Fettich N., o. c., pp. 35, 99, fig. 11.

7.—9. stoljeća unutar avarsko-slavenske kulture, bilo više avarskog bilo avarsko-slavenskog obilježja, kao na pr. Münchendorf, Mistelbach, Barca, Prša, Öskü, Üllő, Szentes-Kaján i na ostalim mnogobrojnim lokalitetima s teritorija Mađarske, koje navodi Hampel³¹, česta je pojava tip naušnice s privjeskom od dugoljastog staklenog zrna i s koljencima na karičici, te prema tome one ne predstavljaju oblik karakterističan za jedan uži vremenski period. Njihovo porijeklo treba tražiti u ranijim bizantskim uzorcima, kao što su na pr. ranobizantske zlatne naušnice 5.—6. stoljeća iz Donjih Petrovaca i Erdevika u Srijemu, a u 10. i 11. stoljeću one se nastavljaju u nešto drukčijoj izradbi lijevane od bronce u t. zv. grozdolikim naušnicama bjelobrdske kulture³². Par brončanih naušnica iz Brodskog Drenovca iz groba 30 (tab. XIX, 7, 8) pripada istom tipu, iako su bočna koljenca na karičici rađena tehnikom grube granulacije, a privjesak na dnu karičice sa staklenim zrnom nedostaje.

Sljepočničarke su nađene većinom u ženskim grobovima (osim u grobu 25 i 27, koji su dječji, a grob 8 nije moguće odrediti), i to pretežno s obe strane lubanje (u grobovima 21, 25 i 29 nađena je samo po jedna). Zastupani su razni tipovi, kao sasvim jednostavne karičice od brončane ili srebrne žice, okruglog prereza i rastavljenih krajeva, zatim takove s jedan ili više puta zavijenim završetkom (pravih »S« karičica nije bilo), te sljepočničarke, koje na karičici imaju privjeske u obliku štapića ili spona. Jednostavne sljepočničarke iz grobova 8, 16, 25, 26, 27 (tab. X, 5, 6, XIV, 7, 8, XVII, 3, 4, XVIII, 2, 3, XVII, 7) ne mogu se vremenski ni etnički bliže odrediti, jer su popratna pojava nakita u nekropolama, počevši od seobe naroda, na pr. kod raznih germanskih plemena, pa preko avarsko-slavenske kulture do u bjelobrdsku kulturu³³. Brončane sljepočničarke, kao što je par iz groba 24 rastavljenih krajeva, od ovih je jedan ravan, a drugi uvijen u petlju (tab. XVI, 11, 12), susreću se u slavenskom materijalu unutar ketlaške kulture, u starohrvatskim i ostalim slavenskim nalazištima 9. stoljeća i u inventaru bjelobrdske kulture³⁴, dok ih u užoj avarsko-slavenskoj kulturi 7. i 8. stoljeća i u ranijim nalazima seobe naroda, nema. Sljepočničarke u obliku karičica od brončane ili srebrne žice okruglog prereza, čiji se jedan kraj produžuje u nastavak, koji je nekoliko puta zavijen, dijeli Eisner u tri

³¹ Mitscha-Märheim H., o. c., p. 49, tab. 5, 17, 18, 19; 19, 8, 9, 12. — Kabát J., o. c., p. 604, fig. 271, 4. — Točjk A., Archeologické rozhledy, II, 3—4, Praha 1950, p. 159 sqq., fig. 104, 6. — Rhé Gy.—Fettich N., o. c., p. 48, tab. XVI, 8, 9. — Fettich N., Győr története a népvándorláskorban, Győr 1943, pp. 29, 32, tab. XXIII, 23, 24, XXIV, 22, 23. — Horváth T., o. c., p. 32, tab. XVI, 18, 19, p. 40, tab. V, 11, 12. — Korek J., o. c., p. 19, tab. XIII, 17, 22. — Za ostale lokalitete s teritorija Mađarske vidi nalaze Hampelove druge grupe: Hampel J., o. c., 3, tab. 64—259; 1, p. 350 sq.

³² Vinski Z., Situla, 2, Ljubljana 1957, p. 30, tab. XX, 68, 69. — Mitscha-Märheim H., o. c., p. 49. — Váňa Z., Slovenská Archeológia, II, Bratislava 1954, p. 82 sq.

³³ Zbog množine takovih nalaza navode se samo primjeri iz pojedinih nepropola, kao Sendling, Bülach, Üllő I i II, Kiskőrös, Szentes-Kaján, Münchendorf, Zitavska Tón, Devínska Nová Ves, Hohenberg, Köttlach, Bled, Bijelo Brdo II, Ptuj etc.

³⁴ Na pr. u nekropolama Bled (Kastelic J., Dela SAZU, 2, Ljubljana 1950, fig. 10), Glavičine (Karaman Lj., o. c., fig. 10), Dolní Věstonice (Poulik J., Jižní Morava země dávných Slovanů, Brno 1948—1950, p. 156 sq., fig. 136, f), Žalov-Levý Hradec (Eisner J., Památky archeologické, XLVI, Praha 1955, fig. 11), Bijelo Brdo II (Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, Zagreb 1903-4, fig. 6, 13—18).

skupine, već prema tome, da li je nastavak oblikovan u tri zavoja, dva zavoja, ili dva zavoja čija je žica raskucana³⁵. U nekropoli u Brodskom Drenovcu zastupan je treći tip takovih sljepočničarki, i to u grobu 21 jedan primjerak od bronce (tab. XVI, 3) i u grobu 29 jedan primjerak od slabog srebra (tab. XVIII, 5). Sljepočničarke s nekoliko puta zavijenim nastavkom, bez obzira na njihovu tipološku podjelu, rasprostranjene su na širokom području, i to prema Eisneru na avarskom području u Mađarskoj, Slovačkoj, Moravskoj, te u Češkoj³⁶. Prema Poulíku se ovakove sljepočničarke susreću u Češkoj i Moravskoj u nalazima 8. i 9. stoljeća, a ima ih i u nekim grobovima 10. stoljeća³⁷. Kao slični primjerci onima iz Brodskog Drenovca mogu se navesti sljepočničarke s lokaliteta Jutas (grob 56), Győr (grob 668), Mistelbach, sve iz 8. stoljeća, Dolní Věstonice i Staré Město iz 9. stoljeća, a pozna ih i samo nalazište Keszthely³⁸. Svakako se one dosta rijetko susreću s materijalom avarsko-slavenskim, ali ne prije druge polovine 8. stoljeća, dok su dosta česte u slavenskim nalazima od 9. stoljeća na dalje³⁹. Tip sljepočničarki u obliku karičica s nekoliko puta zavijenim nastavkom smatra Eisner starim zapadno-slavenskim nakitom⁴⁰, koji se, iako sporadično, ipak nastavlja kasnije u bjelobrdskoj kulturi, na što ukazuje jedan par takovih sljepočničarki s bjelobrdskog lokaliteta iz okolice Vácza⁴¹. Par sljepočničarki iz groba 31, što se sastoje od nekoliko međusobno povezanih manjih i većih karičica, od kojih je donja obmotana žicom, a na nju su pričvršćeni štapičasti privjesci od dvije isprepletene žice (tab. XIX, 1, 2, jednom primjerku privjesci nedostaju), pripadaju grupi nalaza ketlaške kulture 9.—10. stoljeća Krungl-Hohenberg⁴², a srodne su s primjercima iz nekropole Bled II⁴³, s nekim nepoznatog lokaliteta s teritorija Dalmacije⁴⁴, te donekle još s jednim primjerkom ranijih nalaza s Bleda⁴⁵. Par iz groba 31 u Brodskom Drenovcu nađen je obmotan ostacima kože, slično kako se to razabira po Niederleu na primjercima karičica iz Novozybkova i Kanína⁴⁶, pa se može pretpostaviti, da su bile nošene na kožnoj traci oko glave na sljepočnicama. Dvije oštećene sljepočničarke iz groba 27 (tab. XVII, 7, 8), s namotanom žicom na donjem dijelu karičice i s privjescima u obliku spona, po svom stilu i načinu rada srodne su naušnicama ketlaške kulture, iako među materijalom ni avarsko-slavenskim ni slavenskim, uključivši bjelobrdsku kulturu, one nemaju bližih analogija.

Zrna od đerdana ili t. zv. biseri obilno su zastupani u nekropoli u Brodskom Drenovcu, kako po količini, tako i po raznovrsnosti oblika i materije. Nađeni su

³⁵ Eisner J., Devínska Nová Ves, Bratislava 1952, p. 283.

³⁶Za primjere na navedenom teritoriju vidi Eisner J., o. c., p. 284, n. 34—39.

³⁷ Poulík J., Staroslovanská Morava, Praha 1948, pp. 45 sq., 50 sqq.

³⁸ Rhé Gy.—Fettich N., o. c., p. 19, fig. 4. — Fettich N., o. c., p. 35, tab. XXXVI, 13, 14. — Mitscha-Märheim H., o. c., tab. 2, 13. — Poulík J., Jižní Morava země dávných Slovanů, Brno 1948—1950, fig. 37, c. d, g, 135, b. — Hrubý V., Staré Město, Praha 1955, tab. 72, 15. — Hampel J., o. c., 3, tab. 140, 12.

³⁹ Poulík J., o. c., p. 80.

⁴⁰ Eisner J., o. c., p. 284.

⁴¹Hampel J., o. c., 3, tab. 411, 10, 11.

⁴² Fischbach O., Archaeologiai Értesítő, XVII, Budapest 1897, p. 136, tab. II, 5.

⁴³ Kastelic J., o. c., p. 32, fig. 17, 19.

⁴⁴ Karaman Lj., o. c., fig. 27.

⁴⁵ Smid W., Carniola, I, Laibach 1908, tab. II, 16, 17.

⁴⁶ Niederle L.—Eisner J., Rukovět slovanských starožitností, Praha 1953, fig. 33, 12—15.

većinom u ženskim grobovima (osim grobova 7, 25 i 27, koji su dječji), i to oko vrata bez obzira, da li su sačinjavali niz, ili ih je bilo samo nekoliko. Potpuni đerdani, koji inače nisu česti u nekropolama ranog srednjeg vijeka⁴⁷, sakupljeni su u Brodskom Drenovcu u grobovima 7, 27 i 30 (tab. X, 8, XVII, 6, XIX, 9), dok su u ostalim grobovima nizovi nepotpuni (tab. X, 3, XI, 3, XVII, 5, XIX, 4), a u grobovima 16, 21, 24 i 26 (tab. XIV, 4, XVI, 4, XVI, 13, XVIII, 4) nađeno je samo po nekoliko zrna. Ona su pretežno nepravilno okrugla ili valjkasta narebrena, dugoljasta ili u obliku kaplje. Većina su od stakla ili staklene smjese, dva su od glinene smjese, a četiri zrna su od slabog srebra. Od boja prevladava zelena, zatim žućkasto-siva, plava i crna, a tri zrna su oveća s plavim ili žutim krugovima na crnoj podlozi (tab. XVII, 5 u sredini). Zrna u obliku kaplje (ili kako ih se još naziva u obliku badema ili đinje) najčešća su u avarsko-slavenskom vremenu, a inače su zrna đerdana od staklene paste i stakla poput ovih iz Brodskog Drenovca, koja se javljaju bez obzira na oblik i boju na teritoriju avarsko-slavenskog kulturnog kruga i na susjednim područjima od seobe naroda do u bjelobrdsku kulturu (na pr. kod Bajuvara, Alemana, Bugara, Avara te Slavena)⁴⁸, orijentalnog uzora⁴⁹, što ne isključuje mogućnost, s obzirom na ilirsku i antiknu tradiciju, da su rađena na domaćem tlu⁵⁰. Zrno od slabog srebra iz groba 7 dugoljasto s nešto zadebljanim rubovima na otvoru, glatko i šuplje, lijevano iz jednog komada (tab. X, 3 u sredini), slično je donekle ponekim glatkim i neukrašenim zrnima s ogrlice bizantskog zlatnog nakita iz Golubića, datiranog u 7. stoljeće⁵¹, što može poslužiti samo kao indirektna analogija za uzor takova oblika, a nikako za vremensko određivanje našeg zrna. Tri zrna iz groba 24 također od slabog srebra s tragovima pozlate, dugoljasta, plosnata s provrtnom rupom (tab. XVI, 13 u sredini), u grubo lijevanoj tehnici imitiraju uzore rađene pravom granulacijom. Ona po obliku podsjećaju donekle na staklena dugoljasta zrna bademastog oblika, ali su po stilu najsrodnija privjescima na grozdolikim granuliranim naušnicama slavenskih nalazišta 9. stoljeća, naročito u Moravskoj, kao na pr. Staré Město i dr.⁵² Ova metalna zrna iz Brodskog Drenovca nemaju bližih analogija, ali ih možemo svrstati u sklop inventara slavenskih groblja na redove ranog srednjeg vijeka, unutar kojeg su metalne jagode na đerdanu i ogrlicama, najčešće od plemenite kovine, iako drugog oblika, poznata pojava pogotovu u Rusiji i Poljskoj⁵³. Prigodom iskapanja se moglo ustanoviti, da su sva zrna u Brodskom Drenovcu bila nanizana na tanku brončanu žicu, koja je bila uočljiva in situ, a nakon vadenja niski ona se raspala; sačuvali su se samo mali fragmenti u grobovima 7 i 27. Nekoliko nađenih zrna u grobu 16 ležalo je desno i lijevo ispod vilice zajedno s po jednom aplikom na svakoj strani, o kojima će kasnije biti riječi, te s tragovima kože, a sve je to vjerojatno imalo funkciju ukrasa oko vrata.

⁴⁷ Niederle L., *Rukovět slovanské archeologie*, Praha 1931, p. 198. — Eisner J., o. c., p. 285.

⁴⁸ Eisner J., o. c., p. 285, n. 43—49.

⁴⁹ Niederle L., o. c., p. 199.

⁵⁰ Vinski Z., *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb 1949, p. 231.

⁵¹ Karaman Lj., o. c., fig. 18.

⁵² Hrubý V., o. c., tab. 42, 2; 53, 1, 4; 78, 5, 6; 82, 1, 2.

⁵³ Niederle L., o. c., p. 199 sq. — Kastelic J., o. c., p. 35, fig. 17.

Narukvica iz groba 24 od brončane šipke rombičnog prereza, rastavljenih krajeva, koji su iste debljine kao i narukvica (tab. XVI, 10), po svom obliku nije značajna za jedan određeni period ili kulturnu grupu. Međutim, njezin ornament punktiranih točkica, uobičajen je na narukvicama avarsko-slavenskog vremena, koje imaju naglašene i nešto proširene krajeve, pretežno s teritorija Mađarske, na pr. s lokaliteta Pásztó, Keszthely, Hódmező-Vásárhely i t. d.⁵⁴. U dvojnog grobu 29 u Brodskom Drenovcu nađen je na lijevoj nadlaktici zgrčenog ženskog skeleta, zajedno s ostacima tekstila i kože, predmet, koji se sastoji od t. zv. *propelera* i polovine narukvice (tab. XVIII, 7) slične ovoj iz groba 24, što bi moglo ukazati, s obzirom na propeler, na avarsko-slavensku pripadnost ovakove vrste narukvica, koje nisu specifične za inventar slavenskih grobova u kasnije bjelobrdsko vrijeme. Isto tako je u avarsko-slavenskom groblju Úllő II nađena narukvica identična našoj u grobu 118 zajedno s gnjetenom keramikom i nomadskom strelicom⁵⁵. Ipak je zanimljiv nalaz jedne narukvice sa zmijskim glavama ukrašene istim punktiranim ornamentom iz nekropole bjelobrdskog vremena u Vukovaru; ovaj ornament je vjerojatno preuzet iz avarsko-slavenske kulture i predstavlja primjer kontinuiteta, slično kao i karičice sa stožasto savijenim završetkom od spiralne žice⁵⁶. Kao drugi primjer iz bjelobrdskog vremena može poslužiti narukvica iz groblja u Gerendásu u Mađarskoj, datirana novcem Stjepana Svetog i Petra⁵⁷. Propeler iz groba 29, koji je imao funkciju okova s remena, popratna je pojava nalaza unutar groblja avarsko-slavenske kulture u punom 8. stoljeću kao i pri završetku 8. i početku 9. stoljeća⁵⁸. Međutim, za kombinaciju propelera montiranog zajedno s polovinom narukvice na remen, na što upućuju ostaci kože, nisu nam poznate analogije u obilnom publiciranom materijalu tog vremena. Na ovim ostacima kože sačuvani su tragovi tekstila (tab. XVIII, 8) od odjeće, što se bez mikroskopske analize, koja nije izvršena, teško mogu točnije odrediti. Izgleda, da su vlakna od životinjske dlake tkana u t. zv. platnenom vezu, koji je na mjestima gušći, a na mjestima rjeđi, a niti osnove su nešto tanje od niti utke.

Prstenje iz Brodskog Drenovca ima jednostavan stari i standardni oblik, koji vuče svoj korijen još iz antike; to su jednostavni obruči od šipke »D« prereza, osim jednog iz groba 25, koji je od tanjeg brončanog lima s tri horizontalne kanelure (tab. XVII, 1), drugi prsten iz istog groba je od bronce (tab. XVII, 2), a oni iz grobova 31 i 32 (tab. XIX, 5, XVIII, 9) su od slabog srebra. Ovakovo prstenje karakteristično je više za slavenske kulture 9.—11. stoljeća, nego za samu avarsko-slavensku kulturu i njezino vrijeme trajanja⁵⁹.

⁵⁴ Hampel J., o. c., 3, tab. 73, 10—15, 172, 1. — Kárász L., *Archaeologiai Értesítő*, XIV, Budapest 1894, tab. II, 27, 28.

⁵⁵ Sós Cs. Á., o. c., tab. LXIX, 1, 2, 3, p. 203.

⁵⁶ Vinski Z., *Ljetopis JAZU*, 60, Zagreb 1955, p. 242, fig. 27.

⁵⁷ Hampel J., o. c., 2, p. 856; 3, tab. 510, 7.

⁵⁸ Na pr. u nekropolama Szirák (Hampel J., o. c., 3, tab. 71), Keszthely (Hampel J., o. c.,

3, tab. 164), Münchendorf (Mitscha-Märheim H., o. c., tab. 13), Dolní Dunajovice (Poulik J., o. c., fig. 107).

⁵⁹ Prstenje ovakovog oblika susreće se često među objavljenim materijalom nekropola slavenskog obilježja, što se poimenice ne navode; vidi osnovnu podjelu prstenja tog vremena Niederle L., o. c., p. 212 sq.; među materijalom avarsko-slavenskog obilježja ono je naprotiv rijetko, vidi Hampel J., o. c., 3, drugu i treću grupu.

Od posebnog značenja za datiranje nekropole u Brodskom Drenovcu je nalaz ukrasnog okova s kožnog pojasa, t. zv. *jezičca*, a uz njega također nalazi *aplika*. Jezičac je otkriven u konjaničkom grobu 1 (tab. IX, 4), karičasta aplika s četiri izbočine također u konjaničkom grobu 13 (tab. XII, 7), a dvije manje aplikacije nepravilno srcolikog oblika u ženskom grobu 16 (tab. XIV, 5, 6). *Lozica*, kojom je ukrašen jezičac iz groba 1, koncipirana je kičeno i ona se razlikuje od tipičnih masivnih krugolikih lozica na avarsko-slavenskim jezičcima 8. stoljeća. Osim toga ona je rađena plošno, ornament je plitko urezan, a pozadina je točkasto izbodena, tako, da je postignut kontrast između glatke površine ornamenta i nemirnih međuprostora. Ovaj jezičac iz Brodskog Drenovca pripada najkasnijem periodu avarsko-slavenske kulture, što traje od završetka 8. stoljeća do u prvu polovinu 9. stoljeća. On je naj-srodniji grupi nalaza ukrasnih garnitura s pojasa iz Brestovca, Blatnice⁶⁰, Kiskőrösa (grob 150)⁶¹ i Hohenberga⁶², koje Horváth stilski vrednuje u tri skupine prema ornamentima velikog zlatnog nalaza iz Nagy Szent Miklósa⁶³. Jezičac iz Brodskog Drenovca po načinu rada podsjeća na male okove iz Blatine⁶⁴, a po koncepciji lozice najbliži je masivnom jezičcu iz Hohenberga⁶⁵, kao i trećoj stilskoj skupini nalaza Nagy Szent Miklósa, i to ornamentima na rubu posuda 2 i 3 i na donjoj strani ručke ovalne zdjele 8⁶⁶. Nalaz iz Nagy Szent Miklósa datira se u 9. stoljeće, a nalazi iz Blatnice i Hohenberga, prema mačevima t. zv. tipa D po Petersenu, u prvu polovinu 9. stoljeća, iako na pr. Horváth pretpostavlja, da su jezičci nešto stariji i da pripadaju zadnjim decenijama 8. stoljeća⁶⁷, što danas uglavnom više nije prihvatljivo. Prema tome se i jezičac iz Brodskog Drenovca mora datirati u vrijeme Hohenberga i Blatnice, t. j. u najkasniji, zapravo postavarski period, odnosno u prvu polovinu 9. stoljeća. Jezičce iz grobova 147, 158 i 165 nekropole u Kiskőrösu, koji su rađeni istom tehnikom kao i naš iz Brodskog Drenovca, ali im je biljni ornament sličniji palmeti nego lozici, opredjeljuje Horváth nešto ranije, pa bi ih se moglo datirati u početak tog najkasnijeg perioda⁶⁸. Istom periodu pripada i grob 150 iz Kiskőrösa, srodni su i neki nalazi iz Devinske Nove Vesi i Unter-St. Veita, a također i jezičci iz groba 24 u nekropoli Üllő II⁶⁹. Ovaj grob sadrži male aplikacije nepravilno srcolikog oblika, rađene na probnoj, slične kao i aplika iz groba 16 u Brodskom Drenovcu, a također i okove donekle analogne našem iz groba 13⁷⁰. Aplikacije poput onih iz groba 16 u Brodskom Drenovcu susrećemo i drugdje, ali uvijek među veoma

⁶⁰ Hampel J., o. c., 3, tab. 320, 321, 322.

⁶¹ Horváth T., o. c., p. 115, tab. XXX, 1—16.

⁶² Diez E., Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission, IV, Wien 1906, p. 14 sqq. tab. VIII, 1—9.

⁶³ Horváth T., o. c., p. 113 sqq. — Vidi također Horváth T., o. c., navedene ostale lokalitete ove grupe, p. 115 sqq., n. 17—28. — Hampel J., o. c., 3, tab. 288—319.

⁶⁴ Hampel J., o. c., 3, tab. 321, 11, 12.

⁶⁵ Diez E., o. c., tab. VIII, 1.

⁶⁶ Hampel J., o. c., 3, tab. 291—295, 318, 1.

⁶⁷ Fettich N., Archaeologia Hungarica, XXI, Budapest 1937, p. 263 sqq., tab. XCIV—CXIII. — Alföldi A., Tschumi Festschrift, Frauenfeld 1948, p. 127 sqq., tab. I—VI. — Horváth T., o. c., p. 116.

⁶⁸ Horváth T., o. c., p. 119, tab. XXX, 17—29, XXII, XXIII.

⁶⁹ Horváth T., o. c., p. 120, tab. XXX, 1—16. — Eisner J., o. c., p. 181 sq. tab. 86—89. — Strzygowski J., Altal-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917, fig. 198—200. — Sós Cs. Á., o. c., tab. LXVIII, 1—19.

⁷⁰ Sós Cs. Á., o. c., tab. LXVIII, 17, 18, 1—10.

kasnim avarsko-slavenskim materijalom tako na pr. u Prši (grob 13), Dolnim Duna-jovicama (grob 6), Žitavskoj Tóni (grob 10), Münchendorfu (grob 7), Cziko (grob 519) i t. d., pa ih treba datirati u isto vrijeme kao i jezičac iz groba 1, iako se one pojavljuju i u starijim grobovima u okviru 8. stoljeća⁷¹. Funkcija ovih aplikacija iz groba 16 nije služila iskonskoj svrsi za ukras remenja s pojasa, jer su nadene ispod vrata zajedno s nekoliko zrna od glinene smjese, što je sve na kožnoj traci (čiji su tragovi ustanovljeni) nadomještalo ogrlicu. Karičasta aplikacija s četiri izbočine, koje oblikuju stilizirani cvijet iz konjaničkog groba 13, plastično je rađena s obje strane, nema zakovica, a nadena je uz desni bok skeleta, pa je vjerojatno služila kao ukras na remenju pojasa. Iako je donekle slična citiranim aplikacijama iz avarsko-slavenske nekropole Úllő II, koje nisu rijetke među materijalom 8. stoljeća, ona je ipak mnogo srodnija malim okovima iz staromađarskih grobova u Csorní⁷²; inače nam nije poznat identičan primjerak s ovom aplikacijom iz Brodskog Drenovca unutar publiciranog materijala avarsko-slavenskog vremena.

Aplikacija iz groba 19 (tab. XV, 5) nije imala isključivo ukrasnu funkciju kao aplikacije iz grobova 13 i 16, već je služila za povezivanje ili razvađanje remenja. Ona je nadena uz skelet kraj desnog kuka i bila je vjerojatno pričvršćena na remen o kojem je visio palaš, što je ležao lijevo, uz skelet. Ovakav oblik aplikacije dosta je čest u provincijalno-rimskom materijalu kasne antike, a susrećemo ga u Panonskoj nizini, iako ne često, u nalazima avarsko-slavenske kulture⁷³. Istu funkciju imale su i aplikacije okruglog oblika podijeljene na segmente s tri ili više radijanata, koje su također poznate u kasnoj antici i imaju kontinuitet u Panonskoj nizini od 6.—10. stoljeća, naročito u slavenskim grobovima u sjevernoj Rusiji⁷⁴.

Dosta je rijedak primjerak nakita za inventar grobova avarsko-slavenskog vremena *medaljon* naden na grudima dekapitiranog ženskog skeleta u grobu 32 (tab. XVIII, 10). Prigodom čišćenja skeleta, dok je medaljon ležao in situ, moglo se ustanoviti, da se sastojao od okrugle glatke pločice od tankog srebrnog lima obrubljene s dva reda srebrne filigranske žice s petljom za vješanje. Kako je medaljon vrlo fragilan okrugla pločica i dio ruba su se raspali za vrijeme vađenja iz zemlje. Slične medaljone obrubljene filigranskom žicom u koju je ukomponiran ukras spominje Niederle kao poseban tip karakterističan za slavenski nakit 10. i 11. stoljeća, naročito u nordijskim krajevima i u Rusiji s Vladimirovskog područja⁷⁵. Međutim, on uzore pripisuje bizantskim radionicama, koje su ih izrađivale od 6.—10. stoljeća. Medaljon iz Brodskog Drenovca moramo smatrati kao vjerojatno bizantski rad i import unutar ostalog inventara ovog groblja, jer ovakav nakit nije ni popratna ni karakteristična pojava u sklopu materijala avarsko-slavenskog obilježja.

Koštani *tuljak za igle* iz ženskog groba 16 kružno narebren u pojasevima (tab. XIV, 3) uobičajen je kulturni element u avarsko-slavenskim nekropolama 8. sto-

⁷¹ Točík A., o. c., fig. 108. — Poulík J., o. c., fig. 107. — Budínský-Krička V., o. c., tab. XVII. — Mitscha-Märheim H., o. c., tab. 13. — Hampel J., o. c., 3, tab. 234.

⁷² Hampel J., o. c., 3, tab. 345, 22—24.

⁷³ Rhé Gy.-Fettich N., o. c., tab. XII, 15. — Fettich N., Győr története a népvándor-

láskorban, Győr 1943, tab. XI, 13. — Hampel J., o. c., 3, tab. 175, 8—10. — Lipp V., A Keszthelyi sírmezők, Budapest 1884, fig. 226, 257.

⁷⁴ Vinski Z., Ljetopis JAZU, 55, Zagreb 1949, p. 229.

⁷⁵ Niederle L., o. c., p. 201 sq.

ljeća, tako na pr. u nekropolama Mártély, Pásztó, Szentes-Kaján, Öskü, Münchendorf etc⁷⁶. Vjerojatno je bio nošen na vrpici oko vrata, jer je nađen na lijevoj ključnoj kosti, kako to i Niederle navodi za slične metalne tuljke iz slavenskih grobova 9.—11. stoljeća u Rusiji⁷⁷.

Predmeti od željeza su u Brodskom Drenovcu obilno zastupani kao i inače u nalazima avarsko-slavenskog vremena do u 9. stoljeće, dok ih se kasnije u slavenskom materijalu rjeđe susreće. Među njima možemo lučiti materijal koji je latenskog (keltskog), rimsko-provincijalnog ili općenito srednjoevropskog porijekla, kao što su to spata, noževi, kresivo, razni okovi i donekle predice, te materijal, koji je istočnog, odnosno u užem smislu avarskog obilježja⁷⁸. Ovoj potonjoj skupini pripadaju sablja, jednosjekli mač (palaš) i žvale sa svinutim prečkama u obliku slova »S«. *Predice* su standardnog oblika, većinom četvrtastog, sve od željeza osim jedne brončane četvrtaste predice iz groba 4 i jedne male ovalne brončane predice sa željeznim trnom iz groba 13. U konjaničkom grobu 1 nađena je velika željezna predica (tab. IX, 3) na rebrima konja, koja bi, po Fettichu, mogla biti istočnog porijekla⁷⁹. U konjaničkom grobu 13 nađene su dvije predice (tab. XII, 3, 4) uz skelet konja i jedna (brončana) uz skelet jahača (tab. XII, 5), a u grobu 14 uz skelet konja dvije predice (tab. XIII, 3, 4), te uz skelet jahača jedna (tab. XIII, 5). Uz skelete jahača predica je uvijek ležala do kuka, isto kao i ona brončana iz groba 4 (tab. IX, 12) i predica iz groba 28 (tab. XVII, 10). *Noževi* su svi istog tipa, jednostavni, s ravnim hrptom i lagano svedenom oštricom prema šiljku, s trnom za naticanje na drveni ili koštani držak, od kojeg se nije na ni jednom primjerku sačuvao trag. Stanje ušćuvanosti im je slabo, većinom su to manji noževi za dnevnu upotrebu nađeni uvijek u jednom primjerku u grobu (grobovi 4, 6, 14, 15, 18—20, 23, 28 i 31, tab. IX, 10, X, 1, XIII, 7, XI, 7, XV, 3, XV, 6, XVI, 2, XVI, 9, XVII, 11, XIX, 3). Jedino je jahač u konjaničkom grobu 13 imao kao prilog dva noža uz desno bedro, od kojih je jedan bojni (tab. XII, 8, 9) s obzirom na njegovu dužinu (20, 5 cm.). Eisner zaključuje, na osnovu Devínske Nove Vesi, da su jedino konjanički grobovi imali po dva noža⁸⁰, a to potvrđuje i ovaj nalaz iz Brodskog Drenovca. I. Borkovsky je ustanovio, na osnovu statistike nalaza noževa u nekropolama Češke, Moravske i Poljske 8.—11. stoljeća, da su oni najčešći prilozi u grobovima bez obzira na spol i starost individua i da ih se obično susreće u 1/3 ili 1/4 grobova čitave nekropole. To mu je pružilo podatke za hipotezu o podjeli slavenskog društva na slobodnjake, čija je oznaka bio nož priložen u grob uz bedro i na neslobodne članove društva, koji taj privilegij nisu imali^{80a}. Zanimljivo je, da su u Brodskom Drenovcu od 32 groba 11 sadržavali noževe, što iznaša 1/3 od ukupnog broja skeleta. *Kresivo* iz groba 4 (tab. IX, 8) ležalo je uz lijevo bedro muškog skeleta zajedno s 3 kremenčića (tab. IX, 9), nožem, ulomcima željeznih štapića i okova, te s predicom, pa je po svoj prilici, zajedno sa spomenutim predmetima, bilo smješteno u kožnatu kesicu, koja je s predicom bila pričvr-

⁷⁶ Hampel J., o. c., 3, tab. 86, 13, 73, 23. — Korek J., o. c., tab. X, 17. — Rhé Gy.-Fettich N., o. c., tab. XVI, 10. — Mitschamärheim H., o. c., tab. 19, 7.

⁷⁷ Niederle L., o. c., p. 238 sq., fig. 117, 5.

⁷⁸ Eisner J., o. c., p. 287 sq.

⁷⁹ Marosi A.-Fettich N., o. c., p. 44, tab. IV, 44.

⁸⁰ Eisner J., o. c., p. 297 sq.

^{80a} Borkovský I., *Slavia Antiqua*, V, Poznań 1956, p. 358 sqq.

šćena na pojas, kako se to moglo ustanoviti i u drugim nekropolama, na pr. u Devinskoj Novoj Vesi⁸¹. Ovo kresivo sa zavijenim krajevima prema unutra ima osnovni i stari oblik kresiva, kakav se već javlja među slavenskim materijalom u urni praškog tipa u Velaticama⁸², a pozna ga i vrijeme avarsko-slavenske kulture, kao i kasniji nalazi slavenskog obilježja od 9. stoljeća dalje. Tri spomenuta željezna štapića iz istog groba 4 (tab. IX, 7) imaju vjerojatno funkciju *šila*, a slična su šilima i štapićima četvrtastog prereza iz nekropole u Devinskoj Novoj Vesi⁸³. Okov iz groba 4 (tab. IX, 11) neodređene je funkcije, a okov iz groba 1 (tab. IX, 5) nađen je na rebrima skeleta konja, pa predstavlja dio konjske opreme. Dva međusobno spojena željezna koluta iz groba 9 (tab. X, 7) nađena su kraj karlice skeleta i vjerojatno su bila na pojasu s funkcijom kopče, kao slični kolutovi iz groba 382 u Devinskoj Novoj Vesi⁸⁴.

Osim bojnog noža iz konjaničkog groba 13, od oružja je u Brodskom Drenovcu nađena jedna *sablja* u konjaničkom grobu 14 (tabla XIV, 1—1b), jedan *jednosjekli mač*, t. j. palaš u grobu ratnika 19 (tabla XV, 4, 4a) i jedan *dvosjekli mač* (*spata*), koji je dospio u zagrebački Arheološki muzej s tog terena i iz iste nekropole davno prije ovog istraživanja (tab. XV, 8); ostalo oružje, kao na pr. luk i strelice, koplje, bojna sjekira i dr. uopće nedostaju. Sablja i palaš su srodno oružje po obliku i funkciji, razlikuju se po tome, što sablja ima nešto svinuto sječivo i naoštrena je samo na jednoj strani, a palaš je ravniji i vršak sječiva mu je naoštren na obe strane. Po svom porijeklu sablja i palaš nemaju veze ni s latenskim ni s rimskim oružjem, već predstavljaju nomadsko, odnosno azijsko kulturno dobro, koje je dospjelo u ranom srednjem vijeku u Evropu, a pouzdano je arheološki dokumentirano u avarskim grobovima⁸⁵. Karakteristika tog oružja je nakrsnica na balčaku, koja na sredini ima rombično proširenje ponekad ukrašeno posebnom ornamentiranom pločicom⁸⁶, a katkada je ono vrlo suženo i produljeno, pa se iskonski rombični oblik pretvara u dva trnu slična produženja kao na drenovačkim primjercima. Uz palaš iz groba 19 nađen je i oštećeni okov s korica za vješanje, koji je inače njegova popratna pojava, ali je rijetko kad sačuvan u grobovima; nakrsnica mu je narebrena. Sablja je na vrhu balčaka, čiji je drveni dio istrunuo, imala ovalnu željeznu pločicu pričvršćenu s dva čavlića i obrubljenu jajastim prutom od brončanog lima što se raspao (tab. XIV, 1b); krajevi nakrsnice su narebreni, sačuvan je i okov gornjeg dijela korica. Sablja i palaš ovog tipa u upotrebi su u podunavskim krajevima od 7.—9. stoljeća, a preuzeli su ih od Avara i Slaveni, pa ovakovo oružje ne služi za uže datiranje. Iz 7. stoljeća mogu se spomenuti nalazi sablja iz nekropole Igar, Dunapentele, Rékás, Kassa i nalaz palaša iz nekropole Győr⁸⁷, iz 7.—8. i 8. stoljeća Öskü, Szentes-Kaján, Barca, Wien-Liesing i dr.⁸⁸, zatim nalaz palaša iz

⁸¹ Eisner J., o. c., p. 298 sq.

⁸² Poulík J., *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, p. 91, fig. 25, 11.

⁸³ Eisner J., o. c., p. 305, tab. 110, 2; 107, 20; 13, 7; 85, 14; 89, 7.

⁸⁴ Eisner J., o. c., p. 305, tab. 42, 6.

⁸⁵ Vjinski Z., *Vesnik Vojnog muzeja*, 2, Beograd 1955, p. 39 sq.

⁸⁶ Hampel J., o. c., 1, p. 194, fig. 468.

⁸⁷ Rhé Gy.-Fettich N., o. c., tab. XIX, 32. — Marosi A.-Fettich N., o. c., tab. I. — Hampel J., o. c., 3, tab. 278, 11; 276, 18; 478, 8.

⁸⁸ Rhé Gy.-Fettich N., o. c., fig. 21. — Korek J., o. c., tab. XLIV, 7. — Pástor J., *Slovenská Archeológia*, II, Bratislava 1954, tab. I, 1. — Mossler G., *Jahreshefte des öster. archeol. Inst.*, XXXVII, Wien, 1948, tab. 64, 5.

istog vremena iz nekropole Úllő I, te vjerojatno onaj iz Žitavske Tóni (grob 31), koji bi po stilu ukrasnih okova iz istog groba bio u upotrebi još početkom 9. stoljeća⁸⁹. U velikoj avarsko-slavenskoj nekropoli u Devínskoj Novoj Vesi nađeni su i palaš i sablja, i to u grobovima, koji se mogu datirati od kasnog 7. do u rano 9. stoljeće, tako na pr. palaš iz groba 79 i sablja iz groba 842⁹⁰. Pripominjemo, da su sablja i palaš iz Brodskog Drenovca jedini dosad ustanovljeni primjerci takova oružja u Hrvatskoj, a u ostaloj Jugoslaviji može ih se očekivati prvenstveno na teritoriju Vojvodine. Dvosjekli mač, odnosno spata, kojoj nedostaje donji dio sječiva (tab. XV, 8), nije doduše iskopana u ovdje objavljenim grobovima, ali je nađena na istom položaju Plana, dakle gotovo sigurno u istoj nekropoli, još prije trideset godina i objavljena je već na drugom mjestu⁹¹. Za razliku od prije spomenutog oružja ova spata je evropskog, t. j. zapadnog porijekla i pripada prema ustaljenoj klasifikaciji ranosrednjovjekovnih spata t. zv. tipu X. Ne ulazeći ovdje u razmatranje o tom oružju poznatom u stručnoj literaturi, može se sumarno reći, da je spata tipa X relativno česta u Evropi u 10. i 11. stoljeću i da je taj oblik, zbog jednostavnosti jabučice, bio dosta raširen te da je trajao dulje od ostalih tipova spata sa složenije oblikovanom jabučicom. Drenovačka spata srodna je donekle onoj iz Mogorjela i jednom primjerku navodno iz Koljana, ali inače u Jugoslaviji nema izrazitih analogija⁹². Spata tipa X se susreće u staromađarskim grobovima 10. i 11. stoljeća na pr. u Kecelu, u grobu ratnika u Budimpešti i u drugim nalazištima, koje je Fettich popisao, nazivajući ih »normanskim« i uvrstivši među njih i druge tipove spata⁹³. Već u 9. stoljeću, međutim, pojavljuju se spate karolinškog tipa u srednjoj Evropi s materijalom spomenutog najkasnijeg perioda, kao što su to čuveni nalazi Blatnica (s mačem tipa D) i Hohenberg (s mačem prelaznog tipa D-X)⁹⁴. Dobrih analogija za Drenovačku spatu nalazimo u Moravskoj i Češkoj; u nedavno iskapanoj slavenskoj nekropoli uz ostatke crkve na velikomoravskom gradištu u Mikulčicama ustanovljena je, uz druge karolinške mačeve, spata tipa X u grobu slavenskog ratnika (grob 280), kojeg se datira u drugu četvrtinu 9. stoljeća, što smatramo kao doista važan podatak, pored spate tipa X iz slavenskog groba ratnika (grob 190—50) velikomoravske nekropole u Starom Městu i onog već ranije poznatog primjerku iz čuvenog ratničkog groba na Hradčanima u Pragu, oba iz druge polovice ili završetka 9. stoljeća⁹⁵. Spata tipa X nastala je u karolinjskim radionicama već u 9. stoljeću⁹⁶, a odanle je ona dospjela u susjedne krajeve karolinškog carstva; primjerak iz Brod-

⁸⁹ Horváth T., o. c., tab. XXII, 7. — Budinský-Krička V., o. c., tab. XXX, 7.

⁹⁰ Eisner J., o. c., tab. 13, 1; 89, 1. — Cf. Fettich N., *Archaeologia Hungarica*, XXI, Budapest 1937, tab. CXVI, 17 (sablja).

⁹¹ Vinski Z., o. c., p. 44 sq., tab. IV, 3.

⁹² Vinski Z., o. c., p. 42 sqq., tab. IV, 4, V, 8.

⁹³ Fettich N., o. c., p. 195 sq. — Sličan mač potječe također s mađarsko-slavenskog groblja Szob-Vendelin iz 10.—11. stoljeća, a u istome grobu nađena je još i staromađarska sablja, ali i karolinško koplje s krilima, cf.

Török Gy., *Folia Archaeologica*, VIII, Budapest 1956, p. 134, fig. 36, 1, 2, 3.

⁹⁴ Fettich N., o. c., p. 264, tab. XCIV—XCVI, p. 267 sq., tab. CII, 10. — Vinski Z., o. c., pp. 44, 46, tab. VI, 5, 2.

⁹⁵ Poulík J., *Památky Archeologické*, XLVIII, Praha 1957, p. 282 sq., fig. 71. — Hrubý V., o. c., p. 167, tab. 72, 14. — Borokovský I., *Památky Archeologické*, XLII, Praha 1946, pp. 126, 130 sqq., fig. 1, 3, 5, 5a.

⁹⁶ Arbman H., *Schweden und das karolinische Reich*, Stockholm 1937, pp. 227, 228, n. 6.

skog Drenovca vjerojatno pripada, po ostalom materijalu nekropole, vremenski skupini Mikulčice-Hohenberg-Blatnica iz prve polovine 9. stoljeća.

Osim spomenutih predica od opreme konja ustanovljeni su u konjaničkim grobovima 1, 13 i 14 još *žvale* i *stremeni*, ovi potonji uvijek kao par, dok su u grobu 1 nedostajale žvale, jer je skeletu konja, zbog vododerine, uništena lubanja. Žvale iz groba 13 (tab. XII, 6) kao i one iz groba 14 (tab. XIII, 6) imaju vertikalne prečke savijene u obliku slova »S«, te pripadaju nomadskom tipu žvala, koje se u srednjoj Evropi pojavljuju tek dolaskom Avara, za razliku od žvala s ravnim vertikalnim prečkama, koje su također nomadskog, srednjoazijskog porijekla, ali ih susrećemo na istom teritoriju već početkom seobe naroda⁹⁷. Eisner smatra, da su ovakav nomadski tip žvala na području Moravske i Slovačke izrađivali slavenski kovači samo do početka 9. stoljeća, i da je kasnije na tom području u upotrebi tip žvala starog evropskog porijekla, koji umjesto vertikalnih prečki ima okrugle karike⁹⁸, a sva je prilika, da to vrijedi i za ostalo Podunavlje. Inače je tip žvala s vertikalnim zavnutim prečkama jedan od značajnih elemenata avarsko-slavenske kulture, kao iskonski avarsko kulturno dobro, a kao primjer navodimo nalaze iz nekropole Szirak, Regöly, Devínska Nová Ves, Barca i t. d.⁹⁹. Pored brojnih analogija u nekropoli Žitavska Tón ističemo već spomenute grobove 31 iste nekropole i 842 u Devínskoj Novoj Vesi, što pripadaju ranom 9. stoljeću i koji, uz već spomenuti palaš i sablju, sadrže također i žvale analogne drenovačkim¹⁰⁰. U sva tri konjanička groba nađena su po dva stremena, i to oni u grobovima 13 (tab. XII, 1, 2) i 14 (tab. XIII, 1, 2) su nejednaki, dok su stremeni iz groba 1 (tab. IX, 1, 2) identični. Predstavljaju tip ovalnog stremena s ravnom pločicom za upiranje, koja je na većini primjeraka vrlo široka (naročito desni stremen groba 14), a u dva slučaja je nešto uža i zasvođena (lijevi stremeni iz grobova 13 i 14). Na vrhu imaju ušicu za provlačenje remena. Eisner smatra, da su ovalni stremeni sa širokom pločicom za upiranje, s obzirom na stremene unutar avarsko-slavenskog vremena, mlađi i da traju do u 9. stoljeće, iako se i avarski okrugli stremen dugo održao u upotrebi¹⁰¹. Inače su stremeni srednjoazijskog nomadskog porijekla. Avari su ih izradene od željeza donijeli u Evropu, a Kovrigova najstarije primjerke u srednjoj Evropi pripisuje isključivo Avarima i datira ih od kasnog 6. stoljeća dalje¹⁰². Stremeni iz Bijelog Brda I su po svom obliku svakako stariji od drenovačkih, dok su oni iz groblja u Zagreb-Krugama, datiranog oko 800. g., srodni našima iz groba 1¹⁰³. Inače se ovakav tip stremena često susreće u avarsko-slavenskim nekropolama ponajviše 8. stoljeća, kao što su to na pr. Mártély, Szirak, Keszthely, Devínska Nová Ves, te brojni primjerci u Žitavskoj Tóni, kao i oni u spomenutom grobu 31 iste nekropole¹⁰⁴.

⁹⁷ Eisner J., o. c., p. 302 sq.

⁹⁸ Eisner J., *Slavia Antiqua*, I, Poznań 1948, p. 385.

⁹⁹ Hampel J., o. c., 3, tab. 68, 3; 183, 19 — Eisner J., *Devínska Nová Ves*, Bratislava 1952, tab. 29, 2; 47, 7; 68, 3; 71, 2. — Pástor J., o. c., tab. II, 1.

¹⁰⁰ Budinský-Krička V., o. c., tab. X, 1, XIII, 1, XXIII, 11, XXXIII, 13. — Eisner J., o. c., tab. 89, 6.

¹⁰¹ Eisner J., o. c., p. 303.

¹⁰² Kovrig I., *Acta Archaeologica Hungarica*, VI, Budapest 1955, p. 136 sqq.

¹⁰³ Ivaniček F., o. c., tab. XXXIII, 55, XXXV, 57. — Klemenc J., o. c., p. 11, fig. 10.

¹⁰⁴ Hampel J., o. c., 3, tab. 87, 1, 2 (grob 5), 68, 1, 2; 146, 3. — Eisner J., o. c., tab. 47, 11, 12; 71, 9. — Budinský-Krička V., o. c., tab. X, 3, 4, XIV, 6, 7, XXVI, 8, 9, XXXIII, 20, 21.

U ženskom grobu 16 nađena je s lijeve strane lubanje *vedrica*, t. j. njezino provjeslo s ravnim atašama, tri reda obruča sve od željeza, dok je drvo istrunulo (tab. XIV, 2, drveni dio je rekonstruiran). Ona, s obzirom na svoje dimenzije, pripada manjim vedricama, koje su služile za piće¹⁰⁵. Općenito se o vedricama može reći, da se one češće pojavljuju u sklopu materijala avarsko-slavenskog vremena, iako su starijeg porijekla, a ima ih i u kasnije vrijeme također i izvan teritorija panonskog Podunavlja. Bile su češće u upotrebi u Moravskoj 9. stoljeća, i to u velikoj nekropoli Staré Město¹⁰⁶. Sličnih primjeraka našoj ima u avarsko-slavenskim nekropolama Czíkó, Regöly, Horgos¹⁰⁷ i u jednom grobu 8. stoljeća iz Velike Gorice kod Zagreba¹⁰⁸. Valja istaknuti, da je daleko najveći broj vedrica ustanovljen u nekropoli Devínska Nová Ves¹⁰⁹.

Među materijalom u Brodskom Drenovcu bilo je najviše nalaza *keramike*. Od 32 groba samo u devet grobova nije nađeno keramičkog posuda, dok su u grobovima 7 i 23 otkrivene po dvije posude, a u grobu 16 je uz vedricu bio također i glineni ćup, pa je ukupno nađeno 25 posuda. One su bile smještene, bez obzira na pripadnost spola skeleta, pretežno s desne strane glave (u 15 grobova), sporadično s lijeve strane glave ili iza nje (u 7 grobova), u dva slučaja kraj nogu skeleta, a jedna posuda s ostacima ljuski od jaja u šaci lijeve ruke kraj kuka. Među keramikom prevladava jajoliki oblik ćupa manjih dimenzija, rađen na primitivnom ručnom kolu, uskog i ravnog dna, suženog grla s izvijenim otvorom, čiji je rub ili okruglo oblikovan ili lagano ukoso rezan bez oštih raščlanjenja. Posude je dobro pečeno, faktura je gruba s dosta primjese pijeska, vanjska površina ćupa je donekle izglađena, dok im je unutrašnjost prilično neravna. Boje su većinom sivo smeđe, a neki primjerci imaju na sredini dna okruglu udubinu, vjerojatno otisak primitivnog lončarskog kola. Osim četiri primjerka svi su ukrašeni ili ravnim ili valovitim motivom, što se sastoji od nekoliko paralelnih crta, i to komponiranih horizontalno u pojasevima, koji su vrlo često ben, a jedan ćup ima ukras kratkih horizontalnih crtica složenih u vertikalne stupce. Otvor posude je na pet primjeraka ukrašen iznutra (grobovi 1, 6, 13, 20, 24; za citate tabla s nalazima keramike i njihovu pripadnost pojedinim grobovima vidi popis grobova). Od ovih ćupova se po obliku jedino razlikuje niski ćup smeđe boje sa širokim otvorom, čiji je rub okruglo profiliran (grob 24, tab. XVI, 14), a na njegovim unutarnjim stijenkama opažaju se tragovi brže rotacije lončarskog kola. Sasvim drugom tipu keramike pripadaju dvije posude, iz groba 7 (tab. X, 4) i 23 (tab. XVI, 7), od fine pročišćene gline narančasto žute boje rađene na savršenijem lončarskom kolu, i to mala amfora s jednom ručkom i niski konični ćup uskog otvora s malom, također okruglom, ručkom. Ove potonje posude nađene su u grobu zajedno s po jednim primjerkom ćupa jajolikog oblika, i to amfora iz groba 23 s ćupom tab. XVI, 8, dok se ćup iz groba 7 sačuvao samo u ulomcima (nije reproduciran). Prema klasifikaciji keramike, koju je Eisner postavio na osnovu materijala iz Devínske Nove Vesi, keramika iz Brodskog Drenovca po načinu rada, obliku i fakturi, pripada podunav-

¹⁰⁵ Eisner J. o. c., p. 300, n. 94.

¹⁰⁶ Hrubý V., o. c., tab. 50, 3, 4.

¹⁰⁷ Hampel J., o. c., 3, tab. 218, 1, 22; 199, 1, 4; 1, fig. 278.

¹⁰⁸ Hoffiller V., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. X, Zagreb 1909, fig. 20.

¹⁰⁹ Eisner J., o. c., p. 299 sqq., tab. 8, 11; 30, 13; 46, etc.

skom tipu i najrodnija je čupovima istog tipa spomenute nekropole, kao i keramičkom materijalu iz Žitavske Tóni¹¹⁰. Iznimku predstavljaju dvije narančasto žute posude kakove se češće pojavljuju uz ostalu keramiku na području avarske dominacije za koju smatra Horváth, da je rađena u podunavskim radionicama, gdje je tradicija rimskog lončarstva trajala do u vrijeme avarskog vladanja¹¹¹. Ovakova keramika, nastala pod izravnim utjecajem provincijalno-rimskih lončarskih proizvoda, susreće se u avarsko-slavenskim nekropolama, kao na pr. Győr, Kiskőrös, Üllő I, te u Devínskoj Novoj Vesi, a u Hrvatskoj je dosad ustanovljena u Bijelom Brdu I¹¹². Keramika podunavskog tipa u Brodskom Drenovcu, iako je tipološki vezana uz stariji gradišni period (Poulikov stupanj II), ona se ipak u znatnoj mjeri približava keramici srednjeg gradišnog perioda (Poulikov stupanj III) po t. zv. srednjoevropskoj kronološkoj klasifikaciji slavenske gradišne keramike. Ovaj podunavski tip ima svoj korijen možda već u gruboj latenskoj keramici, a svakako u keramici provincijalno-rimskih proizvoda. Okrugla udubina na sredini dna, koja se javlja na čupovima iz grobova 10, 11, 12, 14, 16, 28 i 31 po Eisneru je vrlo rijetka na posudama s područja avarskog vladanja i ona se zajedno s lončarskim kolom širi iz izvornog središta u južnoj Poljskoj prema ostalim slavenskim oblastima¹¹³. Eisner smatra, da je podunavski tip udomaćen u Karpatskoj kotlini odakle, pored Devínske Nove Vesi — ona je uopće važna za proučavanje slavenskog lončarstva — možemo za analogije drenovačkoj keramici navesti još čupove jajolikog oblika iz Žitavske Tóni, Barce, Krosňanya (dat. prelaz 8. na 9. stoljeće) sa znakovima na dnu posuda poput drenovačkih, pa iz velike neobjavljene nekropole Holiare¹¹⁴; nadalje spominjemo iz Moravske Dolnie Dunajovice i Vranovice, a među veoma brojnim avarsko-slavenskim nekropolama u Mađarskoj ima srodnosti s podunavskim tipom (po nama pristupačnoj literaturi), keramika na pr. iz nekropola Kiskőrös, Győr, Üllő II, Szent-Kaján i dr.¹¹⁵ Treba istaknuti dosad nezapaženu pojavu, da je među malobrojnim istraženim avarsko-slavenskim nekropolama u Hrvatskoj keramički materijal grobova 8. stoljeća iz Velike Gorice podunavskog tipa, a po profilaciji, obliku i fakturi vrlo je srodan drenovačkome, dok uglavnom starija nekropola Bijelo Brdo I ima pretežno gnjetenu keramiku potiskog tipa, osim jednog čupa iz groba 29, koji se po profilaciji i ukrasu približava keramici iz Brodskog Drenovca¹¹⁶. Niski čup sa širo-

¹¹⁰ Eisner J., o. c., p. 248 sqq. — Budinský-Krička V., o. c., p. 47 sqq.

¹¹¹ Horváth T., o. c., p. 75 sqq. — Alföldi A., *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, 2, Berlin 1926, pp. 31 sqq., 56.

¹¹² Fettich N., *Győr története a népvándorláskorban*, Győr 1943, tab. XXXIX. — Horváth T., o. c., tab. XXXVII, XXXVIII, XIX, XXII. — Eisner J., o. c., tab. 77, 78. — Ivaniček F., o. c., tab. XXXVI, XXXVII.

¹¹³ Eisner J., o. c., p. 257 sq.

¹¹⁴ Cf. n. 110. — Pástor J., o. c., tab. IV. — Budaváry V., *Sbornik muz. slov. spol.*, XXXII—XXXIII, Turč. sv. Martin 1938/9, p. 20 sq. — Podatak o neobjavljenoj nekropoli Ho-

liare dodujemo Z. Vinskom. Dio materijala te nekropole donosi Kovrig I., *Antiquitas Hungarica*, II, Budapest 1948, p. 120 sqq.

¹¹⁵ Poulik J., *Jižní Morava země dávných Slovanu*, Brno 1950, fig. 109, 112. — Poulik J., o. c., fig. 100. — Poulik J., *Slavia Antiqua*, I, Poznan 1948, fig. 4. — Horváth T., o. c., tab. XXXIX, XLI. — Sós Cs. Á., o. c., tab. LXXV—LXXX. — Korek J., o. c., tab. XLIII.

¹¹⁶ Hoffiller V., o. c., fig. 15. — Ivaniček F., o. c., tab. XXXVIII—XLII. — Kritički osvrt na t. zv. potisku keramiku, zvanu prije pogrešno »nomadskom« dao je nedavno Szöke B., *Archaeologiai Értesítő*, 84, 1, Budapest 1957, p. 53 sqq.

kim otvorom i okruglo profiliranim rubom (poput zdjele, grob 24, tab. XVI, 14) mogao bi se povezati s keramikom takova oblika srednjegradišnog stupnja, koji je rasprostranjen na teritoriju Zapadnih Slavena, a pripadao bi, po Váňinoj klasifikaciji, tipu IIIa 2; za nas je zanimljiva pojava srodne posude s nalazišta Köttlach, što bi teritorijalno moglo predstavljati vezu za pojavu ove zapadnoslavenske keramike na našem tlu.¹¹⁶ Valja naglasiti, da među ćupovima iz Brodskog Drenovca nema gnjetene potiske keramike, a također ni trbušastih ćupova s oštrom profilacijom poznatih s kasnih avarsko-slavenskih nekropola Münchendorf, Mistelbach i t. d., a nema ni keramike t. zv. blučinskog tipa. Podunavski tip keramike zastupan je u Srijemu u avarsko-slavenskim grobovima iz Vojke¹¹⁷, koje datiramo u 8. stoljeće; inače ga se može očekivati u bogatim avarsko-slavenskim nalazima u Vojvodini, ali njih, međutim, nismo imali prilike uzeti u obzir. Iz međurječja Save, Dunava i Drave, prema zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu, ima još sporadičnih nalaza neobjavljene keramike podunavskog tipa iz Siska, Osijeka, Dalja, Sotina, Surčina i t. d., pa je na tom terenu podunavski tip bio poznat. Ovdje objavljen keramički materijal iz drenovačkih grobova približava se, po svojim tipološkim značajkama, keramici srednjeg gradišnog stupnja, a prema ostalom inventaru tog groblja, bio je u upotrebi svakako još u prvim desetljećima 9. stoljeća.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sveukupna slika, koju nam pruža nekropola u Brodskom Drenovcu, već i po općim značajkama načina sahranjivanja u grobovima na redove, konjaničkim grobovima, priložima raznih dijelova životinja, a posebno po nizu elemenata kulturnog inventara, nesumnjivo određuje pripadnost ovog groblja vremenu trajanja avarsko-slavenske kulture. Poznata je činjenica, da avarsko-slavenska kultura u panonskom Podunavlju počinje završetkom 7. stoljeća i traje kroz čitavo 8. stoljeće sve do u prvu polovinu 9. stoljeća, a nosioci su joj bili vladajući sloj Avara i Slaveni, bilo njima podređeni, bilo s njima u savezu, za vrijeme trajanja t. zv. drugog avarskog kaganata, čiju je prevlast slomio Karlo Veliki¹¹⁸. Vrijeme t. zv. prvog avarskog kaganata, koji prethodi drugome i njemu pripadajući stariji arheološki materijal¹¹⁹, ne tiče se uglavnom drenovačkog groblja, pa to ostavljamo po strani. Pripominjemo, da se termin »avarsko-slavenska kultura«, kojim se služimo u ovom našem radu, poklapa pojmovno u potpunosti s bivšim terminom »kesteljska kultura«, što ga je prvenstveno bio uveo A. Alföldi, ali je I. Kovrig s pravom istaknula, u vezi s novim istraživanjima i nedovršenom revizijom samog nalazišta Keszthely, te njemu susjed-

¹¹⁶ Váňa Z., *Památky Archeologické*, XLIX, Praha 1958, pp. 214—219. — Pittioni R., *Sonderdrucken d. Archaeologischen Instituts*, XIV, Wien 1943, p. 9 sq, tab. I, 2a, b.

¹¹⁷ Mano-Zisi D., *Glasnik istoriskog društva*, X, 3, Novi Sad 1937, fig. I—III.

¹¹⁸ Od opsežne literature navodimo: Eisner J., o. c., pp. 213 sqq., 220 sqq. — Eisner J., *Byzantinoslavica*, IX, 1, Praha 1947, p. 45 sqq.

— Kollautz A., *Saeculum*, V, 2, München 1953, p. 129 sqq. — László Gy., *Archaeologia Hungarica*, XXXIV, Budapest 1955, p. 6 sqq. — Csallány D., *Archaeologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 1956, pp. 7, 11. — Vinski Z., predavanje cit. ovdje n. 12.

¹¹⁹ Vinski Z., *ibidem*.

nih lokaliteta na Blatnom jezeru, da bi se taj termin mogao vezati za spomenute lokalitete s njihovim osobitostima, ali da on ne odgovara za obilježavanje jedne kulturne cjeline na području Karpatske kotline, pa je prema dosadašnjem njegovom smislu zastario i može dovesti do nesporazuma¹²⁰: iz tog opravdanog razloga mi ga ovdje više ne upotrebljavamo.

Kao uže avarsko kulturno dobro može se među iskopanim materijalom drenovačkog groblja navesti slijedeće: sablja, palaš, jahači rekviziti, i to posebno žvale s vertikalnim prečkama zavnutim u obliku slova »S« i stremeni, nadalje, t. zv. propeler-okov, koštani tuljak za igle i naušnice sa staklenim privjeskom. Svi su ovi elementi značajni za ovu kulturu, naročito u Panonskoj nizini od 7. do 9. stoljeća, pa iako su njihovi prvenstveni nosioci Avari, može se pretpostaviti, da su ih i Slaveni upotrebljavali, pogotovu iza sloma avarske moći. Specifično ratničke garniture jezičaca i okova s pojasa (ponajviše u 8. stoljeću lijevani s ukrasom krugolike lozice, prikazima borbe životinja i grifa), iskonski sastavni dio avarske nošnje, potpuno nedostaju drenovačkim grobovima, a i to je jedan od značajnih argumenata za vremensko prosuđivanje. Jedini je takav element maleni jezičac iz konjaničkog groba 1 (tab IX, 4), ali on, kao što je već rečeno, predstavlja degeneraciju stila na metalnim ukrasima t. zv. najkasnijeg perioda, t. j. jezičac potječe iz vremena nestajanja tih garnitura. To je vrijeme obilježeno znamenitim nalazom Blatnica, te nalazima Hohenberg, Brestovac i t. d. i pripada svakako prvoj polovini 9. stoljeća, u kojem se odražuje još stilska baština ukrašavanja metalnih okova, ukrštena s novim utjecajima, kao posljedica izmijenjene historijske situacije, poslije uništenja avarske premoći.

Kao izričito slavensko kulturno dobro u drenovačkim grobovima valja navesti: sljepočničarke s nekoliko puta uvijenim nastavkom (tab. XVI, 3, XVIII, 5), sljepočničarke sa štapičastim privjescima (tab. XIX, 1, 2) i sljepočničarke s privjescima u obliku spona (tab. XVII, 8, 9), te ukrasna srebrna pozlaćena zrna (tab. XVI, 13 u sredini) i keramika podunavskog tipa. Iako metalna ukrasna zrna s derdana nemaju izravnih analogija, ipak se ona po svom stilskom obilježju moraju dovesti u vezu s nakitom iz slovenskih nekropola 9. stoljeća u srednjoj Evropi, i to pogotovu u Moravskoj. Spomenute sljepočničarke pripadaju t. zv. ketlaškoj kulturi, koja je uglavnom slavenskog obilježja, a vremenski je ona naslijedila avarsko-slavensku kulturu 8. stoljeća, pa iako se te dvije kulture prostorno ne poklapaju, one se međusobno na alpsko-panonskoj periferiji dodiruju.

Prema svemu što je ovdje izneseno valja groblje u Brodskom Drenovcu datirati u vrijeme prvih desetljeća 9. stoljeća. Pored jezičca, koji pripada prvoj polovini 9. stoljeća¹²¹, spomenuti ketlaški nakit predstavlja osobitost ove nekropole najkasnijeg avarsko-slavenskog perioda, jer je taj nakit, kao izrazito slavenski element, raširen u istočno-alpskim krajevima Karantanije od 9. stoljeća dalje, inače nepoznat u grobljima avarsko-slavenske kulture. To svakako potvrđuje datiranje Brodskog

¹²⁰ Alföldi A., o. c., pp. 2—30. — Kovrig I., *Archaeologiai Értesítő*, 85, 1, Budapest 1938, pp. 66—72 (s dovoljno iscrpnom i jasnom dokumentacijom).

¹²¹ Vinski Z., *Peristil*, I, Zagreb 1954, p. 202, fig. 2. — Karaman Lj., *Archaeologia Jugoslavica*, II, Beograd 1956, p. 106.

Drenovca u 9. stoljeće. Ovo se odnosi također i na zdjelastu posudu iz groba 24, udomaćenu na teritoriju Zapadnih Slavena. Veoma brojno zastupana keramika podunavskog tipa mogla je dođuše nastati u 8. stoljeću, ali s obzirom na to, da se ona tipološki već manje ili više približava srednjegradišnom stupnju i u vezi sa spomenutim elementima za datiranje groblja, ona je mogla biti u upotrebi u ranom 9. stoljeću. Navedeni specifično avarski ratnički i konjanički elementi mogli su, dakako, također nastati ranije tokom 8. stoljeća, ali s obzirom, da je groblje iz vremena poslije avarske prevlasti, vjerojatnije je, da su ovako opremljeni ratnici bez garnitura pojasa (osim onih iz grobova 14 i 19) bili Slaveni opremljeni na avarski način, nego preživjeli Avari, jer su Slaveni sigurno još u ranom 9. stoljeću zadržali pojedine elemente ratničke opreme i običaja, koji su tokom 8. stoljeća u Panonskoj nizini bili uvriježeni. U drenovačkim grobovima bili su nesumnjivo zakapani Slaveni Panonske nizine, što nam dokazuje znatan dio arheološkog materijala, iako je moguće, da se među njima nalaze pojedini grobovi Avara, koji su u to vrijeme dođuše izgubili svoju prevlast, ali se još u ranom 9. stoljeću spominju uz Slavene u panonskim krajevima¹²².

Imamo li u vidu činjenicu, da je središte avarsko-slavenske kulture kroz svo vrijeme njezina trajanja bilo na području Panonske nizine, onda je prostorno položaj groblja u Brodskom Drenovcu na njezinoj južnoj periferiji i nije slučajno, da ovo groblje ima mnogih paralela s kulturnim inventarom nekropola sa zapadnog i sjevernog panonskog perifernog područja u Austriji i Slovačkoj. To su Devinska Nová Ves, Žitavska Tón i Hohenberg, od kojih samo ovo potonje groblje ima i kasnih avarsko-slavenskih i ketlaških značajki¹²³, što bi se približilo karakteristikama ovdje objavljene nekropole.

U Hrvatskoj je prostorno i vremenski najbliži Brodskom Drenovcu grobni nalaz ranog 9. stoljeća iz Brestovca kod Slavonske Požege¹²⁴, koji je nažalost bez točnijih podataka o okolnostima nalaza. Osvrnemo li se na ostale nalaze avarsko-slavenske kulture u Hrvatskoj, možemo ustanoviti, da groblje u Brodskom Drenovcu ni kao cjelina ni vremenski nema bližih analogija s drugim dosad poznatim grobljima. Nastojati ćemo ipak odrediti kolike tolike dodirne točke. Kao paralelu može se uzeti u obzir nekoliko nedavno iskapanih grobova u Otoku kod Vinkovaca, koji još nisu objavljeni¹²⁵; oni su avarsko-slavenskog obilježja i donekle su istovremeni s drenovačkim grobljem. Golema nekropola u Vukovaru znatno je mlađa, jer pripada uglavnom t. zv. bjelobrdskoj kulturi 10. i 11. stoljeća, iako je nekolicina kasnih

¹²² Jireček H., *Književnik*, III, 1, Zagreb 1866, p. 94. — Kollautz A., o. c., p. 169.

¹²³ Hohenberg je iskapan još završetkom 19. stoljeća, pa nije posve sigurno provjereno, da li se tu radi o jednoj nekropoli, kako se to obično u literaturi tvrdi, ili je to možda jedno kasno avarsko-slavensko groblje i je li susjedno ketlaško groblje? Isto vrijedi i za Krungl. Cf. Fischbach O., *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, XIV, 1894, p. 359, XV, 1895, p. 249 sqq., XVII, 1897, p. 133 sqq. — Nakon dovršetka ovog rukopisa bila nam je tek pri-

stupačna nova publikacija nekropole Leithaprodersdorf u Gradšću (Austrija), pa nije bilo više moguće ovu koristiti, cf. Mitschamärheim H., *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 17, Eisenstadt 1957.

¹²⁴ Hampel J., o. c., 2, p. 423; 3, tab. 320.

¹²⁵ Grobove u Otoku iskapao je S. Dimitrijević, asistent Arheološkog instituta Sveučilišta u Zagrebu, u jesen 1957. g., te mu zahvaljujemo, da nam je pokazao te nalaze koje će on uskoro objaviti.

avarsko-slavenskih survivala iz tri groba¹²⁶ vukovarske nekropole nastala približno u vremenu upotrebe groblja u Brodskom Drenovcu. Grobovi iz Vojke u Srijemu i Velike Gorice u Turopolju mogu se po keramici uspoređivati s drenovačkim, te konjanički grob iz Zagreb-Kruga po obliku stremena, ali ova tri lokaliteta valja datirati ranije, t. j. u drugu polovicu 8. stoljeća, kako po specifičnim brončanim jezičcima s pojasa, tako i po drugim značajkama. Ne tiču nas se ovdje konjanički grobovi iz Zmajevca i Osijeka, koji su datirani u 7. stoljeće, kao ni jedinstveni kneževski grob s nakitom iz crnomorskih radionica ranog 7. stoljeća iz Čadavice¹²⁷. Drenovački grobovi imaju samo opću sličnost s onim nekropole Bijelo Brdo I, i to u načinu pokapanja i pojavi konjaničkih grobova; ipak se inventar njihovih grobova međusobno razlikuje u znatnoj mjeri, što je i razumljivo, jer veći dio grobova nekropole Bijelo Brdo I pripada 7. stoljeću, premda ima među njima i takvih s kasnijim elementima, na što je prije bilo upozoreno¹²⁸. Zelimo li upotpuniti arheološku sliku, preostaje još ukazati na one nespomenute lokalitete s pojedinačnim nalazima obilježenim ponajviše dijelovima specifičnih prije spomenutih lijevanih brončanih garnitura pojasa te tipičnom jahaćom opremom i nakitom tog vremena. Ti su lokaliteti iz Hrvatske i cjelokupnog Srijema samo manjim dijelom poznati, a navodimo ih po našoj evidenciji sumarno za orijentaciju (bez uobičajenih citata za one objavljene), i to smjerom od desne obale Dunava na zapad, te dalje na jug prema Jadranu: Novi Banovci, Surduk, Stari Slankamen, Sremska Mitrovica, Sotin, Vukovar (slučajan nalaz), Borovo, Dalj, Osijek (novi nalaz), Batina, Draž, Kotlina, Vinkovci, Samatovci, Križevci, Draškovec, Sisak, nepoznato nalazište u Lici, Vrebac, Biskupija, Smrdelji, Podgrađe i Sitnica. Arheološki materijal ovih lokaliteta (od kojih je u cijelosti objavljen samo ženski nakit iz Draža i garnitura nađena navodno u vađenih iz zemlje bez arheološkog nadzora, ali on pripada većinom 8. stoljeću, što se grobu s paljevinom iz Smrdelja), potječe veoma vjerojatno iz uništenih grobova, iz zorno može pratiti po tipološkim značajkama dijelova brončanih lijevanih garnitura pojasa, koje su nam u tom popisu služile kao prvenstveni kriterij. Već je prije spomenuto, da su garniture bile iskonski sastavni dio avarske nošnje, ali su ih mogli upotrebljavati i Slaveni kao tadašnju modu 8. stoljeća, pa te garniture ne moraju uvijek biti sigurna oznaka etničkih avarskih grobova u našim krajevima. Nabrojani lokaliteti ukazuju, prije navedenih groblja, na približnu gustoću rasprostranjenosti avarsko-slavenske kulture u Hrvatskoj i u cjelokupnom Srijemu; njihov broj mogao bi se povećati, ako bi uzeli u obzir i odgovarajuće lokalitete s nalazima keramike tog vremena, koji su u vezi s podunavskim tipom bili već prije spomenuti. Pojedini (neobjavljeni) okovi iz Novih Banovaca, te primjerci malih jezičaca iz Starog Slankamena i Vrepca idu tipološki u kasno 8. stoljeće, kao i (objavljeni) jezičac iz groblja u Velikoj Gorici. Prelaznom vremenu od 8. na 9. stoljeće pripada i (neobjavljeni) jezičac iz nekropole Bijelo Brdo I. Neobjavljeni jezičac iz Vinkovaca, kao i okove iz Surduka i s nepoznatog nalazišta u Lici, analogne jezičcu iz groba 1 u Brodskom Drenovcu, valja pripisati stilu Blatnica, t. j. prvoj polovini 9. stoljeća, pa se od svih ovih lokaliteta jedino oni mogu doista sinhronizirati s grobnim nalazom Brestovac i s grobljem u Brodskom Drenovcu.

¹²⁶ Vinski Z., Ljetopis JAZU, 60, Zagreb, 1955, p. 241 sq., 249 sq.

¹²⁷ Vinski Z., predavanje cit. ovdje n. 12.

¹²⁸ Cf. n. 2 i 12.

Treba usput upozoriti na činjenicu, da je kasno 8. i pogotovu 9. stoljeće u Hrvatskoj reprezentirano još i arheološkim materijalom iz grobova, koji uopće ne pripadaju sklopu avarsko-slavenske kulture, i to pretežno u dalmatinskoj Hrvatskoj. To su na pr. oni poznati najstariji starohrvatski grobovi od završetka 8. do u 9. stoljeće u Biskupiji, i to na Crkvini i u samoj bazilici, datirani, pored bizantskih zlatnika, mačevima i ostrugama karolinškog tipa, te analogni nalazi iz 9. stoljeća na Crkvini u Gornjim Koljanima, na Gradcu kod Drniša, u Ostrovici kod Skradina, u Orliću na Kosovu polju i t. d.¹²⁹ Oni predstavljaju grobni odraz utjecaja karolinškog kulturnog kruga na hrvatsku kneževinu u 9. stoljeću, koji po svoj prilici nije počeo prije 803. g.; taj je utjecaj vidljiv i na drugim spomenicima tog vremena na hrvatskom tlu¹³⁰. Avarsko-slavenski dijelovi garnitura s pojasa, kao izrađevina 8. stoljeća, nisu brojni na teritoriju prve hrvatske kneževine (Biskupija, Smrdelji, Podgrade, Stinica i Vrebac), ali one 9. stoljeća su samo iznimne, jer je najjužniji takav nalaz zabilježen s područja Like. U grobovima Hrvata kasnog 8. i 9. stoljeća u jadranskom zaleđu nailazi se, pored mačeva i ostruga, još i na vedrice slične onima u avarsko-slavenskim (na pr. Brodski Drenovac, Velika Gorica, Devínska Nová Ves i dr.) i u velikomoravskim nalazištima (Stare Město, Mikulčice i t. d.); isto vrijedi i za slavensku gradišnu keramiku s biskupijske i koljanske crkvine, iz Smrdelja i t. d., iako ona nije još točnije obrađena. Ženski nakit (poznate naušnice) rađen je naprotiv po bizantskim uzorima u domaćim radionicama, a kolao je uglavnom bizantski novac posredstvom obalnih gradova, tada u sklopu dalmatinskog themata, jer karolinški novac u starohrvatskim grobovima nije još zapažen. U međurječju Drave, Dunava i Save treba, već iz historijskih razloga, računati s karolinškim utjecajima, ali se oni nisu na prijelazu 8. u 9. stoljeće i tokom 9. stoljeća u tolikoj mjeri arheološki odrazili kao na teritoriju prve hrvatske kneževine u jadranskom zaleđu. Ovdje se moramo ograničiti na grobni nalaz spate (tip K), analogne jednoj biskupijskoj i koljanskoj, iz Podsuseda kod Zagreba¹³¹ i na spatu iz Brodskog Drenovca. U međurječju Drave, Dunava i Save ukrštava se, prema grobnim nalazima, karolinški utjecaj kako s ketlaškim tako s onime stila Blatnica, ali još uvijek unutar okvira onog avarsko-slavenskog kulturnog stvaranja, koje nije prestalo živjeti u ranom 9. stoljeću. To nam manifestira ovdje objavljeni arheološki materijal u odnosu na ostala postojeća nalazišta s tog područja, što smo ih, prema dosadašnjem stanju istraživanja, nastojali obuhvatiti uzevši u obzir, pored onih poznatih u literaturi, također i nama pristupačne neobjavljene lokalitete u Hrvatskoj. Svakako arheološki materijal groblja u Brodskom Drenovcu, kao i njemu blizak nalaz iz Brestovca kod Slavonske Požege, te novo otkriveni inventar grobova u Otoku kod Vinkovaca, ukazuje na kulturnu povezanost tog područja u prvoj polovini 9. stoljeća s Karantanijom i Moravskom.

¹²⁹ Vinski Z., *Peristil*, II, Zagreb (u štampi) s glavnom literaturom i brojnim podacima, koje ovdje koristimo.

¹³⁰ Na pr. čuveni moćnik sv. Asela u Ninu, cf. Karaman Lj., *Živa starina*, Zagreb 1943, p. 134 sq., te jedinstveni nalaz iskonski ranije

rađene, ali tada vjerojatno importirane kationice nađene na tlu Stare Vrlike, cf. Vinski-Gasparini K., *Starohrvatska prosvjeta*, III, ser. 6, Zagreb 1958, pp. 93—104.

¹³¹ Vinski Z., *ibidem*.

Pokušamo li groblje u Brodskom Drenovcu dovesti u vezu s historijskim zbivanjem prvih desetljeća 9. stoljeća, u koje datiramo ovo groblje, susrećemo se s prvim podacima pokušaja stvaranja slavenskih središta u panonskim krajevima, koji nisu mogli, za razliku od dalmatinske Hrvatske, postići trajnije oblike. Nakon sloma drugog avarskog kaganata postojala je od zadnjih godina 8. stoljeća do u treće desetljeće 9. stoljeća između Drave i Save, odnosno Gvozda (Petrove gore), posebna slavenska kneževina; ona je priznavala franačko vrhovništvo, što ga je zamijenila desetgodišnja epizoda bugarske ovisnosti, ali je ta kneževina ponovno došla pod franačko okrilje sve do završetka 9. stoljeća, kako je to uostalom bila i hrvatska kneževina u jadranskom zaleđu, s kojom tada nije još bila povezana panonsko-posavska kneževina¹³². Njezin prvi knez, čije ime je historijski sačuvano, bio je Vojnomir, koji se već 791. g. nastojao osloboditi od avarskog kagana i priklonio se Karlu Velikome, a svakako je Vojnomir vodio 795. g. ratni pohod za furlanskog markgrofa protiv avarskog kagana¹³³. Poslije toga se u izvorima ne spominju imena knezova sve do zbivanja u ranom 9. stoljeću i franačko-slavenskom sukobu na tom tlu među Savom i Dravom. Dovoljno je istaknuti legendarnu ličnost Ljudevita Posavskog (810.—823.) i njegov otpor protiv Franaka, a pod njegovom vladavinom bilo je t. zv. Slovinje, odnosno panonska Hrvatska, dakle teritorij sjeverno od Gvozda do Drave¹³⁴. Nekoliko godina nakon nasilne smrti Ljudevita Posavskog upravljao je panonskom Hrvatskom Ratimir (829.—838.); njega su Franci svrgnuli, jer je bio u poluvazalnom odnosu s Bugarima, koji su tada držali Srijem i ravno Slovinje (Slavonija), a također i zbog toga, što je pružio sklonište slovačkom knezu Pribini i sinu mu Kocelju, kasnijim gospodarima Blatnograda¹³⁵. Geografski položaj Brodskog Drenovca, u gorovitom predjelu požeške kotline i rijeke Orljave, mogao je biti izvan neposrednog bugarskog dohvata, a veoma je vjerojatno, da je pripadao panonskoj Hrvatskoj i njezinim knezovima pod manjom ili većom franačkom ovisnošću. Poslije Ratimira imena knezova panonske Hrvatske nisu poznata sve do Braslava (880.—900.)¹³⁶, a moguće je, da su jednim dijelom tog područja upravljali Pribina i Kocelj (budući da se 846. g. spominju Pribinina imanja u posavskom Slovinju kod Jasenovca)¹³⁷. Prema historijskim podacima nekropola u Brodskom Drenovcu mogla je najranije postojati već za vladanja Vojnomira, ali je vjerojatno, da pripada vremenu Ljudevita Posavskog i Ratimira. Postoji manja mogućnost, da se tamo zaka-palo još za vremena Pribinina vladanja u Blatnogradu, a u potpunosti moramo isključiti vrijeme vladanja Braslava, koje svakako prelazi vremenski raspon trajanja drenovačkog groblja. U arheološkim nalazima i grobnim cjelinama, što ih pruža ovdje objavljeni inventar nekropole, zrcali se materijalna kultura, te djelomično način života i običaji Slavena panonske Hrvatske iz vremena prvih domaćih knezova prve polovine 9. stoljeća.

¹³² Grafenauer B., *Historijski zbornik*, V, Zagreb 1952, p. 31.

¹³³ Šišić F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, p. 303 sq., n. 12.

¹³⁴ Šišić F., o. c., p. 310 sqq. — Grafenauer B., *Dela SAZU*, VII, Ljubljana 1952, p. 545 sqq.

¹³⁵ Šišić F., o. c., pp. 324, 334 sq.

¹³⁶ Šišić F., o. c., p. 396.

¹³⁷ Šišić F., o. c., p. 342.

POPIS GROBOVA

- Grob 1 iskop III, jahač i konj, dubina 0,50 m, grobna raka oštećena od vododerine, orijentacija jahača istok-zapad, konja zapad-istok. Stanje usčuvanosti skeleta jahača i konja slabo (tab. III, 2, XX). Nalazi uz skelet jahača: iznad desnog ramena čup (tab. IX, 6) tamno smeđe boje, rub otvora ukrašen je iznutra valovnicom, visina 12,5 cm, inv. broj 9687; desno iznad karlice jezičac od bronce (tab. IX, 4), lijevan, ornament je urezan, dužina 2,5 cm, inv. br. 9686. Nalazi uz skelet konja: stremeni od željeza, desni (tab. IX, 1), visina 18 cm, inv. br. 9684 i lijevi (tab. IX, 2), visina 16,5 cm, inv. br. 9685; uz desn. stremen predica od željeza (tab. IX, 3), dužina 5,3 cm, inv. br. 9682 i okov od željeza (tab. IX, 5), dužina 3,3 cm, inv. br. 9683.
- Grob 2 iskop I, skelet uništen, sačuvana samo lubanja. dubina 0,30 m, lubanja licem usmjerenom prema zapadu (tab. XX). Nalaza nema.
- Grob 3 iskop I, spol?, dubina 0,60 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo, tragovi parcijalnog pokapanja (tab. XX). Nalaza nema.
- Grob 4 iskop II, spol muški, dubina 0,50 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo, tragovi parcijalnog pokapanja (tab. XX). Nalazi: s unutrašnje strane lijeve bedrene kosti nož od željeza (tab. IX, 10), dužina 11 cm, inv. br. 9691; kresivo od željeza (tab. IX, 8), dužina 6,7 cm, inv. br. 9690, s tri kremenca (tab. IX, 9); predica od bronce (tab. IX, 12), dužina 3 cm, inv. br. 9688; tri šliha od željeza (tab. IX, 7), dužina cca. 6,5 cm, inv. br. 9692; okov od željeznog lima (tab. IX, 11), dužina 5 cm, inv. br. 9694.
- Grob 5 iskop III, dijete, dubina 0,15 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XX). Nalaza nema.
- Grob 6 iskop III, spol ?, dubina 0,85 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 15° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta osrednje (tab. IV, 1, XXI). Nalazi: s desne strane lubanje čup (tab. X, 2) sivo smeđe boje, rub otvora ukrašen je iznutra, visina 10 cm, inv. br. 9696; kraj desne šake nož od željeza (tab. X, 1), dužina 14 cm, inv. br. 9695; uz lijevu bedrenu kost glava malog preživača (koze ili ovce); preko stopala goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 7 iskop III, dijete, dužina 0,50 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XXI). Nalazi: uz lubanju lijevo ulomci čupa (nije reproduciran), inv. br. 9702; oko vrata đerdan od 46 zrna od stakla i staklene smjese boje bijele, zelene i crne (tab. X, 3) i jedno zrno od srebra, šuplje (tab. X, 3 u sredini), inv. br. 9699; dva ulomka brončane žice na kojoj je bio nanizan đerdan (nije reproduciran), inv. br. 9700; na lijevoj karlici posuda od gline žuto narančaste boje (tab. X, 4), visina 9,5 cm, inv. br. 9701; u posudi ljuske od jaja; uz lijevu karlicu goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 8 iskop III, spol ?, dubina 0,39 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta dobro (tab. XXI). Nalazi: s desne i lijeve strane lubanje po jedna karičica od srebra (tab. X, 5, 6), promjer 1,6 cm, inv. br. 9704, 9705.
- Grob 9 iskop V, dijete, dubina 0,90 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad, (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo, tragovi parcijalnog pokapanja (tab. XXI). Nalazi: uz desnu karlicu okov od željeza (tab. X, 7), promjer 5 cm, inv. br. 9706.
- Grob 10 iskop IV, spol muški ?, dubina 0,75 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad. Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XXII). Nalazi: iza lubanje čup sivo smeđe

boje (tab. X, 9—9a), visina 15 cm, inv. br. 9708; oko vrata derdan od 72 zrna od stakla boje zelenkaste i plave (tab. X, 8), inv. br. 9707; uz lijevu potkoljenicu goveda ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.

Grob 11 iskop IV, spol ženski, dubina 1 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XXII). Nalazi: dvije naušnice od bronce s privjeskom od staklenog zrna zelene boje sa svake strane lubanje po jedna (tab. XI, 1, 2), visina 3 cm, inv. br. 9710, 9711; oko vrata derdan od 58 zrna od stakla boje zelene i crne (tab. XI, 3), inv. br. 9712; niže stopala čup crno sive boje (tab. XI, 4, 4a), visina 12 cm, inv. br. 9713; preko stopala goveda ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.

Grob 12 iskop IV, zakopana samo glava. Orijentirana licem prema zapadu, lubanja dobro usčuvana, dubina 0,80 m (tab. XXII). Nalazi: uz lubanju desno čup crno sive boje (tab. XI, 5, 5a), visina 12 cm, inv. br. 9715.

Grob 13 iskop III, jahač i konj, dubina 1,04 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija jahača istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru), konja zapad-istok. Stanje usčuvanosti skeleta jahača i konja dobro (tab. IV, 2, XXIII). Nalazi: uz lubanje čup smeđe boje, rub otvora ukrašen je iznutra (tab. XII, 10), visina 11 cm, inv. br. 9720; uz desnu karlicu aplikacija od bronce, lijevana (tab. XII, 7), promjer 1,5 cm, inv. br. 9716; uz lijevu karlicu predica od bronce sa željeznim trnom (tab. XII, 5), dužina 2,2 cm, inv. br. 9717; uz šaku desne ruke bojni nož od željeza (tab. XII, 9), dužina 20 cm, inv. br. 9718; na istom mjestu manji nož od željeza (tab. XII, 8), dužina 12 cm, inv. br. 9719; preko stopala goveda ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta. Nalazi uz skelet konja: u gubici žvale od željeza (tab. XII, 6), dužina 22 cm, inv. br. 9724; na rebrima s desne i lijeve strane po jedna predica od željeza (tab. XII, 3, 4), dužina 4 cm i 2,8 cm, inv. br. 9722, 9723; stremeni od željeza, desni (tab. XII, 1), visina 16 cm, inv. br. 9725 i lijevi (tab. XII, 2), visina 17 cm, inv. br. 9726.

Grob 14 iskop VI, jahač i konj, dubina 1,28 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 2,20 m × 1,40 m, orijentacija jahača istok-zapad, konja zapad-istok. Stanje usčuvanosti skeleta jahača osrednje, konja dobro (tab. V, 1, XXIII). Nalazi uz skelet jahača: iza lubanje lijevo čup tamno sive boje (tab. XIII, 8, 8a), neukrašen, visina 14 cm, inv. br. 9730; na desnoj ruci sablja od željeza (tab. XIV, 1—1b), dužina 82 cm, inv. br. 9729; ispod desne karlice predica od željeza (tab. XIII, 5), dužina 3,2 cm, inv. br. 9728; uz desno bedro nož od željeza (tab. XIII, 7), dužina 11,5 cm, inv. br. 9727; među bedrima lopatica svinje; preko potkoljenica goveda ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta. Nalazi uz skelet konja: u gubici žvale od željeza (tab. XIII, 6), dužina 15 cm, inv. br. 9731; s lijeve strane lubanje predica od željeza, oštećena (tab. XIII, 4), dužina 3,5 cm, inv. br. 9735; na leđima predica od željeza (tab. XIII, 3), dužina 4 cm, inv. br. 9734; stremeni od željeza, desni (tab. XIII, 2), visina 17 cm, inv. br. 9732 i lijevi (tab. XIII, 1), visina 17,2 cm, inv. br. 9733; ispod rebara šiljak od željeza (nije reproduciran), inv. br. 9734.

Grob 15 iskop VI, spol muški?, dubina 1,41 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 1,80 m × 1,75 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XXII). Nalazi: iza lubanje desno čup sivo smeđe boje (tab. XI, 6), visina 15,2 cm, inv. br. 9739; uz šaku desne ruke nož od željeza (tab. XI, 7), dužina 12 cm, inv. br. 9740; uz lijevu potkoljenicu goveda ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.

Grob 16 iskop VI, spol ženski, dubina 1,31 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 1,83 m × 0,70 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 15° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. V, 2, XXIV). Nalazi: iza lubanje desno čup sivo smeđe boje (tab. XIV, 9, 9a), visina 12 cm, inv. br. 9748; iza lubanje lijevo tri reda željeznih obruča i držak s atašama od vedrice (tab. XIV, 2), visina rekonstruirane vedrice 11 cm, inv. br. 9749; s desne i lijeve strane lubanje po jedna karičica od bronce (tab. XIV, 7, 8), promjer 1,5 cm, inv. br. 9745, 9746; oko vrata 5 zrna s derdana od staklene paste boje zelene i crno smeđe

(tab. XIV, 4), inv. br. 9744; uz zrna 2 aplikke od bronce, lijevane, jedna rađena na proboj (tab. XIV, 5, 6), visina 1,4 cm i 1,7 cm (na proboj), inv. br. 9742, 9743; tuljak za igle od kosti okrugao i šupalj (tab. XIV, 3), dužina 7,5 cm, inv. br. 9747.

- Grob 17 iskop VII, dijete, dubina 0,63 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XXIV). Nalazi: uz lubanju lijevo čup smeđe boje (tab. XV, 1), visira 12 cm, inv. br. 9750; niže stopala teleća bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 18 iskop VII, spol muški, dubina 1,04 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad. Stanje usčuvanosti skeleta dobro (tab. XXIV). Nalazi: uz lubanju desno čup tamno smeđe boje (tab. XV, 2), visina 14 cm, inv. br. 9753; uz šaku lijeve ruke nož od željeza (tab. XV, 3), dužina 10,5 cm, inv. br. 9752; uz desnu potkoljenicu goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta i donožje malog preživača (koze ili ovce).
- Grob 19 iskop VII, spol muški, dubina 0,88 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 2 m × 0,80 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. VI, 1, XXIII). Nalazi: iza lubanje desno čup sivo-crne boje (tab. XV, 7), visina 13 cm, inv. br. 9759; uz desnu ruku palaš od željeza s okovom za korice (tab. XV, 4, 4a), dužina 81 cm, inv. br. 9757; uz desnu karlicu aplika od bronce (tab. XV, 5), promjer 4,2 cm, inv. br. 9758; uz šaku desne ruke nož od željeza (tab. XV, 6), dužina 7 cm, inv. br. 9756.
- Grob 20 iskop VII, spol ženski, dubina 0,80 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 1,59 m × 0,68 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 15° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. XXIV). Nalazi: uz lubanju desno čup crvenkasto smeđe boje, rub otvora ukrašen je iznutra valovnicom (tab. XVI, 1), visina 11,5 cm, inv. br. 9761; uz šaku lijeve ruke nož od željeza (tab. XVI, 2), dužina 9,5 cm, inv. br. 9760; na desnoj karlici lopatica malog preživača (koze ili ovce).
- Grob 21 iskop VII, spol ženski, dubina 0,88 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 2,10 m × 0,80 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta dobro (tab. XXV). Nalazi: iza lubanje desno čup sivo smeđe boje (tab. XVI, 5), visina 14 cm, inv. br. 9765; oko vrata dva zrna derdana od staklene i glinene smjese bijele i smeđe boje (tab. XVI, 4), inv. br. 9764; s desne strane lubanje sljepočničarka od okrugle brončane žice s raskucanim više puta zavijenim nastavkom (tab. XVI, 3), promjer 1,6 cm, inv. br. 9763; preko potkoljenica goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 22 iskop VIII, spol muški, dubina 0,85 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad. Stanje usčuvanosti skeleta dobro (tab. XXV). Nalazi: iza lubanje lijevo čup sivo smeđe boje (tab. XVI, 6), visina 13 cm, inv. br. 9767; preko potkoljenica goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta; niže stopalna kosti životinje domaće peradi i lopatica svinje (odojka).
- Grob 23 iskop VIII, spol ženski, dubina 1 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje usčuvanosti skeleta slabo (tab. VII, 3, XXV). Nalazi: uz lubanju lijevo čup tamno sive boje (tab. XVI, 8), visina 13,7 cm, inv. br. 9772; uz lubanju desno posuda od gline narančasto žute boje (tab. XVI, 7), visina 16,5 cm, inv. br. 9773; uz šaku desne ruke nož od željeza (tab. XVI, 9), dužina 10 cm, inv. br. 9770; preko stopala goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 24 iskop XI, spol ženski, dubina 1,63 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 2,20 m × 0,70 m, orijentacija istok-zapad. Stanje usčuvanosti skeleta dobro (tab. VI, 2, XXVI). Nalazi: uz lubanju desno posuda od gline svijetlo smeđe boje (XVI, 14), visina 9 cm, inv. br. 9774; sa svake strane lubanje po jedna sljepočničarka od bronce, kojima je jedan kraj raskucan i uvijen u petlju (tab. XVI, 11, 12), promjer 1,8 cm, inv. br. 9776, 9777; oko

vrata zrna s đerdana, i to dva od staklene smjese i stakla boje žućkaste i plave (tab. XVI, 13 sa strana) i tri od srebra, lijevana, imitiraju granulaciju s tragovima pozlate (tab. XVI, 13 u sredini), inv. br. 9778; na desnoj podlaktici narukvica od bronce, rombičnog prereza s ukrasom ubodenih točkica (tab. XVI, 10), promjer 7 cm, inv. br. 9775; niže stopala goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta i kosti domaće peradi.

- Grob 25** iskop XI, dijete, dubina 1,40 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje ušćuvanosti skeleta slabo, tragovi parcijalnog pokapanja (tab. XXVI). Nalazi: uz lubanju desno i lijevo po jedna karičica od bronce (tab. XVII, 3, 4), promjer 1 cm i 1,3 cm, inv. br. 9781, 9782; oko vrata đerdan od 34 zrna od staklene smjese bijele i plave boje (tab. XVII, 5), tri zrna (tab. XVII, 5 u sredini) imaju na plavoj podlozi koncentrične krugove bijele i plave boje, inv. br. 9783; na prstu desne ruke prsten od bronce, narebren (tab. XVII, 1), promjer 1,8 cm, inv. br. 9784; na prstu lijeve ruke prsten od slabog srebra (tab. XVII, 2), promjer 2 cm, inv. br. 9785; lijevo uz skelet goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta; desno uz skelet kosti malog preživača (koze ili ovce).
- Grob 26** iskop IX, spol ženski, dubina 0,60 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje ušćuvanosti skeleta dobro (tab. VIII, 1, XXVI). Nalazi: kraj lubanje desno čup sivo smeđe boje (tab. XVIII, 1), visina 10,5 cm, inv. br. 9791; sa svake strane lubanje po jedna karičica od bronce (tab. XVIII, 2, 3), promjer 1,7 cm, inv. br. 9788, 9789; ispod vrata dva zrna od glinene smjese smeđe boje (tab. XVIII, 4), inv. br. 9790; preko desne potkoljenice teleća bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 27** iskop XII, dijete, dubina 1,20 m, grobna raka nije uočljiva, orijentacija istok-zapad (s otklonom 20° prema sjeveru). Stanje ušćuvanosti skeleta slabo, tragovi parcijalnog pokapanja (tab. V, 3, XXVI). Nalazi: uz lubanju lijevo dvije sljepočničarke od bronce s obmotanim donjim dijelom karičice i privjescima u obliku spona (tab. XVII, 7, 8), promjer 1,6 cm, inv. br. 9793, 9794; oko vrata đerdan od 34 zrna od staklene smjese bijele, plave i zelene boje (tab. XVII, 6), inv. br. 9796; ulomak brončane žice od niske đerdana (nije reproducirano), inv. br. 9795.
- Grob 28** iskop XII, spol muški, dubina 1,80 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 2,20 m × 0,80 m, orijentacija istok-zapad. Stanje ušćuvanosti skeleta dobro (tab. VII, 1, XXVII). Nalazi: uz lubanju desno čup žuto smeđe boje (tab. XVII, 11, 11a), visina 16,5 cm, inv. br. 9803; uz šaku desne ruke nož od željeza (tab. XVII, 10), dužina 10 cm, inv. br. 9799; niže desne karlice predica od željeza (tab. XVII, 9), dužina 3,5 cm, inv. br. 9798; uz lijevu ruku dio hrptenjače i prednje noge teleća (1—2 godine starosti); na rebrima lijevo lopatica od teleća; uz lijevu potkoljenicu goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.
- Grob 29** iskop XII, dvojni grob, žena s djetetom, dubina 1,60 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 1,70 m × 0,80 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Skelet djeteta leži lijevo od skeleta žene, koja ima zgrčene noge, stanje ušćuvanosti oba skeleta slabo (tab. VII, 2, XXV). Nalazi: kraj lubanje desno čup tamno sive boje (tab. XVIII, 6), visina 11 cm, inv. br. 9806; lijevo uz lubanju sljepočničarka od srebra s raskucanim više puta zavijenim nastavkom (tab. XVIII, 5), promjer 1,5 cm, inv. br. 9809; na lijevoj nadlaktici polovina narukvice od bronce rombičnog prereza ukrašena točkicama i preko nje okov t. zv. propeler od bronce (tab. XVIII, 7), sve zajedno s ostacima kože i tekstila (tab. XVIII, 8), promjer narukvice 6,3 cm, dužina propelera 6,3 cm, inv. br. 9805. Skelet djeteta bez priloga.
- Grob 30** iskop XIII, spol ženski, dubina 1,10 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 1,90 m × 0,70 m, orijentacija istok-zapad (s otklonom 10° prema sjeveru). Stanje ušćuvanosti skeleta dobro (tab. XXVII). Nalazi: s obje strane lubanje po jedna naušnica od bronce s karičicom rombičnog prereza i koljencima od granuliranih zrna (tab. XIX, 7, 8), promjer 2 cm, inv. br. 9807, 9808; oko vrata đerdan od 69 zrna od staklene smjese bijele žućkaste i plave

boje (tab. XIX, 9), inv. br. 9809; uz desno koljeno čup tamno sive boje (tab. XIX, 10), visina 13 cm, inv. br. 9801; u čupu ljuske jaja (tab. XIX, 11); kraj čupa kosti domaće perad, vjerojatno kokoš, i to bez glave.

Grob 31 iskop XIII, spol ženski, dubina 1,20 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 2 m × 0,70 m, orijentacija istok-zapad. Stanje ušćuvanosti skeleta slabo (tab. VIII, 2, XXVII). Nalazi: iza lubanje čup smeđe boje (tab. XIX, 6, 6a), visina 11 cm, inv. br. 9817; uz lubanju lijevo sljepočničarka što se sastoji od pet brončanih karičica, od kojih je najdonja obmotana žicom i ima štapičaste privjeske (tab. XIX, 1), visina 10 cm, inv. br. 9812; uz lubanju desno sljepočničarka od bronce ista kao pod inv. br. 9812, nedostaju privjesci (tab. XIX, 2), visina 4,3 cm, inv. br. 9813; oko vrata 23 zrna od derdana od staklene paste bijele žućkaste i plave boje (tab. XIX, 4), inv. br. 9814; na lijevoj nadlaktici nož od željeza (tab. XIX, 3), dužina 12 cm, inv. br. 9816; na prstu desne ruke prsten od srebra (tab. XIX, 5), promjer 2 cm, inv. br. 9815; iza lubanje goveđa ili bivolja bedrena kost stražnjeg ekstremiteta.

Grob 32 iskop XIII, spol ženski, dubina 1,10 m, grobna raka je uočljiva, dimenzija 1,80 m × 0,70 m, orijentacija zapad-istok (s otklonom 10° prema sjeveru), licem gleda na zapad. Stanje ušćuvanosti skeleta slabo, tragovi masakriranja tijela i dekapitacija (tab. VIII, 3, XXVII). Nalazi: na rebrima 29 zrna s derdana od staklene smjese bijele zelene i plave boje (tab. XVIII, 11), inv. br. 9819; na rebrima desno ostatak medaljona od srebra, kojem se raspala unutrašnja pločica (tab. XVIII, 10), promjer 2,3 cm, inv. br. 9820; na prstu desne ruke prsten od srebra (tab. XVIII, 9), promjer 2 cm, inv. br. 9821.

DAS FRÜHMITTELALTERLICHE GRÄBERFELD VON BRODSKI DRENOVAC

Der Fundort Brodski Drenovac befindet sich im hügeligen Gelände Slavoniens, nördlich der Save im Bezirke Slavonska Požega, bzw. am Südrand der pannonischen Ebene. Die Fundstelle des Gräberfeldes liegt südlich von diesem Dorfe am Hügel »Plana«, wo 1952 und 1953 das Archäologische Museum in Zagreb Notgrabungen durchgeführt hat. Ein beträchtlicher Teil des Gräberfeldes ist im Laufe der Zeit durch Wasserrisse vernichtet worden, so dass eigentlich nur die Gräber am Hügelgipfel erhalten blieben.

Es wurden insgesamt 32 Reihengräber festgestellt, davon drei Reitergräber und ein Grab mit Doppelbestattung. Die durchschnittliche relative Tiefe der Gräber variierte von 0,15 m (Grab 5) am gestörten Terrain, bis 1,80 m (Grab 28). Die Blickrichtung der Toten war regelmässig nach Westen orientiert, bzw. die Skelette lagen mit dem Kopf nach Osten und den Füßen nach Westen, manchmal mit Abweichungen der Kompassnadel von 10° bis 15°. Ein Ausnahmefall bildet Grab 32, weil dessen Skelett entgegengesetzt lag, obwohl seine Blickrichtung wegen Schädeldekaptation gleichfalls nach Westen gerichtet war. Die Skelette waren zumeist auf den Rücken ausgestreckt, nur das weibliche Skelett im Doppelgrab 29 lag seitwärts mit eingezogenen Beinen. Die Gesamtzahl der Skelette ist wie folgt: männliche 10, weibliche 11, Kinder 7, undefinierbar 4. Der Erhaltungszustand der Skelette ist durchschnittlich schlecht, wegen des sehr kalkhaltigen Bodens.

Als Sondermerkmale der Bestattungsart ist im Grabe 32 Schädeldekaptation mit Spuren von Leichenmassakrierung vor der Grablegung zu vermerken. Ausserdem Teilbestattungen in den Gräber 9, 25, 27 und vielleicht in den Gräbern 3, 4, obwohl es sich möglicherweise um nachträgliche Leichenverstümmelung handeln

mag, wobei zumeist die Extremitäten betroffen wurden. Schädelbestattung gab es im Grabe 12 und möglicherweise in Grabe 2 (Analogien zur Bestattungssitte vgl. Anm. 2—17).

Die Pferde in dem Reitergräbern 1, 13 und 14 lagen an der linken Seite des Reiters mit eingezogenen Beinen und den Kopf mit westlicher Blickrichtung neben den Füßen des Toten. Kraniologisch und osteometrisch handelt es sich um einen kleinen warmblütigen, bzw. orientalischen Tarpan Pferdetyt (Anm. 18—24). Eine beträchtliche Zahl von Tierknochenfunden sind als Grabbeigaben zu verzeichnen (in 20 Gräbern). Am häufigsten sind Oberschenkelknochen der hinteren Extremitäten von Büffeln oder Rindern und Kälbern (Gräber 6, 7, 10, 11, 13—15, 17, 18, 21—26, 28, 31), weiter Schädel, Schulterblätter und Mittelfüsse von Ziegen oder Schafen (Gräber 6, 18, 20, 25), Schweineschulterblätter (Gräber 14, 22), Hühnerskelette ohne Kopf (Gräber 22, 24, 30) und Eierschalen in Tongefäßen (Gräber 7, 30). Diese Tierknochenfunde sind zweifellos Fleischmitgaben, welche man als Nahrungsmitgabe für den Toten (z. B. Rind- und Kalbsknochen), bzw. auch im Sinne von Zaubereivorstellungen oder als Opfergaben (z. B. Schulterblattknochen, Schädel von Ziegen und Schafen oder Hühnerknochen) deuten kann (vgl. Anm. 25—28).

Von 32 Gräbern waren nur 3 ohne archäologische Begleitfunde (Gräber 2, 3, 5), die man statistisch folgendermassen zusammenfassen kann: 4 Ohringe (Gräber 11, 30), 16 Schläfenringe ohne oder mit Anhänger (Gräber 8, 16, 21, 24—27, 29, 31), Halskettenperlen (Gräber 7, 10, 11, 16, 21, 24—27, 30—32), Reste von Halskettendraht (Gräber 7, 27), 1 Armreifen (Grab 24), 1 Propellerbeschlag mit einer Armreifehälfte und Textilresten (Grab 29), 4 Fingerringe (Gräber 25, 31, 32), 1 Riemenenbeschlag (Grab 1), 4 Appliquen (Gräber 13, 16, 19), 1 Medaillon (Grab 32), 1 Nadelbehälter aus Knochen (Grab 16), 8 Schnallen (Gräber 1, 4, 13, 14, 28), 12 Messer (Gräber 4, 6, 13—15, 18—20, 23, 28, 31), 1 Feuerstahl mit 3 Feuersteinchen (Grab 4), 3 Beschläge (Gräber 1, 4, 9), 3 Ahlen (Grab 4), 1 Säbel (Grab 14), 1 Palasch (Grab 19), 6 Steigbügel (Gräber 1, 3, 14), 2 Pferdetransen (Gräber 13, 14), 1 Eimer (Grab 16), 25 Tongefässe (Gräber 1, 6, 7, 10—24, 26, 28—31).

Das Gräberfeld von Brodski Drenovac gehört jedenfalls derjenigen donauländischen Kultur an (früher sog. Keszthely-Kultur, vgl. Anm. 120) als deren Träger die Awaren und die Slawen zu bezeichnen sind. Awarisches Kulturgut im engeren Sinne sind in diesem Gräberfeld: der Säbel, der Palasch, die Reiterausrüstung (besonders die Transen mit »S« förmigen Knebel und die Steigbügel), der Propellerbeschlag, der Nadelbehälter und die Ohringe mit Glassanhänger (vgl. Anm. 85—90, 97—104, 58, 66—67, 29—32). Es fehlen die spezifischen aus Bronze gegossenen Gürtelgarnituren des 8. Jrh. (mit Kreislappenranken, Greifenmotiven und Tierkampfszenen verziert); das einzige solche Element ist der Riemenbeschlag aus dem Grab 1, dessen Stileigentümlichkeit mit denjenigen der bekannten Funde von Blatnica, Hohenberg, Brestovac usw. artverwandt ist und die jedenfalls alle in die erste Hälfte des 9. Jrh. datiert werden müssen (vgl. Anm. 60—69).

Als ausgesprochen slawisches Kulturgut wären verschiedene Schläfenringe hervorzuheben, so diejenigen mit mehrmals gewundener Endung und die mit stäbchenartigen und haftartigen Anhänger, welche zum Formschatz der Kottlacher Kultur zu weisen sind (vgl. Anm. 33—46). Die silbernen vergoldeten Perlen kann

man mit Vergleichsstücken aus den mährischen Nekropolen des 9. Jrh., in Verbindung bringen (vgl. Anm. 52—53). Jedenfalls ist auch die Keramik, die dem sog. Donautypus angehört, von den Slawen hergestellt und benutzt worden (vgl. Anm. 110, 113—117). Die Spatha (Typ X), welche von derselben Fundstelle stammt, aber viele Jahre vor der Grabung gefunden wurde, hat in Mitteleuropa die früheste Analogie in der Spatha eines Kriegergrabes von Mikulčice, weiter ist sie vergleichbar mit denen von Staré Město und von Praha-Hradčani, obzwar sie hier, bezugnehmend auf die übrigen Funde wohl gleichzeitig mit derjenigen von Mikulčice sein dürfte (vgl. Anm. 91—96).

Das hier veröffentlichte Gräberfeld ist in die Zeit der ersten Jahrzehnte des 9. Jrh. zu datieren, bzw. in die Zeit bald nach dem Zusammenbruch der Awarenherrschaft im Donaauraum. Es ist anzunehmen, dass es sich hier wahrscheinlich überwiegend um Slawen handelt, die in ihrer Bestattungsart und manchen Begleitbeigaben awarische Kulturelemente des 8. Jrh. noch beibehalten haben. Das Gräberfeld von Brodski Drenovac liegt in Kroatien nördlich der Save-Ebene, also an der Peripherie des in erster Linie auf die Pannonische Ebene beschränkten Bereiches des sog. zweiten awarischen Khaganates, ähnlich wie einige Nekropolen in Österreich und der Slowakei; zu denen gibt es gute Parallelen, z. B. in Devínska Nová Ves, Žitavska Tón und Hohenberg. Weiter findet man Vergleichsmaterial in den vielzähligen ungarländischen Nekropolen, aber nur wenige Beziehungen zu den altkroatischen Grabfunden im adriatischen Hinterland.

Vom historischen Gesichtspunkt aus betrachtet gehört dieses Gräberfeld in diejenige Epoche in welcher die ersten Versuche der kroatischen Staatsbildung nicht nur an der Adria, sondern auch an der Save, begonnen haben, und zwar in der Zeit der Fürsten Ljudevit Posavski (810—823) und Ratimir (829—838), die im kroatischen Savegebiet der karolingischen Macht Widerstand zu leisten versucht haben (vgl. Anm. 132—137).

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I, 1, Blick auf das Grabungsgelände.
 Taf. II, 1, Graben VI mit Gräbern 14, 15, 16; 2, Graben VII mit Gräbern 17, 18, 19, 20, 21.
 Taf. III, 1, Graben VIII mit Gräbern 22, 23; 2, Reitergrab 1.
 Taf. IV, 1, Grab 6; 2, Reitergrab 13.
 Taf. V, 1, Reitergrab 14; Grab 10; 3, Grab 27.
 Taf. VI, 1, Grab 19; 2, Grab 24.
 Taf. VII, 1, Grab 28; 2, Grab 29; 3, Grab 23.
 Taf. VIII, 1, Grab 26; 2, Grab 31; 3, Grab 32.
 Taf. IX, 1—6, Reitergrab 1; 7—12, Grab 4.
 Taf. X, 1—2, Grab 6; 3—4, Grab 7; 5—6, Grab 8; 7, Grab 9; 8—9a, Grab 10.
 Taf. XI, 1—4a, Grab 11; 5—5a, Grab 12; 6—6a, Grab 15.
 Taf. XII, 1—10, Reitergrab 13.
 Taf. XIII, 1—8a, Reitergrab 14.
 Taf. XIV, 1—1b, Reitergrab 14; 2—9a, Grab 16.
 Taf. XV, 1, Grab 17; 2—3, Grab 18; 4—7, Grab 19; 8, Spatha gefunden vor der Grabung, ohne Grabzusammenhang.
 Taf. XVI, 1—2, Grab 20; 3—5, Grab 21; 6, Grab 22; 7—9, Grab 23; 10—14, Grab 24.
 Taf. XVII, 1—5, Grab 25; 6—8, Grab 27; 9—11a, Grab 28.
 Taf. XVIII, 1—4, Grab 26; 5—8, Grab 29; 9—11, Grab 32.
 Taf. XIX, 1—6a, Grab 31; 7—11, Grab 30.
 Taf. XX—XXVII, Orthogonalzeichnungen der Gräber in situ.

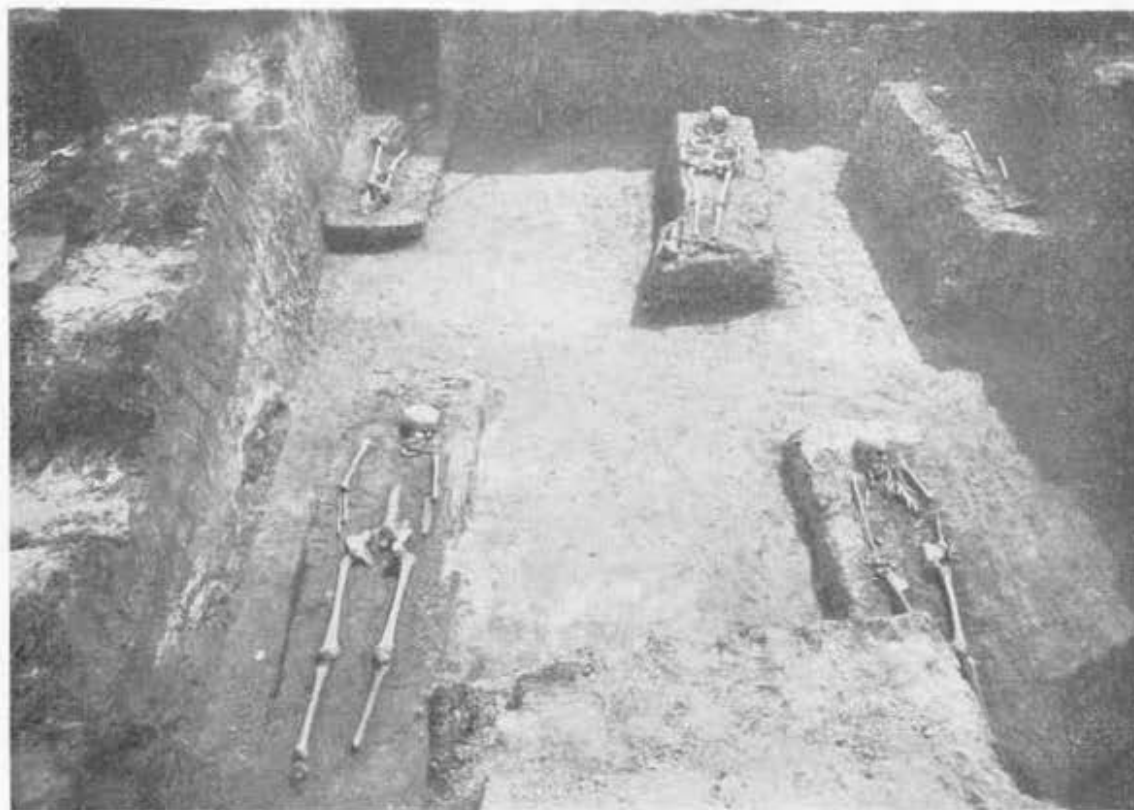

1

Tab. I, Brodski Drenovac. Sl. 1, opći pogled na dio istraženog terena.

1

2

Tab. II, Brodski Drenovac. Sl. 1, iskop VI s grobovima 14, 15 i 16; sl. 2, iskop VII s grobovima 17, 18, 19, 20 i 21.

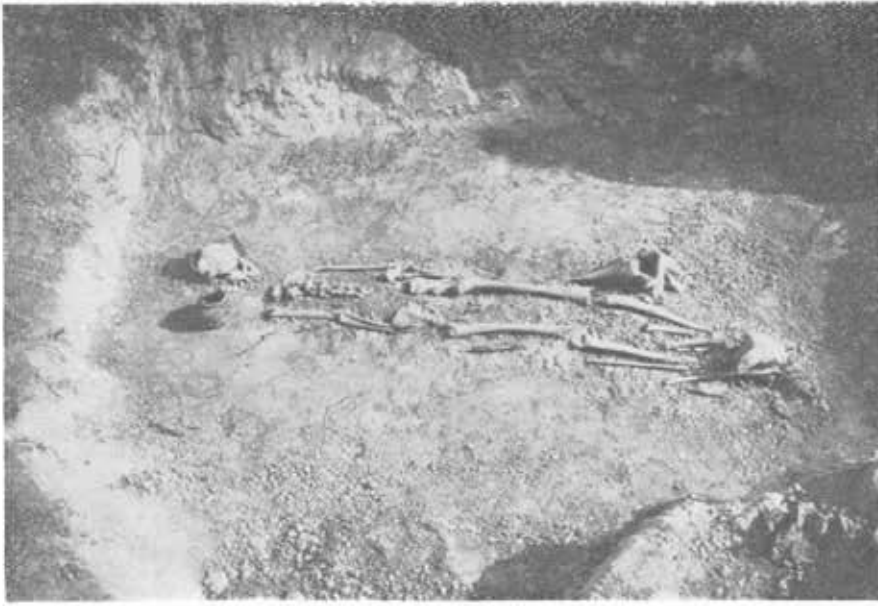
1

2

Tab. III, Brodski Drenovac. Sl. 1, iskop VIII s grobovima 22 i 23; sl. 2, konjanički grob 1.

1

2

Tab. IV, Brodski Drenovac. Sl. 1, grob 6: sl. 2, konjanički grob 13.

1

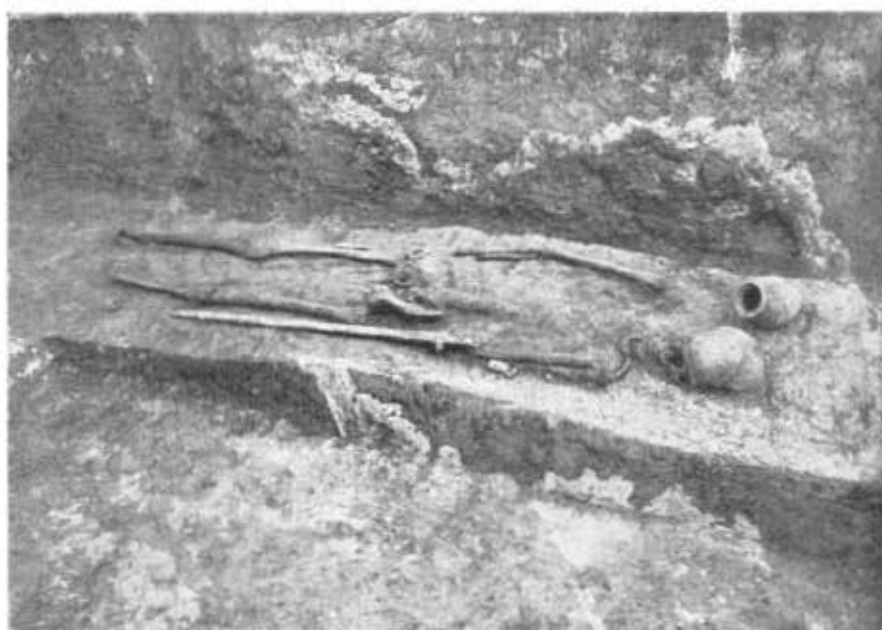

2

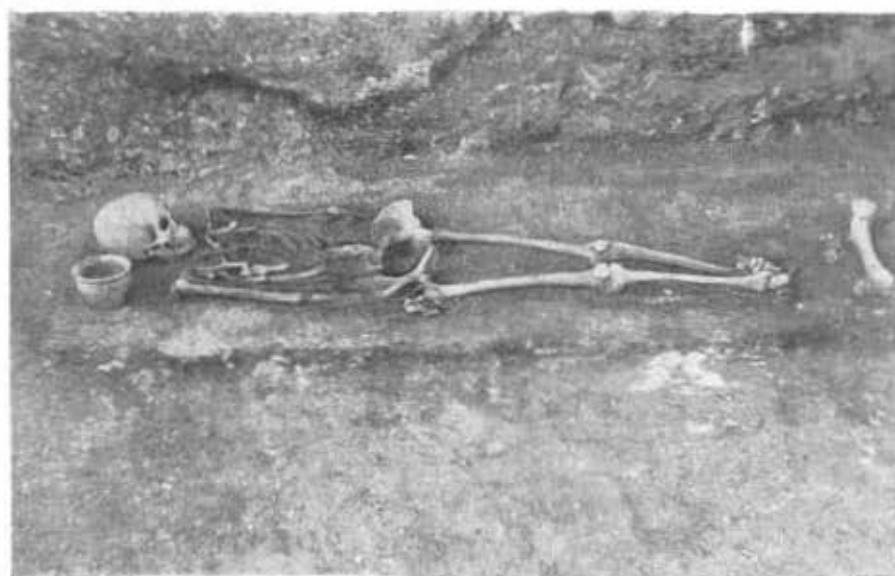

3

Tab. V, Brodski Drenovac. Sl. 1, konjanički grob 14; sl. 2, grob 10; sl. 3, grob 27.

1

2

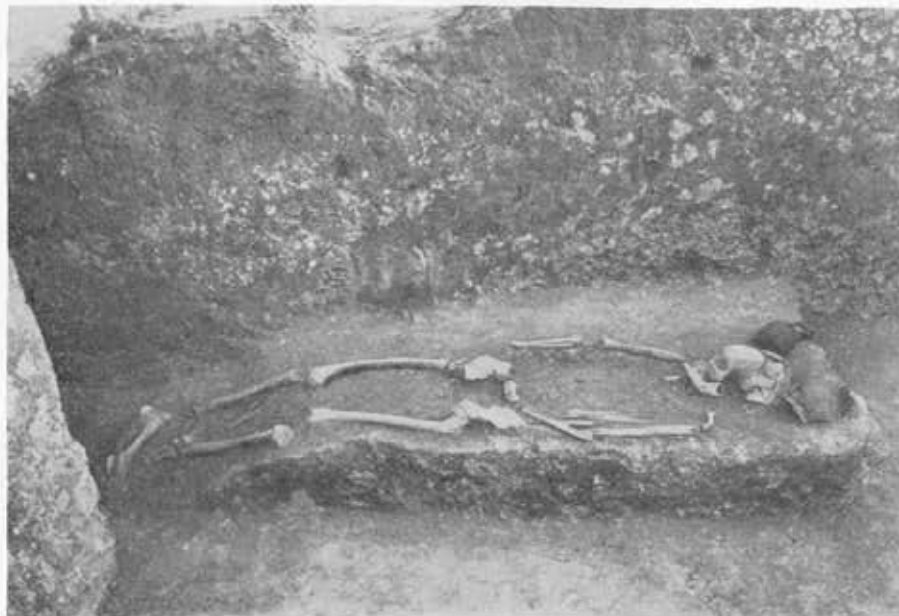
Tab. VI, Brođski Drenovac. Sl. 1, grob 19; sl. 2, grob 24.

1

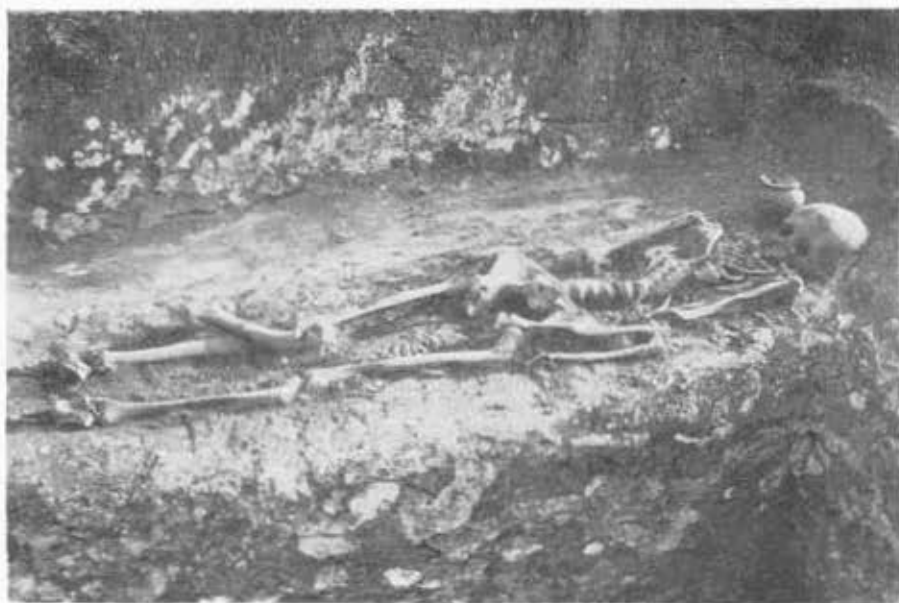

2

3

Tab. VII, Brodski Drenovac. Sl. 1, grob 28; sl. 2, grob 29; sl. 3, grob 23,

1

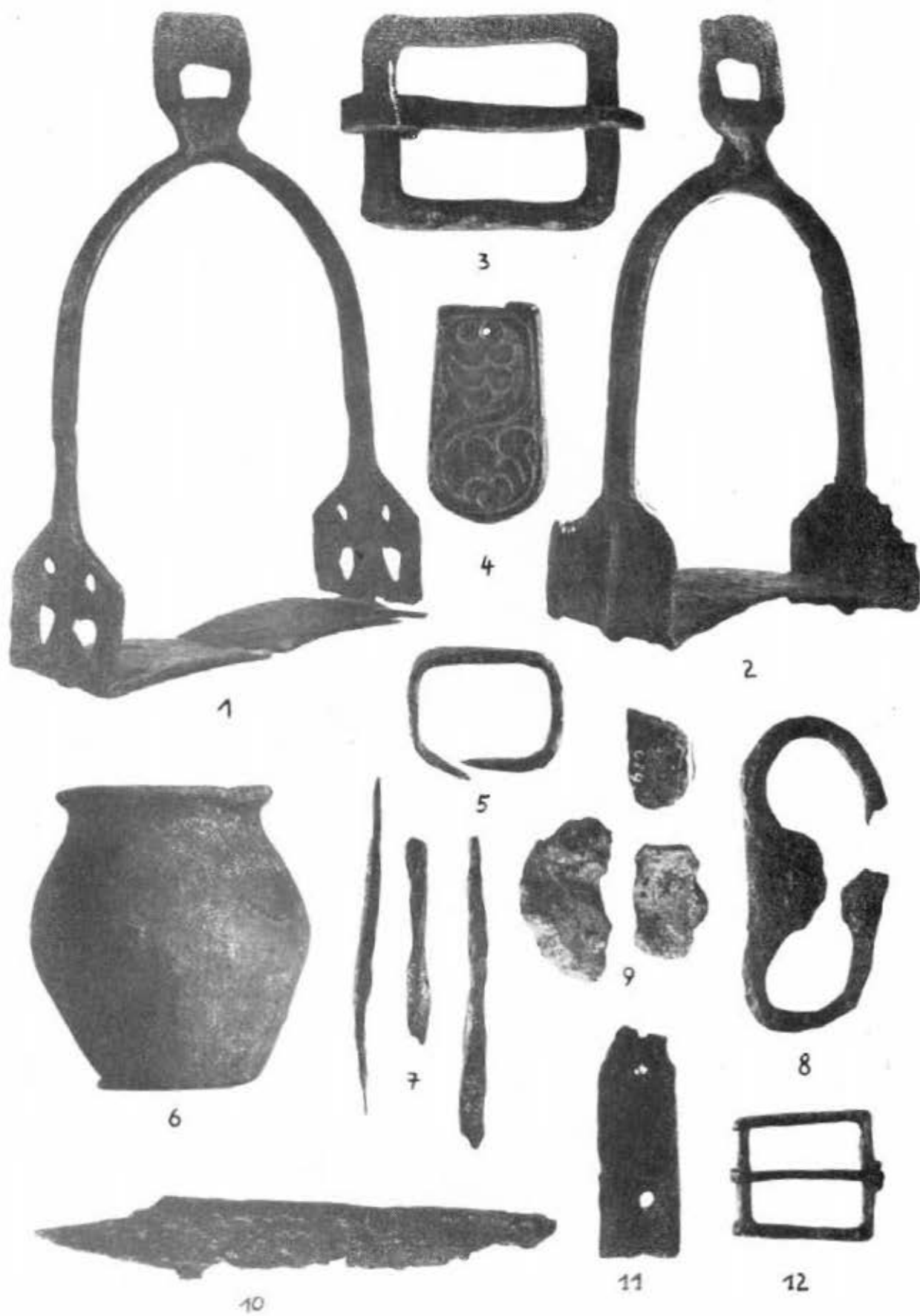
2

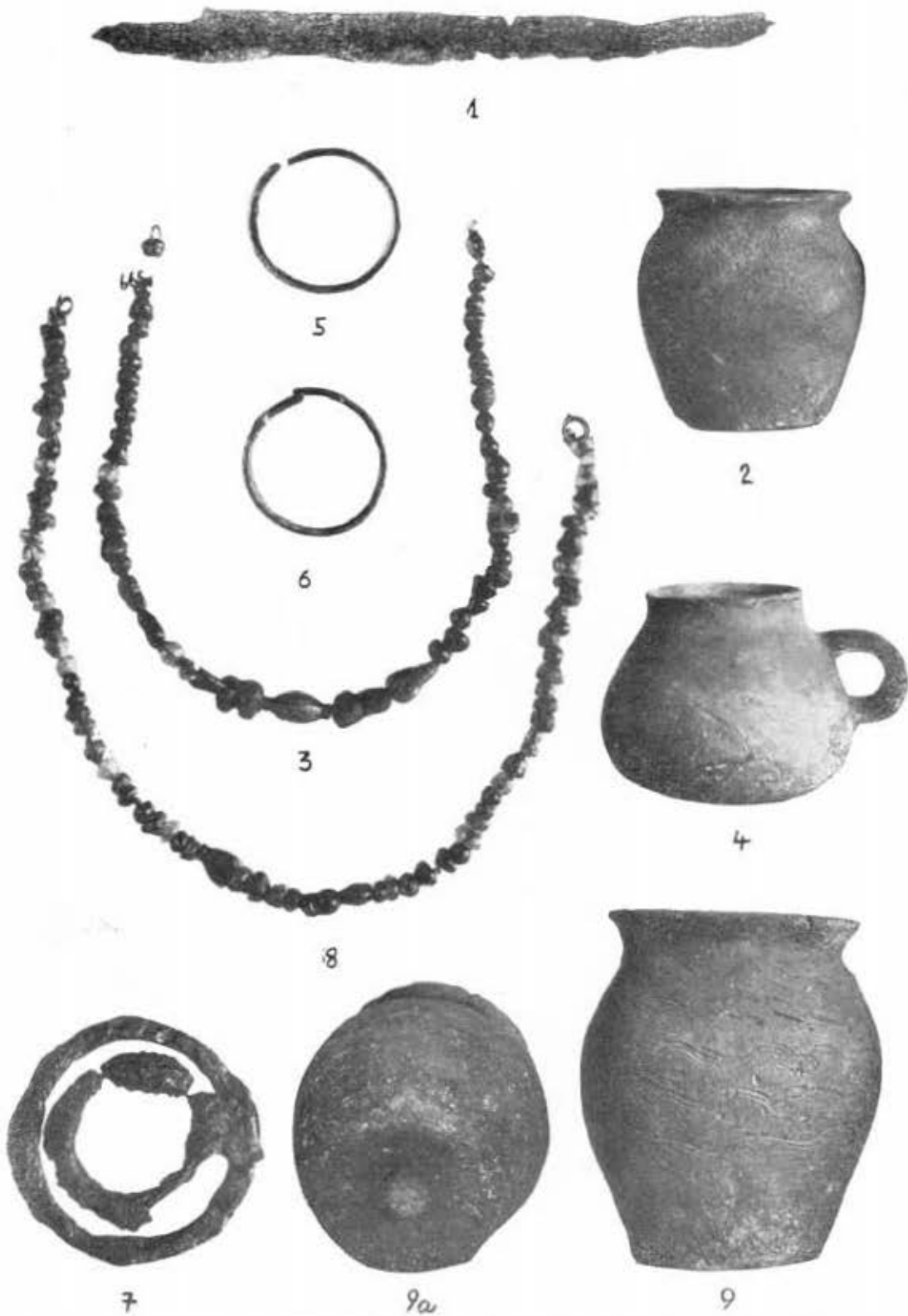
3

Tab. VIII, Brodski Drenovac. Sl. 1, grob 26; sl. 2, grob 31; sl. 3, grob 32.

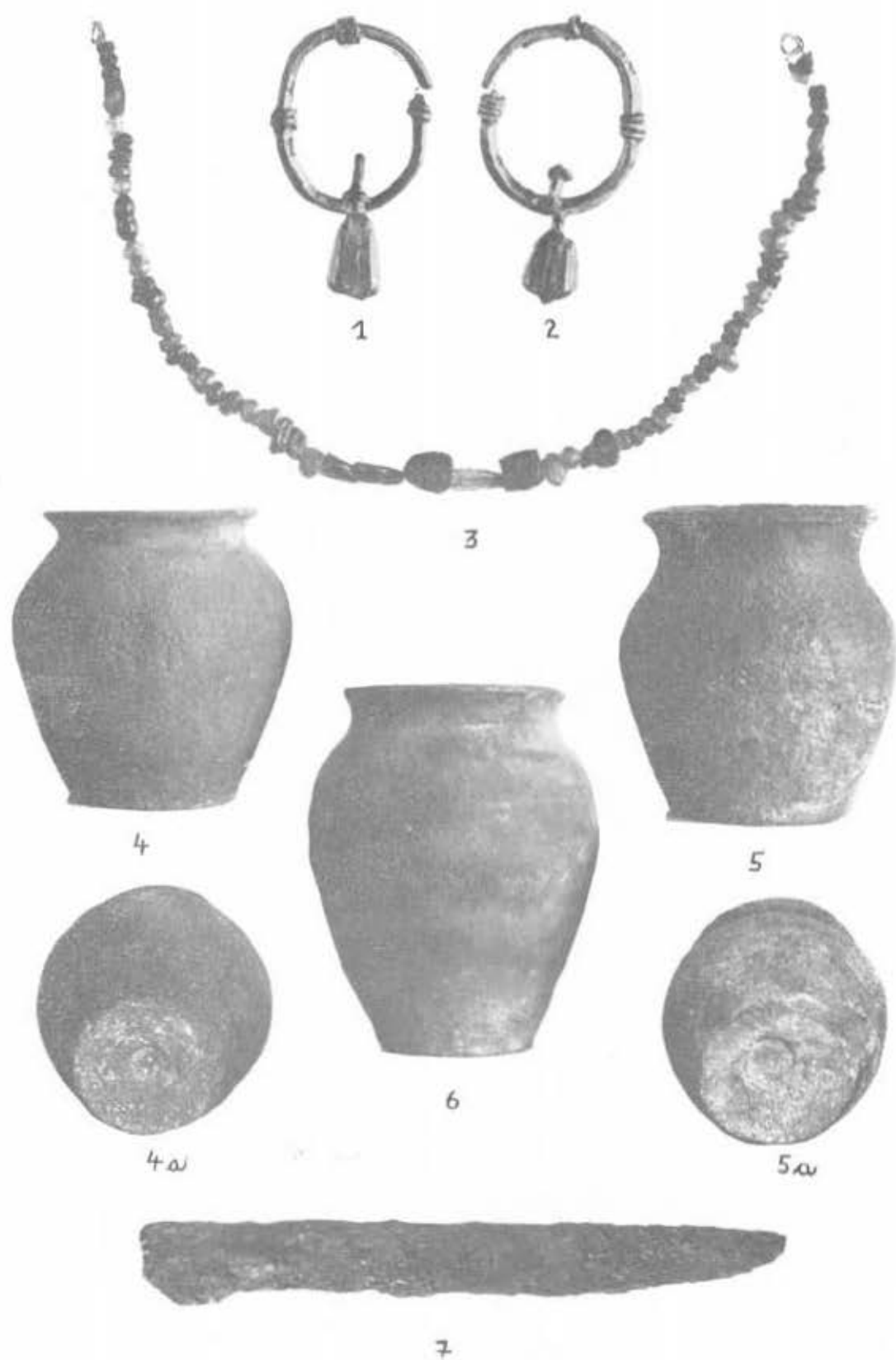

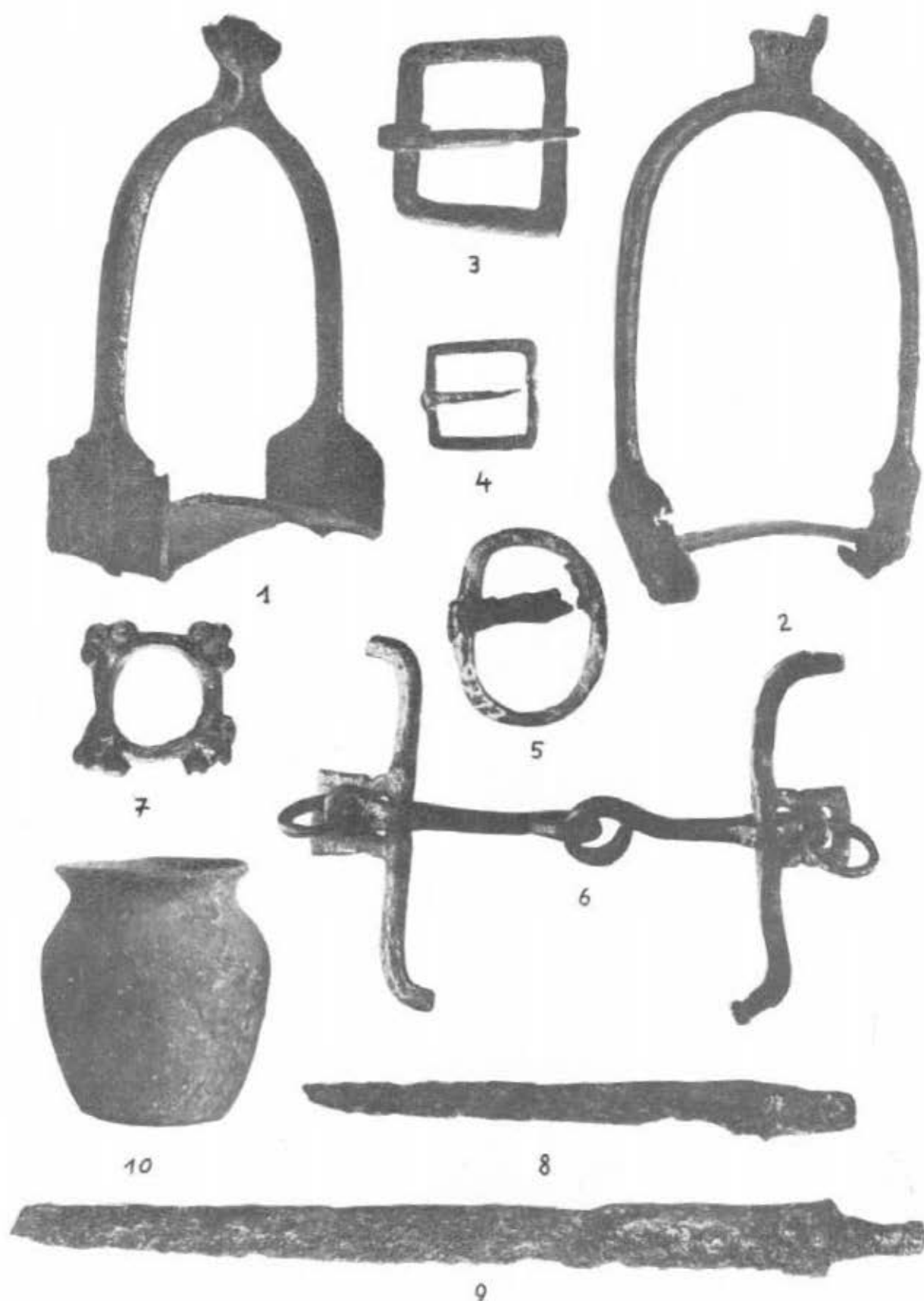
Tab. IX, Brodski Drenovac. Sl. 1—6, konjanički grob 1; sl. 7—12, grob 4.

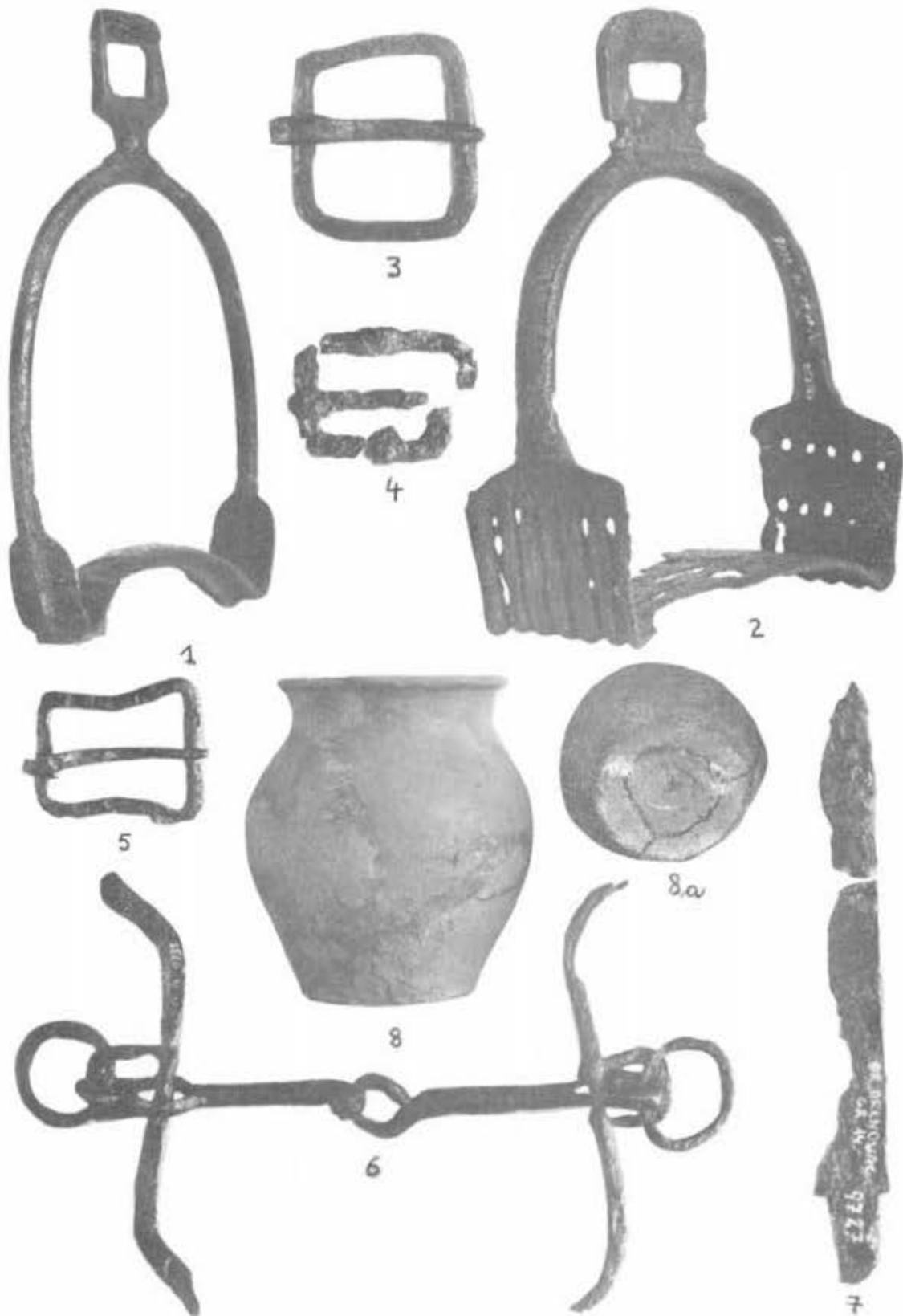
Tab. X, Brodski Drenovac. Sl. 1—2, grob 6; sl. 3—4, grob 7; sl. 5—6, grob 8; sl. 7, grob 9;
sl. 8—9a, grob 10.

Tab. XI, Brodski Drenovac. Sl. 1—4a, grob 11; sl. 5—5a, grob 12; sl. 6—7, grob 15.

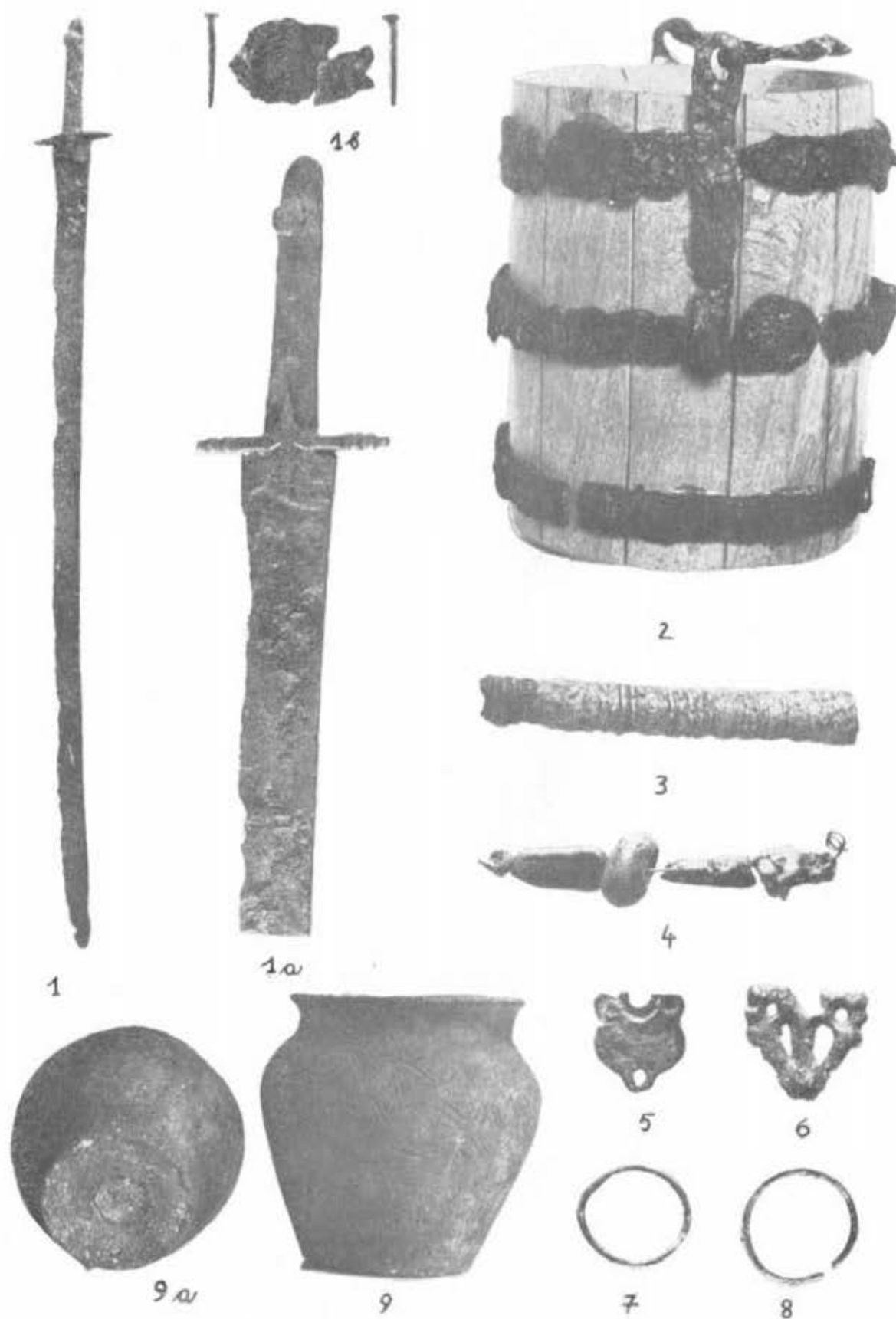

Tab. XII, Brodski Drenovac. Sl. 1—10, konjanički grob 13.

Tab. XIII, Bredski Drenovac. Sl. 1—8a, konjanički grob 14.

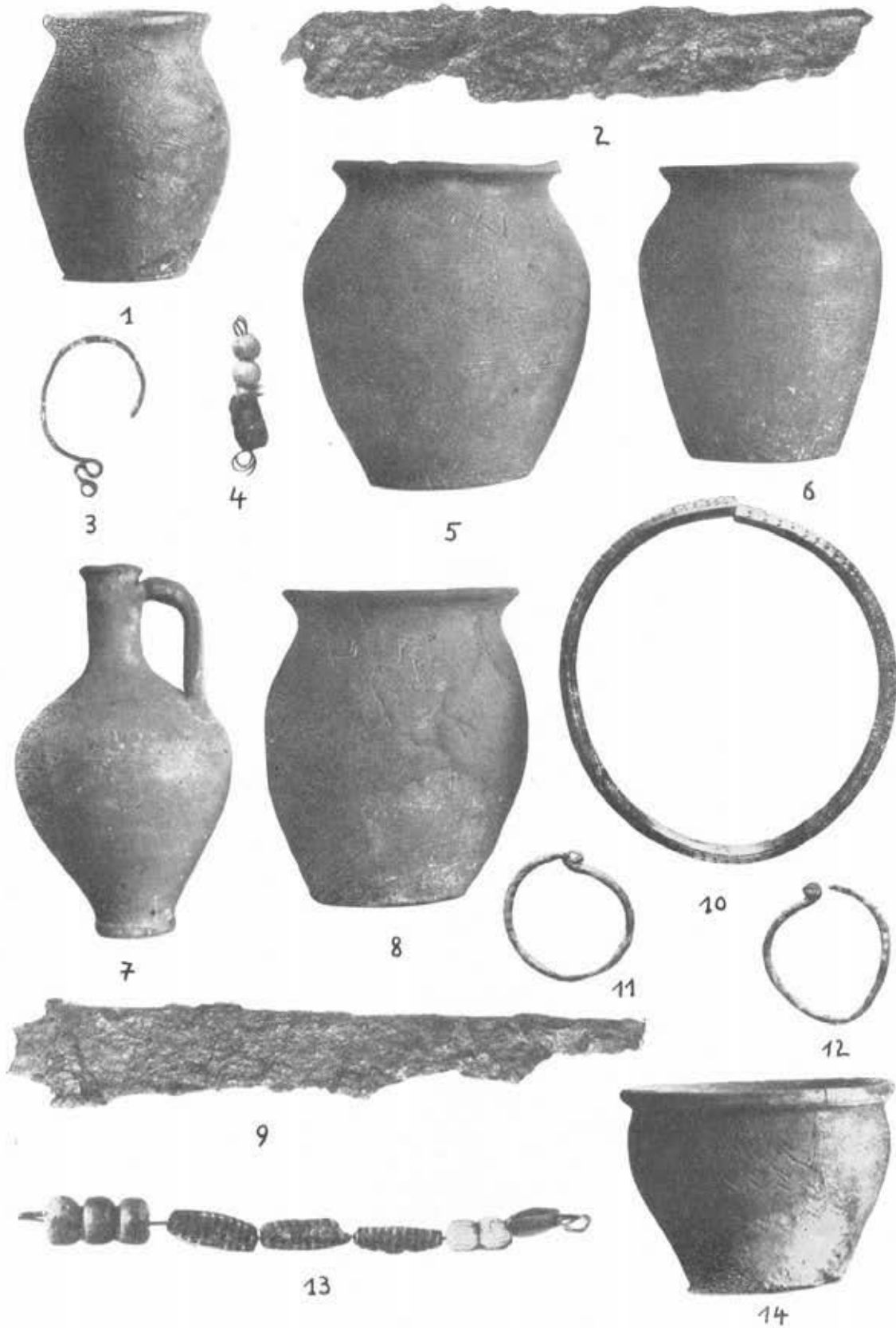

Tab. XIV, Brodski Drenovac, Sl. 1—1b, konjanički grob 14; sl. 2—9a, grob 16.

Tab. XV, Brodski Drenovac. Sl. 1, grob 17; sl. 2—3, grob 18; sl. 4—7, grob 19; sl. 8, spata
 nađena prije iskapanja.

Tab. XVI, Brodski Drenovac. Sl. 1—2. grob 20; sl. 3—5, grob 21; sl. 6, grob 22; sl. 7—9, grob 23; sl. 10—14, grob 24.

Tab. XVII, Brodski Drenovac. Sl. 1—5, grob 25; sl. 6—8, grob 27; sl. 9—11a, grob 28.

1

5

6

2

3

7

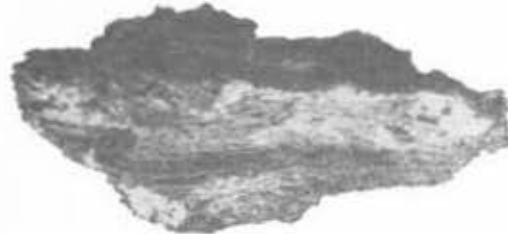
9

4

10

8

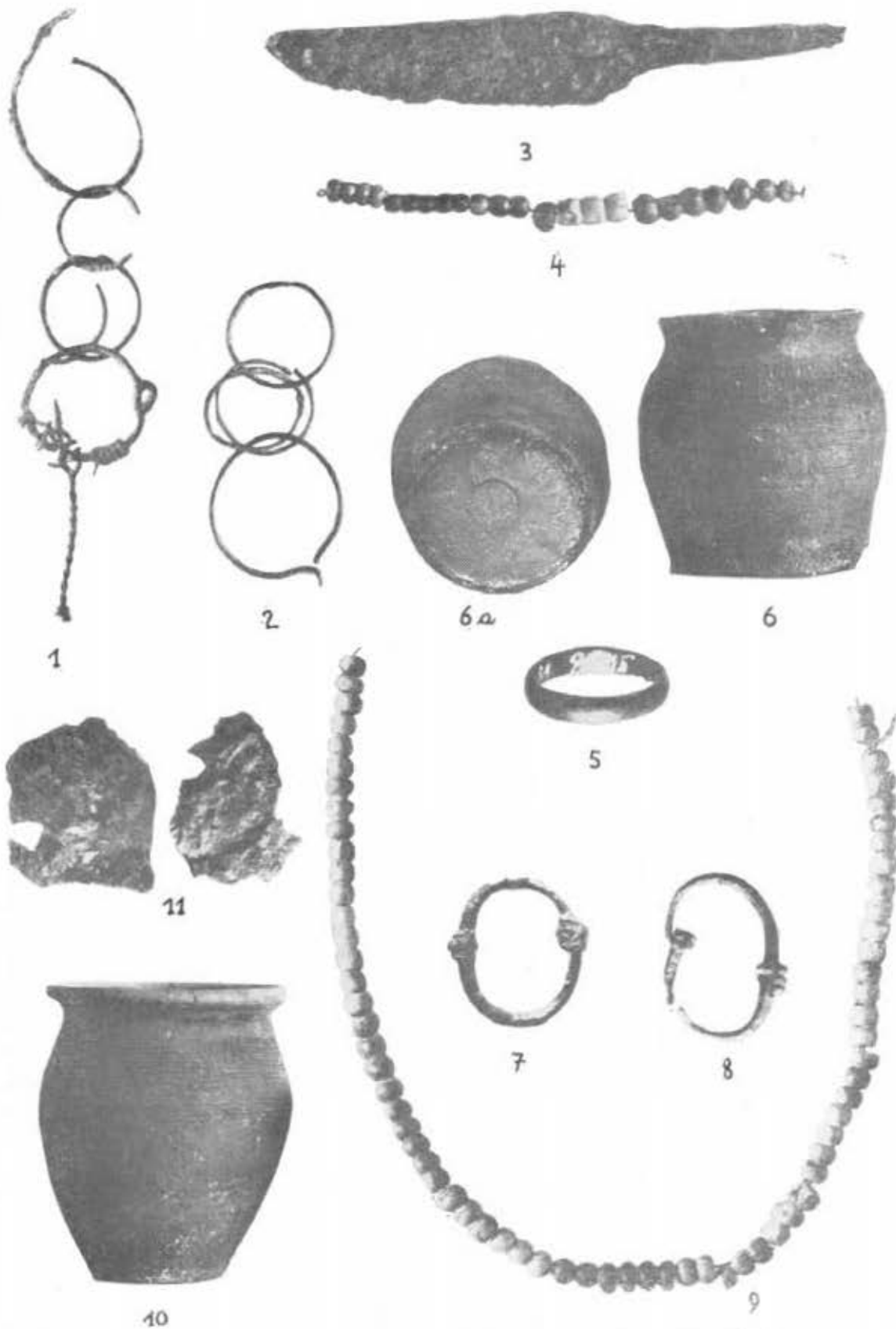

11

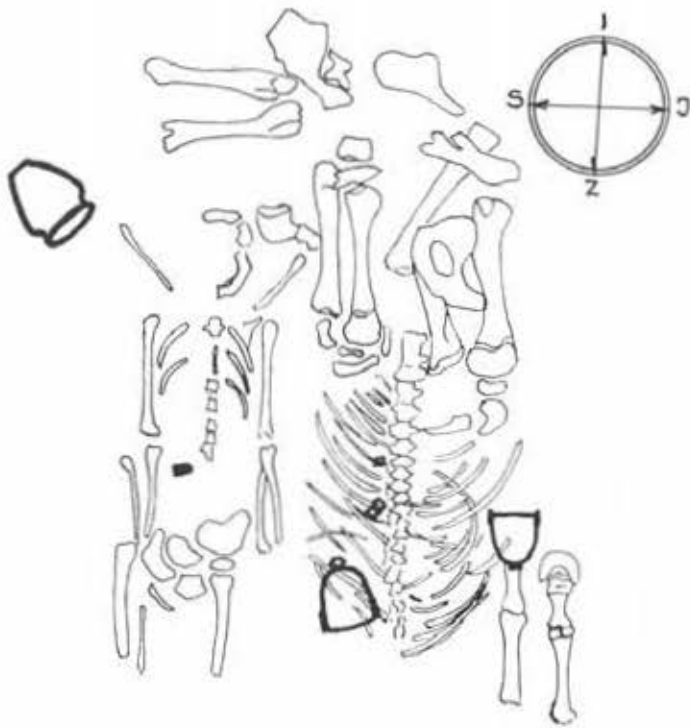
Tab. XVIII, Brodski Drenovac. Sl. 1—4, grob 26; sl. 5—8, grob 29; sl. 9—11, grob 32.

Tab. XIX. Brodski Drenovac. Sl. 1—6a, grob 31; sl. 7—11, grob 30.

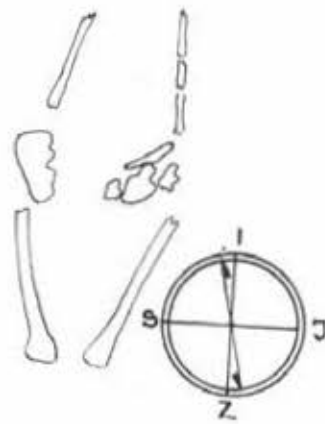
GROB 1.

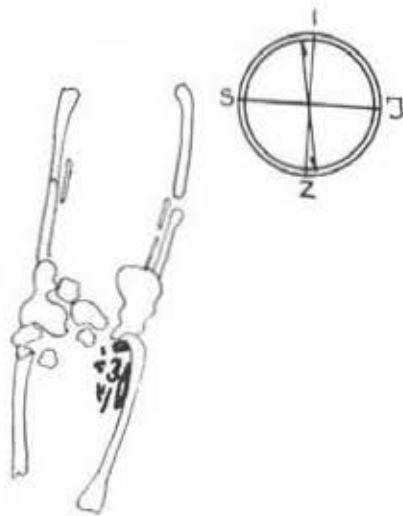
GROB 2.

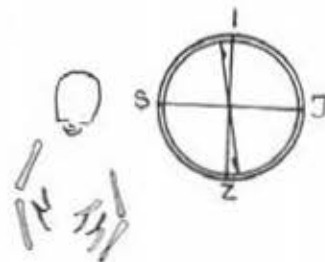
GROB 3.

GROB 4.

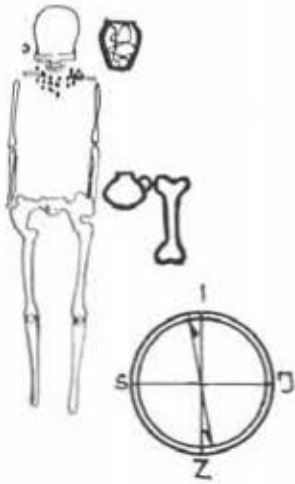

GROB 5

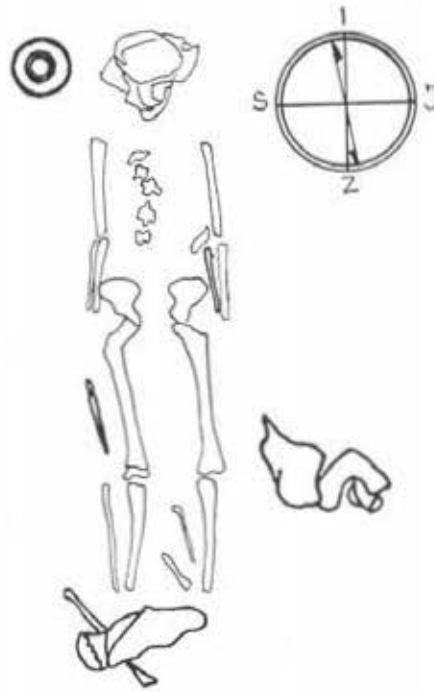

Tab. XX, Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

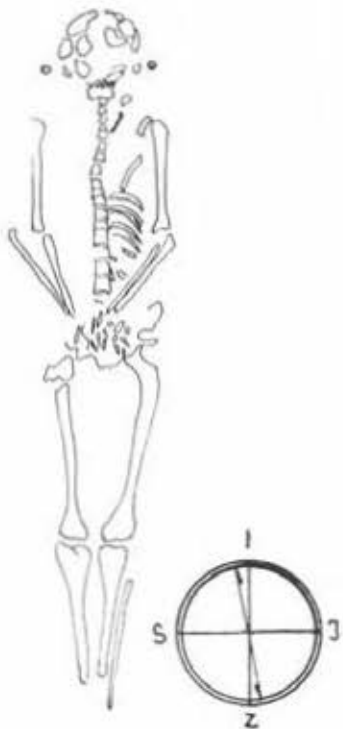
GROB 7.

GROB 6

GROB 8

GROB 9

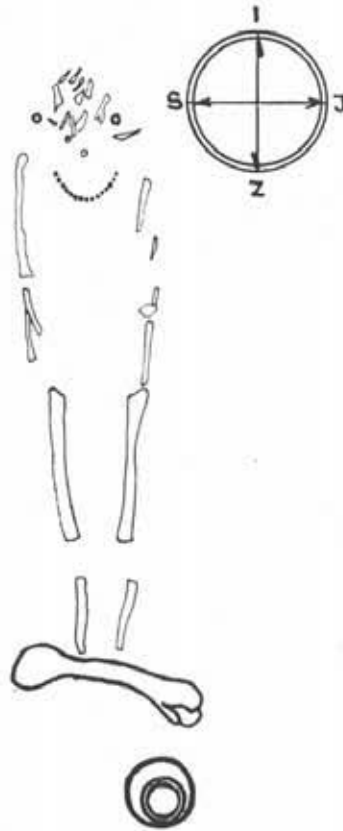

Tab. XXI, Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

GROB 10

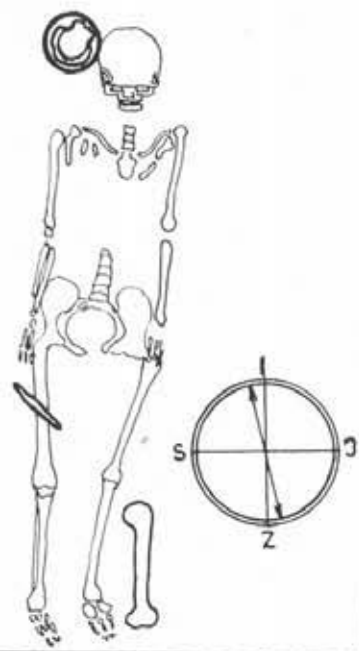
GROB 11

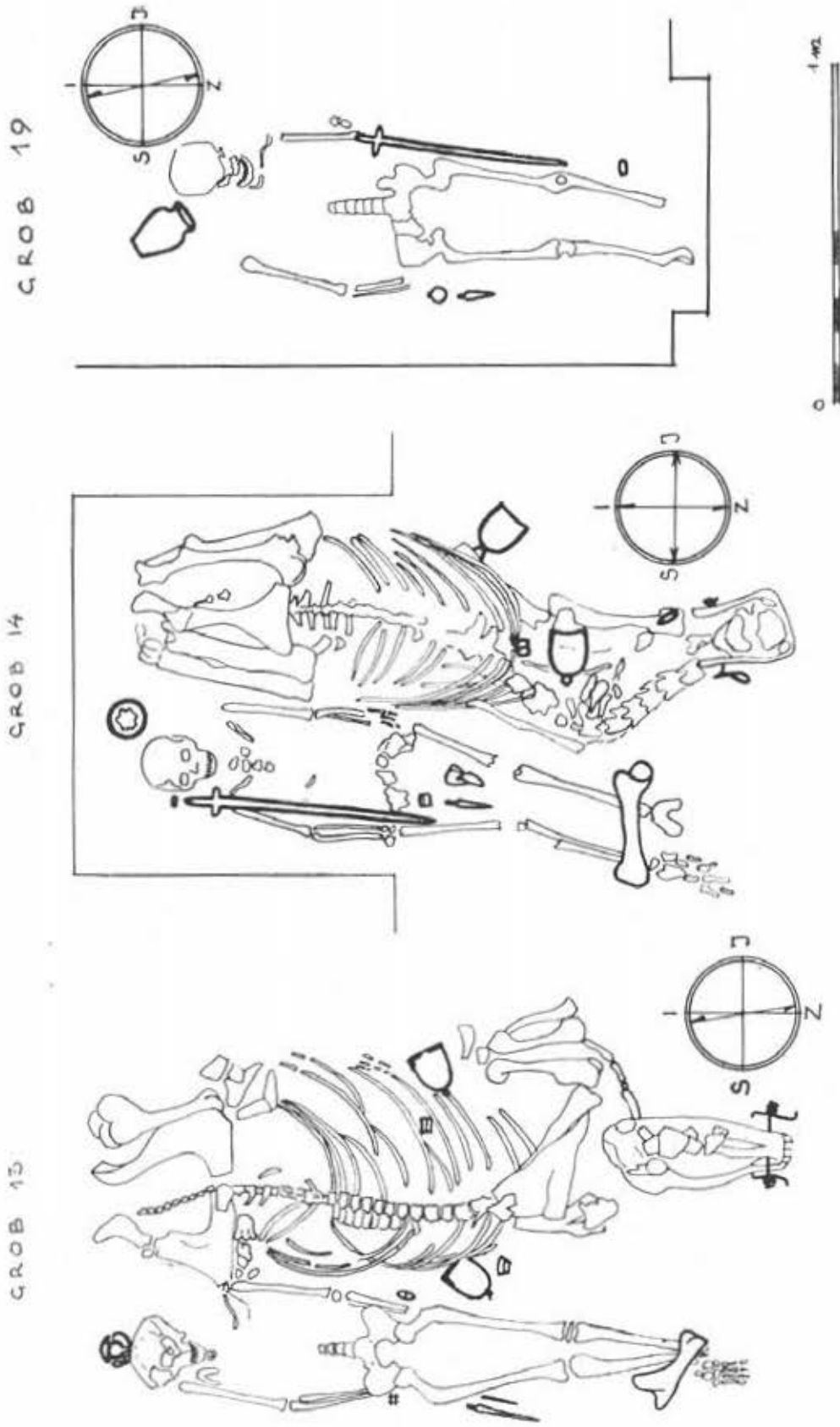
GROB 12

GROB 15

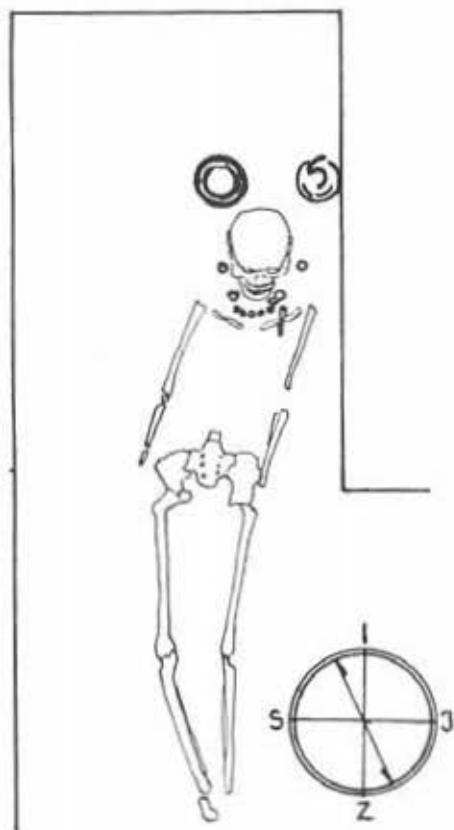
Tab. XXII, Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

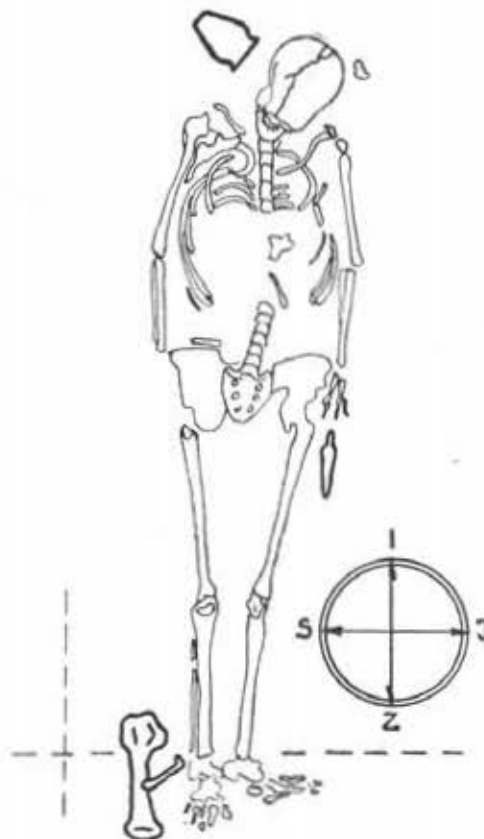
Tab. XXIII, Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

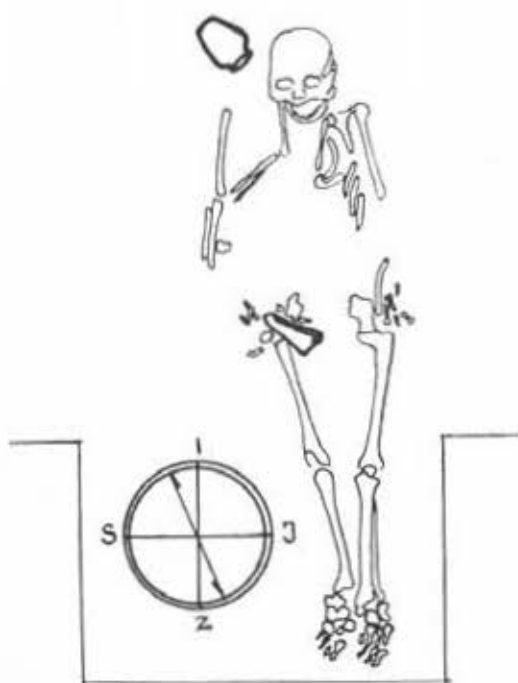
GROB 16

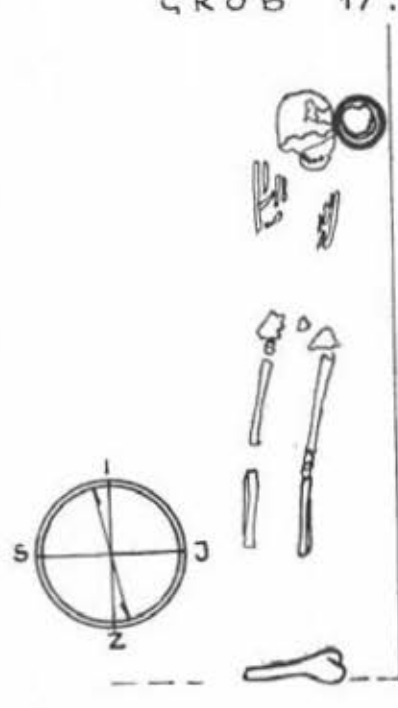
GROB 18.

GROB 20

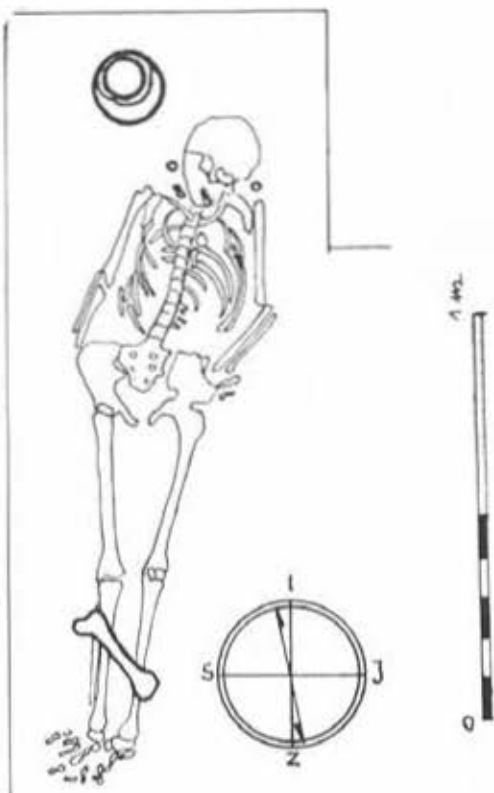

GROB 17.

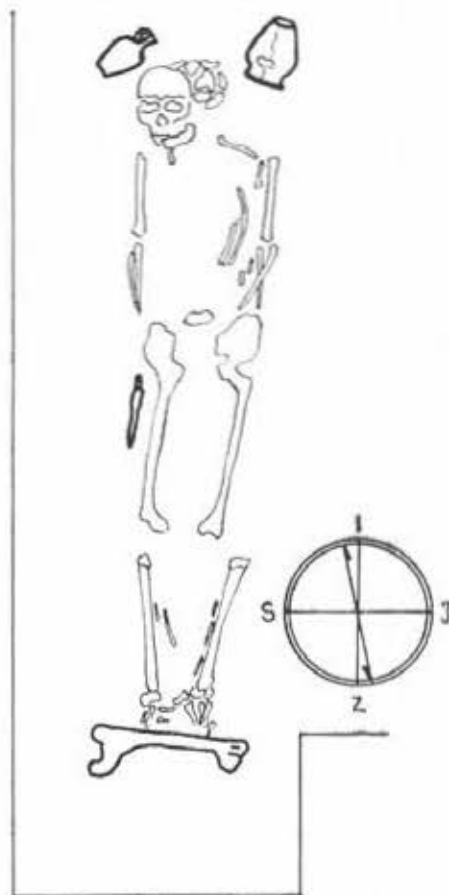

Tab. XXIV, Brodski Drenovac. Ortogonalni erteži grobova in situ.

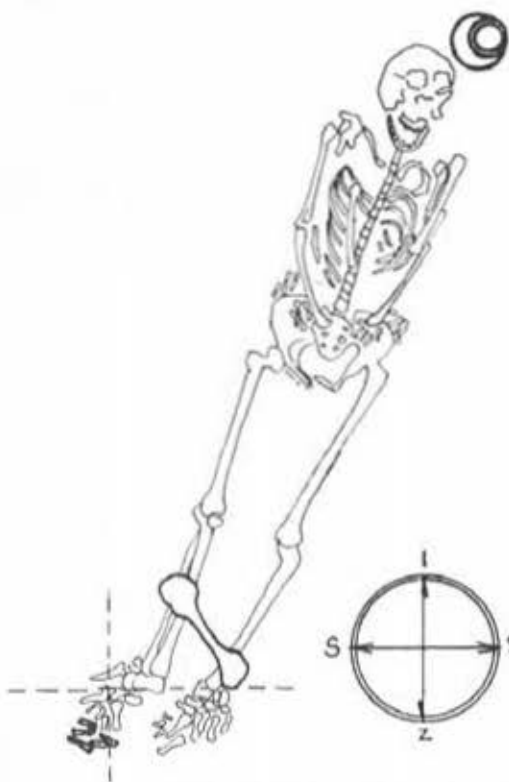
GROB 21.

GROB 23

GROB 22

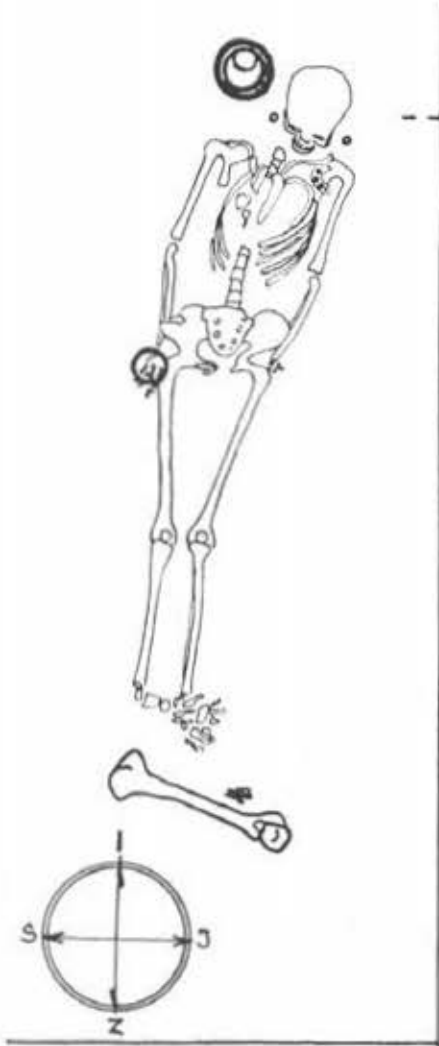

GROB 29

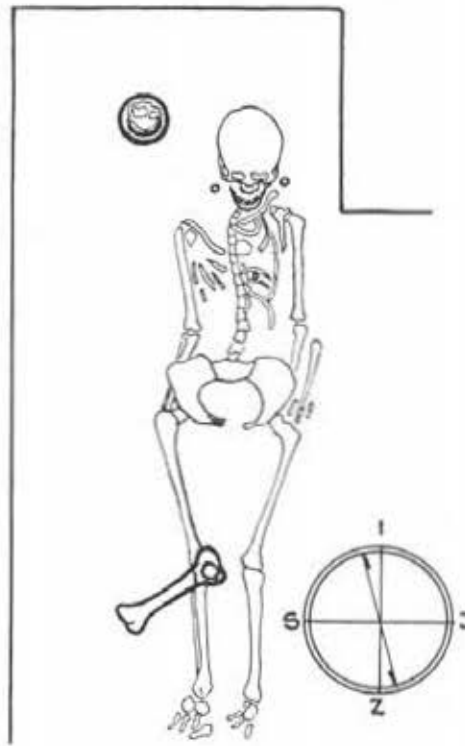

Tab. XXV, Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

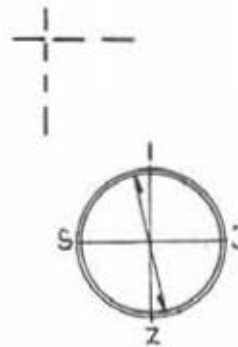
GROB 24

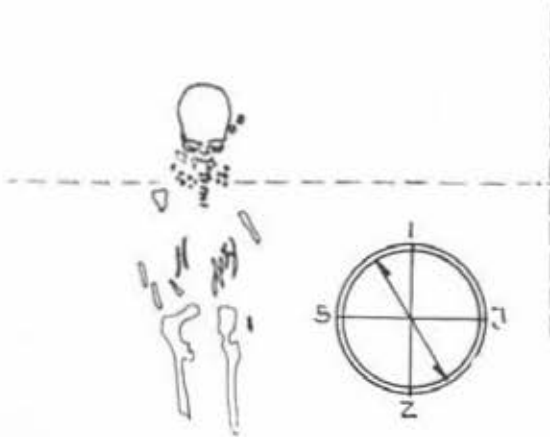
GROB 26

GROB 25

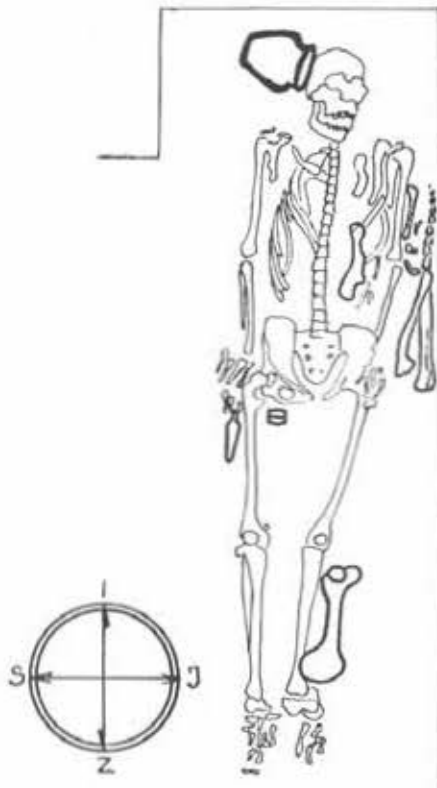

GROB 27

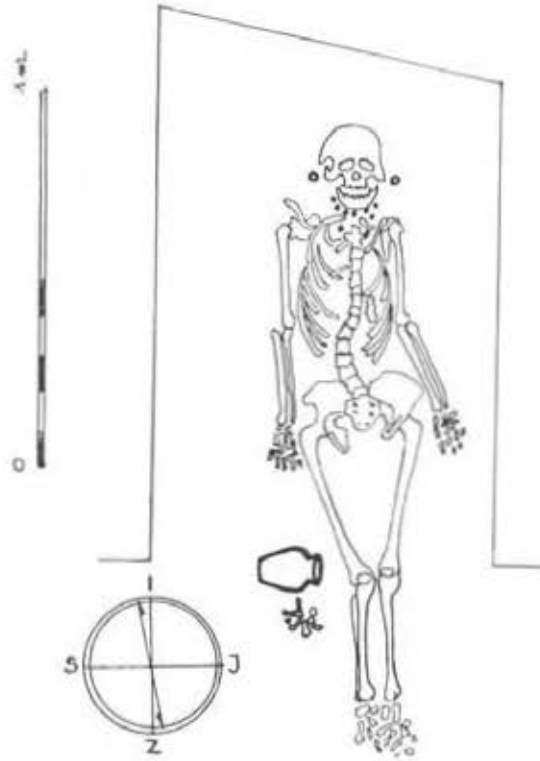

Tab. XXVI, Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

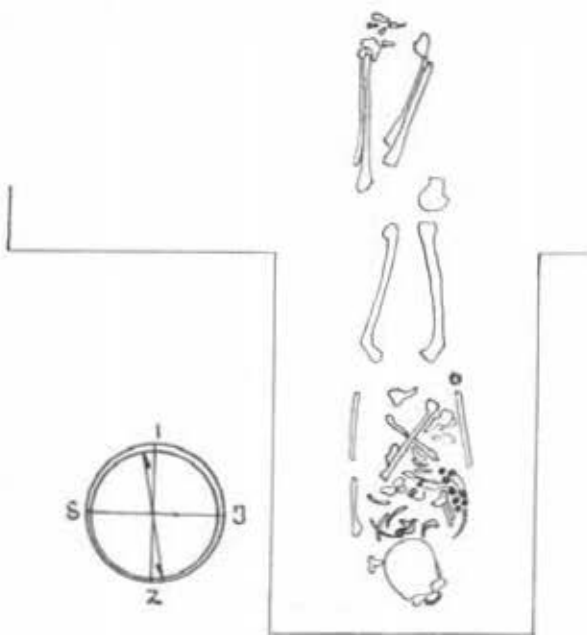
GROB 28.

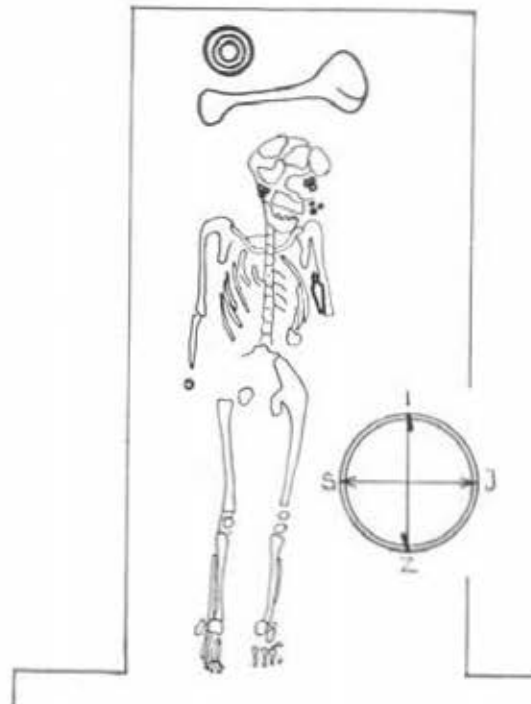
GROB 30.

GROB 32.

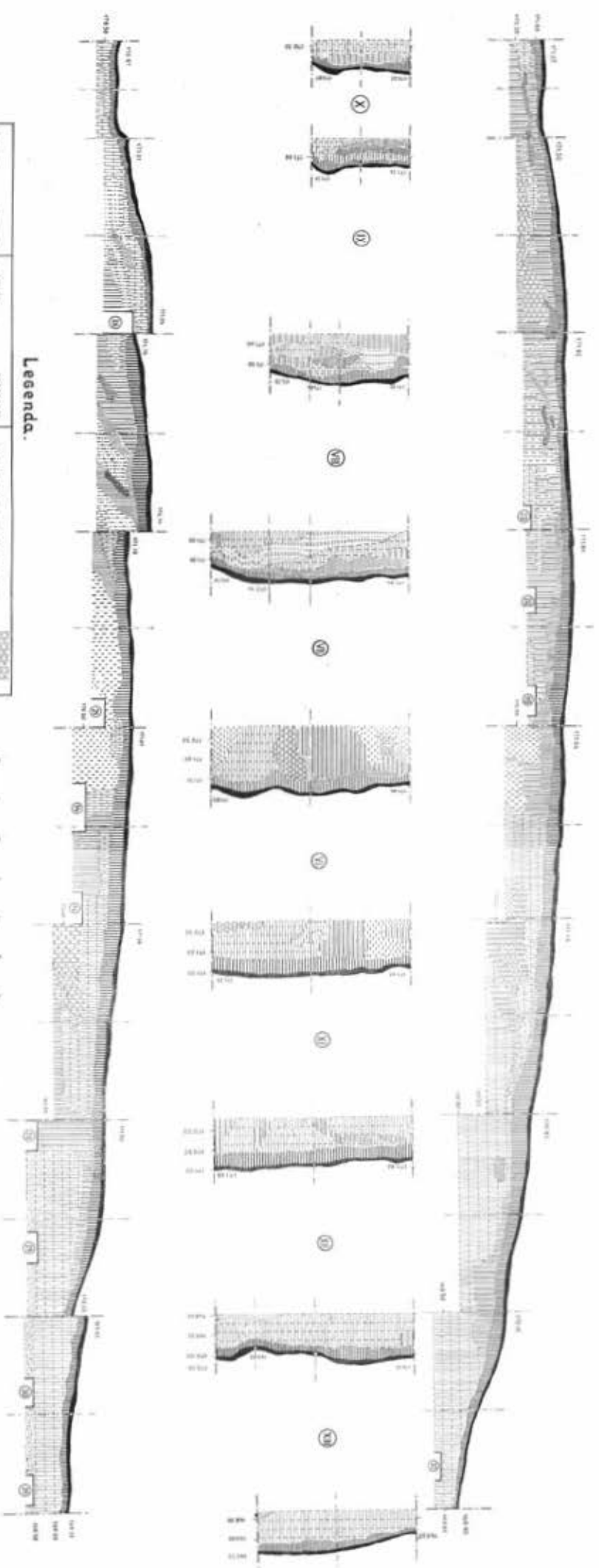
GROB 31.

Tab. XXVII. Brodski Drenovac. Ortogonalni crteži grobova in situ.

humar subteran lagor erbovi	vrbjiti stina stina pomolana in vapnem	vrbjiti pomolani in vapnem stina in tovarna vapna vrbjiti in tovarna vapna vrbjiti in elinim vapnem pujska
--------------------------------------	---	--

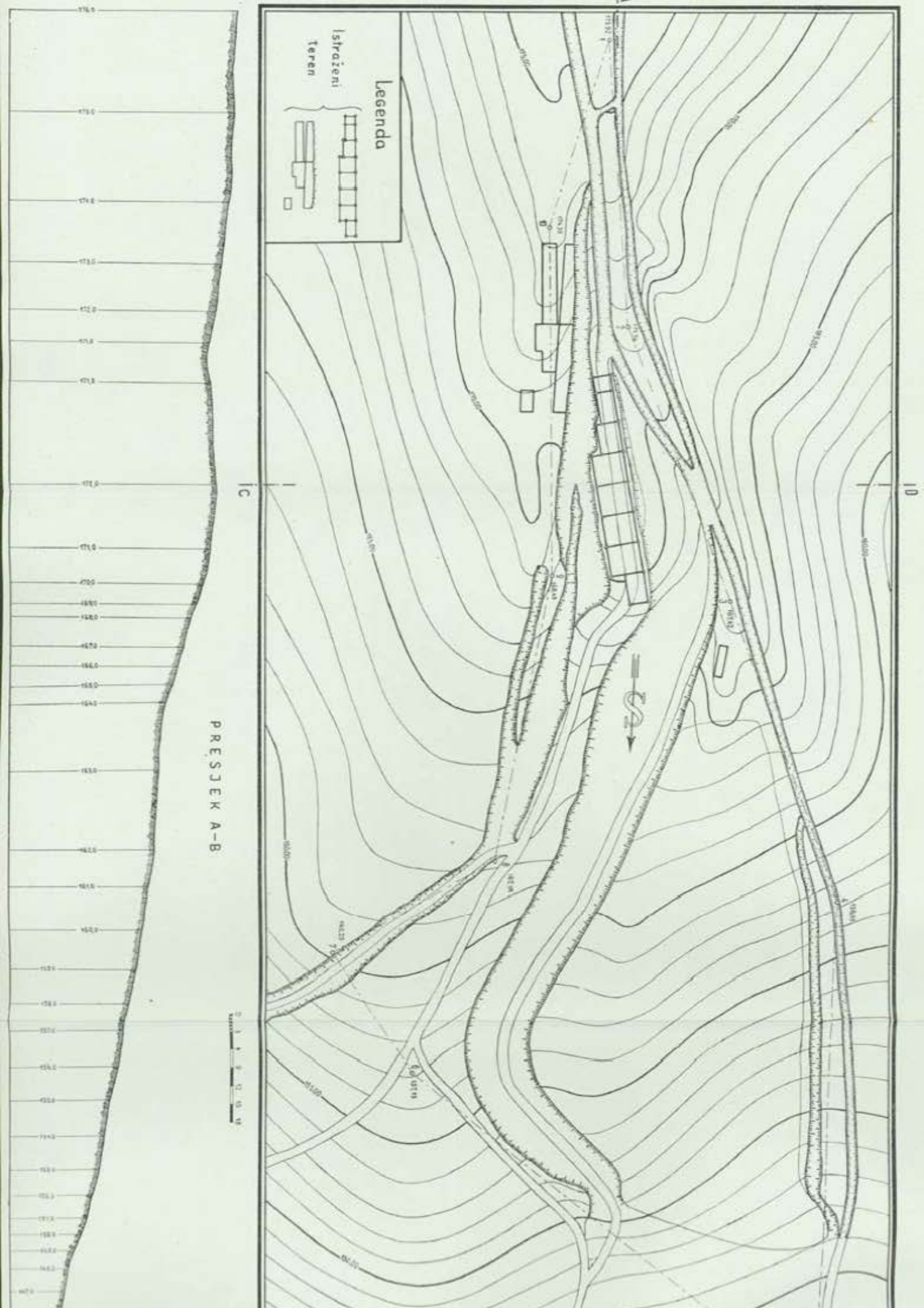
Legenda.

PLAN III.

Opći pogled na teren "Plana" u Brodskom Drenovcu

Plan iskapanja nekropole u Brodskom Drenovcu 1952. - 1953. g

